

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Г. КОРОЛЕНКА
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СЕРДЮК Ігор Олександрович

УДК: 392.33-055.62:949(477)"1648/1799"

ДИСЕРТАЦІЯ
ДИТИНА Й ДИТИНСТВО В ГЕТЬМАНЩИНІ: СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.О. Сердюк

Науковий консультант:

Волошин Юрій Володимирович,
доктор історичних наук, професор

Полтава-Запоріжжя – 2018

АНОТАЦІЯ

Сердюк І. О. Дитина й дитинство в Гетьманщині: соціально-історичний та історико-антропологічний виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, Полтава; Запорізький національний університет, Полтава-Запоріжжя, 2018.

У дисертації на основі аналізу писемних джерел комплексно і всебічно досліджено феномен дитинства як природнє явище та соціокультурний конструкт, що функціонував у суспільстві Гетьманщини. Дослідження ґрунтується на принципах системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них дитинство розглядається як змінний конструкт, що є продуктом культурних та соціальних реалій конкретної історичної епохи. Для їх вивчення застосовано поєднання квантитативних історико-демографічних методик та мікроісторичного підходу. Таким чином, пов'язано серійну історію з аналізом казусів і поєднати підхід історичної демографії (з її нахилом до природознавчого дискурсу й відображення «реальності») та історії уявлень (з її схильністю до аналізу риторики).

Подібні дослідження є новими для української історіографії, натомість досить добре розроблені «західними» науковцями, науковий інтерес котрих найбільше був посилений відповідною книгою Ф. Ар'єса, в котрій дитинство розглядається як соціально сконструйоване явище, котре із Середньовіччя й до XVIII ст. було абсолютно відмінним від сучасної його моделі. Праця Ар'єса виконала роль інтелектуальної провокації й досьогодні історики спростовують її тези, намагаються застосувати основні положення на матеріалах інших країн, більш щільно пропрацьовують окремі аспекти (іконографія дитинства, дитячий одяг, батьківська любов, дитинство і соціальні групи тощо). При цьому головним питанням залишається те, як суспільство конструювало свою

модель дитинства. Тому це явище вивчається з точки зору демографії, соціальної історії, історії уявлень, історії речей. Вітчизняна історіографія домодерного дитинства здебільшого зупинилася на досягненнях поч. XX ст. Спадщина Ар'єса та його наступників майже не пропрацьована на українських джерелах, а дослідження на матеріалах Гетьманщини практично відсутні. Разом з цим, для цього є достатня джерельна база: облікова документація, пам'ятки законодавства, матеріали судових та епітимійних справ, щоденники та епістолярії, філософські твори і релігійні моралізаторства, література. Відтак, аналіз українського джерельного матеріалу за допомогою апробованих європейськими істориками підходів та методик уможливив написання цілісного узагальнюючого дослідження моделі дитинства в окремому соціумі.

Хронологічні та територіальні рамки дисертації охоплюють Гетьманщину XVIII ст., котра обмежувалася десятима лівобережними полками. Ця територія, попри локальні включення спільнот греків, старовірів, російських військових тощо, мала доволі етнічно й конфесійно гомогенне населення. Вона накладалася на межі Київської митрополії та Переяславсько-Бориспільської єпархії. Такі компактність і однорідність важливі для дослідження дитинства практично з «нуля». Щодо більш ширшої хронології, то глибокому зануренню у другу половину XVII ст. заважає відсутність облікових джерел, котрі дуже цінні для даного дослідження і, по суті, вводять дитину у поле зору історика. Загалом дитина стає помітною у такій документації починаючи із 1720-х рр. після запровадження тотального церковного обліку населення (метричні книги, сповідні розписи). Верхня хронологічна межа умовно сягає 1781 р. – часу скасування полково-сотенного устрою й трансформації Гетьманщини у намісництва Російської імперії. Разом з тим, враховуючи опосередковане відношення адміністративних реформ до суспільних трансформацій, у дисертації також використано матеріали XVII та початку XIX ст., а побутування дитинства розглянуто у більш широкому європейському контексті.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що Автором вперше здійснено: аналіз писемних джерел Гетьманщини стосовно їхнього інформаційного потенціалу у відображенні різних аспектів дитинства, проаналізовано «дитячу» риторичну текстів витворених «освіченою» культурою і її співвідношення з практиками простолюдів; з'ясовано вікові рамки дитинства та його періодизації у баченні суспільства Гетьманщини; комплексно досліджено найважливіші явища в житті дитини у традиційному релігійному суспільстві; вивчено бачення цих явищ тогочасним соціумом, а також відповідні стратегії і ритуальні практики дорослих, пов'язані з народженням, хрещенням, похованням дітей; реконструйовано механізми соціалізації дитини; встановлено, що така соціалізація відбувалася через набуття навичок, контактів і певного символічного капіталу, що пояснює важливість дитячої праці ширше ніж з позицій «експлуатації» чи економічної вигоди; актуалізовано питання ставлення до життя і смерті дитини, емоційної прив'язаності батьків до своїх нащадків, іншування байстрюків та дітей-жебраків, сприймання школярів та малолітніх сиріт.

Значна увага приділена визначенню основних демографічних характеристик населення Гетьманщини, що стосуються вікової когорти дітей; вивченню соціалізації дитини з точки зору теорії life cycle service, запропонованої європейськими істориками для пояснення позаекономічних аспектів дитячої праці і наймитування; дослідженню середовища та матеріального складника дорослішання дитини (дитячий простір та житло, одяг, іграшки тощо); вивченню впливу на родинне життя християнської моралі і релігійних норм; взаємодії традиційного і новачів, насаджуваних державою «згори»; впливу Просвітництва та нових знань про природу людини на бачення дитинства; з'ясуванню особливостей функціонування специфічних дитячих та підліткових соціальних груп (школярі, учні ремісників); дослідженню медичних уявлень суспільства Гетьманщини (дотичних до дитинства та дітонародження), акушерських практик, магичних дій, відповідних виявів народної побожності. Це дозволило удосконалити техніки

роботи з писемними джерелами, методики інтерпретації їх даних під час вивчення родинного життя, історії повсякдення, соціальної та демографічної історії. Також істотно підкориговане домінуюче в історіографії бачення суспільства Гетьманщини, як такого, що у XVIII ст. зазнавало тотального реформування «згори», уніфікації та істотних перетворень.

Вивчення дитинства стало основою для більш широких висновків про вплив модернізаційних ініціатив Російської імперії на традиційне суспільство. Істотні світоглядні зміни у тодішніх реаліях могли сформуватися насамперед за посередництва церкви, а дисциплінування і перетворення Київської митрополії на ординарний складник синодальної церкви у XVIII ст. так і не відбулося. Промовистим прикладом цього є провал спроби обмежити кількість хрещених батьків відповідно до московських практик. Найуспішніших урядових ініціатив щодо дитинства слід було очікувати у тих царинах, які стосуються позародинного життя: медицині, функціонуванні освіти, опіці над представниками маргіналізованих груп. Ці сфери, окрім освіти, залишалися, однак, більше у компетенції традиційного суспільства. Попри велику просвітницьку риторику, реальні зміни зачепили дитинство в Гетьманщині слабо, найперше стосовно віку кримінальної відповідальності й пом'якшення покарань неповнолітніх. Інші, набагато важливіші новації, такі як державні сиротинці, щеплення від віспи, фахова медична допомога для дітей і породіль, з'являться на цих теренах уже у XIX ст., до того ж ефект від їх утілення буде помітний не одразу. Тому в суспільстві Гетьманщини, котре у XVIII ст. намагалася унормувати Російська імперія, дитинство і родинне життя були сферами, що зазнали найменших змін.

Дисертаційне дослідження виконувалося у рамках планових наукових тем кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка: 1) «Соціально-демографічна історія України доби Гетьманщини» (2015–2017 рр., номер державної реєстрації 0115U002237); 2) «Дитина й дитинство у державно-правовому регулюванні, релігійних нормах та народних уявленнях середньовічної і ранньомодерної

України» (2017–2019 рр., номер державної реєстрації 0117U004973). Окремі аспекти проблеми досліджувалися за грантової підтримки Міжнародної асоціації гуманітаріїв (короткотерміновий грант на 2010–2011 рр.). Дисертація також виконувалася у співпраці з Науковим товариством імені Шевченка в Америці (гранти 2014, 2016 рр.).

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історії України, історичної демографії, історії Гетьманщини, соціальної історії. Результати дослідження можна рекомендувати при розробці вузівських і шкільних підручників та навчальних курсів для гуманітарних факультетів, де вивчається історія України, історична демографія, соціальна історія, історична антропологія. Факти, судження й гіпотези, висловлені автором у дисертаційній роботі, можуть бути використані науковцями при дослідженні різних аспектів історії сім'ї, гендерної проблематики, вирішенні мікроісторичних питань. Окремі положення дисертації введені у навчальний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, зокрема під час розробки авторської навчальної дисципліни «Родина і шлюб в історії України», та викладання курсу «Спеціальні історичні дисципліни».

Ключові слова: батьківство, Гетьманщина, дитина, дитинство, дитяча праця, дорослішання, материнство, прокреація, соціалізація.

SUMMARY

Serdiuk I.O. Child and Childhood in the Hetman State: Socio-Historical and Historical-Anthropological Dimensions. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Poltava V.G. Korolenko National

Pedagogical University, Poltava; Zaporizhzhya National University, Poltava-Zaporizhzhya, 2018.

The dissertation studies the phenomenon of childhood as a natural fact and socio-cultural construct functioning in the society of the Hetman State of the XVIII centuries is comprehensively on the basis of the analysis of written sources. The research is based on the principles of systemicity, anthropologization and interdisciplinarity. According to them, childhood is seen as a changeable construct, a product of cultural and social realities of a particular historical epoch. A combination of quantitative historical-demographic techniques and a microhistorical approach is used to study them. Thus, an attempt was made to associate the serial history with the analysis of incidents and to combine the approach of historical demography (with its inclination towards natural discourse and the reflection of “reality”) and the history of representations (with its tendency to analyze rhetoric).

Similar studies are new to Ukrainian historiography, but rather well-developed by “western” scholars whose scientific interest was most strongly reinforced by the corresponding book by Philippe Ariès, in which the childhood is viewed as a social construct, which was completely different from its current model from the Middle Ages until the eighteenth century. The work of P. Ariès fully fulfilled the role of intellectual provocation, and to this day, historians refute its theses, try to apply the basic provisions on the materials of other countries, work more closely on separate aspects (iconography of childhood, children’s clothes, parental love, childhood and social groups, etc.). At the same time, the main issue is how society constructed its model of childhood. Therefore, this phenomenon is studied in terms of demography, social history, history of representations, and history of things. Unfortunately, Ukrainian historiography of the pre-modern childhood largely dwelt on the achievements of the beginning XX century. In this case, the legacy of P. Ariès and his successors is almost not worked out on the bases of the Ukrainian sources, and research on materials of the Hetman State is practically absent. Although there is a sufficient source base for this: accounting documentation, legislation, materials of judicial and ephemeral affairs, diaries and epistolary,

philosophical works and religious moralization, literature. Therefore, an analysis of Ukrainian source material, using European approaches and techniques approved by European historians, made it possible to write a holistic synthetic study of the model of childhood in a separate society.

The chronological and territorial boundaries of the research cover the Hetman State, which in the XVIII century was limited to ten left-bank regiments. This territory, despite the local inclusion of the communities of Greeks, schismatics, Russian military, etc., had a fairly ethnically and confessionally homogeneous population. It was superimposed on the brink of the Kyivan Metropolitanate and the Pereyaslav-Boryspil diocese. Such compactness and homogeneity are very important for the study of childhood from practically zero. As for a wider chronology, then a deep immersion in the second half of the XVII century is hampered by the lack of accounting sources, which are very valuable for this study and, in fact, introduce a child in the field of view of the historian. In general, the child becomes noticeable in such documentation since the 1720s after the introduction of a total church record of the population (metric books, confessional records). The upper chronological limit is conditionally reached in 1781 – during the time of the abolition of the regimental administrative system and the transformation of the Hetman State into the governorship of the Russian Empire. At the same time, taking into account only the indirect relation of administrative reforms to social transformations, the dissertation also used the materials of the XVII and early XIX centuries, and the existence of childhood is considered in a wider European context.

The scientific novelty of the research lies in the fact that the author carried out an analysis of the written sources of the Hetman State in relation to their information potential in reflecting various aspects of childhood for the first time, analyzed the “child” rhetoric of the texts created by the “educated” culture and its relation with the practices of the common people; the age limits of childhood and its periodization in the vision of the society of the Hetman State are determined; the most important phenomena in the life of the child in the traditional religious society are analyzed in detail; the vision of these phenomena by the society was studied, as well as relevant

strategies and ritual practices of adults related to the birth, baptism, and burial of children; the mechanisms of socialization of the child in the society of the Hetman State were reconstructed; the work establishes that such socialization took place through the acquisition of skills, contacts and a certain symbolic capital, which explains the importance of child labor more than from the point of “exploitation” or economic benefit; the issues of attitude to the life and death of the child, emotional bounds of parents to their descendants, the use of bastards and poor children, and the perception of schoolchildren and minor orphans are actualized.

Considerable attention is paid to determining the main demographic characteristics of the Hetman State population regarding the age cohort of children; studying the socialization of the child in terms of the theory of life cycle service, proposed by European historians to explain the non-economic aspects of child labor and hiring; the study of the environment and the material component of maturation of the child (children’s space and habitation, clothes, toys, etc.); studying the influence of Christian morality and religious norms on family life in the society of the Hetman State; interaction of traditions and innovations, planted by the state “from above”; influence of the Enlightenment and new knowledge about human nature on the vision of childhood; to clarifying the peculiarities of the functioning of specific children’s and adolescent social groups (schoolchildren, students of artisans); the study of medical representations of the society of the Hetman State (tangible to childhood and childbirth), obstetric practices, magical actions, and corresponding manifestations of folk piety. This allowed improving the techniques of work with written sources, methods of interpreting their data during the study of family life, history of everyday life, social and demographic history of the Hetman State. The dissertation also significantly corrected the vision of the Hetman State society dominant in the historiography, as such that in the XVIII century was subjected to total reform “from above”, unification and significant transformations.

In this dissertation, the study of childhood has become the basis for broader conclusions about the impact of the modernization government initiatives of the Russian Empire on the traditional society of the Hetman State. Significant

worldview changes could have been formed primarily through the mediation of the church, and the discipline and transformation of the Kyivan Metropolis into the ordinary constituent of the synod church in the XVIII century never happened. An illustrative example of this in the context of this study is the failure to attempt to limit the number of god-parents in accordance with Moscow practices. The most successful government initiatives on childhood should be expected in areas related to non-family life: medicine, the functioning of education, and the care of representatives of marginalized groups. These areas, in addition to education, remained, however, more within the competence of the traditional society. Despite the great educational rhetoric, the real changes affected the childhood in the Hetman State weakly, especially with regard to the age of criminal responsibility and mitigation of juvenile delinquency. Other much more important innovations such as state orphanages, vaccination against smallpox, specialized medical care for children and childbirth, will appear in these areas already in the XIX century, besides the effect of their implementation will not be visible immediately. Therefore, in the society of the Hetman State, which Russian empire tried to normalize in the XVIII century, childhood and family life were the areas that experienced the slightest change.

The dissertation was written within the framework of the planned scientific topics of the Department of History of Ukraine of the Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University 1) “Socio-demographic history of Ukraine during the Hetman State” (2015–2017, state registration number 0115U002237); 2) “Child and childhood in state-legal regulation, religious norms and popular representations of medieval and early modern Ukraine” (2017–2019, state registration number 0117U004973). Some aspects of the problem were studied under the grant support of the International Association of Humanities (short-term grant for 2010–2011). The dissertation was also carried out in collaboration with the Shevchenko Scientific Society in America (grants 2014, 2016).

The practical significance of the work lies in the fact that its results can be used to write specific problematic and generalization works on the history of

Ukraine, historical demography, the history of the Hetman State, and social history. The results of the study can be recommended in the development of university and school textbooks and training courses for humanities, where history of Ukraine, historical demography, social history, and historical anthropology are studied. Facts, judgments and hypotheses, expressed by the author in the dissertation, can be used by scholars in the study of various aspects of family history, gender issues, solving of microhistorical issues. Some of the provisions of the thesis have been introduced into the educational process of the Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, in particular, during the development of the author's academic discipline "Family and marriage in the history of Ukraine", and teaching the course "Special educational disciplines".

Key words: fatherhood, Hetman State, child, childhood, child labor, maturity, motherhood, mother, procreation, socialization.

Список публікацій здобувача

Одноосібна монографія

1. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с. (36 д.а.).

Рецензія:

Маслійчук В. Дитинство до революцій. Рец. на: Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с. // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 1. С. 160–162.

Колективна монографія

2. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т.1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. 328 с.. (Особистий внесок І. Сердюка – розділ «Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. – 2 д.а.).

**Статті у фахових виданнях України, включених до міжнародних
наукометричних баз та зарубіжних виданнях**

3. Сердюк І. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2011. №982: Сер. Історія. Вип.44. Спеціальний випуск. С.61–71.

4. Коваленко О., Сердюк І. «Іграшка чи ремесло?»: один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні // Київська старовина. 2012. №5–6. С. 45–56. (*Особистий внесок І. Сердюка полягає у у вивченні ігрової культури та праці підлітків у писемних джерелах Гетьманщини*).

5. Сердюк И. Детская смертность и точность метрического учета населения Гетманщины во второй половине XVIII в. // Историческая демография. Научный журнал. Москва – Сыктывкар, 2013. №1 (13). С.14–18.

6. Сердюк І. До питання про ігрові практики дітей у містах Гетьманщини // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 27. С. 124–131.

7. Сердюк І. Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2015. №1. С. 109–116.

8. Сердюк И. Детство и его возрастные рамки в обществе Гетманщины XVIII в. // Былые годы. 2015. №3. С. 499–507. (*Індексується в Scopus*).

9. Сердюк И. Эмоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII века) // Антропологический форум. Санкт-Петербург, 2015. № 25. С. 118–144. (*Індексується у Web of Science*).

10. Сердюк І. Учасники «дитячої» поховальної церемонії в Гетьманщині // Молодий вчений. 2015. №2. С.104–107. (*Індексується в Index Copernicus*).

11. Сердюк І. Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2016. №4. С. 137–145.
12. Сердюк І. Статевий склад дитячого населення Гетьманщини за даними Генерального опису 1765–1769 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 30–36. (*Індексується в Index Copernicus*).
13. Сердюк І. Діти-наймити в Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. // Ніжинська старовина. 2016. №22 (25). С. 47–54.
14. Сердюк І. Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в другій половині XVIII ст. // Краєзнавство. Науковий журнал. 2016. №3–4. С. 87–93.
15. Сердюк І. Контрацепція в суспільстві Гетьманщини та її (не)застосування // Сіверянський літопис. 2017. №3. С. 120–126.
16. Сердюк І. Не бивши кума, не пити пива: «кумівство», стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві Гетьманщини // Сіверянський літопис. 2017. №6. С. 28–33.
17. Сердюк І. Дерево без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини // Соціум. Вип. 13–14. К., 2017. С. 162–181.
18. Сердюк І. «Для проискания себѣ к житие мѣста пришел в город»: дитина і наймитування в міському суспільстві Гетьманщини XVIII ст. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. Київ, 2017. № 1(4). С. 55–75.
19. Сердюк І. Діти в населенні Гетьманщини XVIII ст. (історико-демографічний аспект) // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. №1 (17). С. 23–27. (*Індексується в Index Copernicus*).
20. Сердюк І. Діти-байстрюки в суспільстві Гетьманщини: до постановки питання // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. №2 (18). Т.3. С. 5–9. (*Індексується в Index Copernicus*).

21. Сердюк І. Принципи ім'янаречення дітей в суспільстві Гетьманщини // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 85–89. (*Індексується в Index Copernicus*).

22. Сердюк І. Діти-школярі в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. №3 (19). Т.3. С. 36–40. (*Індексується в Index Copernicus*).

23. Сердюк І. Діти-сироти в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. №4 (20). Т.1. С. 5–9. (*Індексується в Index Copernicus*).

24. Сердюк І. Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. // Краєзнавство. Науковий журнал. 2017. №3/4. С. 161–167.

25. Сердюк І. Дитина та «квартирне питання» в Гетьманщині // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. №1 (21). Т.3. С. 47–52. (*Індексується в Index Copernicus*).

**Публікації, що додатково відображають результати дослідження
та його апробацію**

26. Сердюк І. Щоденник Миколи Ханенка як джерело для вивчення світоглядних уявлень про малолітню дитину в українському раннього модерного суспільстві // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук, конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 81–84.

27. Сердюк І. «Далѣби сей полк из нашего города был изведен»: драматична сторінка історії постійної повинності в Гетьманщині // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: науковий збірник / Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. Київ, 2012. С. 199–203.

28. Сердюк І. Дитяча праця в місті Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 21. Ч. 2. Київ, 2012. С. 50–55.

29. Сердюк И. Актовые источники в изучении детства в Гетманщине XVIII в. // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии: Материалы XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2-3 февр. 2012 г. Москва: РГГУ, 2012. С. 473–476.

30. Сердюк И. Социальная мобильность детей в городском населении Гетьманщини XVIII в. (на примере Стародуба) // Социальная мобильность в традиционных обществах: история и современность. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2012. С. 220–229.

31. Сердюк І. Діти в міських шпиталях Гетьманщини (гендерний та віковий аспект) // Гендерна політика міст: історія і сучасність. Вип. 4 / Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. Наук. зб. Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2013. С. 210–212.

32. Сердюк И. Школы и школьники в документах массового учёта населения Гетманщины (на примере Генеральной описи Малоросии 1765–1769 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании: Материалы XXV Междунар. науч. конф. Ч. II. Москва: РГГУ, 2013. С. 528–531.

33. Сердюк И. Детский возраст в Гетманщине XVIII в. // Европа в Средние века и Раннее новое время: Общество. Власть. Идеология: материалы научной конференции молодых ученых. Ижевск: АНО «Ижевский институт компьютерных исследований», 2014. С. 201–206.

34. Сердюк И. Голоса детей и подростков в судебной документации Гетьманщини XVIII в. // Вспомогательные и специальные науки истории в XX – начале XXI в.: призвание, творчество, общественное служение историка: Материалы XXVI Междунар. науч. конф. Москва: РГГУ, 2014. С. 337–340.

35. Сердюк І. Ставлення до хворих дітей і сиріт в суспільстві Гетьманщини (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників) // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 11–12. С. 61–70.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	28
1.1 Історіографія проблеми.....	28
1.2 Характеристика джерел.....	42
1.3 Методологічні засади дослідження.....	54
РОЗДІЛ 2. ВІКОВІ МЕЖІ ДИТИНСТВА В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЙОГО ПЕРІОДИЗАЦІЇ	60
2.1. Вік дитинства у правових та релігійних нормах.....	65
2.2. Суспільні практики і вікові періодизації.....	78
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДИТЯЧОЇ КОГОРТИ	94
3.1. Діти у статеві-віковій структурі населення Гетьманщини.....	95
3.1.1. Вікові характеристики та їх інтерпретація.....	95
3.1.2. Аналіз статеві співвідношення.....	108
3.2. Дітність родин, фертильність і плідність.....	117
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ	126
4.1. Значення прокреації та неспроможність до народження.....	126
4.2. Народження дитини.....	145
4.2.1 Чинники, що визначали народжуваність.....	145
4.2.2. Показники народжуваності та контрацептивна поведінка.....	154
4.2.3. Акушерські практики в Гетьманщині.....	167
РОЗДІЛ 5. ХРЕЩЕННЯ ДИТИНИ	191
5.1. Процедура хрещення.....	191
5.2. Хрещені батьки та «інститут» кумівства.....	206
5.3. Особливості іменника та засади вибору імені.....	215

РОЗДІЛ 6. ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ І СПРИЙМАННЯ СМЕРТІ

ДИТИНИ.....225

6.1. Дитяча смертність у світлі історико-демографічного аналізу.....226

6.2. Особливості поховального ритуалу.....240

6.3. Ставлення до смерті дитини.....259

РОЗДІЛ 7. МАЛОЛІТНЯ ДИТИНА ТА ЇЇ ЖИТТЄВИЙ СВІТ.....270

7.1. Особливості догляду за немовлям.....270

7.2. Домашній простір і маленька дитина.....278

7.3. Матеріальний світ дитинства.....288

7.3.1. Колиска, сповивання та одяг.....288

7.3.2. Ігрова культура.....299

РОЗДІЛ 8. ДИТЯЧА ПРАЦЯ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДИТИНИ.....307

8.1. Робота в домашньому господарстві309

8.2. Дитина і її праця за межами власної родини.....314

8.2.1. Діти-наймити.....317

8.2.2. Учні ремісників.....332

8.3. Взаємовідносини між наймитами та працедавцями.....338

РОЗДІЛ 9. ДИТИНА ЯК «ІНШИЙ».....354

9.1. Ставлення до незаконнонароджених.....355

9.2. Школярі в Гетьманщині.....364

9.3. Діти-жебраки і діти жебраків.....371

9.4. Діти-сироти.....379

9.5. Іншування «своїх». Мікроісторичний аналіз справи про дітовбивство..387

ВИСНОВКИ.....403

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....414

ДОДАТКИ.....477

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ДАПО	Державний архів Полтавської області
ДАСО	Державний архів Сумської області
ІР НБУВ	Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського
ЛНБ	Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України у м. Києві
див.	дивись
дод.	додаток
коп.	копійка (копійок)
м.	місто
мал.	малюнок
р.	рік
рис.	рисунок
руб.	рубль (рублів)
с.	село
табл.	таблиця

ВСТУП

Актуальність дослідження. Ще двадцять років тому у спеціальному історіографічному есеї відомий британський дослідник Г. Каннінгем стверджував, що історія дитинства процвітає [602, р. 1195–1196]. З ним важко не погодитися, адже за запитом «history of childhood» тільки науковий ресурс academia.edu видає понад 80 тисяч текстів. Поширеність дітознавчих досліджень, засвідчена вагомими книгами, численними бібліографічними описами, публікаціями довідково-енциклопедичного характеру, функціонуванням вузькоспеціалізованих журналів. Популярність таких студій, окрім антропологічного повороту в історії, зумовлена тим, що із середини ХХ ст. людство переймається проблемами виховання дитини, комерціалізацією всього, що пов'язано з нею, та переосмисленням прав і обов'язків дітей. Роздуми про ці питання часто ставали відправною точкою наукових досліджень, науковці також реагували на запити суспільства, котре бажає краще зрозуміти дитину. Від них почасти очікують пояснень щодо історичних коренів сучасних проблем, пов'язаних із дорослішанням. Ще один важливий аспект – розуміння причин диференціації дитинства, адже, окрім соціально благополучних країн, є й такі, де діти голодують, масово помирають від епідемій, не отримують належного піклування та освіти.

Разом з тим сучасне суспільство виокремлює дитяче на рівні простору, речей, ігор, мистецтва, літератури і навіть кольорів. Ми знаємо не тільки те, які барви відносити до дитячих, а й те, які з них більше пасують хлопчикові, а які – дівчинці. Ці елементи сьогодішнього образу дитинства, на перший погляд, здаються універсальними і природними. Однак вони є соціально сконструйованими, навіть такі, як безмежна материнська любов до своїх дітей, замилювання немовлям, пригадування дитячих років у пасторальних тонах тощо.

Попри дискусії про деталі, сьогодні немає сумніву, що сучасне дитинство – конструкт модерної доби. Засадничі зміни у його побутуванні в європейському суспільстві припали на останню третину XVIII ст. Класичним прикладом слугує Франція, де тоді почало вибудовуватися розуміння того, що «нація» потребує відтворення населення. Зрештою і становлення демографії як науки сприяло появі нових економічних, філософських і суспільно-політичних поглядів на родинну сферу. Вони, своєю чергою, сформували запит на інтенсивне піклування про дітей, для поширення якого держава вирішила використовувати просвітницькі ідеї. З огляду на це виник дискурс посередників між державними демографічними інтересами і населенням. Основним з таких посередників став Жан-Жак Руссо з його концептом дитинства, представленим у трактаті «Еміль». Цей твір можна вважати символом змін, зокрема й того, як «реальна ситуація» відстає від просвітницької риторики. Такий розрив був особливо притаманний Російській імперії XIX ст., що засвідчують деконструкції творчості тогочасних літературних класиків та порівняння її з історичним контекстом [566; 671; 674]. Та все ж зміни відбувалися, і стара модель дитинства поступово зникала.

Для історії України Просвітництво найперше асоціюється з інкорпорацією до Російської імперії, уніфікацією життя раніше автономних територій за імперським зразком, модернізацією. Можна довго сперечатися про успішність таких ініціатив у XVIII ст., але їх (не)втручання в родинне життя здатне слугувати мірилом успіху і глибини змін. Саме тому дитинство у ролі маркера побутування соціуму важливе для вивчення історії Гетьманщини. Окрім того, проблематика є актуальною і на емпіричному рівні. Діти, котрі становили значну частину тогочасного суспільства, залишилися «мовчазною меншістю» не тільки на сторінках джерел, а й у працях українських дослідників, адже останні вивчають козацьку добу переважно з погляду військової історії, біографістики, політичних та економічних перетворень, соціальної стратифікації.

Варто зазначити, що «дитяче» в тому чи іншому вигляді може бути наявним і в названих сферах, оскільки, скажімо, вивчаючи воєнні конфлікти, можна зважати й на загибель дітей або ж участь підлітків у військових формуваннях. Разом з тим дитинство в суспільстві Гетьманщини так і не стало предметом досліджень, що, на тлі здобутків світової історіографії, актуалізує нашу роботу. Її особливість полягає також у фокусуванні на писемних джерелах XVIII ст., тоді, як наявні розвідки концентруються переважно довкола вивчення і тлумачення етнографічного матеріалу XIX – поч. XX ст., тобто стосуються часу, коли в українському суспільстві почав формуватися модерний концепт дитинства, у тому числі й за участі тогочасних етнографів та дослідників старовини. Таким чином ми працюємо з більш ранніми, доетнографічними джерелами і вперше вивчаємо дитинство у доіндустріальному традиційному суспільстві Гетьманщини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах планових наукових тем кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка: 1) «Соціально–демографічна історія України доби Гетьманщини» (2015–2017 рр., номер державної реєстрації 0115U002237); 2) «Дитина й дитинство у державно-правовому регулюванні, релігійних нормах та народних уявленнях середньовічної і ранньомодерної України» (2017–2019 рр., номер державної реєстрації 0117U004973). Окремі аспекти проблеми досліджено за грантової підтримки Міжнародної асоціації гуманітаріїв (короткотерміновий грант на 2010–2011 рр.). Дисертацію також виконано у співпраці з Науковим товариством імені Шевченка в Америці (гранти 2014, 2016 рр. на дослідження за темами «Дитина перед лицем смерті: дитяча смерть і смертність в суспільстві Гетьманщини XVII–XVIII ст.» і «Наймит, учень та сирота: дитина поза власною родиною в суспільстві Гетьманщини XVII–XVIII ст.»).

Об'єктом дослідження є суспільство Гетьманщини.

Предметом дослідження є дитинство в Гетьманщині як біологічне та соціокультурне явище.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу писемних джерел комплексно і всебічно дослідити феномен дитинства, що функціонував у суспільстві Гетьманщини XVIII ст. Для реалізації мети сформульовано такі **завдання**:

- проаналізувати стан розробленості проблеми в історіографії;
- з'ясувати особливості представлення дитини і дитинства у писемних джерелах Гетьманщини;
- простежити засади визначення дитячого віку і його періодизації, ґрунтовані на різних критеріях і підходах;
- визначити та проаналізувати основні демографічні показники, що є засадничими для вивчення вікової когорти дітей у структурі населення, родини і домогосподарства;
- дослідити особливості народжуваності, ставлення до бездітності, прокреації та пологів, а також висвітлити роль повитухи у появі малюка на світ та легітимації його народження;
- висвітлити акт хрещення дитини як складний комплексний ритуал, спрямований на включення новонародженого у локальну християнську спільноту; простежити «ідеальну» модель такого ритуалу та її практичні втілення, а також реконструювати можливі стратегії поведінки, пов'язані зі складниками хрещення;
- з'ясувати особливості дитячої смертності, ставлення суспільства Гетьманщини до смерті дитини та бачення посмертної долі її душі;
- дослідити найважливіші аспекти догляду за малолітньою дитиною, розглянути середовище її розвитку у перші роки життя (оточення, простір, матеріальну культуру);
- розглянути процеси соціалізації дітей працездатного віку у контексті наймитування, учнівства, домашньої праці;

– висвітлити особливості іншування дітей у контексті їхньої належності до специфічних дитячих мікрогруп населення Гетьманщини (байстрюки, сироти, жебраки, школярі тощо).

Хронологічні та територіальні межі дослідження охоплюють Гетьманщину, котра у XVIII ст. складалася з десяти лівобережних полків (див. дод. В.1). Ця територія, попри локальні включення спільнот греків, старовірів, російських військових тощо, мала етнічно й конфесійно гомогенне населення. Вона накладалася на межі Київської митрополії та Переяславсько-Бориспільської єпархії. Такі компактність і однорідність неабияк важливі для дослідження дитинства практично з «нуля». Адже, «зазіхнувши» і на Правобережжя, ми, наприклад, мусили б шукати відмінності унійної та православної церковних традицій у ставленні до дитинства й родинного життя, чого без опертя на спеціальні розвідки істориків церкви зробити неможливо. Так само складно без відповідних напрацювань оцінити вплив урядових ініціатив Речі Посполитої. Щодо ширшої хронології, то глибокому зануренню у другу половину XVII ст. заважає відсутність облікових джерел, котрі дуже цінні для цього дослідження і, по суті, вводять дитину у поле зору історика. Загалом дитина стає помітною у такій документації, починаючи із 1720-х рр. після запровадження тотального церковного обліку населення (метричні книги, сповідні розписи). Верхня хронологічна межа сягає 1781 р. – часу скасування полково-сотенного устрою й трансформації Гетьманщини у намісництва Російської імперії. Разом з тим, враховуючи лише опосередковане відношення адміністративних реформ до суспільних трансформацій, у дисертації також використано матеріали XVII та початку XIX ст., а побутування дитинства розглянуто у більш широкому європейському контексті.

Методологічну основу дослідження становлять принципи системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них дитинство розглянуто як змінний конструкт, що є продуктом культурних та соціальних реалій конкретної історичної епохи. У дослідженні використано низку

загальнонаукових, спеціально-наукових і конкретно-проблемних методів. Зокрема виділимо квантитативні історико-демографічні методики та мікроісторичний підхід. Таким чином, зроблено спробу пов'язати серійну історію з аналізом казусів і поєднати підхід історичної демографії (з її нахилом до природознавчого дискурсу й відображення «реальності») та історії уявлень (з її схильністю до аналізу риторики).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що **вперше**:

- здійснено аналіз писемних джерел Гетьманщини стосовно їхнього інформаційного потенціалу у відображенні різних аспектів дитинства;
- проаналізовано «дитячу» риторичну текстів, витворених «освіченою» культурою, та її співвідношення з практиками простоліду;
- на основі різних підходів і критеріїв з'ясовано вікові межі дитинства та його періодизації у баченні суспільства Гетьманщини;
- комплексно досліджено найважливіші явища в житті дитини у традиційному релігійному суспільстві (народження, хрещення, смерть);
- вивчено бачення цих явищ тогочасним соціумом, а також відповідні стратегії та ритуальні практики дорослих, пов'язані з народженням, хрещенням, похованням дітей;
- реконструйовано механізми соціалізації дитини в суспільстві Гетьманщини, зокрема й через найману працю, учнівство, перебування поза власною родиною;
- встановлено, що така соціалізація відбувалася через набуття навичок, контактів і певного символічного капіталу, що пояснює важливість дитячої праці ширше ніж з позицій «експлуатації» чи економічної вигоди;
- актуалізовано питання ставлення до життя і смерті дитини, емоційної прив'язаності батьків до своїх нащадків, іншування байстрюків і дітей-жебраків, сприймання школярів та малолітніх сиріт;

отримали подальший розвиток такі проблеми:

- визначення основних демографічних характеристик населення Гетьманщини, що стосуються вікової когорти дітей (коефіцієнти народжуваності, смертності, природнього приросту, фертильності, індекс дитності, сезонність та річні коливання народжуваності і смертності тощо);
- вивчення соціалізації дитини з точки зору теорії life cycle service, запропонованої європейськими істориками для пояснення позаекономічних аспектів дитячої праці і наймитування;
- дослідження середовища та матеріального складника дорослішання дитини (дитячий простір і житло, одяг, іграшки тощо);
- вивчення впливу християнської моралі та релігійних норм на родинне життя в суспільстві Гетьманщини; взаємодія традиційного і новачій, насаджуваних державою «згори»; вплив Просвітництва та нових знань про природу людини на бачення дитинства;
- з'ясування особливостей функціонування специфічних дитячих і підліткових соціальних груп (школярі, учні ремісників);
- дослідження медичних уявлень суспільства Гетьманщини (дотичних до дитинства та дітонародження), акушерських практик, магічних дій, відповідних виявів народної побожності;

удосконалено:

- техніки роботи з писемними джерелами, методики інтерпретації їхніх даних під час вивчення родинного життя, історії повсякдення, соціальної та демографічної історії Гетьманщини;
- домінантне в історіографії бачення суспільства Гетьманщини як такого, що у XVIII ст. зазнавало тотального реформування «згори», уніфікації та істотних перетворень; наше дослідження показує родинне життя та дитинство сферами консервативними і найбільш стійкими до прямих втручань;

уточнено: масив фактологічної інформації про дитинство та родинне життя представників окремих старшинських родин, їхні взаємозв'язки та контакти.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані в процесі написання конкретно-проблемних та узагальнювальних праць з історії України XVII–XVIII ст., історичної демографії, історії Гетьманщини. Результати дослідження можна рекомендувати при розробленні підручників для школи і закладів вищої освіти та навчальних курсів для гуманітарних факультетів, де вивчають історію України, історичну демографію, соціальну історію, історичну антропологію. Факти, судження й гіпотези автора дисертаційної роботи науковці можуть використати у дослідженнях різних аспектів історії сім'ї, гендерної проблематики, вирішенні мікроісторичних питань.

Окремі положення дисертації введено у навчальний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, зокрема під час розроблення авторської навчальної дисципліни «Родина і шлюб в історії України» та викладання курсу «Спеціальні історичні дисципліни».

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено у доповідях на наукових симпозіумах, конференціях і семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема: Всеукраїнській науковій конференції «Історія України крізь призму мікроісторії та історії повсякденності» (Київ, 16 вересня 2010 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Історія повсякдення: «наукова територія», методи дослідження, здобутки та перспективи в Україні» (Харків, 12–13 жовтня 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Глиняна іграшка: історія, традиції, перспективи» (Опішне, 19–22 жовтня 2010 р.); XX, XXI, XXII Міжнародних науково-практичних конференціях «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2011, 2012, 2013 р.); Всеукраїнських наукових семінарах «Проблеми освіти й освіченості

в ранньомодерній Україні» (Київ, 24 січня 2012 р., 23 січня 2015 р.); Сьомій Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (Київ, 15–16 березня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: культурний побут городян XVIII – першої половини XIX ст.» (Київ, 29–30 травня 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Кордони культур і культура кордонів: козацька Україна XVIII ст. та її сусіди» (Дніпропетровськ, 5–6 липня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Суспільство Гетьманщини і Російська імперія» (Полтава, 23–24 вересня 2015); Засіданні Харківського історико-філологічного товариства (Харків, 26 квітня 2016 р.); Міжнародному науковому конгресі ASEES-MAG summer convention «Images of the Other» (Львів, 26–28 червня 2016 р.); IV Міжнародних наукових Спаських читаннях (Ніжин-Батурина, 21–23 вересня 2016 р.); науковому семінарі «Антропологія історії середньовічного і ранньомодерного соціуму» кафедри Класичних, візантійських і середньовічних студій Українського католицького університету (Львів, 3 жовтня 2016 р.); Науковому семінарі «Історія. Гендер. Сексуальність. Полтава» (Полтава, 1–2 березня, 2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Культурологічна регіоналістика: теорія, історія, практика» (Полтава, 23 березня 2017 р.); Міжнародній науковій конференції «XVII Кирило-Мефодіївські читання» (Харків, 11–12 травня 2017 р.); Міжнародному науковому семінарі «Родина і домогосподарство в Центрально-Східній Європі ранньомодерного часу (джерела, методології, міждисциплінарні дослідження)» (Полтава, 12–13 жовтня 2017 р.).

Структура дисертації обумовлена проблемним принципом з урахуванням мети і завдань дослідження. Робота складається зі вступу, 9 розділів, висновків, 37 додатків (таблиці, рисунки та ілюстрації), списку джерел та літератури (680 одиниць). Обсяг основної частини дисертації – 395 с., загальний обсяг дисертації – 507 с.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми.

Історик Г. Каннінгем розвиток історії дитинства пояснив дітоцентризмом сучасного суспільства, тобто «зовнішніми» стимулами [602, р. 1195–1196]. Натомість дещо раніше відомий теоретик історіописання П. Берк популярність подібних тем обґрунтував культурним релятивізмом, який унеможлиблює поділ історичного поля на «центральне» і «периферійне». Цей релятивізм, на думку вченого, був істотною особливістю «нової історії» з її тотальним характером і міждисциплінарністю [309, с. 15–19]. Приклади зацікавлень «нової історії», які навів Берк, дещо збігаються з переліком медієвіста А. Гуревича, зокрема й наявністю дитинства в обох варіантах. Причини вибуху інтересу до таких тем радянський дослідник вбачав, серед іншого, у подоланні кордонів, що відділяли професію історика від інших наук про людину: етнології, соціології, психології, демографії, лінгвістики тощо [350, с. 116–117].

Такі пояснення дуже важливі для розуміння того, якою була історія дитинства до 1960 р. і якою вона стала пізніше. Названим рубежем є вихід праці Ф. Ар'єса «Дитина і родинне життя за старого ладу» (англомовний переклад книжки звучить як «Століття дитинства») [296; 587; 588]. Ця книжка – наріжний камінь для сучасного історика дитинства, незважаючи на те, погоджується він із тезами Ар'єса чи заперечує їх. Дослідження французького вченого виконало роль інтелектуальної провокації, котра зумовила інтерес до вивчення проблематики і справжній бум відповідних досліджень, у котрих навіть формулювалося питання, чи взагалі існувала історія дитинства до Ар'єса.

Загалом існувала, однак не належала до кола зацікавлень істориків. На першому етапі її розвитку (кінець XVIII початок XX ст.) проблемами дитинства спочатку системно зацікавилися священники, економісти та соціологи. Поштовхом до цього стало скорочення народжуваності наприкінці XVIII ст., що, з одного боку, підвищило значущість окремої дитини, а з іншого – актуалізувало дискусії про природу такого скорочення та його оцінку (добре це чи погано). Подібні дебати неминуче заторкували питання бідності, соціальної нерівності, дитячої праці, злочинності, життя у злиднях тощо [428, с. 128–129]. Окремі тези переросли в теорії, котрі пережили свій час, як мальтузіанство, що його започаткував англійський священник та економіст Т. Мальтус. У трактаті про принципи народонаселення (1789 р.) він доводив, що людство зростає значно швидше за ресурси. У цьому Мальтус вбачав основну причину бідності. Він одним із перших закликав до обмеження народжуваності засобами самоконтролю, вступом у шлюб за економічної спроможності прогодувати дітей. Ці думки лягли в основу відповідного вчення, яке свого часу широко критикували радянські науковці. І нині на пострадянському просторі про ідеї Мальтуса почасти пишуть з оцінними (переважно негативними) конотаціями, тоді як європейські науковці працюють з ними, зокрема й у контексті «неомальтузіанства» [640]. У XIX ст. тема дитинства зацікавила і європейських юристів. Це був час обговорення законодавчих ініціатив щодо неповнолітніх, зокрема питань їхньої опіки та захисту, а також зміни статусу позашлюбних дітей. З доробку тогочасних українських правників найвідомішими є роботи О. Богдановського та О. Кістяківського про дитячу злочинність. Вони містять історичні екскурси, наголошують не тільки на злочинності, а й, скажімо, на визначенні віку дитинства та вписані у широке європейське тло [48; 314; 315; 389].

Такі дослідження авторства економістів, соціологів, юристів вирізняються не лише прецедентністю, фактологізмом чи теоретизуваннями. Вони ввели в обіг спеціальні модерні наукові поняття й концепти, які почали використовувати дослідники традиційного суспільства з інших наук. Так, із

середини XIX ст. дітей помітили етнографи та етнологи. Коло питань, яке вивчали у цьому контексті, було доволі універсальним для вчених з різних країн: родильна і поховальна дитяча обрядовість, ритуали й повір'я, пов'язані з вагітністю та доглядом за немовлятами, традиційні способи ранньої соціалізації, дитяча праця, матеріальна культура дитинства, магічні практики [402, с. 12–39; 428, с. 128–130].

Українська етнографія розвивалася у схожому річищі [175; 218; 459; 557]. Її еволюцію від «хобі» (народницького романтизму) до професійних студій початку XX ст. показала М. Маєрчик [431, с. 20–37]. Вона звернула увагу на те, як дослідники створювали релевантний науковий апарат для роботи з об'єктом дослідження. Таким чином у корпус традиційної культури вживлювали модерні смисли, які набували позірної архаїки. Так нові конструкти ставали давніми та універсальними [430, с. 110–115]. Цю модернізацію архаїки М. Маєрчик простежила на прикладі найвагомішого (й донині) українського етнографічного дослідження дитинства – «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Одним із його творців був священик з Київської губернії М. Грушевський, котрий старанно, аж до записів прямої мови, збирав матеріали про культуру материнства і дитинства. Їх упорядкував та підготував до видання З. Кузеля. Праця побачила світ у 1906–1907 рр. і є справжньою енциклопедією всього, що стосується дитинства в традиційній культурі – від зачаття до догляду за дитиною, її дорослішання. Окрім фактологічного наповнення, велику цінність становлять коментарі Кузелі, котрі показують його ерудицію та обізнаність з аналогічними закордонними працями (передусім німецькомовними), що було результатом його студій у Віденському університеті [359]. Та, попри таку підготовку одного з упорядників, робота є описовою, так само, як і інше значуще дослідження – «Побут селянської дитини» авторства Н. Заглади. В основі книжки – ретельні етнографічні спостереження у с. Старосілля Київської губернії. Її присвячено життю дітей віком переважно від 3 до 15 років.

Зокрема, тут ідеться про одяг, харчування, дозвілля, працю, уявлення про дитину [374].

І хоч зазначені дослідження українських етнографів мали фактологічне наповнення та містили інтерпретації, вони не стали підставовими для теоретичних узагальнень, як, скажімо, ті, що здійснив їхній французький сучасник А. ван Геннеп. У книжці «Обряди переходу» йому вдалося впорядкувати ритуали та об'єднати їх у єдину структурну систему, в котрій важливе місце посіла саме дитина з її «переходами» у процесі дорослішання [334]. Утім класичними і знаковими в сенсі теоретичного осмислення етнографії дитинства вважають праці американської дослідниці М. Мід, яка першою зробила світ дитинства основним предметом дослідження.

У науковому бестселері «Дорослішання на Самоа», що з'явився 1928 р., Мід показала, як культура впливає на соціалізацію дитини. Дитинство та юність у її трактуванні – явища, що їх різні суспільства конструюють по-різному, відштовхуючись при цьому від тих самих біологічних передумов [455; 642]. Пізніше методи збирання інформації та висновки М. Мід зазнали нищівної критики антрополога Д. Фрімана, котрий у 1983 р. видав книжку «Маргарет Мід і острів Самоа: Створення і крах антропологічного міфу» [614]. Проте дослідження Мід і в наш час цінне тим, що в ньому авторка використовує дитинство як маркер побутування соціуму і, спираючись на це, вибудовує три типи культур, які функціонували впродовж усієї історії людства. Зауважимо, що М. Мід започаткувала ще один тренд – завдяки результатам свого дослідження вона пояснила природу проблем сучасного їй суспільства у вихованні дітей, взаємини між батьками і дітьми, конфлікти поколінь. У цьому сенсі дорослішання на Самоа в пасторальних тонах вона протиставляла американській моделі як такий собі ідеал. Загалом роботи даної дослідниці можна вважати апогеєм другого етапу (20–50 рр. XX ст.), коли вивчення дитинства «в минулому» було монополією етнологів.

Таку монополію у 1960 р. порушив вихід згаданої праці Ф. Ар'єса, котра, прорвавши міждисциплінарні кордони, ввела дитину в коло наукових інтересів професійних істориків, знаменувавши собою початок третього великого етапу дітознавчих досліджень. У книжці дитинство розглянуто як змінний соціальний конструкт. На прикладі домодерної Франції Ар'єс продемонстрував, що одне й те саме суспільство може мати кілька моделей сприймання дитинства, які послідовно змінюють одна одну. Хронологічно дослідження починається з XII ст., коли дитину, на думку французького вченого, ще не виокремлювали з дорослого світу і сприймали як маленького дорослого або ж як карлика, який виросте. Ар'єс показав, як упродовж століть малюк утрачає анонімність, дитинство постає як особлива стадія життя (XVI ст.), а сама дитина поступово переміщується з периферії уваги родини до її центру. Деякі пізніші критики Ар'єса дорікали йому запереченням дитинства як етапу життя в домодерному соціумі. Однак він цього не стверджував. Інакше кажучи, Ар'єсу йшлося про юність як найбільш пізній конструкт, який виділяли вже з кінця XVIII ст. Тоді ж почала формуватись і сучасна модель дитинства, основні підвалини якої було закладено вже у XIX ст. з появою масової освіти та специфічних суспільних інститутів, індустріалізацією, змінами правової свідомості, масовим друком відповідної літератури тощо. Важливо, що такі засадничі для конструювання дитинства явища, як родина, батьківська любов, ставлення до дитини, Ар'єс також не вважав сталими, вони змінювалися, трансформуючи образ дитинства. Ці зміни не потрактовано як розвиток чи беззаперечне благо. Тут історик працює з концептом дисциплінування. Відділивши дитину від власного світу, дорослі формують низку заборон, обмежень, звужують коридор правильної поведінки, тож дитя вже змалечку закріпачене, і що далі, то менше свободи воно має [296].

Цією гіпотезою Ар'єс також пояснював проблеми соціалізації дитини у Франції другої половини XX ст. Він виявив причини психологічних розладів і міжпоколіннєвих конфліктів у «закріпаченні» дитини дорослими, її вихованні в малій родині, формуванні споживацького світогляду. Вчений охоче

контактував із психологами і знаходив із ними точки дотику в наукових інтересах [366, с. 15–32]. Тогочасні психологи також позитивно сприймали його напрацювання, розвиваючи їх уже завдяки досягненням своєї науки. Найуспішніший із-поміж них – американський психоісторик Л. Демоз, автор дослідження «Еволюція дитинства». Науковець зобразив розвиток цього явища як поступальний рух у зближенні батьків і дітей у міру того, як батьки пізнають своїх нащадків. Цей рух має шість умовних стадій (моделей): інфантицид (до IV ст.), режим відстороненості (IV–XIII ст.), амбівалентний (XIV–XVII ст.), режим нав'язливості (XVIII ст.), режим соціалізації (XIX – середина XX ст.). Дане дослідження показове у сенсі проблемних місць міждисциплінарності. Демоз – чудовий знавець психології дитини та психоаналізу, але, виходячи за межі своєї дисципліни, він доволі поверхово трактує історичний контекст. Вочевидь, схожі небезпеки чигають на історика, який залучатиме психологію, однак цього не уникнути [355]. Говорячи про Демоза необхідно згадати його також і як упорядника наукових есеїв про дитину і насильство від Середньовіччя до XIX ст. [607].

Новаторство роботи Ар'єса полягало й у широкому колі використаних джерел: від літератури, щоденників і листів до епітафій, надгробних барельєфів, іконографії та картин. Учений поставив запитання, яких до того часу ніхто не формулював. Цю заслугу визнають навіть запеклі критики Ар'єса, які не погоджуються з його відповідями. Книжка «Дитина і родинне життя за старого ладу» вповні виконала роль інтелектуальної провокації, зумовивши палку дискусію та безліч розвідок з історії дитинства, найвагоміші з яких вже склали основу відповідних бібліографічних описів [304; 597]. Багато з таких праць або застосовували підхід французького вченого до іншого (територіально) матеріалу, або спростовували висновки, таким чином відштовхуючись від його тез, а отже, надаючи їм актуальності.

Навіть найслабші місця роботи французького історика спровокували конструктивну критику, яка переросла в цілі напрями досліджень. Чи не найбільше Ар'єсу дорікали за роботу з іконографією, зображеннями й

матеріальними пам'ятками, мовляв, він не мав вибірки і хаотично, несистемно та за зовсім незрозумілим принципом обирав візуальні джерела й артефакти. А далі надто спрощено трактував їх, шукаючи повсякдення або «відбиток епохи» в канонічних елементах, які передавалися через століття без змін і не мали стосунку до реальності [312, с. 75–107].

Саме тому, за спостереженням Г. Каннінгема, після Ар'єса дослідники дуже обережно і з острахом використовували такі джерела. Інтерес до матеріального світу дитинства відновився наприкінці 1980-х рр. з появою низки праць, автори яких відійшли від прямих описових підходів і зосередилися на докладному аналізові артефактів [602, р. 1202–1204]. Знаковою в цьому ряду є книжка К. Калверт, у якій авторка вивчає еволюцію матеріальної культури американського дитинства впродовж 1600–1900 рр. Зміни в наборі дитячих речей (іграшки, меблі, одяг, посуд тощо) та їх використанні дали підстави виокремити чотири періоди ставлення до дитини [385]. Праця Калверт – наочний приклад того, що об'ємну історіографію дитинства після Ар'єса надзвичайно важко структурувати. На перший погляд, цю роботу можна залічити до «нової (культурної) історії речей», тим паче, що видання побачило світ 1992 р. в США, тобто у «потрібному місці й у потрібний час». Однак речі тут вторинні, вони є засобом, а не метою. Це добре видно вже зі вступу, де авторка, окреслюючи проблему, полемізує з класиком і відштовхується від його дослідницьких питань.

Поява подібних розвідок після Ар'єса не конче зумовлена «науковими поворотами» й новими теоріями. На думку Е. Бертоне, вони уможливлені ретельною каталогізацією артефактів і скупченням їх у спеціальних музеях, організацією тематичних виставок [312, с. 77]. Як приклад він наводить Музей дитинства в Лондоні з його колекціями матеріалів XVII–XVIII ст. Українські музеї таких системних колекцій домодерного часу не публікують. Єдиний виняток – ілюстрований каталог «Діти і дітлахи: образ дитини в образотворчому мистецтві XVII–XX ст.». У цьому виданні представлено твори, що їх презентували на відповідній виставці зі збірок Львівської

національної галереї мистецтв і Львівського національного музею імені А. Шептицького. Книжка цінна і як прецедент, і з погляду підходів до формування добірки ілюстрацій, однак у ній сконцентровано матеріал лише з одного регіону України [204]. На жаль, ми не маємо спеціальних каталогів пам'яток і картин, котрі акумулювали б потрібну інформацію з різних музеїв усієї країни. Мабуть, найближчим до наших реалій успішним проектом такого спрямування є великий кольоровий, тематично структурований каталог «дитячих» зображень у колекціях польських музеїв. Упорядники системно розподілили картини за категоріями (дитина в родині, освіта, життєві труднощі тощо), подали мистецький огляд кожного зображення, чотири вступні статті про різні аспекти дитинства в минулому Польщі. Кожна з картин супроводиться розлогою мистецькою довідкою, що полегшує історикові роботу та дає потрібні пояснення [289]. Прикладом практичної реалізації інформаційного потенціалу подібних збірок може слугувати добре проілюстрована книжка «Дитяче повсякдення, змальоване словом та образом» відомих польських дослідниць дитячої історії Д. Жоляндзь-Стшельчик і К. Кабачіньської-Лучак. У ній на основі багатої іконографії авторки трактують матеріальний світ дитинства Речі Посполитої. Нам не траплялася критика цього дослідження, але воно наражається на таку небезпеку надто прямолінійним трактуванням сюжетів канонічних зображень. Українських істориків повинен надихати той факт, що їхні польські колеги починають виклад із нарікань на вкрай погану збереженість і збідненість візуальних джерел порівняно з матеріалами домодерної Франції. А проте після таких нарікань дослідниці актуалізували великий комплекс зображень, якому, своєю чергою, можуть позаздрити історики Гетьманщини [680]. Стосовно візуальної історії, то класикою також вважають дослідження А. Шорш та І. Вебер-Келлерманн [659; 672].

Однією з найбільш відомих опоненткою Ф. Ар'єса є медієвістка С. Шахар. Вона ґрунтовно проаналізувала середньовічні медичні праці, повчальну літературу, моральні трактати і зробила висновок, що

Середньовіччя виділяло дитинство, й у цьому було навіть прогресивнішим, ніж суспільство раннього Нового часу. Шахар стверджувала, що тогочасне ставлення до дітей більш схоже на сучасне, ніж те, що притаманне суспільству XVIII ст. Вона відшукала багато описів різних етапів дитинства, докази емоційної прив'язаності до дітей, акти турботи [661].

Ще радикальнішою критикою основних висновків Ар'єса вирізняється праця Л. Поллок «Забуті діти». У ній авторка ґрунтовно проаналізувала кількасот щоденників, побачивши в них вияви батьківської любові, присутність немовлят, теплі родинні стосунки. На її думку, від XVI ст. й до нашого часу дитинство мало змінилося. Це означає, що, незалежно від культурної ситуації в усіх суспільствах, ставлення до дітей зумовлював біологічний інстинкт батьків за всяку ціну забезпечити виживання свого потомства. Решта – уже деталі, котрі істотно нічого не змінюють [650]. Дещо в іншому ракурсі Н. Орме написав дослідження «Середньовічні діти», у якому велику увагу приділив релігійній доктрині. Церква сприяла формуванню моделі дитинства з власною культурою, відокремленою від дорослого світу [648].

Чимало критиків Ар'єса прийняли його висновки, однак акцентували на тому, що він присвятив роботу передусім вищим прошаркам населення, тому намагалися поглянути й на інші соціальні верстви. Характерним прикладом слугує колективний збірник праць Дж. Хендерсона і Р. Волла, який містить серію текстів про дитинство в бідному середовищі, сиротинцях, дитячих будинках [652] Життя дітей у бідних родинах Британії описано в монографії того-таки Г. Каннінгема. Він розглядає цей сюжет, починаючи з XVII ст. [603] Наступне дослідження вченого значно ширше з погляду проблемності і хронологічності. Книжка «Винайдення дитинства» побачила світ у 2006 р. У ній висвітлено історію дитинства у Великобританії за 1500 років. Автор, подібно до Ар'єса, залучив великий масив різноманітних джерел: щоденники, автобіографії, картини, фотографії. Важливо, що Каннінгем розглядає дитинство не як універсальну річ, а як диференційовану залежно від етнічної

належності, місця проживання, статі тощо. Він показує, як змінювалася межа між дитинством і дорослішанням упродовж століть, як нерівномірно відбувалися ці зміни, зокрема внаслідок масштабних історичних подій (наприклад війн) [604].

Оригінальний приклад хронологічного продовження книги Ар'єса – робота французької дослідниці Е. Бадінтер, котра показала, як зароджувалася материнська любов у сучасному розумінні. Вона починає дослідження з XVII ст., коли цієї любові не було, і простежує її появу з кінця XVIII ст. Праця подекуди вельми суперечлива. Нас, скажімо, бентежила добірка «зручних» фактів, які мали переконати читача у висновках дослідниці. Наприклад, те, що дитину віддавали годувальницям або в село, Бадінтер однозначно трактує як байдужість матерів. Однак це можна було б розцінити і як вияв турботи. Попри те, авторка дуже вдало показує потужний вплив Просвітництва на формування нового концепту материнства й родини. Такі підходи доречно застосовувати і до вивчення схожих процесів у Російській імперії [589].

Власне, їх уже використовують, і російська історична наука доволі плідно працює в цьому напрямі. Зауважимо, що сьогодні в огляді історіографії дитинства не варто виокремлювати національні історіографії, однак історія домодерного дитинства в Росії актуальна для дослідників Гетьманщини спільним корпусом джерел, аналізом ініціатив «згори» тощо. Не вдаючись у занадто дрібні деталі, згадаємо передовсім дві книжки, присвячені теоретико-методологічному аналізу вивчення дитинства в «минулому», – відому працю радянського вченого І. Кона «Дитина та суспільство» [402] й узагальнювальне дослідження російського культуролога Д. Мамичевої «Дитинство – метаморфози культурного погляду» [435]. На нашу думку, обидва видання якнайкраще показують розробки радянських і російських істориків дитинства, вписуючи їх у світовий контекст. З-поміж практичних розвідок, актуальних для нашого дослідження, виділимо колективний збірник «Малолітні піддані великої імперії» [298] та монографію О. Кошелевої, в якій уявлення про

дитинство в Росії XVI–XVIII ст. вивчено на основі спогадів та інформації автобіографічного характеру [408].

Важливим орієнтиром для історика Гетьманщини традиційно слугують роботи польських колег, котрі мають серйозні напрацювання у царині історії дитинства. Відповідні студії суспільства Речі Посполитої дають сприятливе тло для порівнянь (скажімо, демографічних даних), тлумачення спільного правового поля (магдебурзьке право) тощо. З цього погляду найпомітніші тексти М. Делімати [606] та Д. Жоляндзь-Стшельчик [679]. Вони роблять акцент на проблемі, яку Ар'єс майже не розглядав, – багатофакторному впливові християнства на все, що було пов'язане з дитинством. Зауважимо, що польські історики нині загалом перебувають на етапі накопичення фактів. Це підтверджують теми досліджень великого збірника «Родинне коло у давні епохи. Дитинство» [630]. Поява таких спеціальних видань і тематичних випусків наукових журналів [585] засвідчує зацікавленість проблемою в колі «офіційної історіографії» та її активне розроблення. На жаль, наша історична наука цим похвалитися не може, причому найвагоміше вітчизняне соціально-демографічне дослідження населення окремого регіону присвячене саме українським теренам Речі Посполитої. Ідеться про книжку І. Ворончук «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.», у якій у контексті всебічного дослідження родини авторка звертається до ключових аспектів дитинства, передусім прокреаційної поведінки. Робота, окрім важливих узагальнень, дає істориків Гетьманщини змогу вдатися до порівнянь з даними іншого територіального та хронологічного походження, котрі, однак, також стосуються українського домодерного соціуму [329].

Щодо безпосередньо вивчення історії дитинства, то її загальні тенденції в українській гуманітаристиці докладно проаналізовано у статті Н. Марченко. Авторка робить висновок, що в Україні дитинознавчий дискурс і далі здебільшого зосереджується в межах педагогіки, психології та частково етнографії, а історія дитинства – по суті відсутня [438]. У цьому вона солідаризується із висновками Т. Орлової, яка в 2011 р. розглядала історію

дитинства як новий в Україні напрям соціальної історії, однак без помітних надбань [473]. Ще більш радикально висловився відомий історик Гетьманщини В. Маслійчук, який констатував, що «історії українського дитинства не існує» [447, с. 20].

Ці узагальнювальні спостереження стосуються і об'єкта нашого дослідження, проте з певними обмовками. Так, наявні етнографічні праці загалом не сягають XVIII ст. Для історика-ранньомодерника вони стануть у пригоді, коли йтиметься про явища «довгої тривалості», які проникли з Гетьманщини у XIX ст. і далі. За нашими спостереженнями, сучасна українська етнографія (етнологія) в аспекті вивчення історії дитинства в цілому істотно не розвинулася й не надто різниться від згаданих робіт М. Грушевського, З. Кузелі та Н. Заглади. Цим аж ніяк не заперечується наявність важливих праць, спрямованих на деконструкцію «дітоцентричного» міфу [391], вивчення засадничих аспектів материнства, ігрової культури тощо [317; 331; 576]. Їхня бібліографія різноманітна. Та все ж необхідно зауважити загальне налаштування на «опис» і «переповідання» без концептуалізації в межах певної методології. Прикладом може слугувати відповідний «дитячий» том серії «Народна культура українців: життєвий цикл людини», важливий вже самою постановкою питання [468]. Цінні для нас сюжети у збірнику почасти ґрунтуються на переказі творчості класиків другої половини XIX – початку XX ст., зокрема того-таки М. Грушевського. Щодо останнього, то показовою є ситуація з перевиданнями його книжки вже у XXI ст. Видання 2006 р. супроводиться ілюстраціями та модерними цитатами (про материнську енергетику чи одвічну любов до дитини), котрі суперечать самому тексту [345]. А репринтне видання 2017 р. не має наукового апарату (окрім невеликих передмов) [346; 347]. Відсутність ґрунтовного коментаря до книжки засвідчує, що її і через сто років після виходу вважають «об'єктивним» джерелом, а не текстом, витвореним конкретними авторами в конкретну історичну добу. Ба більше, його сприймають надзвичайно патетично й некритично. Авторка невеликої наукової передмови до видання 2017 р. пише:

«Першим етнографом дитинства світ називає американку М. Мід [...] Дослідження М. Ф. Грушевського було опубліковане тоді, коли американська дослідниця сама ще була малою [...] Марко Грушевський, який, не маючи фахової освіти, володіючи лише фрагментарною інформацією про світовий поступ у дитинознавстві, створив самостійне оригінальне, фундаментальне, комплексне дослідження, яке [...] увібрало в себе всі напрями світових дитинознавчих досліджень...» [347].

Такі порівняння доводять, що сучасна українська етнологія має багато роботи в царині вивчення дитини, й у площині осмислення доробку М. Грушевського і З. Кузелі зокрема. Однак історики ранньомодерного часу такої роботи мають ще більше. Бібліографія праць, присвячених безпосередньо історії дитинства, мізерна, особливо якщо обмежити її Гетьманщиною. Фактично єдиний автор, котрий вивчав цю проблему, – В. Маслійчук. Його перу належить низка піонерських розвідок про вікові межі та матеріальний світ дитинства, дитячу й підліткову злочинність, дітовбивства. Тексти В. Маслійчука новаторські саме порушеними питаннями та спираються на ґрунтовне знання історіографії. Автор зробив чимало оригінальних висновків про особливості ставлення до дитини в патріархальному суспільстві, вплив просвітництва й державної політики на бачення дитинства в Гетьманщині та Слобідській Україні. Ці розвідки надзвичайно важливі для нашого дослідження [439; 441; 442; 443; 444; 447; 448; 450; 451].

Щодо опосередкованого вивчення, то про дитину в контексті повсякдення козацької старшини йдеться у книжці О. Дзюби. Авторка проаналізувала значний масив епістоляріїв і щоденників на предмет згадок про членів родини, зокрема й дітей, звернула увагу на вияви емоцій, акти турботи тощо. При цьому розглядала представників елітарних кіл, адже простолюди залишався неписьменною мовчазною більшістю [356]. Про дитину в Гетьманщині також тією чи тією мірою згадували автори історико-демографічних студій: О. Замура – вивчаючи смертність населення і ставлення

до смерті [375], а Ю. Волошин – досліджуючи народжуваність [327]. Його авторству належать і сюжети про принципи ім'янаречення дітей, дітозгубництво та підліткову працю під час наймитування [326; 669]. Останньому явищу також присвячена спеціальна розвідка В. Маслійчука [445]. Важливим для розуміння дитинства у контексті правових колізій є дослідження Т. Гошко. Авторка ретельно проаналізувала присутність дитини у нормах магдебурзького права. Йдеться не тільки про правове регулювання, а й про світоглядні компоненти, котрі відображають закони, діючі і в Гетьманщині [342]. Ще один текст її авторства присвячений символіці «Саксонського зерцала», де йдеться також і про вікові періодизації успадковані з римського права та Святого Письма [341]. Проблемі дитинства у контексті правової культури українського середньовічного суспільства присвячене дослідження Н. Крестовської [411]. Зрештою оригінальний і дуже перспективний напрям вивчення дитинства і родинного життя в пропонує стаття І. Нетудихаткіна про дітей на портреті Є. Журавко. Дослідження виконане на стику іконографії та біографістики і аналізує найменші деталі зображення, та умов його створення [470]. Оскільки сімейні портрети Гетьманщини дуже малочисельні і не надто різноманітні сюжетно, то такі концентровані вивчення видаються дуже перспективними. Найкраще із усіх можливих аспектів дитячого й підліткового віку в Гетьманщині вивчені проблеми освіти. Тут найбільш важливі напрацювання належать перу О. Посохової [485] та М. Яременка [583], котрі дослідили особливості функціонування православних колегіумів Гетьманщини та Києво-Могилянської академії. Йдеться про значні соціально-історичні тексти, наявність котрих дозволяє нам безпосередньо не заторкувати проблему освіти, тим більше, що вона не була актуальною для більшості представників простолюдю.

Підсумовуючи зауважимо, що численна світова історіографія дитинства у доіндустріальну добу ґрунтується передусім на основі поєднання двох підходів. Перший використовує методологію соціальної антропології та

демографії, другий ґрунтується на традиціях культурної історії і приділяє увагу соціальним ролям, родинній поведінці, баченню таких явищ, як батьківство, смерть, дорослішання. Такі дослідження історії дитинства стали масовими унаслідок «антропологічного повороту» в історіописанні, та почасти є складовою наукової дискусії спровокованої положеннями книги Філіпа Ар'єса «Дитина і родинне життя при старому порядку». Українська історіографія до цього часу в цій дискусії участі практично не брала.

1.2. Характеристика джерел

Унаслідок особливостей українського домодерного суспільства (загальної неграмотності нижчих верств, специфіки діловодства тощо) повсякденне життя простолюду дуже скупо відображене в писемних джерелах. Якщо не ставалося якоїсь халепи, то пересічного мешканця Гетьманщини згадували в документації лише у разі хрещення, одруження та смерті. Навіть у казусних випадках відповідну інформацію повідомляли «бюрократи», які творили текст згідно з певними шаблонами й канонами, застосовуючи скорочення, заготовлені фрази і, що найгірше, передаючи слова фігурантів власною канцелярською мовою. Це не означає, що документація Гетьманщини позбавлена інформаційного потенціалу в сенсі вивчення повсякдення простолюду, зокрема й родинного життя та історії дитинства. Свого часу відомий дослідник домодерного соціуму Д. Себіан на основі тривалого вивчення протоколів церковної консисторії німецького села Неккархаузен переконливо довів, що в кожному такому протоколі звучить більше голосів, аніж здається на перший погляд [560, с. 59].

Дослідження Себіана додає оптимізму і спонукає солідаризуватися з видатним радянським істориком А. Гуревичем, котрий зауважив, що коло джерел, яким оперують європейські медієвісти та новісти, порівняно стабільне. Шанси на його істотне розширення невеликі, а тому вченим доводиться йти шляхом інтенсифікації, ставлячи нові питання та

застосовуючи нові методики до аналізу вже відомих документів [350, с. 117]. Основні джерела розвідки загалом уже добре відомі історикам Гетьманщини: матеріали церковного і фіскального обліку населення, судова документація, щоденники, листи, тексти філософського та моралізаторського спрямування. Ми теж спробували перевірити їх на невичерпність, шукаючи «дитячий слід» і ставлячи свої дослідницькі запитання. У межах кожного виду документів трапляються цікаві нетипові джерела, які бувають більш промовистими і є справжньою знахідкою для дослідника.

Перш ніж перейти до характеристики окремих видів джерел, висловимо ще дві загальні зауваги. Насамперед зазначимо, що писемні джерела Гетьманщини щодо дітей використовували неоднозначні маркери, котрі без прямої вказівки на дитячий вік можуть призводити до неправильних тлумачень. Особливо це стосується текстів чи документів, які містять релігійні конотації. До прикладу, останні часто послуговувалися маркером «*младенец*», який нині хочеться автоматично потрактувати як «немовля». Принаймні такі асоціації виникають, коли читаємо, скажімо, про зцілення «младенца» у чудях Святої Варвари. Добре, що автор епізоду уточнив: «младенец един лѣтъ осматцети albo больше» [272, с. 263]. Слід пам'ятати, що в релігійних текстах, зокрема й у Святому Письмі, термін «младенци» вживається і на позначення цілком дорослих учнів та послідовників Христа [495, с. 80–90]. Цю неоднозначність маркерів треба брати до уваги, надто коли йдеться про опубліковане джерело. Дослідники історії дитинства ранньомодерної доби мають бути обережними з перекладами на сучасну мову, адже там можуть з'являтися немовлята, про яких в оригінальній версії не згадувалося.

Інший важливий момент теж пов'язаний із неточністю тлумачень. Апеляції до дитячого віку слугували маніпуляціями, коли потрібно було, наприклад, показати недосвідченість особи, продемонструвати жаль з приводу смерті родича тощо. У такому разі слова «діти» або «дитячий» у джерелі могли стосуватися дорослих нащадків і позначати родинні стосунки, а не вікові чи якісь інші характеристики людини. Так, коли збентежені полтавці

побоювалися можливого полковництва Василя Кочубея, то у відповідній чолобитній до гетьмана Івана Скоропадського (1714) апелювали саме до його молодості й порівнювали з дитиною: «Василій Кочубей мѣть быти у насъ у Полтавѣ, якъ еще дитя молодое, полковникомъ, и безъ всѣхъ насъ общей ради» [179, с. 93]. Такий риторичний прийом використовує порівняння з дитиною в негативному контексті, хоч у цей час «молодому дитяті» було 30 років. Є і протилежні приклади, коли дитячий вік легко компенсують інші чесноти, як-от у п'єсі «Милість Божа», яку 1728 р. поставили на сцені Києво-Могилянської академії. Її автор (імовірно, хтось із викладачів академії) достоту бароково виправдовує юний вік 12-річного імператора Петра II, котрий нещодавно зійшов на престол: «Тоть еще малъ отрокъ сый, но не дѣтоумень, къ ползѣ державы своей вельми остроумень» [233, с. 97].

Дане дослідження ґрунтується на різновидових джерелах, серед яких у першу чергу виділяємо наступні: документи фіскального та церковного обліку населення, нормативно-правові акти, матеріали судових та епітимійних справ, наративні джерела, пам'ятки літератури, моралізаторства та філософським твори. Насамперед нами використовувалися *документи фіскального та церковного обліку населення*. До них ми вдавалися там, де не обійтися без кліометрики. Найперше це дані Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. Про його потенціал як історико-демографічного джерела досить добре описано в історіографії [234, с. 9–42; 464, с. 22–29; 534, с. 29–38]. Нагадаємо тільки, що це була тотальна ревізія населення Гетьманщини обох статей з вказівкою віку, стану здоров'я, сімейного стану, станової приналежності, заняття, майна тощо (див. дод. В. 2). Матеріали опису складають 969 книг обсягом від 300 і до 1000 й більше аркушів. Їх використано для визначення частки дітей серед населення, показників дітності, фертильності, обчислення середньої кількості дітей у родині тощо. Це джерело найінформативніше з-поміж матеріалів цивільного обліку населення, адже містить відомості про дітей обох статей. Також Генеральний опис доволі промовистий з погляду вивчення дитячої праці та її оплати, учнівства й інших

дотичних проблем. Документ цінний фіксацією статусу дитини в контексті її станового походження, заняття (наймит, учень), належності до проміжних соціальних груп (жебрак, школяр). Документальний масив Генерального опису територіально охоплює всю Гетьманщину (близько 3,5 тис. населених пунктів) і локалізується переважно у відповідному фонді (№ 57) ЦДІАК України. Нами використано описи окремих поселень, а також вибірку з Генерального опису сільського населення регіону.

Ця вибірка складається із записів про 13 566 осіб. Її сформовано під час колективної роботи над базою даних для міжнародного проекту MOSAIC, який є ініціативою Інституту демографічних досліджень імені Макса Планка (Росток, Німеччина) і має на меті пошук даних переписів населення Європи (на рівні індивідів) та створення на їхній основі уніфікованої централізованої історичної бази даних. У межах проекту в 2012–2013 рр. за вибіркою та методиками, що їх запропонувала Лабораторія історичної демографії Інституту, група полтавських істориків (серед них і автор дисертації) під керівництвом Ю. Волошина створила базу даних сільського населення Гетьманщини за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. Загалом ми опрацювали матеріали переписів 48 сіл різних полків, котрі містяться у 36 книгах опису [88–110; 112–114; 116–120; 122–128]. Міські мешканці потрапили у фокус дослідження на основі аналізу записів про 11 008 жителів Ніжина, Переяслава і Стародуба – великих полкових центрів Гетьманщини [94; 111; 116; 121]. Кліометрика ґрунтується на записах про понад 24 тис. фігурантів Генерального опису, що становить більш ніж 1 % населення Гетьманщини. Це дало змогу зробити «поперечний» зріз демографічних характеристик дитячої вікової групи.

Гортаючи сторінки цього джерела, варто пам'ятати, що воно для Гетьманщини є «Книгою Страшного суду» і може вважатися таким самим прикладом політичної арифметики, як і його тогочасні західноєвропейські аналоги. Подібні документи були важливим знаряддям «соціальної інженерії» імперій, котрі займалися впорядкуванням окраїн і, як це чудово показав

С. Малкін, у цифрових значеннях передавали місцеві традиції, але в зручних для «інженерів» вимірах [434, с. 59–87]. Тобто Генеральний опис зображує реалії Гетьманщини крізь призму імперського діловодства, почасти використовуючи його лексику та конотації, що, однак, не нівелює впливу місцевих особливостей.

Інша група облікових джерел – метричні книги (див. дод. В. 3, В. 7) так само дуже цінні для дослідника історії дитинства. Фактично вони є першим і наймасовішим джерелом, котре вводить дитину в поле зору історика XVIII ст. Ми використовували їх більше для «поздовжніх» зрізів, зокрема для визначення сезонності народжуваності й дитячої смертності. До того ж метрики стали основою серійних даних для вивчення хрещень. Подібні дослідження доцільніше проводити на матеріалах однієї парафії, однак надто великим є вплив ретельності конкретного священика на показники. Метрики, як і інші облікові джерела, на позір «об’єктивні». Їх мали створювати за чітко визначеним формуляром. Вони функціонували під наглядом і були для свого часу документацією «суворої звітності», якщо так можна висловитися. Метричні книги і сповідні розписи вели у двох примірниках, один із яких залишали в церкві, а інший – віддавали у протопопію. Однак від часу тотального запровадження в Гетьманщині з 1720-х рр. і до кінця XVIII ст. ці документи так і не стали «дисциплінованим» джерелом [295; 348; 361]. Стисло опишемо найпроблемніші моменти облікової документації в контексті вивчення історії дитинства.

Насамперед це неточний вік фігурантів. Ідеться про схильність укладачів до округлень, механічного перенесення даних з одного документа до іншого. Зауважу, що вік дітей округлювали не так часто, як дорослих, однак подібні неточності досить критичні в сенсі відмежування дитячої вікової групи. Наприклад, якщо переписувачі Генерального опису вагалися й «на око» назвали якогось хлопця 15-річним, то в демографічних моделях він фігуруватиме поміж осіб активного віку, навіть якщо «насправді» йому було 13 років і його ще вважали дитиною. Такі неточності для тогочасного

суспільства – нормальне явище. Вони зумовлені байдужим ставленням людини до власного віку, а також до віку оточення. Цієї проблеми ми ще торкатимемось під час розгляду відповідних сюжетів, тому не вдаватимемось в деталі. Проте означена вада документації не є винятково негативом. За умови застосування відповідних методик (наприклад, індексу Віпла, про який ітиметься далі) вона дає можливості для верифікації джерел, вибору найточніших із них, а отже, потенційно найбільш інформативних.

Ще однією істотною ознакою документів цієї групи є імовірний недооблік дітей. Якась частка немовлят помирала до реєстрації у книзі хрещень і, тим паче, у Генеральному описі. Метрики XVIII ст. фіксували акт хрещення, залишаючи поза увагою саме народження. Між цими подіями минав певний час, за який частина діток помирала. Тож визначення такої частки «незгаданих» дітей – цікаве завдання. Джерела на кшталт Генерального опису могли «губити» дітей, котрі пішли в найми чи учнівство. Їх уже не брали на облік на «старому» місці, але ще не записували на «новому». Це відбувалося також і внаслідок мобільності населення.

Важче сказати, наскільки характерним було свідоме уникання фіксації дитини на сторінках метричної книги чи Генерального опису. Можна лише стверджувати, що такі випадки ставалися (далі ми в цьому переконаємося) і що тогочасні бюрократи були здатні на все. Скажімо, лубенського протопопа Івана Оріховського у 1743 р. спіймали на тому, що він після відбору метрик окремих приходів своєї протопопії викидав аркуші, а замість них уклеював чисті, куди заново вписував шлюби. Таким чином Оріховський привласнював гроші за вінчання. Те саме робили і його «колеги» із Зіньківської протопопії, котрі у 1735–1740 рр., не вписуючи шлюби у відповідний розділ метрик, утаїли 36 рублів 27 копійок [151; 154].

Цінною групою джерел є *нормативно-правові акти*, що діяли в Гетьманщині: Литовський статут, магдебурзьке право, «Саксонське зерцало», законодавство Російської імперії, «церковне право» та місцеві розпорядчі акти. Загалом вони вказують на межу між нормальною і девіантною

поведінкою, а також на деклароване ставлення держави (чи управлінців) до виходу за таку межу. Стосовно «дитячої» тематики, то правове поле було дуже строкатим, суміш «старого річпосполитського» і «нового російського» права уможлиблювала використання різноманітної риторики та надавала значну свободу у трактуванні конкретних ситуацій. Однак не слід забувати, що правова риторика транслює уявлення законотворця про певні явища, а не описує, як це було «насправді».

Для заповнення цієї лакуни першорядну роль відіграють матеріали *судових та єпитимійних справ*. Їхньою найпершою перевагою є велетенська кількість і різноманіття. Стосовно Гетьманщини такі джерела найбільш концентровано представлені у фондах ЦДІАК України: сотенних, полкових канцелярій, полкових і гродських судів (Ф. 64, 74, 81, 95, 101, 105, 110, 1726), Генерального військового суду (Ф. 56), Другої Малоросійської колегії (Ф. 54), Київської консисторії (Ф. 127). Найпершим їх недоліком є те, що дитина з'являється на сторінках подібної документації значно рідше за дорослих. Вона не мала майна, тому її не грабували. Дитя було не надто важливим для суспільства, тож завдані йому кривди рідше ставали підставою для судового розгляду. Якщо це трапилося, дитину представляли дорослі. Як свідок вона теж не породжувала особливої довіри. Стандартні вимоги до розслідувань казусів на місцях – «чтобы те свидѣтели были люди честные и веры достойные, такожъ непрестарѣлые и немалолѣтние» [85, арк. 20зв.]. Отже, неповнолітній міг розраховувати на увагу суду лише якщо сам учинив злочин, але й у такому разі мову дітей передавали словами і поняттями дорослого чиновника.

У судових справах Гетьманщини дитина частіше фігурує як об'єкт злочину. До сьогодні у відповідних фондах українських архівів збереглися тисячі справ, пов'язаних із дітовбивствами. Як правило, звинувачували жінку, яка таким чином намагалася приховати основний доказ дошлюбного (позашлюбного) сексу. Починаючи з 5–6-річного віку, дитину згадують також як жертву насильства (здебільшого йдеться про старших дітей). Це пов'язано

передусім із залученням до найманої праці в ролі слуг, наймитів, учнів. Абсолютна більшість подібних справ стосувалася зґвалтування або ж тяжких побоїв, що спричинили смерть. Судовий розгляд таких казусів підтверджує, що ці злочини вважали серйозною девіацією, однак їхні фінали засвідчують м'якше ставлення до кривдників неповнолітніх. Ще промовистішою є відсутність справ про побиття дитини (окрім тих, де побиття згадано як епізод більш тяжкого злочину). Чи не означає це узвичаєності фізичного впливу на дітей, а також того, що насильство стосовно них було якщо й не нормою, то і не достатньою підставою для початку розслідування?

Окремі судові справи мають істотний потенціал для антропологічного прочитання. Вони описують місце подій, коло учасників, транслують різні версії подій, містять інформацію про емоційну сферу тощо. На жаль, такі джерела рідкісні. Їх зазвичай знаходимо випадково після «просіювання» великих фондів, описи котрих дають недостатньо уявлень про те, що може чекати на дослідника в конкретній справі. Водночас дитина часто фігурує у судових справах, які, на перший погляд, її не стосуються. Стандартний протокол допиту злочинців вміщує стислу розповідь про їхні дитячі роки, батьків, дорослішання. Звідси можемо отримати відомості про сирітство, найману працю, перебування в учнівстві чи шпиталях. Ці численні лаконічні передмови – дуже важливе джерело інформації про різні «дитинства», а їхній інформаційний потенціал значний. Та не варто забувати, що вони створені за певним шаблоном і є пригадуванням свого дитинства дорослими, а не його точним описом. До того ж у такому разі ми маємо одну неперифіковану версію подій.

Потребу в кількох версіях засвідчують матеріали слідства 1723 р. про нічну пожежу в будинку мешканця містечка Кобеляки Полтавського полку Павла Мошенця. Під час розслідування його дружина Палажка розповіла про обставини справи, наголосивши на діях своєї невістки Тетяни. Остання, прокинувшись уночі, помітила пожежу, закричала: «Горимо!» та «вихопилася окномъ с хати. А я (Палажка. – І. С.) осталася в хатѣ з дѣтми, понеже нѣльзя

било за поломямъ вѣтѣкати». І вже коли згоріла покрівля, її «нѣвестка ув окно витягла, а драгунъ дитину ѡкномъ виратовал». За відсутності альтернатив ці свідчення можуть стати основою для аналізу дій матері, котра сама втекла з охопленої полум'ям хати, покинувши дітей і свекруху. Можна висувати припущення про афективні стани або ж ставлення Тетяни до дітей у стресовій ситуації. Однак є інша версія події. Невістка повідомила, що вона, «вхопивши дитя и ѡкномъ вѣтекла», далі зчинила гвалт і розбудила «караулщиков», які спали при обозі, залишивши між ними дитя. Потім повернулася до хати й намагалася рятувати іншу дитину, але її не пустив вогонь, і рятівником став драгун, котрого послав якийсь майор. Про свекруху Тетяна взагалі не згадує, як і про те, що рятувала її. Версія невістки абсолютно інша. Згідно з нею мати насамперед рятує своє дитя, шукає допомоги й успішно знаходить її [203, с. 145–146]. Ці різні розповіді про одну й ту саму подію переконують у тому, що не можна довіряти лише одному джерелу. Та, попри істотні відмінності, їх об'єднує те, що погляди двох жінок трансльовані крізь призму писемної культури, витвореної чоловіками. Навіть якщо йшлося про колізії, пов'язані з жінками та дітьми, їхніми арбітрами були чоловіки. Вони ж формували корпус писарів і канцеляристів, а отже, мали монополію на розповідь. Це також накладало свій відбиток, вплив якого нині ще не досліджено.

Зрештою, потрібно зауважити ще одну, можливо, засадничу особливість розслідувань. Судові справи містять цінні обмовки та подробиці, котрі інколи не стосуються самого казусу, а відображають елементи повсякдення, емоційну сферу, матеріальну культуру. Свого часу відома дослідниця соціальної історії та історії дитинства Б. Ханавалт дійшла посутнього висновку, що такі деталі неістотні для головної мети розслідування, тож не було потреби їх спотворювати [572, с. 46].

Наступна важлива група – *наративні джерела*. Їхнє використання у нашій роботі доволі нерівномірне. Записки та мемуари іноземців застосовано переважно для ілюстрування того, як формуються уявлення про ставлення певного соціуму до дитини зі «сторони». Ті ж таки Павло Алеппський, Конрад

Гільдебранд чи Даніель Крман бачили суспільство Гетьманщини крізь призму власних культур, відділених від об'єкта опису ментальними та географічними кордонами, так само, як і ми відділені від об'єкта свого дослідження часом і культурними змінами. Про таку відділеність спостерігачів від описуваних культур добре написала О. Кошелева [409, с. 106–118].

Частіше ми послуговувалися епістоляріями, щоденниками та автобіографічними творами «місцевого» походження. Ці джерела добре відомі історикам Гетьманщини, вони широко цитовані й фігурують у багатьох дослідженнях, за винятком щоденника священиків Кирнецьких. Останній, окрім порівняної новизни, вирізняється тим, що належить перу парафіяльних священиків [285]. Цей текст найбільш наближений до простолюду, однак його авторів усе-таки не можна вважати пересічними жителями, адже навіть із когорти парохів вони виділялися тим, що вели щоденник. Їхні записи – важливе джерело інформації про життя парафії та родини парафіяльних священиків.

Відмінними від щоденників є твори автобіографічного характеру. Їхні автори, слідуючи канону, опис свого життя починали з пригадування свого дитинства. З такими текстами слід бути обережними, адже ми почасти маємо справу з вибіркоvim пригадуванням, або ж, взагалі, картиною дитинства витвореною спеціально для майбутнього читача. Тим не менше, кожна з таких автобіографій по-своєму цікава. Найвідомішим з них є короткий автобіографічний твір Іллі Турчиновського [173]. Не менш цікавими є спогади Іллі Тимковського [277] та Івана Острозько-Лохвицького [215]. Останній змалював дорослішання нащадка бідного старшинського роду, змушеного працювати разом із простолюдом. Дуже цінними є спогади Софії Капніст-Скалон, унікальні тим, що описують дитинство дівчинки [186; 220].

На жаль, попри свою популярність, мемуари та щоденники Гетьманщини майже не вивчені з точки зору антропології письма. Мало враховуються джерельні пастки і можливості цього жанру, про які пише Ф. Лежен [637]. Це потрібно для подальшої реалізації їхнього потенціалу в

контексті історії дитинства та родинного життя. Наприклад, нотаткам Кирнецьких, як і записам Петра Апостола, Якова Марковича, Миколи Ханенка, притаманна увага до найдрібніших видатків, актів купівлі-продажу, деталей домашнього господарювання, «робочих» і «політичних» моментів. На їхньому тлі губляться згадки про родину та нащадків, вони лаконічні й позбавлені сентиментів. Однак чи означає це, що автори текстів були такими байдужими до своїх дітей і не хотіли помічати їхнього дорослішання, першої сповіді, причастя тощо? Якщо концентруватися винятково на авторах, то відповідь буде скоріше ствердною. Якщо ж розглядати джерело як продукт епохи, то радше заперечною. Відомий дослідник цього жанру Ф. Лежен стверджує, що європейські щоденники спочатку виникли як торгові книги, книги доходів та видатків і лише з часом набули інтимного характеру. Такі трансформації пов'язані зі зміною ставлення до часу, витворенням нової особистості, проте вони не відбувалися одночасно. Наприклад, набувши поширення в Англії XVII ст., інтимні щоденники так і не стали популярними у Франції навіть дещо пізніше [637, s. 33–62]. І якщо такі тексти в Гетьманщині не надто далеко відійшли від торгових книг або ж становили певний ґатунок «бухгалтерії минулого» для обліку позитивних і негативних знаків, тут не було місця для емоцій, тим паче стосовно дітей [496, с. 169–170].

Емоції та оцінні судження природно притаманні іншій групі джерел – *пам'яткам літератури, моралізаторствам та філософським творам*. Описуючи певні явища чи ситуації, автори висловлювали особистісне ставлення до них, давали рекомендації до дій. Фігурування дитини в таких текстах потребує спеціальних фахових досліджень. Ми ж використали їх передусім для того, щоб доповнити інші джерела і передати «атмосферу доби». Тут найбільше уваги приділено творчості Климентія Зіновіїва – мандрівного священика та поета початку XVIII ст. Його велика збірка повчальних віршів і народних приказок відображає різні аспекти життя (зокрема й родинного) населення Гетьманщини. Вона приваблює своєю універсальністю, наближенням до популярної культури, а головне – великою

кількістю віршувань, дотичних до теми дитинства [217]. У схожому стилі написані сатиричні вірші Івана Некрашевича [244], котрі з гумором оповідають про «благочестивість» мирян і їхнього священика. Творчість Зіновіїва і Некрашевича є таким собі містком між «популярною» та «освіченою» культурами. Із витворів останньої в даній роботі найбільше аналізуються тексти творчість Інокентія Гізеля [188], Петра Могили [235], Феофана Прокоповича [254]. Вони з одного боку формували ідеальні моделі родинних відносин і поведінки щодо дитини, а з іншого – пояснювали необхідність тієї чи іншої норми.

Специфічною групою джерел, актуальною для даного дослідження є *лікарські порадики*. Їхній корпус доволі різноплановий у сенсі опертя як на європейську «вчену» медицину, так і на народні практики. Порадики побутували переважно у домашньому вжитку старшини і демонструють уявлення про тіло, хвороби, підходи до їхнього лікування [407, с. 345–360]. У контексті даної дисертації найбільш цікавими є рецепти орієнтовані на простолюд, котрі стосуються породіль, статевих відносин, дитячих захворювань. Найбільш концентровано лікарські порадики локалізуються у фонді №30 Інституту Рукопису НБУВ [44; 45; 46; 47]. Широкому загалові дослідників доступна публікація кількох з них [229].

Необхідно зауважити, що це основні групи джерел, але далеко не всі. Аналіз потенціалу та особливостей конкретних документів буде продовжуватися на сторінках наступних розділів, зокрема у контексті запитань про вплив їхніх особливостей на відображення «реальності». Тут же констатуємо, що джерельна база достатньо репрезентативна для досягнення мети і вирішення завдань даного дослідження. При цьому дослідникам необхідно враховувати особливості представленості дитини у документації Гетьманщини, зокрема бути обережними з дефініціями, котрі не завжди стосуються дійсно дитячого.

1.3. Методологічні засади дослідження

Загалом дане дисертаційне дослідження здійснене з урахуванням досягнень світової історіографії та на основі поєднання двох підходів, усталених в історіографії дитинства. Перший застосовує методологічні надбання соціальної історії та історичної демографії, другий виходить із традицій культурної історії та приділяє увагу соціальним ролям, родинній поведінці, уявленням таких явищ, як дитинство, батьківство, дитяча смерть, природа дитини, дорослішання [643, s. 2–4]. Таке поєднання вважаємо доречним, коли необхідно пов'язати серійну історію з аналізом казусів і поєднати підхід історичної демографії (з її нахилом до природознавчого дискурсу й відображення «реальності») та історії уявлень (з її схильністю до аналізу риторики). Виходячи з цього, дисертація ґрунтується на принципах системності, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них дитинство розглядається як змінний конструкт, що є продуктом культурних та соціальних реалій конкретної історичної епохи. Разом з тим, теорія аграрного традиційного доіндустріального суспільства, розглядає тогочасний соціум і як біологічну популяцію, регульовану механізмами смертності та залежну від природніх умов. Саме біологічна складова значною мірою впливала на народжуваність, смертність тощо.

Необхідність вивчення біологічних, культурних та соціальних аспектів зумовила використання різних дослідницьких методів, які ми розглядаємо в поділі на загальнонаукові, спеціальнонаукові та конкретно-проблемні. Отже, з *загальнонаукових методів* нами використано: метод *аналізу*, застосований при роботі з інформацією джерел для отримання й пояснення необхідних нам даних; метод *синтезу* використаний для поєднання проміжних результатів в узагальнену картину, що характеризує певне явище чи процес. Відповідно до *системного* підходу суспільство Гетьманщини являє собою систему, побудовану на зв'язках між різними групами (соціальними, віковими тощо) та індивідами. Особливості функціонування суспільства як структури і окремих

складових цієї структури вивчалися за допомогою *структурно-функціонального аналізу*. Для пояснення даних джерела, (ре)конструкції ймовірних подій минулого залучено *логічний* метод. Для отримання важливих демографічних коефіцієнтів, а також інтерпретації демографічної поведінки окремих груп суспільства Гетьманщини застосовано методи *виміру та опису*.

Спеціально-наукові методи, у першу чергу, представлені методами історичної науки. З групи *історичних* методів найперше застосовувалася *внутрішня критика джерела*, спрямована на врахування особи автора тексту, його особистої зацікавленості, рівня освіченості тощо. В сенсі вивчення історії дитинства, джерела Гетьманщини унікальні тим, що промовляють голосами дорослих, а не дітей, до того ж творцями текстів були переважно чоловіки, що логічно для патріархального суспільства. Це накладає свій відбиток на роботу з текстами, в котрих практично немає прямої мови дітей, і сама дитина згадується рідко. Історики в таких умовах доводиться прочитувати «між рядками» і намагатися ставити документів якомога більше запитань. Зокрема, для якнайповнішого розуміння даних джерела нами застосовувалася *критика інтерпретації* та *критика понять*. Робота з поняттями дуже важлива для аналізу лексичного набору на позначення дитячого віку в Гетьманщині. При цьому детальний аналіз застосування цих понять та їх інтерпретацій у цивільному діловодстві, церковному дискурсі, тогочасній літературі дає інформацію для роздумів про різне осмислення дитинства «популярною» та «освіченою» культурою.

Історико-системний метод використовувався для вивчення дитячої вікової групи, як органічного і невід'ємного структурного елементу суспільства Гетьманщини. Для характеристики окремих дитячих і підліткових мікрогруп застосовано *просопографічний аналіз*, як компроміс між «індивідуалізованою» і «соціологізованою» історією [580, с. 248]. Індивідуальні дії і казусні випадки частково вивчалися за допомогою *мікроаналізу*. Тут ми говоримо не про конкретний метод, а, радше про зміну масштабу, яка на думку Дж. Леві, досягається за допомогою, передусім,

сукупності реальних конкретних прийомів роботи з джерелом [424, с. 122–148]. Ці прийоми і відповідним чином поставлені запитання дають змогу поглянути на глобальні речі через призму дій, емоцій, слів окремих людей. Така дослідницька оптика дуже важлива, оскільки показує суспільство у його різноманітності і багатоманітності. При цьому індивідуальний рівень дозволяє говорити про афективні стани, ірраціональне тощо.

Послідовне розкриття важливих аспектів функціонування дитячої вікової когорти, та причинно-наслідковий зв'язок між ними вивчалися на основі *історико-генетичного* методу. Прикладом його використання у даній дисертації є вивчення коливань дитячої народжуваності/смертності та їхнього взаємозв'язку з посухами, голодом, господарським циклом, особливостями релігійного світогляду тощо. За допомогою *історико-порівняльного* методу ми намагалися розкрити сутність досліджуваних нами явищ за їхньою схожістю чи відмінністю, з аналогічними, зафіксованими дослідниками на територіально іншому матеріалі (насамперед, на матеріалах Центральної і Західної Європи). Зрештою, йдеться і про порівняння демографічних коефіцієнтів та даних, отриманих на основі стандартизованих методик. *Історико-типологічний* метод застосований для виділення якісних, загальних істотних ознак явищ і визначення їх типів за відповідними класифікаціями, наприклад, визначення типу відтворення населення Гетьманщини, або виокремлення мікрогруп наймитів, школярів, учнів ремісників, жебраків.

Квантитативні методи залучалися для вирішення завдань, пов'язаних з роботою з формулами, обчисленнями, встановленням пропорцій, співвідношень, побудовою графіків і діаграм. Для фіксації якісних характеристик досліджуваних явищ і вираження їх у числовому вимірі нами застосовано *підрахунок частоти* повторюваності історичних фактів (наприклад, народжуваності, смертності). Метод *статистичного виміру* використано для вивчення особливостей статевого і вікового поділу дитячого населення. Метод *регресивного аналізу* став у нагоді при встановленні взаємозв'язків між причинами і наслідками досліджуваних явищ.

Виходячи з характеру нашого дослідження, група *конкретно-проблемних* методів найповніше представлена історико-демографічними методиками. Їх основою є розробки французьких вчених Л. Анрі та А. Блюма, які ґрунтуються на техніці дослідження, названій ними «метод відновлення історії сімей». За допомогою відповідних методів ми обчислили коефіцієнти народжуваності, фертильності, статевого співвідношення, дітності, розміру родин [293]. Дослідження окремих аспектів дитинства залежно від типології сімейної організації, здійснювалося на основі методики дослідження сім'ї розробленою англійським істориком П. Ласлеттом [420, с. 132–168]. У ході дослідження статево-вікової структури ми на додачу до класичного способу апробували власний метод «визначення коефіцієнту загальної народжуваності», який застосовувався для встановлення числа дітей, що їх народжувала жінка упродовж свого життя.

Із методологічної точки зору у даній дисертації на матеріалах Гетьманщини розвивається ряд теорій напрацьованих європейськими істориками. Одним є таких є концепт *life cycle service* або ж *life cycle servanthood*, згідно з якого проміжки життя дитини, у першу чергу наймитування, розглядаються як тимчасові етапи соціалізації. Таким чином, ми розширили контекст вивчення дитячої праці, та перебування в чужих родин у позаекономічну площину. Це дозволило розглядати певні періоди життя дитини і підлітка як час набуття соціального капіталу, навичок, встановлення зв'язків, ініціацій тощо.

Необхідно зауважити, що сучасні методики не дають можливості написати суто «дитячої» історії Гетьманщини, і річ не лише в пізнавальних обмеженнях чи особливості джерел. Так само, як дослідники смерті говорять про дії живих людей, історики домодерного дитинства концентруються передусім на результатах дій та уявленнях дорослих. Це закономірно для суспільства, котре не відсепаровувало дитячу культуру від дорослого світу. Однак для соціуму Гетьманщини з його патріархальністю і відносинами покори й підпорядкування дитина виокремлювалася тим, що потребувала

опіки. А це, на думку Е. Доманської, автоматично залучало об'єкт піклування до ієрархії відносин, робило підконтрольним піклувальникові [367, с. 147]. У такому контексті дитина постає пасивним суб'єктом, тому в дисертації багато сказано саме про дорослих як про «піклувальників», а також творців і ретрансляторів уявлень про природу дитини.

Там, де це вдавалося, ми максимально намагалися спрямовувати фокус дослідження на простолюд, або ж представників так званої популярної (народної) культури, для якої характерні усна передача знань і «народна побожність». Цього фокусу дотримано не скрізь як через те, що основними творцями писемних джерел Гетьманщини були носії «вченої культури» («*litteratus*», грамотні), так і через бажання поглянути на взаємодію між «високим» і «низьким» у формуванні уявлень про дитинство. Необхідно зауважити, що поняття «висока/освічена» і «популярна» культури використовуються у даній дисертації інструментально, тож надалі вони вживатимуться без лапок. Популярну культуру услід за П. Берком розглядаємо як множинну й витворену простолюдом «знизу» на основі усної традиції. У контексті побутування дитинства для неї засадничою є практика. Натомість висока культура, яку формували освічені прошарки, еліта, характеризується увагою до теорії та пояснень [310]. Важливо розуміти, що обидві культури не були чітко відсепаровані, а також функціонували у системі координат православної церкви. При цьому простолюду була притаманна народна побожність – релігійні уявлення, далекі від розуміння богословських тонкощів віри (за визначенням Н. Яковенко) [581, с. 10]. Протиставлення народного і вченого, якого іноді не уникнути, є насамперед описовим прийомом. Думається, що на суспільство Гетьманщини цілком накладаються висновки Ж. Ле Гоффа щодо середньовічного Заходу про те, що «культурна реальність дуже рідко була реальністю протиставлення народного вченому». Натомість її треба трактувати з погляду взаємодії «між культурними діями та культурними діями більш-менш ученими, а чи більш-менш народними» [421, с. 105-118; 500, с. 239–270]. Саме у такій взаємодії конструювався концепт

дитинства, побутування якого в суспільстві Гетьманщини ми досліджуємо на сторінках цієї роботи.

Загалом озвучений набір підходів і методів відповідає меті і завданням дослідження, а також зумовлений особливостями джерельної бази. В цілому ми використали методологічні напрацювання істориків дитинства для роботи з джерелами Гетьманщини та апробували ряд важливих наукових теорій на українському матеріалі.

РОЗДІЛ 2.

ВІКОВІ МЕЖІ ДИТИНСТВА В СУСПІЛЬСТВІ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ЙОГО ПЕРІОДИЗАЦІЇ

Вивчення дитинства потребує передусім чіткого окреслення його вікових меж і розв'язання проблеми дефініцій. Спочатку необхідно визначитися з тим, хто фігуруватиме в ролі дитини на сторінках цієї дисертації. Водночас виокремлення різних маркерів належності до дитячого світу та їх застосування у відмінних ситуаціях окремими соціальними мікрогрупами й інституціями вже має самостійний пізнавальний інтерес. Такі самі маркери використовували й щодо періодизацій дитячого віку, який ніколи не сприймали як щось неподільне та однорідне [513, с. 499–507]. Відтак у даному розділі ми простежимо засади визначення дитячого віку і його періодизації, ґрунтовані на різних критеріях і підходах.

Підхід до вибору критеріїв структурування вже може багато сказати щодо уявлень про певне явище. Наприклад, для сучасних наукових періодизацій дитинства засадничим аспектом є розвиток мислення дитини. Один із засновників теорії когнітивного розвитку Ж. Піаже вирізнив чотири основні його стадії.

Період сенсомоторного розвитку триває від народження до двох років. Дитина набуває перших простих навичок, учитьсЯ відтворювати випадкові, приємні та цікаві для неї результати власних дій, відкриває нові способи отримання бажаного. Зрештою, виникає здатність уявляти події у символічній формі. *Доопераційна стадія* охоплює вік від двох до семи років. У цей час відбувається перехід від сенсомоторних функцій до внутрішніх, себто до дій з уявленнями, а не лише з об'єктами зовнішнього світу. Дитина ще не здатна думати про свої думки, або ж рефлексувати. Вона не уявляє, що існує інша точка зору, крім її власної. Доопераційна думка зосереджується на найпомітнішому аспекті ситуації і не слідує законам логіки чи причинності. *Стадія конкретних операцій* характеризує вік від семи до дванадцяти років,

коли з'являється логіка, мораль, суспільні почуття. Дитина вже здатна на координовані дії, що інтегруються в систему. Однак ці дії вона може проводити з предметами, а не, скажімо, з висловлюваннями. *Період формальних операцій* починається після дванадцяти років. У цей час дитина оволодіває абстрактним мисленням, сприймає світ як сукупність гіпотетичного, того, що може бути, здатна аналізувати різні варіанти розвитку подій і оперувати можливостями. Формується її особистість, відбувається інтелектуальне входження у доросле суспільство [383].

Зовсім інше бачення стадій дорослішання запропонував потужний американський психоаналітик Е. Еріксон. У своєму науковому бестселері «Дитинство й суспільство» він розробив теорію восьми стадій людського життя, кожній з яких притаманні власні параметри розвитку, що можуть набувати позитивних і негативних значень [578].

Першу стадію умовно можна назвати «*довіра проти недовіри*». Вона триває від народження до року та відповідає оральній фазі з класичного психоаналізу. Під час неї дитина отримує певний багаж довіри чи недовіри до себе, близьких, навколишнього світу, це визначається ступенем турботи про неї з боку дорослих. Відповідно, її наявність формує довіру, а брак – недовіру.

Друга стадія – «*автономія проти сорому і нерішучості*». Вона охоплює другий і третій роки життя, збігаючись з анальною стадією фрейдизму. У цей час, на думку Еріксона, у дитини з'являється самотійність на основі її моторних і психічних здібностей. Вона освоює рухи, вчиться ходити, повзати, штовхати, тягнути, кидати. Малюки насолоджуються новими вміннями, вони прагнуть усе робити самі: розгортати цукерку, діставати вітамінні зі слоїка. Якщо батьки дають таку можливість, то у дитини формується самотійність. Коли ж вони нервуються, поспішають зробити це за своє чадо, в нього закріплюється почуття сором'язливості, нерішучості.

Третя стадія – «*ініціатива та почуття провини*» – зазвичай припадає на 4–5 років. Дитина набуває чимало фізичних навичок, сама собі вигадує заняття, фантазує. Соціальний параметр цієї стадії розвивається між

підприємливістю, з одного боку, і почуттям провини – з іншого. Перевагу тієї чи тієї якості визначає реакція батьків на дії дитини. Їхня готовність відповідати на запитання та дати дитині ініціативу в моторній діяльності формує підприємливість. Якщо ж дорослі вказують на небажаність якихось дій, безглуздість ігор чи питань, дитина починає почуватися винною.

Наступна стадія під умовною назвою *«працелюбність проти неповноцінності»* триває від шести до одинадцяти років, класичний психоаналіз називає її латентною фазою. Дитина цього віку має загострену цікавість до вивчення будови речей, їхнього використання. Ті, кого батьки заохочують займатися майструванням, рукоділлям, іншими подібними справами, виробляють здібність до «умілості». Діти, чиї батьки сприймають це як щось несерйозне, починають відчувати свою неповноцінність. Також на формування дитини цього віку дедалі істотніше впливають позасімейні суспільні інституції, насамперед школа.

Останньою з Еріксонових фаз людського життя (що стосуються дитинства) є вік 12–18 років, окреслений як *«ідентичність проти змішування ролей»*. У процесі психічного і фізіологічного дозрівання підлітки виявляють цікавість до думок інших людей. Вони можуть створювати для себе уявні ідеали родини, суспільства, релігії та порівнювати з ними конкретні інституції. Дитина цього віку зайнята ідентифікацією власного «Я», вона має об'єднати в єдине ціле й осмислити все, що знає про різні іпостасі самої себе. Невдале дитинство, важкі побутові умови можуть істотно ускладнити самоідентифікацію, що спричинює плутанину ролей, непевність у розумінні належності до певної соціальної групи чи середовища, які, на думку Еріксона, характерні, скажімо, для малолітніх злочинців [578].

Схеми Ж. Піаже та Е. Еріксона нами показано у загальних рисах. Тим паче, їхні творці вносили до них зміни, тож ці теорії мають кілька варіацій. Періодизації взято як класичні приклади різних підходів до вивчення дитинства з багатьох наявних і, можливо, вже актуальніших для сучасної науки. Як бачимо, схеми пропонують доволі детальний, але неоднаковий поділ

дитячого віку. Вони є результатом тривалих спостережень і цілеспрямованого вивчення дитини як основного об'єкта дослідження. Унаслідок такої сконцентрованої уваги обидва дослідники фіксували трансформації, що відбувалися з малюком. Чи помічало такі зрушення суспільство Гетьманщини? Про це, зокрема, мовитиметься далі. Важливо, що йдеться про малопомітні зовні «внутрішні» зміни, адже обидва науковці акцентують саме на психічному розвитку, однак Піаже передовсім звертав увагу на мислення та здатність отримувати нові знання про довколишній світ. Натомість Еріксон (як психоаналітик-практик) розглядав кожну стадію дорослішання як можливість набуття засадничих психологічних якостей у позитивному чи негативному контексті. Тобто вчені шукали і знаходили зміни, важливі саме для їхніх дисциплін (нехай і суміжних) та помітні крізь оптику їхніх специфічних дослідницьких інструментів.

На наше переконання, сучасні вікові періодизації на кшталт наведених вище не можна застосовувати до ранньомодерної доби. Звісно, окремі тези, а саме про психосоматичний розвиток, моторику тощо, варто брати до уваги, утім тодішня дитина жила в зовсім інакшому соціальному та психологічному середовищі. Також вона не зазнавала впливу школи, а тому й не вписується в сучасні схеми. Колись це питання обговорювали Ф. Ар'єс та відомий французький педіатр і психоаналітик Ф. Дольто. Вони дійшли до висновку, що психоаналітик не може працювати з писемними джерелами минулого, хоча б тому, що у домодерний час людство не знало тих психологічних проблем, з якими працює сучасний психоаналіз [366, с. 24–25].

На думку Дольто, застосування психоаналітичних підходів на ретроспективу недоцільне. Відповідно, не можна переносити на реалії Гетьманщини сучасні періодизації дитинства, ґрунтовані на психоаналізі чи віковій психології. Зауважимо, що ще більшою примітивізацією буде і зворотний процес – пошуки паралелей між «давньою» народною традицією та модерною наукою, втілені у тезах на кшталт: «Інтуїтивна періодизація життя в народному уявленні, зафіксована М. Грушевським, перегукується з

періодизацією дитинства, яку вже у середині XX ст. запропонує Д. Ельконін» [347]. Така постановка питання у вивченні дитячого віку в Гетьманщині не допоможе вже тому, що розглядає періодизацію як «даність», а не як соціальний конструкт. У цьому розділі йдеться передусім не про дослідження якогось об'єктивно наявного явища, а про бачення його тогочасним суспільством. Тут доречнішим видається підхід С. Шахар. Вона ґрунтовно проаналізувала середньовічні тексти і виявила, що вони розділяли дитинство на три етапи з доволі однорідними віковими групами: *infantia*, *pueritia* та *adolescentia*.

Infantia (лат. – німота, дівора, наївність) – період від народження й приблизно до семи років. Тут виокремлено підперіод десь до двох років, коли в малюка виростають зуби і він може ходити. Деякі автори також наголошували на п'ятирічному віці, коли дитина вже оволодіває мовою. *Pueritia* (лат. – дитинство, юність) триває від семи років до чотирнадцяти в хлопчиків та дванадцяти у дівчаток (настання статевої зрілості). На цьому етапі з'являються здібності вирізняти правильне і неправильне. Разом з тим, як вважали, в дитини розвивається нахил до гріховності, який починався з семи років. Оскільки середньовічні моралісти були переконані, що розум дітей таки ще не вповні може досягнути праведне і хибне, їх не карали за злочини. Вони відбували легшу єпитимію, не свідчили в суді, потребували настанов дорослих. Наступний етап – *adolescentia* (лат. – дозрівання) – від 12 чи 14 років до повноліття. Він уже більше визначався юридичними чинниками: набуттям усього комплексу майнових прав, можливістю свідчити в суді чи нести повну кримінальну відповідальність. Його верхня межа доволі розмита. Дехто встановлював її в двадцять один рік, інші – у двадцять вісім, тридцять, тридцять п'ять років [661, р. 30–31].

Праця С. Шахар дуже важлива, бо показує те, яку роль у сприйманні окремих етапів дитячого розвитку відігравали різні критерії: будова тіла, розвиток мовлення, психіки, здатність розпоряджатися майном тощо. Нижче ми пересвідчимося, що багато з цих критеріїв активно використовувало й

досліджуване нами суспільство. Ми побачимо, що уявлення соціуму Гетьманщини про вік дитинства та його межі теж багато в чому ґрунтуються на положеннях Святого Письма і середньовічній європейській спадщині.

2.1. Вік дитинства у правових та релігійних нормах

Найлогічнішим у пошуках меж дитинства видається звернення до норм права, що ці межі традиційно і встановлюють, а також начебто є конкретними та чіткими. В Гетьманщині XVIII ст. «старе» право (представлене передусім Литовським статутом 1588 р., магдебурзьким правом і «Саксонським зерцалом») діяло одночасно з активно впроваджуваним «новим» законодавством Російської імперії. Дитина по-різному фігурувала у цих нормах [298, с. 47–75; 411, с. 29–46]. Їхнє різночитання поглиблювалося суперечливістю трактувань місцевими судами, що на численних прикладах чудово проілюстровано у розвідці В. Маслійчука [439, с. 38–42]. Ця невизначеність стосувалася межі дорослішання, себто віку, з якого дитина перестає бути дитиною. До неї звернемось трохи нижче, а спершу спробуємо роздивитися межу, з якої дитина починає бути дитиною.

Розділ 11 Литовського статуту (далі – ЛС, або Статут) містить норми, котрі захищають дитину ще до її народження. Так, артикул 15 передбачає відповідальність за шкоду, завдану вагітній жінці, унаслідок якої остання «плод мертвий поронила». Винуватець мав бути ув'язнений на три місяці, а потім його очікувало прилюдне покаяння біля дверей церкви. Покарання за такий злочин було значно м'якшим, ніж за вбивство вже народженої дитини. Показово, що, коли гинув не лише плід, а й жінка, яка його носила, винуватець мав бути скараний на горло. Життя майбутньої дитини захищали й від посягань з боку матері. Жінка, котра «тратила» свою ненароджену дитину або ж намовила на це когось, мала бути страчена (арт. 60). Статут захищав особу дитини, а не дитинство як таке, адже за артикулом 34 страту вагітної жінки-злочинниці відкладали тільки до пологів, тобто існувала узаконена

перспектива залишити немовля без материнського піклування одразу після його появи на світ [273, с. 276–277, 289, 303]. У спробі кодифікації чинного в Гетьманщині права – «Правах, по которым судится малороссийский народ...» (1743) покарання за згубу ненародженої дитини встановлено на основі названих норм Статуту, а також 80-го артикулу «Права цісарського» [251, с. 680–691].

Утім на практиці норми про страту матері могли й не діяти. Наприклад, у 1756 р. в полтавському секвестрі перебувала Марія Тараниха, вагітна блудно прижитим дитям. Вагітність жінки не стала підставою для її звільнення з ув'язнення, однак суд постановив публічно покарати колодницю вже після пологів і одужання. При цьому судді послалися на указ Генеральної військової канцелярії від 30 жовтня 1741 р., що містив вимогу «блуднорожденних дѣтей смѣрти не предавать», а також звільняти від смертної кари і блудниць-матерів [40, арк. 120–120 зв.].

Вільність трактування й без того заплутаних приписів пояснюється посередництвом судів, які формувалися зі старшини, магістрату, «зацних» персон, тобто не мали у своєму складі професійних юристів. Відсутність останніх цілком закономірна і стосовно Гетьманщини перегукується з тезою російського історика О. Каменського про те, що в тогочасній Російській імперії право ще не існувало як самостійна сфера суспільної діяльності [386, с. 42]. Звідси й доволі розмите тлумачення правових норм, промовистим прикладом чого є справа, розглянута полтавським полковим судом улітку 1708 р. Мешканець сотенного містечка Старі Санжари Яків Петренко тяжко побив свою дружину Ірину «в час неспрадного ея живота». Після мордувань жінка передчасно народила дитину з «многими знаками побития на тѣле младенческом». Немовля народилося живим, однак мало серйозні ушкодження (сліди побоїв на тільці і навіть «члонка поламаними»), тому було поспішно охрещене, після чого одразу померло. Суд узяв до уваги ушкодження дитини саме в материнському лоні, бо допитував бабу і священика для «испитаня правды зраненого младенца во чревѣ матернем».

Петренка визнали винним, але покарання призначили доволі м'яке. За замордовану «не з пригоди» дитину він мав шість тижнів відсидіти «на замку», а потім чотири рази до «году» в церкві покутувати свій гріх перед усіма людьми [51, арк. 39–39 зв.].

Забійцю Якова судили за положеннями Литовського статуту, причому того його артикула, де йшлося саме про вбивство дитини своїми батьками (розд. 11, арт. 7). У цьому артикулі написано просто про дитину, без зауваги, народжена вона чи ні. Вочевидь, суд врахував останнє і скоротив сидіння під замком з року і шести тижнів до просто шести тижнів. Служителі Феміди скористалися сьомим артикулом і залишили поза увагою п'ятнадцятий, що прямо стосується вибиття плоду [273, с. 272].

Ще в лоні матері дитина могла набувати не тільки особистих (право на життя), а й майнових прав. Якраз із цих положень починається «Собрание малороссийских прав». Вони зрівнюють шанси на успадкування майна народжених і ненароджених дітей, головне щоб «отец в своём тестаментѣ, именуя дѣтей своих, упомянул и о имѣющем родиться» [270, с. 19]. Вочевидь, така можливість не надто часто була реалізована на практиці. Мабуть, небагато тестаторів скористалися нею, щоб згадати у заповіті своїх іще не народжених дітей (особисто нам такі заповіти не траплялися). Варто зауважити, що «Собрание» позбавляло права на життя новонароджених з вадами фізичного розвитку [270, с. 19]. Про народження таких дітей збереглися поодинокі свідчення. Як приклад можна згадати народження сіамських близнюків у с. Хоминці Лубенського полку в 1719 р. Діти народилися мертвими, тож невідомо, як в інакшому разі до них поставилася б громада [213, с. 562–563].

Потрібно враховувати, що «Собрание» не діяло як кодекс, а було механічним (місцями доволі еклектичним і суперечливим) поєднанням чинних у Гетьманщині норм. При цьому положення про майнові права ненароджених дітей були запозичені з магдебурзького права. У такому контексті важливим видається встановлення часу, з якого плід отримував права. Його прив'язували

не до терміну вагітності, а до часу оголошення про неї. На це вагітній жінці давали 30 днів з моменту поховання чоловіка. Сумніви родичів щодо походження дитини розв'язували встановленням строку десять місяців і два дні після смерті батька, упродовж якого народження немовляти визнавали правомірним [270, с. 20]. Ці норми можна вважати універсальними для середньовічної та ранньомодерної Європи, оскільки їх успадковано з римського права. Таку універсальність можуть засвідчити і згадки за межами власне юридичного дискурсу, скажімо, глузливі трактування Франсуа Рабле: «за підмогою таких законів удовички можуть вільно пускатися берега цілі два місяці по тому, як їхній муж сконає» [265, с. 21]. Показово, що ці приписи Статуту діяли на практиці вже й після скасування Гетьманщини [486, с. 220].

Таким чином, відповідно до правових норм Гетьманщини сам акт народження немовляти не можна однозначно вважати початком дитячого віку. Ще перебуваючи у материнському лоні, дитина отримувала правовий захист і навіть матеріальні права. Звісно, обсяг цих прав (а особливо реалізація їх на практиці) істотно відрізнявся від статусу малолітньої дитини, підлітка та дорослого. Межа між двома останніми віковими категоріями доволі розмита. Особливості її визначення Статутом засвідчують існування відмінності між повноліттям і настанням повної кримінальної відповідальності. Згідно з розділом 6 (арт. 1) «А літ мужчина повинен мати для повноліття – вісімнадцять, а дівка – тринадцять літ». Натомість за 11-м артикулом розділу 14, в якому йдеться про звинувачення неповнолітнього, повна кримінальна відповідальність настає з 17 років, а молодших злочинців заборонялося карати на горло та давати на муки [273, с. 209, 338]. Необхідно уточнити, що маємо на увазі 17-річний вік як вік настання кримінальної відповідальності. За 11-м артикулом розділу 14 неповнолітнім визнавався «шляхтич років шістнадцяти і не більше». Тому твердження, що за Литовським статутом 1588 р. повна кримінальна відповідальність наставала з 16 років, вважаємо некоректним. Також потрібно взяти до уваги й імперські ініціативи в сенсі законодавчого обумовлення настання відповідальності, зокрема указ імператриці Катерини II

від 26 червня 1765 р., відповідно до якого повноліття наставало з 17 років [439; 447].

Такий самий відмінний підхід до визначення малолітнього віку в плані кримінальної відповідальності (після 16 років хлопці й після 13 дівчата) і повноліття у питаннях володіння майном (18 і 13 років) застосовано в «Правах». Тут упорядники кодексу посилаються не тільки на норми ЛС, а й на відповідні розділи магдебурзького та хелминського права. При цьому в кодексі 1743 р. обмеження віку дівчат дещо розмите такою альтернативою: «или пока в замужество будут видани» [251, с. 717].

Вісімнадцятирічний вік фігурує і в «Саксонському зерцалі». Ця пам'ятка цікава ще і своєю версією періодизації дитинства: «Возраст есть четвероякий: первый отрочество в тринадцать лѣтах и шести неделях по ленному праву, а по саксонському в двенадцати летах, второй, когда кто в лета разсуждения приходит, то есть имеет 14 лет, и потому может учинить testament, третий в 18 лет, и таковой может собственностью своею располагать по своей воле, и слугу невольнаго отпустить [...]; четвертый в 21 год, таковой имѣет полные лѣта...» [270, с. 21].

У цій доволі стрункій і багатоетапній періодизації шукають і успішно знаходять раціональне зерно фізіологічного та психологічного дорослішання, утім вона ґрунтувалася насамперед на числовій символіці Святого Письма. Звідси «Зерцало» повсякчас використовує символічні числа 2, 3, 6, а найчастіше – 7, що переконливо і детально простежує Тетяна Гошко [340, с. 128–160; 341, с. 133].

Звернемо увагу також на те, що досягнення остаточного повноліття за «Саксонським зерцалом» перегукується ще й із (не)можливістю виконання певних адміністративних функцій. Свого часу (у липні 1725 р.) Петра Апостола щось спонукало занотувати у щоденнику три групи обмежень до заняття посади судді. Зокрема, «за народженням» в одному таксономічному ряду (за версією Апостола) були: «кто находится въ бѣшенствѣ, безумень, лунатикъ, вѣмъ, слѣпъ, глухъ и моложе 21 года» [206, с. 105]. В цьому випадку

«молодість» бачиться як неповноцінність, що, утім, на відміну від решти причин, була тимчасовим явищем. Зрештою, ще вищий ценз визначено у вимогах до міських урядників, запропонованих «Правами, по которым судится малороссийский народ»: «...избираться должны из мѣщан [...] не младшихъ от двадцати пяти, а не старѣйшихъ от семидесяти лѣтъ...» [251, с. 754]. Це максимальна вікова межа, формалізована тогочасними нормами права. Зрозуміло, що вона аж ніяк не стосувалася основної маси мешканців Гетьманщини, а для тих, хто таки сподівався на посади в магістратах чи старшинських урядах, вік мав далеко не першорядне значення. Принаймні соціальні ліфти працювали без огляду на нього. Саме так свого часу Кирила Розумовського призначено гетьманом у 22 роки.

Розглядаючи дитячий вік у Гетьманщині в контексті правових відносин, треба зазначити, що у конфліктах інтересів «дитина/дорослий» останній зазвичай брав гору. Ідеться не тільки про залишені майже без покарання численні злочини проти дитини, а і про сприймання неповнолітнього судом. Так, коли полтавський гродський суд розглядав справу про смерть дружини мешканця Великих Будищ Івана Підгребельного, цей чоловік твердив, що знайшов жінку мертвою на підлозі, імовірно, від нападу епілепсії. Натомість його донька Марія говорила, що це Іван убив її матір, однак свідчення дівчини суд не врахував через малолітство [171, арк. 24].

Звернення до норм права наштовхує на роздуми про їхнє різне побутування у популярній та вченій культурах. Ідеться про те, наскільки ці норми впливали на функціонування у свідомості простолюду понять на кшталт «дитина/дорослий». Вбачається, що не істотно, адже профанна культура намагалася обходитися без писаного права й стикалася з ним у випадках казусних або ж тоді, коли держава своїми нормами змінювала усталену традицію. Водночас цілковито заперечувати такий вплив не можна, позаяк чимало молодих злочинців прагнули уникнути кримінальної відповідальності, свідомо занижуючи свій вік, а отже, вони якось отримували відповідне знання без ознайомлення з тим же таки Статутом чи російським

законодавством. Ще вправніше користувалися власним «малолітством» і знанням закону грамотні злочинці. У 1747 р. підканцелярист чернігівської полкової канцелярії Данило Базилевич (Бузулевич) розікрив і прогуляв велетенську на той час суму – 47 рублів. Злодія швидко виявили «чрез излишние денгами в покупке разных вещей и на пропой издерживание». Хлопець на першому ж допиті визнав провину, утім говорив, що «сие воровство он здѣлал с несовершенноных младых лѣт своїх ума и пьянства». Полковий суд, вважаючи виправдання цілком достатнім і з огляду на малолітство, відпустив гульвісу під письмове зобов'язання надалі не красти [145, арк. 103]. Напевне, схожі фінали могли слугувати прикладами для наслідування з боку таких же, але неграмотних підлітків, а отже, і давали їм знання, трансльовані з писаного права.

Спосіб перетікання понять та ідей з писаного права у свідомість неписьменного суспільства на українському матеріалі малодосліджений. Як вже було сказано, ми дуже мало знаємо про вплив текстів на реципієнтів та їхню поведінку, а також про те, чи спостерігався він узагалі. Тож наявність якогось припису або моралізаторства зовсім не означає, що так було «насправді». Однак видається, що писані релігійні норми в сенсі такого впливу демонстрували більшу дієвість, ніж світські. Церква активніше комунікувала з населенням. Останнє, як носій «народної побожності», мало б сумлінніше виконувати релігійні, а не світські приписи, адже державу сприймали як щось далеке й ефемерне, а «Око Бога» ніколи не спало і все бачило. Церква також мала більше можливостей для прокладання містків між вченою і популярною культурами, оскільки закон лише встановлює рамки поведінки («наглядає та карає»), а релігія ще й дає тлумачення, наводить повчальні приклади. Про таку комунікацію пише В. Долгов у контексті вивчення дитинства і стадій дорослішання в суспільстві Давньої Русі. Він наголошує на тому, що «книжна» система мала двосторонні зв'язки з «реальним» життям, адже релігійні твори, з одного боку, читалися, а з іншого – вони використовували термінологію повсякденної мови [363, с. 72–85; 365,

с. 29–40]. Та чи стосується це уявлень про вік дитинства, зокрема таких базових моментів, як, наприклад, уживання термінів, котрими маркують дітей різного віку в церковній документації та цивільному діловодстві? Відповідь на це питання дати складно, через неоднозначність понять, адже релігійні тексти можуть використовувати терміни на кшталт «младенец» не тільки на позначення віку, тим паче якихось конкретних вікових проміжків.

Тим не менше, кого і як у цьому сенсі правильно називати, свого часу пояснив на сторінках Требника Петро Могила: «Младенци нарицаются дѣти ссущіи млеко, докѣлиже глаголати не могут. Дѣти же нарицаются отрочата, ѿкѣлѣже глаголати начнут, даже до сѣдмаго лѣта» [278, с. 727].

Як бачимо, тут у розвитку дитини виділено дві стадії, що не так чітко пов'язані з віком, як у «правових» періодизаціях. За Требником «младенцем» людина є доти, доки живиться материнським молоком і не говорить. Ця межа була і є доволі індивідуальною, і в наш час дитина може почати говорити десь після року, але інколи це відбувається й на третьому році життя (чи ще пізніше), активний словниковий запас теж формується по-різному. Також автор Требника оперує словом «отрок». Ним він називає дітей, які вже вміли говорити. Певний логічний наголос фрази дає змогу припустити, що за часів Могили існувала традиція називати дітей до семи років «младенцями», а після досягнення цього віку – «отроками», котру ієрарх, можливо, хотів підкоригувати і закликав вважати отроками усіх дітей, хто розмовляє, й навіть тих, кому ще не виповнилося семи років.

Петро Могила вказав на важливі для церкви зовнішні ознаки дитячого віку, пов'язані і з психологічними. Немовля, котре не мало мови, ще однозначно не належало до дорослого світу, було незрозумілим, зрештою, воно не могло сповідатися. Отроків, які вже розмовляли, однак не досягли семирічного віку, теж вважали безгрішними, бо вони не усвідомлювали свої вчинки «нєразсуднаго ради ихъ оума», а тому не повинні були сповідатися і мали окремий поховальний церемоніал: «по крещеніи оумершихъ, тѣла единѣм младенчєскимъ проводомъ погрѣбаємъ» [278, с. 727]. Уявлення про

дитячу безгрішність потребують окремого фахового дослідження. Може йтися про чимало аспектів, зокрема і про семантичне поле «описування» безгрішності на різних рівнях. Так, Климентій Зіновійв уживає поняття «непамятозлобие» у спеціальному вірші «Ω непамятозлѡбіа(х) дитѣиныхъ» [217, с. 129].

Повертаючись до семирічного віку, зауважимо, що уявлення про ясність розуму, достатню для усвідомлення своїх гріхів, розкаяння чи відповідальності за них (навіть перед Всевишнім) роблять цей рубіж надзвичайно важливим на шляху дорослішання. Такий поділ у джерелах XVIII ст. добре простежується в сповідних відомостях, де за віком прихожани були поділені на дві групи: ті, хто вже повинен сповідатися, і молодші за сім років, які не ходили на сповідь за малолітством [168].

Про значущість цієї межі в церковних практиках свідчать і справи іншого характеру. Так, у квітні 1764 р. дячка села Княжичі звинувачували у похованнях дітей без священика. Він зізнався, що інколи самотійно відбував поховальну церемонію за вказівкою ієрея. Для свого виправдання дячок Назар наголошував на тому, що всі таким чином поховані дітки були не старшими семи років [158, арк. 2зв.].

Як зазначено вище, церковна традиція розглядати семирічний вік як певний «вододіл» має середньовічне коріння. Тодішні моралізатори акцентували на розумінні дитиною (не)правильності своїх вчинків. Разом з тим у цей час вона вже стає вразливою перед спокусами, з'являється нахил до гріховності [661, р. 30–31]. А тому, можливо, зовсім не випадково (на противагу цій тезі) біограф Григорія Сковороди Михайло Ковалинський говорить про вияв багатьох чеснот свого вчителя саме у семирічному віці: «...Григорій по седьмому году от рожденія примѣтен был склонностью к Богочтенію, дарованіем к музыкѣ, охотою к наукам и твердостію духа» [268, с. 1344].

Отже, тогочасні релігійні уявлення про дитину пропонували два етапи її розвитку: вік немовляти та юність. Як показує ознайомлення з матеріалами

церковного обліку населення, наступними (в сенсі зростання) маркерами соціалізації були вже «дівка» та «молодик». Останні радше позначали вже дорослих, але ще не одружених, а тому – не до кінця «повноцінних» членів соціуму. Приклади послідовного і комплексного вживання вікових категорій на позначення різних етапів дорослішання людини в Гетьманщині знаходимо у метриках. Поглянемо на записи, зроблені підряд на відповідній сторінці метричної книги однієї з церков Бориспільської протопопії за 1781 р. Так, 5 квітня у вдови Зіновії Борисенчихи помер 19-річний син *молодик* Максим, 6 квітня у Андрія Майстренка – 13-річний син *отрок* Степан, 7 квітня у Григорія Черпака – 4-річна дочка «*младеница*» Ксенія (курсив наш. – *I. С.*) [169, арк. 107].

Зрозуміло, що у величезному масиві «недисциплінованих» джерел можна знайти приклади як дотримання, так і порушення схеми «младенец» – «отрок» – «молодык», або ж її жіночого варіанту «младеница» – «отроковица» – «девка». У розділі про померлих метричної книги Христорощественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку за 1757–1775 рр. за всі 19 років записів зовсім не вжито термін «отрок» [27, арк. 42–63], а тих, хто потенційно так міг бути маркований, позначено словом «младенец». Щодо хлопчиків, то дещо непевна межа між цією когортою та «молодиками» припадала на 17 років. Ми говоримо про розмитість межі, бо серед померлих цього віку – як «младенці» Яків та Матвій, так і «молодик» Максим. Починаючи з 18 років усі вже записані «молодиками», окрім померлого 15 січня 1775 р. 19-річного Григорія. З-поміж усіх інших небіжчиків цього віку його вирізняє не тільки маркер «младенец», а й те, що він був сином яреськівського священика Олексія Іванова. Виходить, що священик (якщо він вів записи власноруч) записав свого померлого сина «младенцем» тоді, коли інших називав молодиками. Утім це могло бути збігом або ж пов'язано з тим, що то взагалі перший запис у книзі «о усопших». [27, арк. 42, 47 зв., 61–61 зв.]. Для дівчат умовна межа пролягала на віці 13–14 років, оскільки у книзі бачимо 13-річних «девиц» та 14-річних «младениц».

Такі межі для обох статей асоціюються передусім зі шлюбним віком [27, арк. 45–45 зв., 49 зв.], і про це йтиметься нижче, а наразі зробимо ще кілька зауваг про отроків.

Якщо вказана книга про них зовсім не згадує, то перший же померлий у її продовженні за 1776–1780 рр. (записи зроблені іншим почерком) позначений як отрок. І це був хлопець Григорій *віком 1 рік* (курсив наш. – І. С.). Важливо, що більше отроків тут немає, всі інші записані так само, як і в книзі за попередні роки, тільки з меншою ретельністю у підборі маркерів. Тут ми читаємо про 8-річну дівку або ж, навпаки, про 15-річну «младеницу» [28, арк. 20, 27 зв.]. Такі приклади свідчать, що схема «младенець» – «отрок» – «молодык» якщо й була, то неідеальною і давала збій уже в церковних практиках, а тому малоймовірно, щоб вона у XVIII ст. широко «діяла» поза ними та була притаманна уявленню традиційного суспільства.

Цю думку підтверджує той факт, що в джерелах нецерковного походження замість «младенцев», а особливо замість «отроков», повсюдно вжито іншу лексику. Так, у цивільному діловодстві (найперше в кримінальних справах) найменших діток найчастіше називали «дитя», «ребенок», трішки старших – «мальчик», «девочка», «малолетний» тощо. Маркери з цього набору застосовували і в Генеральному описі Лівобережної України (коли йшлося не про дітей власників дворів), наприклад, служницями в одному зі стародубських дворів фігурують 14-річна Агафія та 8-річна Параска. Вони записані підряд, але Агафія позначена як «девка», а Параска – «девочка». Щодо хлопців найпоширенішим є маркер «мальчик». Зокрема, в одному з випадків його використали до 10-річного Левка. Означені маркери застосовували до дітей без батьків. Якщо ж родина мешкала у «повному» складі, то нащадків позначали маркером «дети его». [111, арк. 17зв., 86зв.]. Старших хлопців маркували переважно з огляду на соціальну, а не вікову належність (учень, наймит тощо).

У документації Гетьманщини можна знайти винятки, однак висловимо припущення, що різні дискурси мали власні лексичні набори для маркування

дитячого віку. Наприклад, у текстах Климентія Зіновіїва представлено мінімум два пласти – «релігійно-освічений» та «народно-популярний». Перший – повчальні вірші, що акумулюють лексику вченої культури. Щодо дитинства там фігурують «младенцы», «отроки», «матки» і т. д. Другий – записані Климентієм народні приказки (приповісті посполиті), витворені традиційною культурою, там немає немовлят та отроків, а є «дитя», «синок» тощо.

Ці дискурси можна розрізняти не тільки у площинах традиційної та вченої культур. Остання, своєю чергою, могла бачити дитинство з релігійної чи більш секулярної точок зору. Так, священник Кирнецький у щоденнику зазвичай писав, що їде ховати одно-дворічного «младенца», а щоденник Петра Апостола починався із запису про смерть дворічного «мальчика» [206, с. 105; 285]. Два однотипні джерела говорять одне й те ж різними мовами.

Вживання різних мов (і, відповідно, різних маркерів) створює таке собі багатоголосся, у якому губиться голос неписьменних представників простолюду. У судових справах, церковній документації, інших джерелах канцеляристи, священники, чиновники говорили замість дійових осіб, причому власною «писемною» мовою. Тут варто звернути увагу на ще один важливий момент. Ф. Ар'єс зважив на бідність французького лексикону XVII–XVIII ст. у сенсі позначення стадій дорослішання, коли одним і тим самим словом маркували немовля та вже дорослого, але ще залежного (від батька чи господаря) хлопця. У XVIII ст. французьке суспільство тільки почало розширювати відповідний словниковий набір, запозичуючи слова з інших мов, аргю, послуговуючись зменшувальними суфіксами [296, с. 36–40]. Цей момент Ар'єс використав як пазл у власній концепції про відсутність поняття юності як стадії дорослішання у старофранцузькому суспільстві. Однак він зазнав серйозної критики з боку відомої дослідниці Б. Ханавалт, яка простежила застосування таких понять у різних сферах культури та діловодства Європи доби Відродження [622, р. 33].

Утім, зауважимо, Ф. Ар'єс порівнював тодішню французьку з латинською мовою, що акумулювала античну і середньовічну спадщину. Українська ранньомодерна релігійна філософія та могилянська освіта теж ґрунтувалися на вивченні грецької і латини, а також класичних текстів цими мовами. Тож її представники були носіями специфічної термінології, котра могла бути адаптована до «місцевих» реалій, але не відображала їх. Інакше кажучи, якщо вони і вживали термін «отрок» на письмі, то це зовсім не означає, що традиційне суспільство Гетьманщини у зростанні дитини справді виокремлювало юнацький вік (як *adolescentia*) і тим самим не вписувалося у висновки Ар'єса про відсутність у Європі поняття цієї вікової категорії до ХІХ ст. Можливо, ми якраз спостерігаємо поступове усталення такого розуміння дитинства у носіїв «ученої» культури, звідки воно пошириться і на низовий рівень.

Інформацію про практичне застосування тогочасного наукового бачення дитячого віку слід шукати в дослідженнях історії освіти. Про цей аспект, зокрема, йдеться у спеціальному підрозділі книжки М. Яременка про студентів Києво-Могилянської академії ХVІІІ ст. З погляду вікових характеристик їхнє середовище загалом було дуже гетерогенним. На думку автора, його можна було б алегорично зобразити «листовим лісом, де одне дерево нижче, інше вище і висота якого не систематизована по ділянках». Разом з тим М. Яременко поставив питання про літа, які вважали найкращими для старту освіти в Україні. З-поміж наймолодших спудеїв Могилянки у 1737–1738 рр. він знайшов хлопців віком 8–9 років. Проаналізувавши вік учнів інших тогочасних освітніх закладів, згадки про початок домашньої освіти, спроби державного регулювання (передусім вимоги Синоду до навчання дітей духовництва), дослідник робить загальний висновок: «досить часто саме семилітній вік фігурує як рубіж, з якого слід було починати перші кроки на шляху здобуття знань». Важливо, що обрання саме семиліття як рубежу М. Яременко пояснює набуттям людиною «церковної дієздатності», тобто усвідомлення своїх дій і відповідальності за них [583, с. 60, 64].

Назагал зауважимо, що діючі в Гетьманщині правові норми визначали вік дитинства доволі суперечливо, що на практиці призводило до вільної трактовки місцевими судами. Законотворці пов'язували дорослішання із набуттям повної кримінальної відповідальності, отриманням повних майнових прав, можливістю вступу у шлюб. Загалом це доводилось на 17–18 років для хлопців і 13 років для дівчат. Разом з тим правова культура тлумачила дитинство дещо ширше, так дитина отримувала певний набір прав вже в утробі матері, а верхня межа дорослішання прив'язувалася до можливості займати певні посади і сягала до 21–25 років. Релігійна доктрина була більш сталою і консервативною у визначенні та структуруванні дитячого віку. Однак саме церковні практики (скажімо, залучення дитини до сповіді) були першими сферами, в яких ідеальні уявлення «вченої» культури про дитячий вік мали практичне застосування поміж простолюду. Найважливішим у цьому контексті був семирічний віковий рубіж.

2.2. Суспільні практики і вікові періодизації

Вище ми проаналізували ідеальні моделі встановлення вікових меж, пропоновані законодавством або релігійними нормами. На практиці їх трактування було суперечливим і заплутаним не лише через різноманіття підходів і дефініцій. Непевності додавало також доволі байдуже ставлення до віку, притаманне суспільству ранньомодерної доби, та відсутність особистих документів. Як тоді говорилося: «Осе жь і я, що хорошее има» [217, с. 239].

Сучасні дослідження засвідчують неточність вказівок віку осіб, які фігурують в обліковій документації Гетьманщини [328; 504]. Це стосується як ревізій, так і матеріалів церковного обліку. «Забудькуватість» парохів поширювалася не тільки на паству загалом, а й безпосередньо на членів їхніх родин [361, с. 96–98]. Однак якщо порівняти точність указання віку дорослих і дітей, то явна перевага буде на користь останніх. Це пов'язано передусім з тим, що народження дитини відбувалося порівняно недавно, а тому могло краще

прив'язуватися до якихось пам'ятних подій, а отже, і правильніше визначатися. Коли ж точний вік дитини був невідомий, його встановлювали на око: «присталъ ко двору моего хлопецъ сирота, именно Мартинъ, зъростомъ якъ би у десятокъ лѣтъ» [203, с. 72–74]. У цій ситуації підставою для залічення до дитячої вікової групи слугувала зовнішність. Схожі критерії важливіші, ніж умовна й непевна межа у 18 років. Тому у даному підрозділі ми проаналізуємо інші – неформалізовані критерії розмежування дитинства і дорослого, котрі використовувало суспільство Гетьманщини: зовнішні ознаки, характер праці, шлюбну поведінку

Вивчаючи дитинство в середньовічній Польщі, М. Делімата з'ясувала засадничі (для тогочасного суспільства) його ознаки. Передусім це якраз особливості зовнішності, які змушували античних і середньовічних авторів розчулено споглядати фізичну слабкість дитини, специфічні пропорції, що відрізнялися від тіла дорослих. Істотні тілесні відмінності притаманні немовляті у перші роки його життя (за рахунок інших пропорцій), а далі маля вже має вигляд зменшеної копії дорослого [606, s. 32–33]. На сприйманні дитини як маленького дорослого у традиційному суспільстві наголошує Ф. Ар'єс. Найперше він звертає увагу на дитячий одяг. Якщо ми скористаємося прикладом французького вченого й поглянемо на родинні портрет Євдокії Журавко з дітьми, ґрунтовно досліджений І. Нетудихаткіним [470, с. 102–108], або інші зображення з небагатьох подібних, що збереглися, то побачимо дітей, одягнутих точнісінько так, як їхні батьки, або ж навпаки – у дитячі сорочки в увиразнено неприродних позах. Останній аспект на українському етнографічному матеріалі дуже добре пояснює М. Маєрчик. Дослідниця використовує концепт нульової функціональності дитячого тіла. Вона простежується, зокрема, через дитячий одяг, що символізував немовля як істоту ще не антропоморфну, недієздатну, нерухому і, може, навіть безстатеву [431, с. 147]. На статевій невизначеності дітей віком до 5–6 років наголошує і А. Байбурін [300, с. 7–9]. Справді, на ранньомодерних портретах важко вгадати стать немовляти. Натомість щодо

більш старших дітей промовистим є одяг, їхнє розташування на площині зображення і т. д. Ці чинники сприяють автоматичній статевій ідентифікації, так само, як і те, що хлопчики схожі на батька, а дівчатка – на матір (див. дод. В. 4, В. 10, В. 11).

Схожість пояснюється тим, що часто, замовляючи одяг для себе, батько замовляв його і для сина. Непоодинокі свідчення цього трапляються у щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка. Наприклад, 25 листопада 1733 р. «...даны до роблення Максиму шапочнику два муфи зь медведя для мене й для Василка». Наступного дня: «...кунтушъ мнѣ по克罗ень зь кофейного сукна, до которого дано на нитки и шовкъ 7 к. Василковѣ кунтушикъ, кафтанчикъ и штаны по克罗ены» [207, с. 129].

Словесні портрети тогочасних підлітків мало чим відрізнялися від описів дорослих. Цікавою видається характеристика уродженців Конотопа братів Козаченків, яких у 1777 р. розшукували за крадіжки в ніжинських жителів. Старший брат – 20-річний Опанас Козаченко: «лица круглаго угроватого, волосов черних, одежа на нем свита сукна простого сшита [...] кафан китаики зеленой, шапка кругла [...] в штанах пестрових, чоботях яловичих нових». Молодший 14-річний Іван Козаченко описаний майже аналогічно: «лица тоже круглого угроватого, волосов черних же, кафан пестровий набоичаний, юпка китайчата, шапка с околицею белою, а вершка сине, в чоботах» [3, арк. 1].

Обидва хлопці, один з яких уже повнолітній, а інший – іще ні, описані однаково і мають цілком дорослий одяг. Розшукувачі насамперед звернули увагу на вбрання, бо це те, що впадало в очі, та й тогочасному простолюду важко було поміняти вдяганку на якусь іншу. Дорослий одяг поєднується з двома ознаками підліткового віку: відсутністю вусів чи бороди, а також вуграми. До речі, обидві вони притаманні як неповнолітньому, так і формально дорослому. Це свідчить про умовність вікових поділів, а також про мирне співіснування дитячого і дорослого начал в одній людині.

Імовірно, вугри або ж прищі й у ранньомодерну добу були візуальним атрибутом саме підліткового віку. У квітні 1763 р. Григорій Сковорода в одному з листів до 18-річного спудея Харківського колегіуму Михайла Ковалинського так зворушливо просив його не видавлювати прищ на обличчі: «Прищ, який вискочив на обличчі, благаю, не чіпай і не колупай. Учора я вжахнувся, випадково почувши, що для багатьох такі прищі, які здавалися незначними, були смертельними саме тому, що їх роздирали» [268, с. 1126–1128].

Сюжет з вусами та вуграми спонукає до зауваги й про статеве дозрівання. Зовнішніми ознаками, за якими оцінювали його перебіг, і у хлопчиків, і в дівчаток були вже згадані вугри, а також формування вторинних статевих ознак. У хлопців це вуса, зміна голосу, у дівчат – розвиток грудних залоз, форма таза. Історична демографія схильна вивчати цей дуже важливий період у контексті здатності до репродукції, що умовно розпочинається з 15 років [632, s. 335]. Існує низка досліджень, які деталізовано розглядають цей сюжет, у тому числі й на основі гендерного підходу. На позір більшість з них відштовхуються не від чоловічої спроможності до зачаття, а від жіночої здатності завагітніти. На цьому акцентував увагу і П. Ласлетт. Він говорив, що у Середньовіччі та в ранньомодерну добу час настання менархе припадав на 14 років. Парадоксально, але свою думку цей прихильник кліометрії підтверджував апеляціями до літературних джерел, зокрема до прикладу Ромео і Джульєтти. Далі, на думку Ласлетта, вік менархе дещо зріс. Водночас сам дослідник твердить про необхідність обережно трактувати літературні свідчення та ставитися до них критично [635, p. 216–217].

Початок репродуктивного періоду, особливо у дівчат, міг знайти відображення на етнографічному та фольклорному матеріалах у звичаях, забобонах, ритуалах, які мали характер такої собі ініціації. Однак ці величезні пласти сьогодні ще очікують на своїх дослідників, які дадуть відповіді на питання на кшталт того, чому головну героїню повісті Ореста Сомова

«Киевские ведьмы» Катрусю мати-відьма вперше взяла на шабаш на Лису Гору (де дівчина стала відьмою) саме у 14 років [271, с. 301–314].

Відповідність уявленням про «правильну» зовнішність була важливою і для немовлят. Власне, дитину вважали дитиною, якщо та не мала істотних вад зовнішності. Вище йшлося про вимоги «старого права» знищувати новонародженого, «неимѣющего челоуѣческаго вида, а похожего на какую-либо скотину». Вочевидь, подібні патології неабияк спантеличували тогочасне суспільство, зокрема й освічену його частину (навіть коли йшлося про тварин). Коли у червні 1719 р. в селі Іллінці Ніжинського полку народилося теля з двома головами, ніжинський полковник Петро Толстой особисто писав до гетьмана Івана Скоропадського з проханням вказати, що «...з оным телям уродцем и каликом чинить» [59, арк. 2]. Тут мовиться про теля, що ж тоді говорити про дитину? Де була межа між людською і нелюдською подобою для малюка, який щойно з'явився на світ? У листопаді 1743 р. в Києві народилося дитя в материнському амніоні: «въ пузиру родимомъ вышло». Повитухи Литовка та Салейка оголосили його бісом, бо ніби як «звѣрина по полу лазило». Вони вирішили, що попу доносити не варто, і змусили батька витесати осикового кілка, котрим пробили немовля наскрізь. За два дні мати викопала поховане під підлогою тільце, розрізала оболонку й побачила цілком нормальну дівчинку, прохромлену кілком. Обставини трагедії доводять: уже тоді люди знали, що таке амніон. Дівчинка проглядалася через оболонку, але незвичний вигляд, екстремальна ситуація та уява змусили кількох дорослих сприйняти її ручки за крила, а пуповину – за хвіст [182, с. 168]. Тут межа між дитиною та бісом дорівнювала усього кільком міліметрам (товщина оболонки). Вона постала у свідомості повитух саме в цьому конкретному випадку, адже назагал його можна було потрактувати і як щасливий, а дитину – як народжену в сорочці.

Загалом зовнішність була найбільш практичним критерієм у віднесенні індивіда до дітей чи дорослих. Тут виділяємо як біологічні ознаки (будова тіла, ріст, особливості волосяного покриву, наявність чи відсутність вугрів тощо),

так і суспільні втілені через одяг, який для ранньомодерного суспільства само-собі був важливим маркером статусу та приналежності до соціальних груп.

Ще однією специфічною ознакою дитинства М. Делімата називає зацікавлення іграми і забавами. За образною заувагою польської дослідниці, дитина в Середньовіччі постає як істота невинна, свавільна, охоча до ігор і забав, вона оточена мініатюрними знаряддями праці, зброєю і т. д. [606, s. 35, 38]. Сучасні дослідження, проведені на українському матеріалі, дають змогу обережно констатувати, що «ігровий» вік у ранньомодерну добу був доволі коротким, адже дитина мусила працювати. Уже в 10–14 років діти масово фігурують в обліковій документації як робітники, наймити, «слуги», учні, багато з них ще й отримували платню за свою роботу [517]. Виконання ролей робітників поєднано з такими важливими аспектами, як мобільність і самостійність. Серед стародубських підлітків, які мешкали поза власною сім'єю, близько половини були вихідцями з сіл полку, решта – місцевими жителями. Останні могли мати в місті батьків, але жити нарізно і найматися до різних людей. Після 14-річного віку трудова мобільність підлітків значно зростає. Наприклад, за даними Генерального опису Переяслава, у місті в 1766 р. хлопців віком 15–19 років було майже удвічі більше, ніж 10–14. Більшість з них джерело чітко ідентифікує як наймитів, які прийшли переважно з сіл Переяславського полку [115].

Дорослішання дитини супроводилося зростанням кількості її навичок, фізичної сили, розумових здібностей, що уможливлювали виконання дедалі важчої та більш кваліфікованої роботи. Отже, виконувана праця теж може слугувати маркером вікових змін. Докладніше про працю як таку мовитиметься нижче, тут же нагадаємо вікову періодизацію, сформульовану Остапом Вишнею нехай і жартома, але на основі життєвого досвіду. Десяти до шести років дитина пасла гусей, після цього вона вже мала достатньо кваліфікації для випасання свиней, після десяти-одинадцяти років – телят, а далі йшли вівці, корови, коні [183, с. 60–61]. Вишня описав етапи зростання хлопчика. Про дівчинку в такому ракурсі йдеться у спеціальному підрозділі

дослідження О. Кісь, де показано, як стає складнішою виконувана нею праця та ширшає коло обов'язків [390, с. 107–116].

Сюжет із працею, мобільністю й самостійністю вказує на існування відмінностей у тому, як вікові межі дитинства могли встановлювати норми права, з одного боку, і реалії практичного життя – з іншого. Врахування таких реалій покладено в основу історико-демографічного підходу до окреслення вікових меж дитинства у ранньомодерну добу. Так, найпоширеніший спосіб поділу населення на великі вікові групи застосовує виокремлення не дорослого, а активного віку. Відповідно до нього на дитинство доводиться віковий проміжок 0–14 років, а з 15 років розпочинається активний вік, що триває до 59 або 64 років. Критеріями активності є висока мобільність, праця, статева зрілість, можливість зачаття та народження, відповідний фізичний стан організму.

Врахування цього поділу продуктивне в історико-демографічних дослідженнях, ґрунтованих на компаративістських підходах. Порівняння та значний масив відповідного емпіричного матеріалу уможливлені саме сталістю традиції вважати дітьми усіх, хто молодший 15 років. Тут професійні демографи, вочевидь уже з власних міркувань, солідаризувалися з баченням отців церкви. Наприклад, це вже на початку ХХ ст. зробив шведський учений Г. Сундберг для вивчення населення ранньомодерної Швеції [666]. Пізніше таку саму вікову межу, але вже для ранньомодерної Франції, застосував історик Л. Анрі. Сучасний класик історичної демографії Ц. Кукльо пропонує те саме для Центрально-Східної Європи [632, s. 133, 139]. З великого масиву досліджень ми наводимо лише окремі приклади, можливо, значущі передусім для мене. Проте вони дають змогу вписати власні локальні дослідження у ширше тло. Зауважимо, що для Гетьманщини це не буде штучним. На думку сучасних українських істориків-демографів, подібний поділ відповідає суспільним уявленням у Гетьманщині про дитинство (0–14 років), зрілий вік (15–59 років) і старість (60 років і більше) [327, с. 112]. Зокрема, саме так розподіляли населення укладачі Генерального опису Лівобережної України

1765–1769 рр. Важливо, що роком раніше, у ревізії 1764 р., люди були також розподілені за цим принципом на три вікові групи, однак до першої залічували дітей до 10 років, до другої – осіб від 10 до 60 років, до третьої – від 60 і старших [66, арк. 34зв.]. Шкода, що ми ніколи достеменно не дізнаємося, що саме надихнуло Якова Марковича записати у своєму щоденнику про результати перепису одного з сіл, але вони звучать так: «По новой переписи явилось [...] людей выше 60 лѣтъ 11, среднихъ людей 240, ниже 10 лѣтъ 145» [208, с. 390].

Обидва названі документи майже не розділені у часі, утім це переписи зовсім різного рівня. Генеральний опис передавав місцеві традиції, але в зручних для імперського центру вимірах. Тобто у 1765 р. переписувачі (почасти, може, й ті самі, що роком раніше) підняли планку дитинства у фіскальному документі на 4 роки не тому, що так «було правильніше», а тому, що держава хотіла, щоб так «було правильніше».

Як бачимо, коли влада хотіла порахувати своїх працездатних підданих, вона рахувала саме вдатних до праці, а не повнолітніх. Дуже важливо, що у жодному тогочасному фіскальному джерелі поділ населення на вікові групи не збігається з установленою законодавством межею повноліття. Тогочасна облікова документація у кожному випадку добирала найбільш відповідні виміри й дефініції. Так, коли у квітні 1784 р. Святійший Синод узявся унормувати статус дітей священиків і церковнослужителів, то своїм указом вимагав подати відомості не про кількість немовлят, отроків чи молодиків, а про тих, кому було менше 15 років, і тих, кому виповнилося 15 і вище. Це логічно, адже йшлося не про релігійні треби, а про державну користь: «дабы никто из них нигдѣ не остался праздным, обратитъ на общую и общественную их пользу» [264, с. 98–105]. У написаному у відповідь звіті Київської духовної консисторії цього вікового поділу теж було дотримано [166, арк. 1–6].

В цілому ж констатуємо, що писемні джерела (насамперед облікова документація) вказують, що мешканці Гетьманщини починаючи з 15-річного

віку вже розглядалися як повноцінні працівники. Разом з тим, ця межа є умовною і вжитковою насамперед у демографічних моделях.

Найважливішим (мабуть, вирішальним) кроком у дорослий світ і на матеріалах Гетьманщини досліджений досить детально [479]. Як пише з цього приводу М. Делімата (цитуючи святого Ісидора Сивільського), кінець дитинства поміж іншого давав також можливості укласти шлюбний зв'язок [606, s. 32]. Нагадаємо, що Литовський статут 1588 р. встановлював шлюбний вік для хлопців 18 років, а для дівчат – 13. У цьому контексті норми «старого» права не тільки дещо суперечили юридичній межі повноліття, а й відрізнялися від церковних правил. Православна традиція дозволяла шлюб дівчині з 12 років, а хлопцеві – з 15. Про це, зокрема, йдеться у Кормчій книзі, Стоглаві [479, с. 194], а також у Требнику Петра Могили [278, с. 359].

Зрозуміло, що не можна ставити в один ряд Литовський статут і православні церковні тексти. Річ не в банальному розмежуванні світського і церковного права, а в абсолютно різних традиціях. Статут був продуктом річпосполитського суспільства і в Гетьманщині поширювався передусім на козаків. Натомість православна церква в другій половині XVII–XVIII ст. ставала частиною державного організму Московії та Російської імперії. Вона здійснювала державну політику у шлюбній сфері, а тому її норми і «російське» право не варто розглядати як щось антагоністичне. Церковні настанови відрізнялися від світських норм тим, що не лише давали вказівку, як діяти, а й пояснювали, чому саме так треба чинити. Вони були більш переконливими, особливо ті, що орієнтувалися не просто на «грамотну», а на більш вишукану «вчену» аудиторію. Тут привертає увагу відомий філософський трактат «Мир з Богом чоловіку», що в сенсі шлюбних практик підтримав формулу Петра Могили. На думку Дж. Беркофф, цей текст більше, ніж просто збірка правил. Як важливе явище моральної філософії XVII ст. він слугував фундаментальним орієнтиром аж до середини XVIII ст. [311, с. 108–109]. У трактаті Інокентій Гізель ґрунтовно пояснює, яким і чому має бути шлюбний вік, аналізуючи малолітство як перешкоду до шлюбу: «...малолітство, яке

перешкоджає шлюбові й робить його недійсним тоді, коли нареченому не виповнилося від народження чотирнадцяти літ, а нареченій дванадцяти, бо до того часу не мають люди зазвичай ані досконалого розуму, потрібного для згоди на шлюб, ані можливості до шлюбних зносин» [188, с. 166–167].

Схожі міркування можемо побачити у більш «приземлених» текстах. Так, у Зіновіїва є вірш «Ω родітеле(х) сочетава́ющихъ браку дѣте(и) свои(х) ве(л)мй в(ъ) малы(х) лѣтехъ прежде времени», де на додачу до Гізелевих аргументів ідеться також про економічні матерії. Зокрема про неспроможність дітей вести господарство і прогодувати себе [217, с. 117–118]. Як бачимо, моралізаторства дають важливі пояснення. По-перше, вважали, що до 12–14 років діти не мали достатньо досконалого розуму для свідомого вступу у шлюб. По-друге, вони ще не були фізично спроможними на сексуальний акт. Таким чином, дитину до цього шлюбного віку сприймали фізично та розумово недосконалою. Такі погляди мали значну тяглість і залишалися майже не змінними, навіть в умовах реформ XVIII ст. Указ Синоду від 17 грудня 1774 р. ставив перед місцевими священиками вимогу дотримуватися мінімальної «планки» 15 років для хлопців і 13 для дівчат, що не є істотною зміною за майже півтора століття [263, с. 1063–1064].

Важливо, що аналогічні вікові межі загалом були притаманні ранньомодерній Європі. Наприклад, французьке законодавство до 1804 р. дозволяло одружуватися хлопцям із 14, а дівчатам з 12 років. Сучасні історики пояснюють це досягненням статевої зрілості, коли в дівчаток починалися місячні, а в хлопців з'являлося лобкове волосся [303, с. 146]. Прийнято вважати, що цей вік установив впливовий канонік XII ст. Граціан, який розглядав шлюб як складну багатоетапну процедуру, таку, що відбувалася між родинами, почасти без згоди наречених і в більш ранньому віці. На першому етапі дітей могли одружити ще маленькими, не питаючи їхньої згоди, а далі, коли вони вже спромогалися на статевий зв'язок, шлюб вважали остаточним і закінченим. Показово, що у європейській історіографії ведуться дебати про узвичаєність ранніх шлюбів у домодерній Європі. Поширеність таких шлюбів

на основі доволі значної статистики заперечував П. Ласлетт. Він стверджував, що заміжжя та дітонародження в юному віці були нехарактерні і шлюбів у дванадцять років в Англії практично не відбувалося. Критики Ласлетта зауважують, що його статистика може бути спотворена, позаяк ранні шлюби не завжди фіксували або ж фіксували з похибками. Також наявні записи могли містити неповну інформацію. Скажімо, в одному з приходів штату Вірджинія є запис про одруження 14-літньої Сари Галфгайд з 21-річним Річардом Перро. Маючи лишень цей документ, історик думатиме, що йдеться про перший шлюб, однак інше джерело свідчить, що Сара вже була вдовою. Як один з аргументів у полеміці з британським демографом пригадують і юних Ромео та Джульєтту, котрі хоч волею Шекспіра і жили у Вероні, але були втіленням англійських традицій кінця XVI ст. [609, р. 45–47]. Тринадцятирічну Джульєтту її батько вважав готовою для шлюбу. Гортаючи сторінки трагедії, ми не сумніваємось у дорослості дівчини, співпереживаємо її прагненням поєднати долю з коханим Ромео. І якось на думку не спадає, що Джульєтті ранувато ставати під вінець. Приклад Джульєтти спонукає замислитися про неоднозначність сприймання її (не)готовності до шлюбу рідними. Батько хоче віддати її заміж за Паріса, вважаючи, що вона доволі доросла для цього. Мати ж воліє не поспішати з заміжжям доньки: «Ще й чотирнадцяти нема їй літ. Нехай в красі ще двоє літ зв'яне, І стане на порі дитя кохане». На це Паріс стисло відповідає: «Я матерів щасливих знав молодших». Ці рядки не лише демонструють різне ставлення до віку дитини, а й зроджують питання про те, чи залежало воно від статі, родинних відносин, того, хто більше схильний бачити свою дитину дорослою – батько чи мати [284, с. 24].

На відміну від Джульєтти, її така ж вельможна однолітка з Гетьманщини – тринадцятирічна донька ніжинського полкового судді Василя Кулаковського Євдокія вважала, що бере шлюб дитиною. У 1770 р. її насильно видали заміж за військового товариша Тарасевича. Пізніше, бажаючи розлучення, вона говоритиме, що заміж нібито не хотіла, бо «совсем не в тѣх мыслях была, будучи тогда в тринадцати лѣтах». Звісно, це може бути

риторика авторства якогось канцеляриста, однак вона має донести до читача думку, що 13-літня дівчина ще не думає про заміжжя і ще не є дорослою, зокрема з огляду на її свідомість і ставлення до дійсності. Так зображено і її психологічний стан під час шлюбу: «страхом в то время обнята была и малолѣта». Така риторика демонструє подвійні «стандарти» у тлумаченні віку Євдокії як дитячого чи дорослого. Чиновники Київської консисторії та Ніжинського гродського суду у відповідях на її запити сприймають її вік з погляду норм церковного права та Литовського статуту, вони не бачать проблеми у цьому, нехай і ранньому шлюбі. Консисторію більше турбували шлюби неповнолітніх, а отже, і порушення канонічних приписів. Про це свідчать відповідні консисторські укази з промовистими назвами, як-от датований 1775 р. «О запрещении священникам совершать обряд бракосочетания над лицами, не достигшими совершеннолетия» [162]. Канцелярист же, який писав від імені Євдокії, можливо, передає панівні суспільні практики і маркує її як неповнолітню на основі норм кримінального права. Це саме увиразнює і назва справи «О похищении и принуждении на вступление в брак войсковым товарищем Тарасевичем несовершеннолетней Евдокии Кулаковской» (підкреслення наше. – *І. С.*) [159, арк. 1, 30].

Джульєтту Капулетті та Євдокію Кулаковську розділяли два століття, вони належали до різних культурних просторів, а їхні історії демонструють зміну суспільного ставлення до досягнення шлюбного віку за непорушності його формально дозволеної мінімальної межі. Ця межа залишалася доволі сталою з XII до XIX ст., а от довкола неї змінювалися вже «реальні» практики. За спостереженням відомого історика М. Л. Баччі, загальні тенденції таких змін у Європі полягали у збільшенні віку першого вступу у шлюб з XVI по XVIII ст., який у середньому перевищував 20 років [304, с. 153].

Європейський контекст дає змогу краще усвідомити природу двоїстості тлумачень, коли, з одного боку, історики, юристи чи етнографи акцентують на поширеній традиції ранніх шлюбів у «давнину», а демографи її спростовують. Такі різночитання виникають під час вивчення як західноєвропейського

матеріалу, так і українського, і вони цілком закономірні. Йдеться, зокрема, про банальне «що дозволено» і про те, як це «дозволено» реалізовувалося на практиці. Свого часу, коментуючи «Мир з Богом» напроти Гізелевого дозволу шлюбитися в 14 і 12 років відповідно, анонімний священик кінця XVII ст. зазначив: «Тилко то у Литвѣ такихъ женят: и в Москвѣ: а у нас нѣт» [243, с. 149]. Те ж саме стверджував і Зіновіїв, заперечуючи ранні шлюби в Гетьманщині [217, с. 118]. Думається, що розходження у баченні проблеми шлюбу між представниками різних дисциплін постають з різних тлумачень явищ одного ряду. Етнографи XIX ст. цілком повноправно фіксували інформацію про значне поширення шлюбів у юному віці, бо вони були помітними, про них охоче розповідали інформатори. Навіть якщо таких шлюбів було 5–10 %, їх реєстрували в кожному населеному пункті, а отже, можна говорити про їхню повсюдність. Натомість історики-демографи оперують усередненими значеннями та поширеною вважають передусім поведінку більшості.

Отож з погляду демографії більшість перших шлюбів у Гетьманщині укладено значно пізніше за мінімальний пропонований церковними і світськими нормами вік. Наприклад, з 83 чоловіків віком 20–24 років, зафіксованих у Генеральному описі Переяслава 1766 р., одруженими були тільки 6, а зі 190 жінок віком 15–24 років заміжніми значаться 40 [534, с. 138–139, 244]. Відповідно і середній вік вступу в перший шлюб для чоловічого населення Переяслава (станом на 1766 р.) дорівнював 25,7 року, для жінок – 22,5 року. Для населення Полтави, за даними Генерального опису, середній шлюбний вік для чоловіків був 28,1 року, для жінок – 22,3 року. Для сільського населення Стародубського полку аналогічні показники становили 23,7 і 19,1 року [326, с. 165–166]. За дослідженням Б. Міронова, наприкінці XVIII ст. в Центральній Росії середній вік наречених відповідав 15–16 рокам, женихів – 16–18 рокам. Російський учений зазначав, що в містах брали шлюб на рік-два пізніше, ніж у селах [460, с. 167]. Як зауважив В. Маслійчук, шлюб був однією зі сходинок дорослішання, своєрідним лакмусовим папірцем дорослості. Тож

не всі, хто мав право на укладання шлюбу, виявляли готовність до нього, і навіть відомі випадки, коли 22-річному хлопцеві відмовляли у дозволі на одруження, мотивуючи це його молодістю [493, с. 39]. Це можна визначити як «відкладене повноліття», котре також простежується у метричних книгах Гетьманщини, де В. Дмитренко зафіксував традицію у разі смерті дорослих, але неодружених юнака чи дівчини маркувати їх за патронімічною прив'язкою (записувати також імена і соціальний статус їхніх батьків) [361, с. 81–82].

Підсумовуючи зауважимо, що акт шлюбу був одним із визначальних кроків для набуття особою статусу дорослого і повноцінного члена соціуму. Загалом шлюбний вік у діючих церковних нормах із XII по XVIII ст. майже не змінився. Однак для нас важливішим є практичні втілення дозволу шлюбитися, як свідчать, що населення Гетьманщини загалом укладало перші шлюби істотно пізніше за мінімальний дозволений вік. В середньому чоловіки це робили у 23–25 років, а жінки у 19–22. Отож саме у цьому віці для них наставало так зване відкладене повноліття.

Розмірковуючи про зміни у ставленні до дитинства в історичній ретроспективі, Г. Каннігем уживає поняття «розтягування». Він має на увазі тенденцію розтягувати дитинство «на Заході» наприкінці XIX – на початку XX ст., ключову роль у якій відігравала школа, що поступово збільшувала випускний вік, подовжуючи у такий спосіб дитинство [602, р. 1195–1208]. Про такі зміни говорив і Ф. Ар'єс щодо ранньомодерної Франції, вважаючи їхнім «винуватцем» вузький прошарок еліти, представники якого (священнослужителі, адвокати, вчені) першими виявили інтерес до освіти своїх нащадків. Ці самі роздуми певною мірою накладаються і на суспільство Гетьманщини. У візіях французького історика дитинство поставало набагато «стиснутішим» або ж коротшим, ніж сучасне, і дуже важливим рубежем був, наприклад, семирічний вік. Варто зауважити, що бачення дитинства не обмежувалося віковими матеріями. Коли йшлося про (не)залежність,

соціалізацію, конкретні «числові значення» були другорядними, але вони набували ваги, скажімо, у вирішенні майнових питань.

Ці «значення» не були продуктом самого суспільства Гетьманщини. Адже сім років як вік усвідомлення своїх вчинків (долучення до сповіді і т. д.), потім чотирнадцятирічний шлюбний рубіж (двічі по сім) чи «остаточне» повноліття в 21 рік за «Саксонським зерцалом» (тричі по сім) вказують на нумерологічні принципи, запозичені з римського права та Святого Письма [553; 579]. Цим частково можна пояснити, чому періодизації, наведені вище, такі схематичні [296, с. 32]. Вони не були повністю природними і для свого часу. Так, відверта нумерологія періодизацій, притаманних середньовічній Європі, підштовхнула історика Дж. Барроу до висновку, що вони не мають жодного стосунку до тогочасних біологічних і соціальних реалій, а прив'язані чи то до семи планет, чи до канонічного циклу, чи до вчення про чотири рідини організму [559, р. 34]. Утім озвучена важливість сакральних чисел була складником релігійного світогляду населення Гетьманщини, а отже ми її не можемо вважати і повністю штучною.

Необхідно враховувати, що мешканці Гетьманщини інакше сприймали власний вік, вони не сприймали його проміжки як переломні моменти (це стосується передусім популярної культури). Разом з тим на матеріалах XVII–XVIII ст. можемо побачити, як вчена культура (репрезентована дещо іншими соціальними групами, ніж у Франції) вже стояла біля джерел нового структурування часу і віку, а також конструювання нового концепту дитинства. Представники цієї культури вже були носіями специфічних точних слів для опису різних стадій дорослішання і потроху поширювали їх вживання на рівень традиційної культури. Це відбувалося тоді, коли йшлося про освіту, судочинство, розпоряджання майном, шлюбні практики, але гальмувалося у площинах праці, наймитування, перебування поза родиною, виокремлення дитячого простору.

Вдаючись до узагальнень, наголосимо, що картина дитинства в Гетьманщині складається з безлічі унікальних випадків, а сприймання

«дорослості» кожної конкретної дитини залежало від поєднання зовнішніх ознак (статури, рис обличчя тощо), поведінки, виконуваних соціальних ролей. Показовий, хоча і казуальний, приклад стосується 13-літнього ворожбита Федора Дрофи. Допмагаючи трьом братам Товстухам розчаклувати їхню ниву, хлопець змушував останніх ходити навколо ниви й махати над нею палицями. Потім він знайшов місцевих виборного та десяцького і з ними загнав на зачароване поле «відьму» Меланью Ярмачку, яку приневолив бігати нивою і збирати на себе чари. Тож хлопець завдяки ролі ворожбита отримав достатній авторитет, щоб керувати трьома дорослими братами Товстухами і представниками місцевої влади. Його здібності дорослі сприймали всерйоз [292, с. 59].

Ця справа переконує у потребі диференційовано підходити до окреслення меж дитинства в суспільстві Гетьманщини. Для цього можна застосовувати різні моделі, ґрунтованих на правових, релігійних, економічних, фізіологічних, діяльнісних критеріях. При цьому різноманіття дефініцій, періодизацій і вікових рубежів дитинства тільки сприятиме вирішенню дослідницьких завдань. Адже, вивчаючи дитину у правовій системі, доцільно визначати вік дитинства з погляду права, релігійні аспекти – на основі церковних уявлень, економічний і демографічний складники – з урахуванням вікових поділів запропонованих обліковими джерелами.

РОЗДІЛ 3.

ОСНОВНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДИТЯЧОЇ ВІКОВОЇ КОГОРТИ

Одним зі складників нашого бачення домодерного суспільства є теза про значну кількість дітей у ньому. Квінтесенція подібних уявлень представлена у подорожньому щоденнику Павла Алеппського, який достоту бароково описував чисельність дітей, бачену ним у землі козаків: «Мабуть, у кожному місті їх понад сорок-п'ятдесят тисяч або ще й більше. Ці діти, численніші від трави, усі вміють читати, навіть сироти» [281, с. 29–30, 64].

Ми свідомі того, що йдеться про середину XVII ст., а цифри не варто сприймати на віру. До того ж Алеппський захоплюється дітьми, їдучи Вінниччиною і Поділлям, а на лівому березі Дніпра вони його вже не вражають. Та це радше від звикання спостерігача, а не від зменшення кількості, бо в Прилуцькому полку делегацію патріарха Макарія нібито одні лишень сироти оточували тисячами [281, с. 213]. Нотатки сирійця не варто сприймати як буквальне історичне джерело. Вони передають уявлювану ним землю козаків, але показові якраз у сенсі ілюстрації таких ідеальних уявлень. Ці уявлення зафіксовано і в пізнішій літературі XIX ст., зокрема пригадаємо рядки Г. Квітки-Основ'яненка: «аж дітвори, дітвори... видимо-невидимо!» [221, с. 123].

У даному розділі ми поглянемо на ці аспекти дитинства, однак не з точки метафор, а через призму демографічних показників, що є засадничими для вивчення вікової когорти дітей в структурі населення, історії родини і домогосподарства. Для цього підсумуємо наявні дослідження [510; 516; 519; 538], визначимо частку дітей серед населення Гетьманщини, проаналізуємо основні демографічні характеристики цієї вікової групи. Оскільки мова історичної демографії сьогодні достатньо уніфікована і зрозуміла вченим різних країн, а тому ми широко будемо вдаватися до порівнянь з результатами наявних закордонних досліджень.

3.1. Діти у статеві-віковій структурі населення Гетьманщини

3.1.1. Вікові характеристики та їх інтерпретація

Вивчення співвідношення осіб різного віку і статі – початковий та базовий етап історико-демографічних досліджень. Ця інформація може слугувати основою для подальших кроків, а також є підставою для висновків про процеси та явища, що відобразилися у структурі соціуму. Традиційно розгляд статево-вікового складу населення починається з розподілу на великі вікові групи, себто з виокремлення дітей, дорослих (людей активного віку) та літніх осіб. З погляду демографічних критеріїв та відповідних їм реалій суспільства Гетьманщини для визначення меж дитинства найбільше підходить варіант 0–14 років. Людьми активного віку можна вважати тих, кому було 15–59 років, літніми – 60 років і більше [534, с. 164–173].

Скористаємося Генеральним описом 1765–1769 рр. як основним джерелом. Він є своєрідним «поперечним» зрізом населення Гетьманщини і фіксує населення обох статей віком від кількох тижнів, хоча й має низку недоліків. Про деякі з них уже мовилося, про інші йтиметься нижче. При цьому характеристики сільського й міського соціумів буде проаналізовано окремо, оскільки вони мали певні відмінності, які могли стосуватися, зокрема, і дитячої вікової когорти. Щодо мешканців сіл, то, якщо немає інакших вказівок, ми працюємо з вибіркою, сформованою під час роботи над базою даних для міжнародного проекту MOSAIC. Узагальнення стосовно міського люду зроблено на основі аналізу записів про 11 008 мешканців Ніжина, Переяслава і Стародуба – значних полкових центрів, однак із виразно властивою кожному з них специфікою [94; 111; 116; 121].

Розглянемо поділ населення Гетьманщини на великі вікові групи. Результати відповідних підрахунків наведено в додатку А.1. Також для більшої наочності у відсотковому вираженні їх представлено як діаграми (див. дод. Б.1.). Віковий розподіл уже з першого погляду підтверджує тезу, що суспільство Гетьманщини було дуже молодим, оскільки частка літніх осіб у

ньому дорівнювала 4,9 % для сіл та 5,7 % для міст. А з точки зору демографії, молодим прийнято вважати населення, у якому частка літніх людей не перевищує 8 % [466, с. 72]. Найбільшою віковою групою в Гетьманщині були особи активного віку. Показово, що в містах їх зафіксовано дещо більше, ніж у селах. Однак в обох випадках бачимо доволі збалансований соціум, у якому кількість «працівників» трохи перевищувала частку їдців.

Діти становили другу за чисельністю вікову групу з показником 41,5 % у селах і 32,7 % у містах. Ці дані наближені до значення 38 %, яке В. Куля обчислив для Речі Посполитої XVI–XVII ст. [329, с. 134]. Ідеться про притаманні молодому населенню показники. Так, в Індії у 1931 р. 40 % населення були молодшими 14 років. В Англії станом на 1841 р. нараховано 35 % дітей. Цей показник Б. Урланіс схильний проектувати і в минуле, аж до XIV ст. На думку радянського вченого, відсоток дітей істотно не змінювався навіть із підвищенням рівня народжуваності. Останнє супроводилося зростанням тривалості життя, що збільшувало частку дорослих та літніх людей, а отже, і врівноважувало вікову структуру [564, с. 53].

Показники сільського населення Гетьманщини дуже наближені до ідеального рівня (40 %), визначеного польським демографом Ц. Кукльо таким, що притаманний природній народжуваності без поширених практик запобігання чи переривання вагітності [632, s. 133, 333]. Таким чином мінімум четверо з десяти мешканців Гетьманщини були дітьми до 14 років, себто в 1760-х рр. їх тут налічувалося понад 818 тисяч з понад 2-х мільйонів мешканців нарахованих А. Перковським станом на 1764 р. [478, с. 110]. Вочевидь, якась їх частина залишилася поза джерелом унаслідок недообліку, однак про це йтиметься згодом. Зараз же хочемо звернути увагу на доволі істотну відмінність у частці дітей між містом і селом – на рівні 8,8 %. Як пояснити те, що їх у містах було значно менше?

Ц. Кукльо навів ідеальний показник 40 %, зокрема і як ознаку репрезентативності джерела та відсутності серйозного недообліку дітей [632, s. 133]. Утім малоімовірно, щоб у полкових містах перепис проводили гірше,

ніж у селах, радше – навпаки. Вочевидь, відповідь криється у специфіці цих міст [534, с. 231–270]. Як економічний та адміністративний центр місто таки вивершувалося над округою, тим самим воно рекрутувало людей: наймитів, слуг, учнів ремісників, канцеляристів тощо. Серед цих мігрантів переважали чоловіки активного віку, проте їхній прихід сам по собі не міг настільки змінити віковий розподіл. Важливим чинником була демографічна поведінка прихоськів. Наймити не поспішали заводити родину через брак коштів на весілля. Заможні молодики, які, навпаки, шукали собі в місті дружину, як чужинці потребували часу на соціалізацію, або входження до міської спільноти, також вони порушували баланс на місцевому шлюбному ринку [326, с. 160–174]. Ці та інші особливості зумовили те, що міські мешканці, порівняно із сільськими, брали шлюб пізніше. Справді, якщо ми поглянемо на середній вік вступу в перший шлюб для жінок, то, наприклад, для населення Переяслава він становив 22,5 року [116], для населення Полтави – 22,3 року, а для сільського населення Стародубського полку – 19,1 року [326, с. 166; 327, с. 194]. Отже поміж містян було більше неодружених осіб дітородного віку, унаслідок чого знижувався рівень народжуваності. Разом це істотно коригувало вікову структуру мікросоціуму в бік зменшення чисельності наймолодших його членів. Таким чином, частка дітей серед жителів певного населеного пункту може бути одним з критеріїв міського чи сільського способу життя його мешканців.

Варто наголосити, що це дуже спрощене та схематичне пояснення, і в цьому його небезпека. Понад те, осібно кожне місто мало неповторне демографічне обличчя. Прикладами можуть слугувати Переяслав і Ніжин, у населенні яких діти становили 31,6 % та 34,1 % відповідно [94; 111; 116; 121]. Звісно, різниця в 2,5 % не така вже й істотна і могла бути спричинена хибами джерела та неправильним його прочитанням. Однак вона накладається на специфіку міст. Переяслав був центром землеробського полку зі слабким рівнем «урбанізації» [475]. Саме туди стікалися заробітчани з довколишніх сотень. Важливо, що серед таких мігрантів-чоловіків налічувалося 29,2 % осіб

15–19-річного віку, серед жінок – 24,3% . У цьому сенсі Переяслав – ілюстрація до зауваги В. Маслійчука про те, що основним найманим контингентом у той час були особи до 22 років [534, с. 94–96, 135].

Цю тезу підтверджують і підрахунки Ю. Волошина, згідно з якими серед полтавських слуг у 60–70-х рр. XVIII ст. найбільше виявлено осіб віком 15–19 років [326, с. 120]. Отож порівняно мала кількість дітей у Переяславі стала наслідком притоку мігрантів, котрі й змінили вікову структуру місцевого населення. За цією ж логікою частка дітей у Ніжині як економічно потужнішому центрі з більшою чисельністю населення мала б бути ще меншою. Натомість, нагадаємо, там ця вікова група становила 34,1 %. Причина полягала в «родзинці» Ніжина – наявності великої грецької діаспори, яку у XVIII ст. активно поповнювали вихідці з балканських володінь Османської імперії. Греки були присутні й в інших містах Гетьманщини [343; 562; 570], однак лише в Ніжині вони утворювали істотну частку населення. Зокрема, станом на 1782 р. їх налічувалося 765 осіб – 408 чоловіків і 357 жінок [343, с. 56]. До того ж тільки в цьому місті греки мали організовану громаду з самоуправлінням, і, як стверджував М. Сторожевський, саме на XVIII ст. припадає період найбільшого розквіту грецької общини і водночас Ніжина як торговельного й економічного центру Лівобережної України [551, с. 8–16].

Серед греків-мігрантів абсолютну більшість становили чоловіки. Важливо, що в книгах Генерального опису міста більшість ніжинських греків чоловічої статі та активного віку (15–59 років) записані холостяками (55,3%) [94; 121]. Мігранти порушили баланс між статями, що, вочевидь, підвищило цінність жінок на шлюбному ринку. Нестача представниць своєї етнічної групи змушувала греків одружуватися з місцевими ніжинськими дівчатами. Генеральний опис міста допомагає опосередковано відтворювати такі історії. Герой однієї з них Афанасій Ризов народився 1721 р. в місті Янина. У 1735 р., коли йому виповнилося 14 років, він прибув до Ніжина. Проживши там десь 20 років, у віці близько 35 років одружився з донькою міщанина

Анастасією, котрій на момент шлюбу, імовірно, було 13 років, слідуючого року в них народилася перша донька, далі – наступні діти. Біографія самого Ризова, можливо, тут і не найкраща ілюстрація, адже він прийшов до Ніжина підлітком і довго не одружувався. Та привертає увагу те, що його дружина, імовірно, вийшла заміж одразу після досягнення шлюбного віку й уже за рік народила першу дитину. Цей випадок засвідчує, що серед населення, де жінки беруть шлюб раніше, народжується більше дітей [121, арк. 863зв.].

Шлюб із представницею чужої етнічної групи дав змогу Афанасієві створити сім'ю, і якщо він і не знайшов наречену-гречанку, то виграв конкуренцію на іншому сегменті шлюбного ринку Ніжина. Тут ми говоримо про толерування міжетнічних шлюбів уже в середовищі ніжинських міщан і козаків, адже ті віддавали своїх дочок за греків, коли місто й так пропонувало достатньо «своїх» женихів. У цьому сенсі Ніжин – непересічне місто, оскільки там грецька громада була особливо чисельною і перебувала тривалий час, тобто якщо греки й не вважалися «своїми», то сприймалися «звичними» і «знайомими», мали політичний вплив. Наприклад, у 1714–1718 і 1727–1750 рр. війтами Ніжина були греки – батько й син Тернавіоти [343, с. 57]. Ще важливіше те, що багато з них фігурують у документах як купці або ж доволі багаті люди. Саме тому, за даними Генерального опису Ніжина, з-поміж усіх його мешканок, старших за 30 років, достеменно незаміжніми були тільки три жінки. До того ж дві з них значаться жебрачками. Це «умершаго мещанина нежинского Павла Лубянинова дочери старицы девицы Ирина и Ефросинья», яким на момент перепису виповнилося 42 і 45 років відповідно [121, арк. 230зв.–231].

Отож, на відміну від Переяслава (куди сходилися переважно сільські наймити, матеріально неспроможні до шлюбу), до Ніжина мігрувало чимало грошовитих чоловіків – здебільшого вихідців з великих міст [534, с. 211–221], які «порозбирали» всіх потенційних наречених. Це, своєю чергою, посприяло зростанню народжуваності, а отже, збільшило частку дітей у віковій структурі населення. Таким чином, у, здавалося б, просту і логічну формулу «що більше

місто, то менше дітей» для Ніжина введено як мінімум ще одну змінну. Цей сюжет також показує, що відсоток дітей серед мешканців конкретного населеного пункту залежить від багатьох чинників, зокрема й тих, які ми ще не назвали: наявності промислів, ремесел і мануфактур, мережі доріг, забезпеченості хлібом і його ціни, локального голоду чи недороду тощо.

Говорячи про кількість дітей серед населення, необхідно розглянути ще кілька важливих моментів. Для їх наочного розуміння звернемось до побудови статеві-вікових пірамід. Цей метод – один з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів, оскільки відображає статеві-вікову структуру соціуму в певний момент, тобто фіксує її стан під час безперервного відтворення населення [469, с. 52–55]. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Назва походить від трикутної форми, яку гістограми набувають для населення з високим рівнем народжуваності. Вік позначають на вертикальній осі, а чисельність – на горизонтальній. Кожна вікова група представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності цієї групи. Зазвичай беруть однорічні або п'ятирічні вікові групи. У такому разі остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб, старших за 95 років, в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п'ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п'ять [293, с. 23–26].

Важливим аспектом використання пірамід є аналіз взаємозв'язку вікової структури і відтворення населення. Шведський демограф Г. Сундберг увів у науковий обіг поняття прогресивного, стаціонарного і регресивного типів вікової структури. За прогресивної вікової структури населення кількісно збільшується, за стаціонарної – не змінює своєї чисельності, а за регресивної – зменшується. Кожному з цих типів відповідає власна піраміда з представлених на рисунку дод. Б.2.

Як вже зазначалося, населення Гетьманщини було молодим, із прогресивною віковою структурою, а отже, її графічне зображення має

відповідати піраміді, маркованій літерою а (див. дод. Б.2). Ця відповідність дуже важлива, бо ідеальна модель демографічно молодого суспільства передбачає, що в ньому кожна наступна (старша) вікова група є дещо менш чисельною за попередню з огляду на природну смертність, нещасні випадки тощо. Наприклад, тих, кому виповнилося 3 роки, менше, ніж тих, кому 2, бо хтось із дворічних діток помер від хвороби і т. д. Це саме правило діє і щодо п'ятирічних вікових груп: осіб віком 10–14 років за нормальних умов має бути трохи менше, ніж тих, кому 5–9 років. Будь-які помітні відхилення від цих правил дають підстави для роздумів і можуть слугувати маркерами особливостей демографічної поведінки населення чи впливу на нього якихось явищ. Для порівняння поглянемо на статево-вікові піраміди населення Стародубського полку і міста Стародуб (див. дод. Б.3, Б.4).

Як бачимо, вікова структура сільського населення наближена до ідеальної моделі. Оскільки йдеться про дітей і підлітків, нас цікавлять чотири наймолодші п'ятирічні групи, розташовані у фундаменті пірамід. Тут усе майже так, як і «мало бути» – найчисельнішою є наймолодша вікова група 0–4 роки, діток віком 5–9 років дещо менше. Привертає увагу доволі різке зменшення частки хлопців і дівчат віком 10–14 та 15–19 років. У цьому сенсі піраміда полкового центру демонструє майже протилежні показники: підлітків 15–19 років у місті найбільше з-поміж усіх мешканців, а діти обох статей віком 5–9 та 10–14 років переважали над наймолодшими. Чим це було зумовлено?

У попередніх дослідженнях, аналізуючи демографічні характеристики міського населення Гетьманщини, недостачу дітей у підніжжі пірамід ми спробували пояснити недообліком малих дітей або ж коливаннями народжуваності й смертності [534, с. 97]. Однак сьогодні мусимо істотно скоригувати це пояснення, позаяк недооблік чи коливання мали б відобразитися й на «сільській» піраміді, а ми цього не спостерігаємо. Вочевидь, піраміда населення Стародуба ілюструє згадані вище міграційні процеси, зокрема і прихід до міста наймитів, учнів ремісників, серед яких

найбільше виявилося підлітків віком 15–19 років, але були й молодші. Отже міські малюки нікуди не поділися, просто вони стали менш помітними на тлі вікових груп, «посилених» мігрантами.

Звісно, вікова структура населення може відображати й такі явища, як коливання народжуваності чи смертності або ж недооблік населення. Щодо останнього, то серед облікової документації Гетьманщини абсолютно досконалі джерела знайти важко. Побутує думка, що у цьому сенсі матеріали церковного обліку (метричні книги та сповідні розписи) точніші за фіскальні документи. Так, на думку Ю. Волошина, для демографічних досліджень сповідні розписи видаються більш репрезентативними (порівняно з Рум'янцевським описом), оскільки містять дані про всіх парафіян незалежно від станової належності. Однак вони такі ж проблемні відносно інформації про немовлят і дітей до 7 років [326, с. 20]. Якщо це так, то у метриках чи сповідних розписах частка дітей має бути вищою. Оскільки ми говоримо про певний вид джерел, то, на жаль, не можемо порахувати її на основі розпису або метрики якоїсь конкретної церкви, бо ризикуємо натрапити на «нетипово» ретельного чи, навпаки, неухважного священика. Потрібна вибірка з великої кількості записів. Такою вибіркою можуть слугувати щорічні єпархіальні екстракти зі сповідних розписів, які містять відомості про сотні тисяч парафіян і в яких окремою графою фіксували дітей до 6 років включно, що ходили на сповідь за малолітством. Кілька таких, узятих за випадковим принципом, документів дають схожі результати. Наприклад, у «Ведомости о количестве исповедавшихся в церквях Переяславско-Бориспольской епархии» за 1757 р. серед прихожан частка дітей такого віку становить 21 % [284, арк. 1 зв.–2]. З аналогічного екстракту відомостей Київської єпархії за 1775 р. це саме значення обчислюємо на рівні 17,8 % [163, арк. 25 зв.–26], з екстракту 1779 р. – 18,1 % [165, арк. 30 зв.–31]. Такі значення не є вищими за показники Генерального опису, обчислені на основі нашої вибірки, – 21,1 %. Це означає, що в сенсі обліку дітей Генеральний опис у цілому аж ніяк не гірший, ніж сповідні розписи.

Тому ми можемо довіритися опису й щодо детальнішого аналізу. Для цього необхідно трохи змінити фокус і проаналізувати чисельність дитячих однорічних вікових груп. Такий аналіз дасть змогу з більшою певністю говорити про недооблік дітей та інші аспекти. З огляду на особливості джерела це буде зроблено на прикладі Стародубського полку для сільського і міського населення окремо. У книгах Генерального опису саме цього полку нам вдалося знайти записи про дітей віком менше одного року. Важливо, що це стосується як Стародуба, так і полкових сіл. Отже підрахуємо частку дітей в однорічних вікових групах. Результати підрахунку наведено в таблиці дод. А.2. Також для більшої наочності дані представимо на графіку (дод. Б.5), де на осі Y позначено чисельність осіб, а на X – вік. Оскільки Генеральний опис полкового центру та більшості сіл вибірки завершено в 1766 р., то поряд з віком у дужках зазначено гіпотетичну дату народження дітей.

Ідеальна крива вікової структури традиційного домодерного суспільства (з високим рівнем народжуваності й високим рівнем дитячої смертності) мала б доволі простий вигляд. За нормальних умов у структурі населення найбільше дітей до одного року, далі їхня чисельність різко знижується через пік дитячої смертності, що припадає на перші роки життя, у наступних вікових групах крива плавно рухається донизу. Утім представлений графік дещо не вписується в ідеальну модель.

Як видно з графіка, найпомітніша відмінність від ідеальної моделі стосується дітей віком 0–1 рік. Найбільш імовірним видається припущення, що вона спричинена передусім недообліком малюків названого віку, притаманним ледь не всім обліковим джерелам ранньомодерної доби. Щодо Рум'янцевського перепису, то дослідники теж зауважують цей недолік. У джерелі бачимо небагато дітей, яким, згідно із записами, ще не виповнилося повного року. Наприклад, на 3910 сільських жителів Стародубського полку таких тільки 18 осіб. Однак серед них є навіть такі, котрим виповнився лише тиждень. Саме цей вік зазначили переписувачі для Самійла – сина мешканця с. Рохманів Петра Довгого. Це село взагалі унікальне. Там із 75 жителів,

зафіксованих у чистовику опису, чотирьом було менше року, тобто концентрація таких дітей у невеличкому селі виявилася у понад десять разів вищою, ніж загалом у полкових селах. При цьому у даному селі частка дітей до 14 років була точнісінько такою ж, як у сільському населенні загалом – 40 % [98, арк. 802–806]. Та й джерела (нехай і пізніші), зображуючи Генеральний опис як щось незнане до цього і тотальне, наголошували на фіксації дітей: «Въ каждомъ селеніи выгоняли народъ изъ жилищъ его на улицы, не обходя никого, и даже самыхъ ссущихъ младенцевъ [...]. Ревъ скотскій и плачь младенцевъ здали возвѣщали о приближеніи к нимъ Комисіонеровъ со многочисленною ассистенціею» [219, с. 256–257].

Ми процитували «Історію Русів». У цьому сюжеті «дитячу карту» використано щоб зобразити перепис як щось апокаліптичне. Одначе на тлі тези автора(ів) «Історії», що малоросіяни славили Бога за те, що послав війну з турками як спосіб уникнути опису, наведена цитата дещо втрачає свою апокаліптичність. Якщо не вдаватися в деталі, вона засвідчує тотальний облік дітей. Це підтверджують і дані джерела, тільки вони говорять і про різну його точність – хтось записав вік немовлят у тижнях і місяцях, а хтось (що трапляється набагато частіше) просто залічив їх до однорічних. Причини цього достеменно встановити важко. Це могло залежати від рівня освіти переписувача, інформації, наданої про вік дитини, а ще вірогідніше – від елементарної лінії писати більше, адже для маркування однорічних достатньо було поставити цифру 1.

Необхідно зауважити, що до однорічних могли залічувати й старших діток. Такі неточності містяться у метричних книгах. Скажімо, 20 листопада 1764 р. у мешканця сотенного містечка Яреськи Миргородського полку Яреми Трощила народився син Ігнат. Малюк прожив трохи більше двох років і помер 12 січня 1767 р. На момент смерті йому йшов третій рік, але у книзі він записаний однорічним [27, арк. 9зв., 53]. Цей випадок – ще одне свідчення байдужого ставлення до точного вказання віку у метриках, а також приклад

того, що про групу дітей віком один рік не варто говорити лише у контексті тотального недообліку.

Повертаючись до даних Генерального опису, зауважимо, що серед великих міст Гетьманщини вік немовлят найточніше вказано, імовірно, у переписі Стародуба. Їх в описі полкового центру зафіксовано 63, це навіть більше, ніж однорічних дітей (59). З них 41 дитина (65 %) записана як «піврічна», їхній вік зазначено здебільшого за допомогою дробу – «1/2», у чотирьох випадках вік окреслено словом: «полгода». Дітей віком 1–4 місяці (включно) нараховано 30 % (19 осіб), їхній вік зафіксовано у місяцях: «3 мца» або тижнях: «10 недель». Зрештою, в описі фігурують три дитини віком два тижні – два хлопчики й одна дівчинка, які, згідно з джерелом, є наймолодшими мешканцями міста [111, арк. 65 зв., 262 зв., 277 зв., 278 зв., 430 зв].

Такі особливості переписів поселень, подібних до Стародуба чи Рохманова, дають підстави висловити припущення, що в Генеральному описі не зафіксовані лише новонароджені та нехрещені малюки, які з'явилися на світ напередодні перепису. Як йтиметься у розділі про хрещення, немовлят у Гетьманщині хрестили мінімум через тиждень після народження, і саме з цього віку дитина починає фігурувати у джерелі. Але ж це мінімальний термін, він міг бути тривалішим, тому одно-, двотижневих діток у Генеральному описі так небагато. Вважається, що фіксації новонароджених заважали як побоювання самого перепису, так і народні вірування, пов'язані з дитиною. Навіть на початку ХХ ст. етнографи фіксували багато різних забобонів, пов'язаних з новонародженими чи нехрещеними дітьми. Матері могли приховати таких немовлят через побоювання, що їх зурочать [175, с. 379–386].

Таким чином, можливий недооблік немовлят у Генеральному описі стосувався переважно найменших нехрещених дітей і був не настільки значним, щоб серйозно спотворити відображення вікової структури населення. Повернемося до графіка (див. дод. Б.5) й порівняємо вікові криві сільського населення Стародубського полку (де майже всіх немовлят віднесено до однорічних) і міста Стародуб, в описі якого частіше зазначали вік

дітей до року. При цьому криві на ділянці 0–1 рік майже ідентичні, що ще раз засвідчує приблизно однаковий рівень організації обліку дітей. Низьку порівняно з іншими групами кількість дітей можна пояснити дією таких чинників:

- 1) недооблік наймолодших і нехрещених дітей;
- 2) специфіка проведення перепису – в окремих населених пунктах його завершено до осені 1766 р., а отже, джерело не зафіксувало малюків, народжених наприкінці року;
- 3) 1765–1766 рр. були несприятливі для дітей (зниження народжуваності чи зростання смертності).

Названі чинники могли діяти комплексно, при цьому про останній, хоч і гіпотетично, також треба говорити. Порівняння кривих графіка вказує на кілька сплесків і падінь чисельності дітей, притаманних як місту, так і селу. Насамперед це різке зменшення кількості дітей віком 9 та 11 років і пікове зростання частки десятирічних. Вони пов'язані між собою і є наслідком неточного вказання віку дітей, а конкретніше – його округлення. Багатьох з тих, кому насправді було 9 чи 11 років, записали до десятирічних, що збільшило чисельність останніх і зменшило суміжні вікові групи. З дорослішанням кількість таких «ювілярів» невпинно зростає, і це треба враховувати в демографічних, генеалогічних чи інших дослідженнях.

Зовсім іншу природу мають сплески чисельності дітей віком 2, 7–8, 12 років. Наприклад, дворічні діти народилися орієнтовно у 1764 р., тобто 1763 р. був сприятливий для їхнього зачаття, а 1764 р. – для народження й виживання. До таких самих, імовірно, належав ще й 1754 р., коли народилися діти віком 12 років. Навпаки, несприятливими могли бути 1766, 1765, 1753 рр., оскільки дітей, народжених у ці роки, менше (див. дод. Б.5). Дуже важливо, що такі коливання характерні не лише для локальної території Стародубського полку. Криві на рис. дод. Б.6 показують багато спільного для вікової структури дитячого населення Стародуба, з одного боку, та Ніжина й Переяслава – з іншого.

Загалом збіг коливань чисельності дітей різного віку на території різних полків дає змогу припустити одночасний вплив природних чинників (недороду, голоду, спалахів віспи) на значних територіях. Такими, традиційно недооціненими українською історіографією факторами, Е. Ле Руа Ладюрі навіть почасти пояснював витоки Французької революції [422, с. 70]. Що до Гетьманщини, то там, наприклад, у 1764–1765 рр. зафіксовано значні нальоти сарани [475, с. 46–58]. Сарана могла нищити врожай на локальних територіях і спричинювати недоїдання. Її нальоти карбувалися в суспільній пам'яті разом з іншими помітними лихими подіями. Пригадаймо, як Сивіла (з «Енеїди» Івана Котляревського), описуючи своє довге життя, згадувала і «першу сарану». Упорядники одного з видань «Енеїди» вважають, що відьма пригадала особливо спустошливі нальоти сарани на південні українські степи в 1748–1749 рр. [223, с. 373]. У 1766 р. відбулася посуха [475, с. 46–58], що спричинило нестачу продуктів харчування, недоїдання і зрештою зниження народжуваності дітей у 1765–1766 рр. та зростання їхньої смертності по всій Гетьманщині. Може йтися не тільки про смертність безпосередньо дітей, а й про аменорею, тимчасове безпліддя, спонтанні викидні у вагітних жінок, а отже, і зменшення кількості народжень [575, с. 227–229]. Однак цим вплив таких голодних років зовсім не обмежувався. Недоїдання, як це показав на прикладі Чернігівщини 80-х рр. XVIII ст. В. Маслійчук, змушувало змінювати місце проживання, іти в найми, жебракувати [443, с. 94–99]. Це поодинокі приклади, адже свого часу Е. Острась віднайшов для всього XVIII ст. лише кілька сприятливих років з нормальними врожаями та без інших лих [475]. Проте подібні явища на матеріалі Гетьманщини можемо окреслити тільки пунктирно. На жаль, історія клімату, забезпеченості населення харчами, питною водою, інші схожі аспекти мало представлені в українській історіографії ранньомодерної доби, окрім хіба праць О. Замури [375] та І. Ворончук [329, с. 325–355].

Зрештою, звернемо увагу на ще одну показову тенденцію, котру демонструє графік додатку Б.5, – кількість 14-річних дітей у селах меншає, а в

місті зростає (порівняно з 13-річними). Серед усіх можливих пояснень найбільш правдоподібним видається вплив міграції дітей до міста.

Назагал демографічні підрахунки доводять, що сентенції про надзвичайну багатодітність суспільства Гетьманщини є радше бароковими метафорами. Діти складали близько 40% населення, що наближено до ідеального показника, розрахованого на матеріалах ранньомодерної Європи. При цьому якась їх частка не була представлена в облікових джерелах, насамперед це стосується померлих неохрещеними та немовлят віком до одного-двох тижнів. Чисельність дітей у населенні визначалася механізмами смертності і була чутливою до дії природних чинників (посухи, неврожаї, погодні аномалії тощо).

3.1.2. Аналіз статевого співвідношення

Демографічна наука встановила низку важливих для нас констант. Одна з них – так звана константа вторинного співвідношення статей, згідно з якою за нормальних умов на кожні 100 народжених дівчаток народжується 105–106 хлопчиків [466, с. 62]. Дещо більша кількість новонароджених хлопчиків у природі мусить компенсувати їхню порівняно вищу смертність. Чоловічий організм слабший за жіночий, тому серед померлих немовлят трохи більше хлопців. Крім того, з ними частіше стаються нещасні випадки вже в підлітковому віці. Тож у дітородному віці співвідношення між статями спостерігається на користь жінок. Однак остання теза стосується ідеальної спільноти, котра не знає істотних пошестей, усі члени якої живуть на одному місці й не мігрують у пошуках заробітку чи засобів до існування і яка не поповнюється приходьками. Як ми знаємо, таких спільнот не буває, так само не буває ідеальних балансів між статями. Перевага чоловіків чи жінок формується під впливом багатьох чинників і є наслідком, але разом з тим і опосередкованим маркером певних процесів та явищ. Отож розглянемо цей аспект на основі підрахунків, представлених у таблиці додатку А.3.

Насамперед помічаємо таку деталь: серед сільського населення переважали чоловіки, а серед міського – жінки. Домінування останніх назагал було характерним для міст ранньомодерної Європи на всьому її обширі. Принаймні Ю. Волошин наводить такі дані щодо Саутгемптона, Марселя, Відня, Кракова, Рязані [326, с. 83]. Напевно, на європейських теренах можна знайти й винятки, так само, як і щодо Гетьманщини. Наявні дослідження статеві структури населення чотирьох полкових міст зафіксували перевагу чоловіків тільки в Ніжині. Вочевидь, місто вабило до себе більше служниць, овдовілих жінок, які шукали тут прихистку та засобів до існування. Перевагу жінок патріархальне ранньомодерне суспільство трактувало доволі оригінально. У Климентія Зіновіїва є вірш з промовистою назвою: «Ω множествѣ жѣнѣ: сирѣчь яко болшѣ на вселѣ(н)но(и) обрѣтаетьсѣ пола жѣнска: неже муже(и)ска». На думку священника, чоловіки гинуть на війні, тоді як жінки «все(г)да цѣлы в домахѣ пробуваю(т)» [217, с. 97].

Роздуми Климентія стосувалися дорослих, нас же цікавлять передусім діти. Поміж осіб віком 0–14 років у Генеральному описі сільського населення зафіксовано незначну перевагу хлопців – 50,6 % проти 49,4 % дівчат. Серед містян, навпаки, спостерігаємо трохи більше дівчат (50,4 %) порівняно з хлопцями (49,6 %). Разом це утворює доволі збалансовану статеву структуру, однак наведені дані узагальнені, і співвідношення між статями могло істотно змінюватися серед дітей різного віку, тому далі проаналізуємо цей аспект докладніше. Для більш наочного й уніфікованого вираження такої різниці в історичній демографії використовують коефіцієнти, насамперед фемінізації та маскулінізації. Їх вираховують за схожою схемою, і, відповідно, вони означають кількість чоловіків на 100 жінок або навпаки – чисельність жінок на 100 чоловіків. Ці показники взаємозамінні, і дослідники вільні у їх виборі, проте зазвичай у разі переваги жінок обирають коефіцієнт фемінізації, чоловіків – маскулінізації. Ми скористаємось коефіцієнтом маскулінізації. Його визначають за формулою 3.1:

$$K_m = \frac{ч}{ж} \times 100. \quad (3.1)$$

Використання саме коефіцієнта маскулінізації є зручним з погляду його релевантності із «вторинним співвідношенням статей», про який говорилося трохи вище. Отже, в ідеальних випадках коефіцієнт маскулінізації має дорівнювати 105–106 для немовлят і трохи менше для старших дітей. Результати підрахунків абсолютної та відносної чисельності дітей різного віку, а також відповідні їм коефіцієнти маскулінізації представлено в таблиці дод. А.4.

Загалом для дітей мешканців сіл коефіцієнт маскулінізації становив 102 (близький до природних показників), для міських – 98, що може бути результатом впливу міського середовища. У віковому розрізі статеве співвідношення не є сталим. Так, для сільського населення віком 0–4 роки коефіцієнт маскулінізації дорівнює 98, віком 5–9 років – 103, віком 9–14 років – 107. Тобто спостерігається збільшення відносної чисельності хлопчиків з віком. Натомість міське населення демонструє інші тенденції. Для дітей віком 0–4 роки коефіцієнт дорівнює еталону – 105, а далі зменшується до показника 94 (для віку 5–9 років) і становить 96 для вікової групи 9–14 років. Інакше кажучи, серед сільських дітей старшого віку переважали хлопці, а серед міських – дівчата (див. дод. А.4).

Щоб ґрунтовніше пояснити статеву структуру, потрібно проаналізувати її в однорічних вікових групах. Відповідні коефіцієнти маскулінності наведено у таблиці 2.4, для більш наочного сприймання їх також нанесено на графік (див. дод. Б.7).

Як бачимо, серед дітей до одного року переважали хлопчики. Серед сільського населення ця перевага була майже на рівні норми (109), натомість серед міського вона доволі істотна – 163. Ця вікова група особлива, оскільки йдеться про найменших, почасти новонароджених дітей. А тому тут статеве співвідношення мало б бути найближчим до ідеального (105–106).

Традиційно перевагу хлопчиків серед малолітніх дітей пояснюють недообліком дівчаток, характерним, на думку дослідників, для документації XVIII ст. [460, с. 158]. Однак саме в цьому випадку таке пояснення недостатньо переконливе. Нагадаємо, що більша частка хлопчиків у віці до одного року зафіксована серед міського населення, проте малоімовірно, щоб у селах опис проводили більш ретельно. Причини диспропорції можуть бути й біологічними. Наприклад, константа статевого співвідношення новонароджених здатна змінюватися під впливом хвороби батьків. Так, у вагітних, інфікованих паразитом *Toxoplasma gondii*, імовірність народження хлопчиків зростає удвічі, коефіцієнт маскулінності може досягати 200 [320, с. 97–98].

Також побутує думка, що ймовірність появи хлопчика більша у молодших батьків. Так, у матерів віком 18–20 років співвідношення народжених хлопчиків до дівчаток було 120:100, а в матерів віком 38–40 років – 90:100. Так само шанси на народження хлопців вищі при перших вагітностях, з кожними наступними пологами народжується дедалі більше дівчаток [328, с. 28]. Цією біологічною закономірністю можна пояснити їх домінування у статевій структурі міського населення, адже йому був притаманний порівняно вищий шлюбний вік. Це припущення можна буде перевірити у подальших дослідженнях, порівнявши вік першого зачаття в селах і містах та визначивши чисельність дітонароджень.

Статеве співвідношення дітей іншого віку теж не є сталим (див. дод. Б.7). Константа вторинного співвідношення статей встановлюється значною кількістю народжень протягом певного проміжку часу. Імовірно, крива графіка демонструє механізми формування цієї константи, коли сплеск народжень хлопчиків компенсувався аналогічним сплеском народження дівчаток, перевага дівчат 7–9 років компенсувалася такою ж перевагою хлопців 11–12 років. При цьому на графіку все ж, здається, проглядаються певні тенденції. Так, криві коефіцієнта маскулінізації для міського і сільського населення віком 5–10 років показують схожі коливання. Такі

збільшення/зменшення переваги якоїсь зі статей можна пояснити, наприклад, реакцією на голодні роки. З погляду демографії чоловічий організм слабший, він гірше пристосовується до голоду чи епідемій, а тому від них помирає більше хлопчиків. Також за несприятливих для вагітності умов дівчатка мають вищі шанси народитися здоровими, оскільки більшість викиднів, мертвонароджень і т. д. стосуються саме плоду чоловічої статі. Водночас природа намагається компенсувати недостачу чоловіків, і в цьому контексті пригадується так званий феномен військових років. На жаль, ми маємо обмаль даних, щоб дослідити цю проблему. Вочевидь, це слід робити на прикладі якоїсь локальної території (населеного пункту) з солідною джерельною базою як про населення, так і про його забезпеченість харчами в конкретні роки, наявність/відсутність пошестей тощо.

Зрештою поглянемо на завершальні сегменти кривих графіка (див. дод. Б.7). Вони корелюються з коливаннями чисельності дітей (див. дод. А.4). Виходить, що зниження частки дітей 14-річного віку в селах Гетьманщини було спричинене саме зменшенням відсотка хлопців. Натомість серед міського населення ці показники, навпаки, зросли. На цьому прикладі ми спостерігаємо вже вплив міграції – ще одного важливого чинника, який визначав статеву структуру.

Вище ми оперували узагальненими даними, але потрібно враховувати, що статеві структура мікросоціуму кожного окремого населеного пункту могла залежати й від якихось місцевих особливостей. Порівняємо структуру дитячого населення Ніжина, Переяслава і Стародуба. Усі необхідні для цього підрахунки на основі даних Генерального опису наведено в таблиці дод. А.5.

Спільноти Стародуба і Переяслава схожі тим, що серед їхніх дітей налічувалося більше дівчат, так само, як і, скажімо, у тогочасній Полтаві [326, с. 82]. Це було однією з ознак саме міського населення. Однак у Ніжині – чи не найбільшому місті Гетьманщини – серед дітей переважали хлопці. Тут дівчата одружувалися раніше, ніж в інших полкових центрах, що зумовлювало більш ранню першу вагітність, а отже, і вищу ймовірність народжень

хлопчиків. Це припущення почасти підтверджують і криві відповідного графіка (дод. Б.8). Як бачимо, перевага хлопців у Ніжині сформувалася передусім завдяки значній їх концентрації у молодших вікових групах (1, 3, 4, 5, 7 років), які ще не зазнають впливу міграції, а формуються за рахунок біологічних чинників. При цьому серед старших діток було більше дівчат.

Коефіцієнти маскулінності Переяслава і Стародуба демонструють абсолютно різні, часом зовсім протилежні значення, однак загалом показники статевого співвідношення дитячого населення цих міст зводяться до переваги дівчат. Криві двох міст демонструють мало спільного, хіба що значну перевагу хлопців серед дітей віком 11 років. Є велика спокуса пояснити це явище міграцією, особливо для Стародуба, де «сильна» стать узагалі переважала в усіх старших дитячих вікових групах (11, 12, 13, 14 років). Це поселення було значним ремісничим центром. Окрім наймитів, воно вабило ще й учнів (а це – прерогатива хлопців). Однак у джерелі серед дітей віком 11 років бачимо тільки двох достеменних приходьків, до того ж це були хлопець і дівчина. Ідеться про фіксацію в документі. У джерелі є діти віком 11 років, яких переписувачі чітко не маркували як свого чи місцевого. Єдиним достеменно немісцевим 11-річним у Генеральному описі Стародуба записаний Яків Красноторба – підданий земського судді Стародубського повіту Петра Іскрицького. Хлопець був «взят на пропитание по смерти подданного его ж Искрицкого из деревни» [111, арк. 183в.].

Міграція є однозначною причиною іншого піку, який припав на 13 років. Із 39 хлопців цього віку, зафіксованих на сторінках Генерального опису Стародуба, семеро однозначно були немісцевими. Цей приклад засвідчує проблемність спрощених тлумачень. Статева структура дитячого населення формувалася під дією багатьох чинників, які могли варіюватися на рівні окремих територій і населених пунктів. Утім той факт, що серед дітей старшого віку хлопчики переважають саме у ремісничих осередках, а дівчатка – у центрі «аграрного» Переяславського полку, вельми показовий. Ремесло було прерогативою чоловіків, а в найми йшло більше дівчат.

У контексті вивчення статевого співвідношення дітей не можна оминути увагою ще одного важливого моменту. Йдеться про ставлення батьків до дітей різної статі, зокрема й про твердження про більшу «цінність» хлопчиків у ранньомодерному суспільстві й пов'язані з нею недогляд чи навіть убивства дівчаток. Наприклад, подібну бажаність хлопчиків на матеріалах Волині зафіксувала І. Ворончук [329, с. 121–122].

У цьому сюжеті ми говоримо не про широке тло, а маємо на увазі саме тлумачення демографічних даних. Так, свого часу майже двократну перевагу хлопчиків в одній з мікрогруп населення Московії XVII ст. Р. Хеллі пояснив меншою «потрібністю» дівчаток, а отже, їхнім гіршим доглядом і дітовбивствами. З цим непереконливим тлумаченням дискутує Б. Миронов і пояснює статеву нерівномірність недообліком дівчаток у джерелі [460, с. 201]. Дещо інакші й поширеніші приклади подібного трактування статевого співвідношення стосуються істотної переваги дівчаток серед дітей, відданих чи підкинутих до сиротинців. Д. Ренсел помітив цю тенденцію на прикладі російських виховних будинків. Він зауважив також, що батьки частіше (у 2–3 рази) забирали звідти хлопчиків. Ренсел доволі обережний у висновках і в такому контексті розглядає передусім незаконнонароджених дітей. Цьому присвячений окремий розділ «Незаконнонародженість і дітовбивство» його книжки про сиріт у ранньомодерній Росії [654, р. 8–30]. Схожу статистику наводить французький учений П.-С. Лаплас, який визначив, що підкидьками до паризького міського притулку в 1745–1784 рр. були здебільшого дівчата, що, на думку дослідника, дає підстави говорити про меншу цінність їх у тогочасному соціумі [323, с. 75].

Аналіз статевої структури дитячого населення Гетьманщини такі висновки не підтверджує, тим паче, що у містах дівчатка взагалі переважали. Вочевидь, правильніше буде наголошувати не на різній цінності, а на різному сприйманні хлопчиків і дівчаток, пов'язаному, зокрема, з майбутніми шлюбними стратегіями батьків та родинною економікою відповідно. Утім це сприймання аж ніяк не відобразилося в демографічних показниках. Разом з

тим про більш бажаних хлопчиків стримано говорив М. Сумцов: «Въ Малороссіи встрѣчается еще предпочтеніе ребенка мужеского пола дѣвчкѣ, хотя въ слабыхъ чертахъ, въ немногихъ повѣрьяхъ и обрядахъ» [556, с. 29–30].

Зрештою особливе ставлення батьків до статі їхньої дитини визначалося в кожному конкретному випадку. У такому контексті привертає увагу сім'я козака Стародубської першої полкової сотні Марка Труханова [111, арк. 590зв.]. У Марка та його дружини Ганни (обом по 40 років) станом на 1766 р. було дев'ятеро дітей. Їхній первісток, син Андрій, народився, коли батькам виповнився 21 рік, через чотири роки на світ з'явився другий син – Федір. Далі з інтервалом у рік народилося шість дівчаток: Марія, Віра, Ксенія, Пелагія, Мотрона, Ірина. Усі вони вижили і записані здоровими, отож мали належний догляд, навіть якщо батьки ще чекали на сина. Як свідчить Генеральний опис, Труханови його дочекалися через тринадцять років після народження Федора – на час проведення опису наймолодшому синові Марка та Ганни Іллі було 3 місяці. Не забуваймо, що могли народитися й померти інші діти, але враховують тільки живих на момент проведення Генерального опису. Ця родина також може бути прикладом дії артикульованої вище демографічної закономірності: у молодих матерів при перших пологах народжується більше хлопчиків, далі – дівчатка, а ближче до завершення дітородного віку – знову хлопчики.

Якщо Марко таки діждав сина, то житель Ніжина Петро Олійник і його дружина мали шість дочок віком 2–17 років. З огляду на вік подружжя Олійників (50 і 48 років) їхні шанси дочекатися хлопця були низькими [111, арк. 398зв.]. Водночас так само могли хотіти й не дочекатися дівчинки мешканці села Перелаз Онисім та Васка (42 і 41 рік), котрі не народили доньок, зате мали аж вісім синів віком від 2 до 24 років [107, арк. 271зв.].

Ці приклади наштовхують на роздуми про ситуативність і варіативність у побажаннях щодо статі майбутньої дитини. Тогочасне домогосподарство в ідеалі потребувало дітей обох статей, адже існувала необхідність виконувати як «жіночі», так і «чоловічі» роботи. Тож для родини з кількома дівчатками

було б більш бажаним народження хлопчика і навпаки. Це, поряд із тезою Сумцова, спонукає замислитися про побутування імовірних дій, спрямованих на народження дитини «потрібної» статі. На жаль, суспільство Гетьманщини не залишило письмових свідчень подібних практик, однак їх чітко зафіксовано на західноєвропейському матеріалі. Лікарі того часу, застосовуючи теорії Галена та Гіппократа, вважали, що батьки здатні керувати прокреацією, щоб народилася дитина бажаної статі. Такі уявлення були доволі тривалими в часі, принаймні поради французького лікаря XVI ст. Жана Лієбо його колеги передруковували і на початку XIX ст. Лієбо був переконаний, що народження хлопчика є більш жаданим, ніж дівчинки, і пропонував комплексний рецепт. Ішлося про підготовчі гігієнічні дії, спільне сильне бажання до злягання, підготовлену кімнату – добре освітлену і обставлену портретами чоловіків. Під час статевого акту подружжя мало мислити про майбутнього хлопчика, а опісля жінці треба було лежати годину на правому боці [623, s. 86]. Схожі рецепти існували й для зачаття дівчаток, усі орієнтувалися передусім на заможних виконавців. Принаймні важко уявити пересічне подружжя полтавських посполитих, котрі зачинають хлопчика у гарно освітленій, сповненій приємних пахощів кімнаті, та ще й в оточенні чоловічих парсун.

Як підсумок зауважимо, що статеву структуру дитячого населення Гетьманщини більшою мірою визначали природні чинники, аніж показники населення активного віку. Так, для мешканців сіл вона загалом доволі близька до ідеального співвідношення й характеризується незначною перевагою хлопчиків. Натомість у містах фіксуємо перевагу дівчаток, що вочевидь було зумовлено їхньою міграцією у працездатному віці. Та це доволі узагальнене спостереження. Специфіка конкретних великих міст відображалася і на статевій структурі дитячого населення. Зокрема, місто з ремісничою спеціалізацією притягувало хлопчиків віком 10–14 років на учнівство, а центр землеробського полку – дівчат для виконання ролей наймичок. У цьому контексті особне місце посідає Ніжин – єдине з великих поселень, де поміж дітей переважали хлопці. Очевидно, цьому посприяла і сукупність

демографічних чинників, зумовлених специфікою шлюбного ринку, економіки тощо. Подібні особливості статеві структури дитячої вікової групи засвідчують, що в Гетьманщині вплив міського способу життя на соціум був більш глибокий, ніж це традиційно артикулюється, а велике місто мало істотні відмінності від села.

Ще одне важливе порушене нами питання – відмінне ставлення до дітей різних статей, котре визначалося особливостями функціонування традиційного аграрного суспільства та релігійним світоглядом. Попри глибоку патріархальність такого суспільства, серйозних підтверджень істотно більшої «цінності» хлопчиків для нього ми не зауважили.

3.2. Дітність родин, фертильність і плідність

Яскравим прикладом стереотипних уявлень про багатодітність родин в Гетьманщині також можуть слугувати нотатки Павла Алеппського: «Чи не в кожній козацькій оселі дивуєшся достаткові, а найдужче – кількості дітей, до десятка [...]. Різниця між ними у вікові – один рочок, вони йдуть драбинкою один по одному, що нас вельми розчулювало [...] з одного краю стоїть найвищенький, а з протилежного – найнижченький, нехай благословить їх Творець!» [281, с. 94].

Не можна сказати, що вони повністю не відповідали дійсності. У тому ж Генеральному описі натрапляємо на приклади (нехай і не часті) сім'ї з десятьма нащадками. Такою, скажімо, була родина 35-річного Андрія Долини з с. Надежда Полтавського полку. Він і його тридцятирічна дружина Явдоха мали трьох синів (Григорій – 18 років, Петро – 11 років, Андрій – 5 років) та сімох дочок (Ксеня – 16 років, Варвара – 15 років, Хівря – 13 років, Феодосія – 9, Феодосія – 7 років, Ірина – 5 років, Євгенія – 3 роки) [128, арк. 209]. Цей приклад наведений і з огляду на доволі молодий вік батьків, у яких були ще всі шанси істотно поповнити свою родину. Багатодітність в очах стороннього спостерігача могла акцентуватися й іншими особливостями. Якби Алеппський

разом з укладачами Генерального опису зайшов до двору 50-річного мешканця с. Лихачі Степана Мироненка і побачив би там 13 дітей віком від 1 до 10 років [93, арк. 763–771 зв.], то сприйняв б їх як одну родину. Однак, в тому дворі проживало троє рідних братів, кожен з яких мав дітей. «Зовнішній спостерігач» (зокрема й історик) може не знати таких деталей, а тому хибно інтерпретуватиме ситуацію. Щодо тлумачень багатодітності, то в ранньомодерну добу під словом «багато» могли розуміти іншу ніж зараз кількість дітей. Понад те, для тогочасної людини з притаманною їй «усною» лічбою багатодітність не мала асоціюватися з конкретними числами. Зрештою, і приклади зі Святого Письма переважно не містили конкретики. Радше це була ритуальна фраза, де йшлося про численне потомство обох статей (нижче у цитатах курсив наш. – І. С.): «І було Адамових днів по тому, як він Сифа породив, вісім сотень літ. *І породив він синів і дочок* (Буття 5:4). [...] І жив Сиф по тому, як Еноша породив, вісім сотень літ і сім літ. *І породив він синів і дочок* (Буття 5:7). [...] І жив Енош по тому, як Кенана породив, вісім сотень літ і п'ятнадцять літ. *І породив він синів та дочок*» (Буття 5:10).

Одним з небагатьох безпосередніх і конкретних прикладів багатодітності та плідності може бути рід Ізмаїла. У Книзі Буття (Буття 17:20) перелічено 12 його нащадків чоловічої статі. Разом з імовірними доньками його родина могла справді слугувати своєрідним еталоном чи мірилом багатодітності для читача (слухача) Святого Письма. Біблійні приклади знав широкий загаль, були й менш знані сюжети, де так чи інакше йшлося про багатодітність. Мабуть, першість у «результативності» належить графині Альтдорфській із барокової рецепції середньовічного оповідання. Графиня народила одразу дванадцятьох хлопців-близнюків [189, с. 460–462]. Окрім подібних текстів, свідомість людини ранньомодерної доби підживлювали також чутки, розповіді, світська «офіційна» інформація про дивовижні й не дуже випадки, що могли бути і казусними, однак помічалися та запам'ятовувалися краще за «звичне» і «повсякденне». Одна з таких задокументованих історій стосується нехай і не Гетьманщини, але Російської

імперії XVIII ст.: «Въ присланной къ переписи вѣдомости въ бывшую Московскую Губернскую Канцелярию, изъ Шуйскаго Уѣзднаго Суда 1782 года Февраля 27 дня, показано, что тогожь уѣзда економическаго вѣдомства бывшаго владѣнія Николаевскаго монастыря, что на рѣчкѣ Каширкѣ, у крестьянина Федора Васильева, которому отъ роду 75 лѣтъ, было двѣ жены, съ коими прижилъ онъ дѣтей: съ первою 27 брюхъ, въ коихъ были четыре четверни, семеры тройни, да шестнадцатеры двойни, и того 69 человѣкъ; съ другою женою 8 брюхъ, въ которыхъ были двои тройни и шестеры двойни, и того 18 человек; всего же имѣлъ онъ съ обѣими женами дѣтей 87 человѣкъ, изъ коихъ померло 4, а нынѣ на лицо живыхъ 83 человѣка» [194, с. 461].

Наведені дані достойні Книги рекордів Гіннеса (і вони внесені до неї), а сам випадок був унікальним не тільки для наших уявлень про «ті часи», а й для тогочасного багатодітного суспільства. Проте цю історію не варто сприймати як конче доконаний факт. Оповідач міг істотно перебільшити батьківський героїзм Васильєва. До того ж сумнівам сприяє магія нумерології (чотири рази по чотири, сім разів по три і т. д.). Сумнівною видається сама здатність селянина точно порахувати таку кількість дітей. Тим паче, йдеться не про банальну усну лічбу на пальцях, а про трійні, четверні, себто множення, додавання і т. д. Цей випадок був би не найлегшою справою у поширеному в той час підручнику арифметики Магніцького [174].

Важливо, що цей казус російський історик XVIII ст. І. Голіков навів як аргумент на підтвердження правильності державної економічної політики і того, що «правленіе наше [...] изъ всѣхъ наилучшее» [194, с. 461]. У цьому сенсі Голіков долучився до дискусії між Н.-Г. Леклерком та І. Болтіним (на боці останнього) і хотів показати, що лише народ, який благоденствує, може народжувати стільки дітей. Отже, помітно, як уже в досліджуваний період пропагується та поширюється думка про багатодітність, притаманну підданам російського імператора.

Далі до поширення схожих уявлень про ранньомодерне суспільство докладуть руку етнографи, соціологи, літератори, історики XIX ст., яких

цитуватимуть їхні наступники. Такої долі не уникнув навіть дослідник родини і засновник французької соціології Ф. Ле Пле. За це пізніше його розкритикував Ж. Фландрін: «Ле Пле вважав, що в давньому суспільстві, народжуючи протягом 25 років, матері видавали на світ 15–25 дітей. І довго всі були переконані, так як він, що у XVII ст. така плідність була поширена у всіх регіонах Франції, як серед міських, так і серед сільських мешканців. На те легко можна було знайти багато прикладів родин, котрі збереглися в писемних пам'ятках. Тим часом наведені приклади зазвичай стосуються аристократії чи міщанства і не підлягають узагальненню» [613, s. 77].

Такі приклади можна знайти і серед української аристократії. Скажімо, дружина Василя Капніста Олександра народила 15 дітей [186, с. 339]. Щодо простолюду, то в облікових джерелах Гетьманщини значаться як великі, так і бездітні родини, але якщо не вдаватися до крайнощів, а користуватися усередненими даними, то, за підрахунками Ю. Волошина, показник населеності полтавських родин станом на 1775 р. дорівнював 4,7 [326, с. 183]. Себто середньостатистична полтавська родина складалася з 4–5 членів. Якщо врахувати, що показник охоплював дорослих і літніх осіб, то «лишається місце» на дві дитини. Не забуваймо, що йдеться про одне і досить велике місто. Однак майже ідентичний показник для населення всієї Київської єпархії свого часу отримав А. Перковський – 4,6. За обчисленнями М. Крикуна, середня величина родини в Житомирському повіті наприкінці XVIII ст. становила 4,2 особи [412, с. 568]. Дослідження населення «на Захід» від Гетьманщини показують ще менші показники. Наприклад, для різних територій Князівства Варшавського станом на 1810 р. населеність родин коливалася від 2,8 до 3,6. Звісно, це дещо пізніший період, але ми говоримо про структури, які змінюються дуже повільно [618, s. 106].

Коефіцієнт населеності родини може дати опосередковані відомості про кількість дітей, радше це буде інформація для роздумів. Так, на полтавському прикладі він свідчить, що родини міщан з показником 4,2 були меншими, ніж сім'ї ремісників – 4,6 і козаків – 5,6 [326, с. 179–182]. Схожу тенденцію для

Гетьманщини зафіксував А. Перковський, хіба що з менш істотними відмінностями. Вони могли бути навіяні особливостями джерела, але і стати наслідком різної репродуктивної поведінки або ж специфікою родинної економіки, що визначалася особливістю власності на землю і господарювання на ній. Так, наприклад, міщани могли віддавати своїх дітей на навчання ремеслу, а отже, їхня родина «зменшувалася». Натомість ремісники цього потребували менше.

А. Перковський обчислив і середній показник дітності родин, що, на перший погляд, видається несподівано низьким – 2,6 [477, с. 106]. Однак його підтверджують інші дослідження вже на локальному матеріалі. Так, за даними Генерального опису сільського населення Стародубського полку третина шлюбних пар (31 %) не мала дітей, 21 % пар – 1 дитину, 20 % пар – 2 дитини і лише 28 % – 3 і більше дітей віком до 14 років [327, с. 134]. Ідеться про населеність не домогосподарства, а родини як групи кровноспоріднених осіб. До того ж Перковський враховував нуклеарні сім'ї, виокремлені за логікою «батьки-діти». Порівняно невеликий розмір родин він пояснював так: «Ранній вік вступу в шлюб і висока смертність обумовили незначну величину сімей, які, вірогідно, входили до складу більш складних економічно-родинних об'єднань у межах дворового господарства. [...] Одночасно розмір елементарних сімей відображав примітивний характер демографічного відтворення, що обумовлювало швидку зміну поколінь» [477, с. 107].

Озвучена теза показова в сенсі розуміння природи такого великого розходження між традиційними (етнографічними чи фольклорними) і демографічними уявленнями про кількість дітей у родинах «старої України». Розбіжності насамперед спричинені одвічною проблемою дефініцій. Для статистики і демографії дітьми є або всі живі діти без вікових обмежень, або ті, котрі дожили до певного віку, або усі непошлюблені діти, або ж діти до досягнення певного віку, які проживали з батьками [293, с. 30]. Сучасна історична демографія дітьми зазвичай вважає осіб, котрим не виповнилося

п'ятнадцяти років, і це не суперечить нашим уявленням про суспільство Гетьманщини.

Також, коли етнографи вивчали дитинство, вони йшли в родини, де були діти. А демографія їх «розкидає» і на бездітні сім'ї, яких, наприклад, серед мультифокальних родин Полтави у 1775 р. налічувалося 12,4 % [326, с. 189]. Так само «бездушний» аналіз великого обсягу матеріалу ігнорує перебування дитини поза своєю сім'єю (учнівство, наймитування і т. д.). У Генеральному описі хоч і зрідка, але натрапляємо на закреслених членів родин, іноді з вказівкою куди такі люди поділися, як це, наприклад, відбулося у випадку з дітьми Леонтія Шевченка – козака села Злодіївка Миргородського полку: «Федор находится в Сѣчи Запорожской в Стеблевском курене при козаку Яску Чорному. Афанасий в местечку Богачке в козака Романа Христенка в обучении кушнерства. Доч Ефросинья находится сотни Богацкой в селе Решетиловце в козака Миколы Ничитайла в службѣ» [122, арк. 60].

У демографії є кілька показників, на які не впливає чинник перебування дитини поза родиною. Найперший з них – коефіцієнт (індекс) дітності. Цей показник застосовують тоді, коли даних обмаль або ж вони ненадійні. Індекс дітності показує співвідношення чисельності дітей до частки жінок дітородного віку серед населення. Його визначають за формулою (3.2):

$$C/WR = \frac{Ch_{0-14}}{W_{15-49}}, \quad (3.2)$$

де C/WR – коефіцієнт дітності; Ch_{0-14} – чисельність дітей певного віку (тут 0–14 років); W_{15-49} – чисельність жінок фертильного віку [452, с. 240–241]. Зауважимо, що під поняттям «фертильний вік» розуміють період у житті жінки, протягом якого вона здатна до виношування та народження дитини. У демографії таким вважають вік від 15 до 49 років.

Наведена формула добре підходить до «одного переписного листа», яким є Генеральний опис, тож, підставивши у неї результати роботи з вибірками, отримуємо значення показника, наведені у таблицях дод. А.6 і А.7.

Як бачимо, на одну жінку дітородного віку у структурі міського населення Гетьманщини доводилася одна дитина віком до 14 років. З-поміж низки міст уже вкотре вирізняється Ніжин. Тут індекс дітності найвищий, що ще раз доводить взаємозв'язок між особливостями шлюбних практик і кількістю дітей. У таблиці індекс дітності визначено для кожної вікової п'ятирічної групи окремо. Ці дані дуже важливі для констатації того факту, що співвідношення малолітніх дітей (віком 0–4 роки) до дорослих жінок становить 1:3. Інакше кажучи, лише кожна третя жінка, спроможна народжувати, мала малу дитину. Якщо ж припустити великий недооблік – кожна друга. Цей факт почасти пояснює питання догляду і вигодовування. У середньому на кожну малу дитину доводилося дві віком від 5 до 14 років, вони могли виконувати функції догляду. Інший важливий момент – родина ростила одне немовля, маючи більш дорослих дітей, які доглядали найменше дитя або працювали, таким чином допомагаючи всій родині.

Індекс дітності сільського населення істотно вищий за аналогічні показники полкових міст. Це пояснюється особливостями демографічної поведінки та структури населення. Зокрема, тим, що у містах спостерігалось більше жінок дітородного віку, котрі не були заміжніми й не мали дітей. Та навіть при порівняно вищих показниках і з урахуванням можливого недообліку на дорослу жінку в сільському населенні Гетьманщини в середньому доводилося тільки дві дитини віком до 14 років, з них – одна така, що потребувала догляду і не могла працювати.

Однак індекс дітності за своєю сутністю – просте співвідношення чисельності дітей, молодших за 15 років, до чисельності жінок дітородного віку. Він є «поперечним» зрізом суспільства, показує стан речей на певний момент та ігнорує нащадків, старших 14 років. Щоб побачити цю зворотну сторону, потрібно відповісти на питання: «А скільки ж дітей жінка народжувала упродовж свого життя?». Для цього ми визначили коефіцієнт загальної народжуваності, скориставшись даними Генерального опису. Хід і проміжні результати обчислень представлені у спеціальній статті [541].

Для сільського населення він становить 4,8, а для міського – 4,4. Тобто у середньому жінка в суспільстві Гетьманщини за життя народжувала мінімум 4–5 дітей. Наголосимо, що це мінімальні значення. Насправді показник може бути вищий через недооблік у джерелах померлих немовлят або ж мертвонароджених. Також привертає увагу незначна розбіжність між сільськими і міськими показниками. Перевага «сільського» коефіцієнта прогнозована у світлі обчислень, наведених вище. Її причиною є відмінність у співвідношенні «діти/дорослі». Разом з тим різниця коефіцієнтів не така вже й істотна. Це означає, що «міська» і «сільська» жінка в Гетьманщині народжувала приблизно однакову кількість дітей, а грань між цими категоріями населення була ще надто розмитою.

Варто зауважити, що коефіцієнти, обчислені вище, є відносними, до того ж вони дуже залежні від проміжних обчислень, припущень тощо. Це лише одна з можливих моделей. Щоб проілюструвати її схематизм, можна вирахувати кількість народжень за цими самими даними, але дещо зміненою схемою. Так, у демографії застосовують коефіцієнт вірогідності доживання до п'ятирічного віку, який для Гетьманщини перебував у межах 420 ‰–460 ‰ [377, с. 211; 534, с. 115]. Себто лише 420–460 дітей з тисячі народжених доживали до 5 років. Знаючи це, а також чисельність таких дітей серед населення, можна визначити кількість народжень. Наприклад, за середнього значення коефіцієнта вірогідності доживання 440 ‰ жінки в Гетьманщині мусили б народжувати 6–7 разів, щоб забезпечити таку чисельність дітей віком п'ять років, яка зафіксована Генеральним описом [541].

Розглядаючи результати обох підрахунків (4–5 і 6–7 народжень), буде не правильно їх усереднювати або ж говорити про ці значення як по крайні. За даними Б. Миронова, навіть в останній третині XIX – на початку XX ст. (коли відбувся певний спад народжуваності) заміжні жінки в Росії народжували в середньому 8–9 разів. З урахуванням безшлюбних, вдів і т. д. на кожну жінку доводилося в середньому по 6–8 народжень [460, с. 179]. Ці показники, так само, як і обчислені нами, нижчі від максимально-еталонних, притаманних

спільноті гутеритів. Вони також мають бути істотно нижчими від очікуваного рівня народжуваності, який, наприклад, для Варшави в 1740–1769 рр. становив 10,87, французьких міст Крюле – 9,95, Мелан – 12,86 [362, s. 338].

У підсумку зауважимо, що результати наших підрахунків частки дітей у суспільстві та їхньої чисельності в родині дозволяють скоригувати стереотипні уявлення про тотальну багатодітність населення Гетьманщини. Різні тлумачення цього аспекту ґрунтуються на неузгодженому вживанні найважливіших понять («дитина», «багатодітність», «поширені» і т. д.), а також у підходах до вибору джерел та їх тлумаченні. З іншого боку тези про тотальну багатодітність у минулому можуть мати й ідеологічне забарвлення, оскільки використовувалися для ідеологізації минулого, зображення державної політики у позитивному ключі, а потім потрапляли і в науковий обіг.

Щодо історико-демографічного підходу, то він засвідчив: у середньому на одну жінку фертильного віку в Гетьманщині доводилося 1–2 дитини віком до 14 років. Так само найпоширенішими родинами з дітьми були такі, що мали 2–3 дитини. При цьому жінки в Гетьманщині за своє життя в середньому народжували 4–7 дітей, з яких більша частина помирала малолітніми. Це, поряд із дорослішанням дітей, знімало можливе економічне навантаження з родин, котрі одночасно мали стільки малолітніх дітей, скільки могла прохарчувати, виростити й доглянути, але в середньому – 1–2.

Ці зіставлення індексу дітності (скільки дітей було в суспільстві) та загальної народжуваності (скільки народилося) дуже важливі, оскільки показують функціонування соціуму і як біологічної популяції. Чисельність дітей у цій популяції регулювалися механізмами смертності, шлюбним віком, соціальними чинниками. Вони діяли таким чином, щоб співвідношення «працівників» і «їдців» залишалось оптимальним для відтворення за наявних тоді ресурсів і можливостей.

РОЗДІЛ 4.

ОСОБЛИВОСТІ РЕПРОДУКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Народження – найважливіша демографічна подія, що уможлиблює всі інші. Суспільство Гетьманщини, як аграрне та традиційне, вже апріорі мусило бути схильним до примноження нащадків. Значущість прокреації поглиблювали відповідні релігійні установки, а також чимало інших аспектів – від економічних міркувань до потреби ствердитися у ролі батьків. Ці аспекти надзвичайно багатогранні, у даному ж розділі ми сконцентруємось на дослідженні особливостей народжуваності, ставлення до бездітності, прокреації і пологів, а також висвітлимо роль повитухи у появі малюка на світ та легітимації його народження

4.1. Значення прокреації та неспроможність до народження

Основним рушієм і внутрішнім регулятором репродуктивної поведінки населення є потреба в дітях. Цю потребу демографи розуміють як соціально-психологічну властивість соціалізованого індивіда, яка виявляється в тому, що без наявності дітей та їхньої «оптимальної» кількості індивід має труднощі з особистісною самореалізацією. Суспільство пропонувало норми і принципи поведінки, що зумовлювали певну кількість дітонароджень, бажану в тих соціальних групах, до яких хотіла належати особа. Це дуже узагальнений опис конформного тиску, внаслідок якого «в давнину» родини були схильними до багатодітності, а нині малодітні [452, с. 272–273]. Однак, попри тиск, завжди є частина соціуму, яка не вписується в бажані рамки (свідомо чи всупереч власній волі). У суспільстві Гетьманщини це були бездітні родини, чоловіки та жінки, не здатні мати нащадків. Дослідження стратегій їхньої поведінки, сприймання оточенням може дати багато підстав для роздумів про різні явища, навіть такі, що на позір не пов'язані з дітонародженням.

Варто зауважити, що на матеріалах Гетьманщини тема безпліддя майже не досліджена за окремими винятками [526]. Маємо на увазі не так фактологічне наповнення, як різноманітність підходів і тлумачень. Про безпліддя йдеться здебільшого в контексті аналізу справ про розлучення. Одним з перших наприкінці XIX ст. цей сюжет вивчав відомий дослідник Слобожанщини історик А. Лебедев. Він виокремив п'ять груп підстав для розірвання шлюбу й перше місце відвів саме хворобі і статевій неспроможності одного з партнерів, а далі на прикладах документів Харківської та Курської консисторій розглянув конкретні справи. Відтоді мало що змінилося. Дослідження початку XXI ст. про безпліддя і розлучення ґрунтуються на такому самому підході. Понад те, вони докладно переповідають матеріали Лебедева та схожі на них, не ставлячи, однак, принципово нових дослідницьких запитань [423, с. 3–7; 479, с. 492–511; 554, с. 85–98]. Водночас проблематика бездітності й імпотенції в різних іпостасях досліджена на матеріалах ранньомодерної Європи як самостійний сюжет [647], або є невід'ємним складником розвідок про батьківство чи материнство й батьківство [623], шлюбні практики [678]. Строкатість дослідницьких підходів загалом не порушує єдності авторів у тому, що прокреація була одним з основних бажаних наслідків шлюбу в ранньомодерному суспільстві, а безпліддя пари могло спричинити іншування та навіть стати приводом для розлучення.

У джерелах Гетьманщини ці два явища часто взаємопов'язані. Зокрема, про безпліддя як перешкоду до шлюбу зазначено у відомому трактаті «Мир з Богом чоловіку» авторства Інокентія Гізеля: «неможливість шлюбних зносин, яка робить шлюб не дійсним за наявності таких умов: [...] якщо ця неможливість буде постійна, а не тимчасова. Постійною ж вона буде вважатися, якщо впродовж трьох років не буде вилікувана жодним способом, Богові невідворотним, а навпаки приємним. [...] якщо неможливість є цілковита, не тільки до народження, яка буває в старих і безплідних, але й до самого злягання» [188, с. 167].

Теза Гізеля важлива з погляду тогочасного розуміння безпліддя як явища. Ідеться про фізичну неспроможність до злягання або ж про нездатність до зачаття (народження) упродовж трьох років і більше. Прикметно, що це накладається на бачення сучасної демографічної науки. У широкому контексті терміном «безпліддя» називають нездатність зрілого організму до відтворення потомства. Чоловіче безпліддя означає нездатність до запліднення, жіноче – до зачаття, виношування чи народження дитини. Зазвичай шлюб (шлюбний союз) вважають безплідним, якщо протягом трьох років регулярного статевого життя й за умови незастосування контрацепції та штучних абортів не відбувається народження живої дитини внаслідок відсутності зачаття, чи через мимовільні аборти, чи народження мертвої дитини [452, с. 234–235]. Саме в такому сенсі безпліддя розглядається у даній дисертації.

Вище говорилося про конформний тиск суспільства на індивіда в сенсі дітонародження. Для населення Гетьманщини конформною поведінкою було народити якомога більше дітей. До цього спонукали і релігійні норми, зокрема Святе Письмо, сповнене закликів до прокреації, починаючи від засадничого: «І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим живим на землі!» (Буття 1:28).

Власне, і шлюб, і статеве життя у шлюбі (позаяк церква не мислила сексу поза шлюбом) були потрібні для продовження роду людського. Ідеальне християнське подружжя поряд з іншими чеснотами мало народити і виростити дітей [362, с. 174–176]. Як писав Інокентій Гізель, це – найголовніший наслідок шлюбу: «Наслідки ж найголовніші [...]. Перше – це дітородження, щоб рід людський на славу Божу законно множився, у благословенному народженні і богоспасенному вихованні; щоб і кожен з подружжя побожних батьків спасся дітородженням...» [188, с. 164]. Тут йдеться про ідеальне подружжя. На цю тезу Гізеля його анонімний коментатор говорить: «То так бы мѣло быти, але не всѣ того намѣренія» [243, с. 149].

Тексти Гізеля є витвором «високої культури» другої половини XVII ст., схожі міркування можна простежити й у текстах, ближчих до народної традиції. Коли Климентій Зіновійв писав, що хлопцям краще одружуватися у 20 років, а дівчатам – у 15, то мотивував це тим, що не мине й року, як у них з'явиться потомство, інакше ж гібти їм, як рослинам без приплоду. Цікаво, що поет проводить аналогію саме з фруктовим садом, основне призначення якого – вчасно і періодично давати врожай [217, с. 117–118].

Моралізаторства Зіновійва, окрім життєвого досвіду, спиралися на біблійні сюжети, добре відомі загалом. Принаймні про те, що потрібно робити з такими деревами, мінімум тричі говориться у євангеліях від Матвія та Луки. Рецепт доволі жорсткий: «кожне ж дерево, що доброго плоду не родить, буде зрубане та до огню буде вкинене» (від Луки 3:9; від Матв. 3:10, 7:19). Дуже важливо, що символом такого безпліддя постає смоковниця (фігове дерево), яка за нормальних умов плодоносить і двічі на рік. Побачивши таке дерево без плодів, Христос його прокляв: «І до нього Він каже: Нехай плоду із тебе не буде ніколи повіки! І фігове дерево зараз усохло» (Від Матвія 21:19).

Ця цитата ілюструє те, що у християнському вченні безпліддя розглядали як кару за гріхи, так само, як і решту хвороб. На цікаву рецепцію цього сюжету натрапляємо в тестаменті ієромонаха Лазаря Орлика (1665), який відчуває тяжку хворобу як покарання Бога за гріхи і пише у заповіті: «поки еще яко неплодная не буду посічен смоковиця» [212, с. 69]. Тезу «скільки хвороб, стільки гріхів» чітко артикулюють шановані в Гетьманщині духовні авторитети (про це, зокрема, прямо пише Дмитрій Ростовський у своєму творі «Руно зрошене»). Аналогічні уявлення могли додатково впливати на бездітних і підсилювати їхні прагнення прокреації. Десь так, як було з біблійними Анною та Йоакимом (батьками Богородиці), з яких глузували і яких звинувачували у гріховності, оскільки вони не мали потомства. Важливо розуміти, що такі пари іншувалися з огляду на те, що становили меншість, а також вирізнялися на тлі родин з дітьми.

Наголосимо, що суспільство Гетьманщини (як і вся ранньомодерна Європа) було глибоко патріархальним, або, за образним висловом французького історика А. Моліньє, «золотим часом батька» [623, s. 71]. Однак для початку батьком треба було стати. Власне, батьківство (як і материнство) – дуже складний соціальний інститут з багатьма компонентами, який не обмежується лише біологічним складником. Це чудово показав американський соціолог та історик Р. ЛяРосса. Серед елементів цього інституту він виокремив і механізми глорифікації чи маргіналізації батька [634, р. 10–11]. Інші дослідники говорять аналогічно і про материнство [630, s. 128]. Можна припустити, що у традиційному суспільстві однією з умов такої глорифікації була здатність до репродукції та реалізація цієї здатності, яку «правильний» чоловік мав довести, і бажано не раз. Про це знову ж таки не перестає твердити Святе Письмо. Навіть якщо не заглиблюватися в сюжети, то одна й та сама фраза «І породив він синів та дочок» тільки в Книзі Буття трапляється близько двох десятків разів (Буття 1:28; 5:4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 30; 11:11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 26).

У ранньомодерну добу чоловікові відводили активну роль у дітонародженні: він сіє своє сім'я, з якого зростає потомство. Тогочасне суспільство довго осмислювало відкриття сперматозоїдів Антоні Левенгуком, однак уже добре усвідомлювало значення еякуляту в зачатті. Власне і статевий акт вважали таким, що повністю «відбувся», за умови еякуляції. Її відсутність чи наявність могли бути додатковими аргументами у тлумаченні казусних випадків (навіть безвідносних до продовження роду). Коли у серпні 1736 р. в Прилуцькій полковій канцелярії розглядали справу про зґвалтування варвинським сотником Павлом Ладинським козачого сина Корнія Дорошенка, то слідчі, серед іншого, допитувалися, чи відбулася еякуляція. На думку О. Репана, це також враховували, визначаючи покарання [494, с. 219].

Якщо чоловіка сприймали таким, що засіває, то жінку уявляли як землю, в котру падає насіння і з якої воно проростає. Це глибоко метафорично, особливо для аграрного суспільства. Такими самими категоріями мислила й

«стара» медицина, ґрунтована на текстах Галена та Гіппократа. Її погляди вдало передає назва одного з підрозділів спеціального есею Е. Берріот-Сальвадоре – «жінка як матка» [593, р. 355–360, 364–367, 383–385]. Попри медичні наукові відкриття у XVII–XVIII ст., навіть «офіційна» медицина продовжувала тлумачити роль матері як пасивну, а саму жіночу пасивність – як необхідний компонент світобудови. Це покладало додаткову відповідальність на чоловіка. Він мусив «засіяти землю», проте зробити це міг не завжди, а тому цінував таку здатність. Навесні 1767 р. київська міщанка Акси́ня Григор’єва лякала свого чоловіка, мовляв, чарами зробить йому так, що той не буде знати, хлопець він чи дівка. Бідака не на жарт злякався і побіг шукати захисту у влади [275, с. 122–123]. Тут одна сторона конфлікту знала, чим налякати, а інша – серйозно сприймала такі погрози.

Їх серйозність була зумовлена тим, що в традиційному суспільстві нездатність до запліднення була для чоловіка найгіршою старістю, найважчою образою його честі. Понад те, у чоловіча імпотенція стає предметом кпин у публічній сфері, що у Європі XVIII ст. взагалі набувало гротескних форм [623, s. 74]. У Гетьманщині перетікання особистісного у публічну сферу могло проявлятися переважно у вигляді пліток і «перемивання кісток». Схожі моменти бачимо навіть у потужних релігійно-філософських текстах. Так, опис одного з чуд, Єлецької ікони Богородиці, Йоаникій Галятовський розпочинає з того, що чернігівська міщанка Гликерія Олексіївна у 1672 р. «чула одъ нѣкоторыхъ людей чернѣговскихъ»), що зі своїм другим чоловіком Костянтином вона не матиме дітей [199, с. 363–364]. Історія Гликерії та Костянтина закінчилася щасливо, адже йдеться про чудо. У «реальному» житті таке неформальне поширення інформації про чийсь неспроможність мати дітей могло серйозно зіпсувати репутацію об’єкта пересудів, призвести до конфліктних ситуацій, як це на матеріалах судів про чари показала К. Диса [358]. Боязнь потрапити на чийсь гострий язик спонукала не виносити проблеми за межі родини. Видається, що в більшості випадків до ініціювання

розлучення не доходило, хоча нездатність до злягання була для цього підставою.

Якщо ж таке розлучення ініціювалося, то про нього ставало відомо громаді. Адже з огляду на тотальну неграмотність населення й особливості діловодства Гетьманщини розповідь зацікавлених осіб записувала та засвідчувала «третя сторона». Так, у травні 1776 р. до Пирятинського духовного правління з проханням дати дозвіл на розірвання шлюбу зі своїм чоловіком звернулася мешканка села Коровай Марина Гноєва. Вона заявила, що прожила з ним сім років, але не мала статевих стосунків через його неспроможність. Марія була неграмотна, й замість неї до листа «руку приклав» Дмитро Семенов [21, арк. 1] – та сама «третя сторона», яка теж могла взяти участь у поширенні інформації. До того ж до справи залучали свідків, лікаря, священника. Її розглядали колегіально. Кількість осіб, утаємничених у проблему, зростала, а справа часто закінчувалася відмовою розривати шлюб.

У липні 1689 р. до стародубського магістрату на нездатність власної дружини до статевого акту скаржився писар Іван Гриневський. Він стверджував, що жінка чинить опір його намірам і геть не хоче знати його «уда крайнего, котрый початкомъ и звязко(мъ) есть малжонского жития и рождениемъ потомства» [167, арк. 1]. Писар нібито не просив розлучення. Можливо, він сподівався, що урядники наставлять його дружину на розум. Чоловік вельми колоритно апелює до свого статевих органу, називаючи його початком життя і асоціюючи з продовженням роду. Це, вочевидь, мало справити додатковий ефект на суддів.

Про низку таких справ XVIII ст. на матеріалах Гетьманщини і Слобожанщини розповідається в уже згаданих працях А. Лебедева, М. Сулими та І. Петренко. Їхній зміст дає змогу стверджувати, що ініціаторами розлучення були як чоловіки, так і жінки. Головна причина розриву – неспроможність партнера до злягання, мотивація – спроба знайти щастя з кимось іншим та уникнути спокуси перелюбу. Уже знайома нам Марина

Гноева пояснила, що ще молода і хоче розлучитися, «чтобы в случаи не впасть в развратность» [21, арк. 1].

Хворий член подружжя, своєю чергою, міг дати розлучний лист, щоб не мучити іншого. Зауважимо, що йдеться про психічні, венеричні недуги, епілепсію, параліч, каліцтва. Іноді вони унеможливлювали як злягання, так і зачаття. Це могло відбуватися, коли пара якийсь час уже прожила у шлюбі, а потім, наприклад, дружина «впала в венерическую болезнь и великое гно́йще» [479, с. 499]. Частина хвороб не заважала статевому акту, однак могла нівелювати його результати. Зрештою, зафіксовано випадки фізичної неспроможності до статевого життя, засвідчені найближчим оточенням фігурантів справи.

Окремі справи просто констатують нездатність чоловіка до сексу. Разом з тим вони повідомляють важливі, почасти курйозні й водночас трагічні подробиці. І. Петренко описує справу Ксенії та Івана Наконечнюків. Останній за півтора року після одруження так і не зміг виконати свій «чоловічий обов'язок», тому Ксенія за дозволом свекра блудила з братом свого чоловіка, завагітніла й народила дитину [479, с. 364–365]. В іншому випадку через власну неспроможність позбавити цноти наречену жених просить зробити це товариша: «оной Опанченко, немогучи пообнаковению со мною иметь телесного совокупления [...] упросив товарища своего Кондрата Ткача, которой [...] при том веселном актѣ бывший маршалком мене от дѣвства растлил» [23, арк. 1].

Ініціатором розлучення міг бути і чоловік. У червні 1772 р. житель села Бубни Тимофій Крамаренко скаржився на те, що мав секс із дружиною Катериною тільки в перші два дні після весілля. А далі вона нібито надірвалася, коли вантажила свій посаг на воза, переїжджаючи з батьківського дому, й більше з ним не жила. Лікарський огляд засвідчив, що Катерина не здатна до злягання та дітонародження. Ця справа цікава ще глибшим контекстом. Жінка твердила, що, дізнавшись про хворобу, Тимофій її сильно побив і якраз це могло погіршити її здоров'я. Не слід забувати, що інколи

фізичні вади були надуманими від незнання, і цілком «дієздатні» чоловік і дружина «по незнанію не имели плотского совокупления» [479, с. 501].

Думається, що ситуації, подібні до зазначених вище, є лишень верхівкою айсберга. У більшості випадків причини порушень репродуктивної функції не були такими явними. Подружжя могло жити статевим життям, але не мати дітей. Ранньомодерна медицина, особливо у формі, доступній простолюдові Гетьманщини, явно не могла виявити «внутрішні» причини хвороб. Навіть придворний лікар французького короля Генріха III пояснював його неспроможність до батьківства активним і безрозбірливим статевим життям у юності, мовляв, король змарнував свою плідну здатність [623, s. 76–77]. Про віру в те, що активне сексуальне життя може позначитися на статевій функції чоловіка, читаємо у Франсуа Рабле. Той устами персонажа Панурга говорить: молодята за перший рік шлюбу «вищідять свої сіменники так, що зостануться геть знесилені, виснажені, охлялі, заморені» [265, с. 150].

Пояснення королівського лікаря спонукають звернути увагу на ще один великий і важливий пласт, який практично не відображено у джерелах Гетьманщини. Уже знайоме нам подружжя Гноєвих прожило у шлюбі сім років, але ми не знаємо, чи робили вони спроби вилікуватися, і якщо робили, то які. Напевне, на Гетьманщину теж можна певною мірою екстраполювати західноєвропейські практики шукати допомоги у ворожок, медицини та церкви. Найвідомішим, мабуть, є досвід Генріха III, який намагався зцілитися від безпліддя у лікаря, їздив на води, однак безуспішно. Лікар навіть робив хірургічні маніпуляції на причинному місці короля [623, s. 76–77]. Враховуючи рівень тодішньої медицини, це могло зашкодити, а не допомогти, тим паче в Гетьманщині, де професійних медиків було небагато [190, с. 98–103]. Про продаж ними афродизіаків дізнаємося з якихось опосередкованих обмовок, як-от із Гізелевого переліку гріхів, притаманних лікарям. Останні, зокрема, мали запитати у свого сумління, «чи давали щось або радили, аби збудитися до гріха тілесного» [188, с. 328]. На жаль, автор «Миру з Богом...» не вказує, що саме могли поради такі лікарі, утім анонімний коментатор на

полях одного з примірників твору навпроти цього сюжету записав, що хіть збуджують конфератив, горілка, гірчиця, м'ясо горобців та особливий рід цибулі «bulbus» [243, с. 151].

Про застосування афродизіаків необхідно говорити дуже обережно. Теза Т. Таїрової-Яковлевої про великий попит на них у Гетьманщині потребує істотнішого джерельного підтвердження [561, с. 53]. Варто також мати на увазі, що засоби для збудження бажання використовували тоді, коли не було видимих фізіологічних проблем, які передбачали серйозніші маніпуляції. Для (само)лікування поширені тоді лікарські поради пропонували доволі «жорсткі» рецепти. Скажімо, для того, щоб звести бородавку на чоловічому статевому органі, рекомендували ртутну настоянку. Принаймні такі настанови давав один із порадників (датований XVIII ст.), що походив з містечка Лютецька Гадяцького полку [229, с. 43].

У Гетьманщині та Російській імперії меркурій був дуже популярним компонентом ліків від багатьох хвороб, починаючи з сифілісу [63]. Проте цей метал дуже шкідливий, відомі випадки отруєння ртуттю. Тож, лікуючи бородавку, можна було отримати серйозніші проблеми. У цьому сенсі жінкам пощастило більше. Той самий порадник рекомендував для лікування безпліддя насіння будяка, однак, звісно, не будь-яке: «В(ъ)зять в(ъ) осе(н) бодякъ, кой виростае(т) ме(ж)ду житомъ, какъ наилучше dospѣлой, в коемъ в(ъ) головцѣ rod switom іскать че(р)ва, где онъ имѣлся, и по(д) нимъ будетъ найдено насе(н)е. Которое насе(н)е взя(т) розотертъ и тать пит(ъ) в водѣ надшо сѣрдце или в(ъ) винѣ и імѣть сношеніе с женою мужевѣ. И о(т) того поступи(т) плодомъ может жена». У пораднику є й інша порада охочим завагітніти. Для цього треба було остерігатися «великого збитного питія», а найперше горілки. Також треба було очистити тіло пургацією, а кров – кровопусканням і вживанням спеціального настою [229, с. 71, 84].

Як бачимо, більш «офіційні» лікарські практики, формалізовані внесенням до лікарських порадників, мали елементи чарів. Наведений першим рецепт цілком відповідає можливому алгоритму дій звичайної ворожки з

якогось села Гетьманщини. Так само він може слугувати унаочненням до тези Г. Дидик-Меуш про те, що по всій Європі методи лікування офіційної та неофіційної медицини фактично нічим не відрізнялися аж до початку ХІХ ст. [357, с. 18]. Тому логічними видаються намагання вилікувати неплідність за допомогою чарів, як це, наприклад, робили персонажі книжки К. Диси [358, с. 157]. Однак магичні маніпуляції могли закінчитися судом. Вочевидь, окрім їхнього змісту був важливим ще й результат – якщо він влаштовував сторони, то маніпуляції вважали лікуванням, якщо ж ні, то чарами. Загалом це накладається на висновки О. Романової про те, що, допоки в Гетьманщині не було конкретного постраждалого, заняття магією не сприймали як страшний гріх [502, с. 456–476].

Навіть при тому, що держава до кінця ХVІІІ ст., суголосно з просвітницькою риторикою, перестає розцінювати такі практики як злочин і переносить їх у сферу забобонів, відьомство могло стати приводом для самосуду. Також не забуваймо і про позицію церкви. «Правильний» алгоритм дій від Климентія Зіновієва у разі безпліддя передбачав триматися осторонь магії та постійно молитися Богові з відповідними проханнями. Для більшої переконливості свого віршування священик наводить приклад матері Богородиці – Святої Анни, яка була неплідна, утім після щиросердних молитов таки завагітніла [217, с. 98–99]. Її шанували в Гетьманщині, і вона могла мати вужчу спеціалізацію, ніж Богородиця, зокрема й допомагала у прокреації.

У Святому Письмі є чимало біблійних сюжетів про бездітні пари та їхнє чудесне зцілення. Окрім народження Діви Марії, це історії Авраама й Сарі, Захарії та Єлизавети, Елькани і Пророчиці Анни. Усі вони вчили ставитися до продовження свого роду як до засадничої цінності, обов'язку перед Господом. Важливо, що такі історії транслиувалися за посередництва інших текстів на зразок невеликого повчання початку ХVІІІ ст. «Наука в стан малжонский вступающим» [38]. Важко говорити про те, як схожі сюжети впливали на поведінку їхніх реципієнтів, однак у цілому вони давали надію та спонукали паству звертатися по допомогу до церкви. Молитви, прощі, пожертви, піст,

покаяння, обітниці мали сприяти одужанню [649, s. 44]. Про такі намагання «разрешения от неплодства», нехай і нечасто, свідчать молитовні дари (вотиви), принесені до чудодійних ікон та святинь. Скажімо, у Києві, популярному серед прочан Гетьманщини місці паломництва, неплідні зверталися по допомогу до мощей Святої Варвари у Михайлівському монастирі [393, с. 302]. Вочевидь, непроминальним місцем була і Києво-Печерська лавра. На її відвідини могли налаштовувати історії зі щасливим кінцем на кшталт тієї, що наводить Петро Могила у своєму «Сказанні про чудесні й визначні явища у православній церкві». Йдеться про ротмістра Симеона Байбузу, який не мав нащадків, бо дружина народжувала мертвих діток. Почувши про чуда, що діються в лаврі, у 1621 р. жінка пішла туди на прощу, де молилася та чинила обітниці. За це послав їм Бог первістка, якого назвали Адам [235, с. 145].

Більше підстав для роздумів може дати ґрунтовне вивчення «книг чуд» найбільш шанованих ікон надзвичайно популярної в ранньомодерній Україні Богородиці [425, с. 74–183; 462, с. 26–43; 488], як-от Жирівської, Почаївської, Чернігівської, Охтирської. Наприклад, у переліку чуд важливої для Гетьманщини Охтирської ікони Богородиці бачимо випадок дружини бунчукового товариша Костинецького Євдокії, яка 31 травня 1752 р. оголосила: «она не рожала дѣтей годовъ до пяти, а бывши прежде на поклонении у чудотворной иконы Пресвятыя Богоматери разрѣшися ей неплодство» [266, с. 938].

Інше подібне оголошення зробив чоловік. У квітні 1757 р. мешканець містечка Носівка Київського полку Василь Богдановський, приїхавши до Охтирки, заявив: «жена его Евфросинія чрезъ пять лѣтъ была безчадна, егда же обѣщалась поѣхать въ городъ Ахтырку на поклонение чудотворной Пресвятой Богоматере иконы и просить Божія Матере о чадородіи, то въ прошломъ 755 году сентября 20 дня родила сына Евстафія» [266, с. 952].

У довгому переліку чуд Охтирської ікони натрапляємо тільки на два цитованих випадки, безпосередньо пов'язаних із допомогою у продовженні

роду. У цих записах не йдеться про те, чи пробували чудесно зцілені якесь інше лікування. Думається, що це закономірно, адже у «книгах чуд» безпліддя має губитися у розмаїтті тяжких, більш «нагальних» хвороб. У таких книгах, починаючи від знаменитого «Руна зрошеного», описані прозріння, зцілення від пропасниці, ран, гнійних хвороб, паралічу – недуг, що заважали життєдіяльності. До того ж вони могли бути підставою для безпліддя, тож, наприклад, після зцілення від паралічу особа отримувала змогу виконати й дітородні функції. Видається, що про потомство просили люди, які не мали серйозних фізичних вад і хвороб. З таких прохань ми можемо отримати інформацію про «механіку» зцілення, зв'язки лікування вірою з «офіційною» медициною тощо. Так, зцілена у 1745 р. іконою Охтирської Богородиці обивателька слобідського містечка Зміїв говорила, що спочатку довго й безуспішно лікувалася, а вже потім звернулася до церкви: «когда при многих употреблениях разных лѣкарств и врачеваний, непредвидя еже никакой надежды к освобождению себя от тѣх ран, обратила всю надежду свою и упованиѣ к единой всесильной цѣлебницѣ Божий Матери» [172, арк. 36].

Імовірно, жінка лукавила, адже вона не згадує про спроби вилікуватися у ворожок, які були більш притаманні простолюду і на укорінення яких, наприклад, нарікав Галятовський [581, с. 452]. Та все ж ця риторика, хоч і не стосується безпліддя, до певної міри показова у сенсі черговості дій. До певної міри, бо ми не знаємо, як у мешканців Гетьманщини відбувалася внутрішня комунікація з Богом. Як часто вони просили про дітей або про зцілення у молитвах? Чи можна вважати такі прохання «активною» дією, як, скажімо, обітницю, прощу тощо? Також ми маємо надзвичайно обмежені уявлення про поширення інформації щодо чудодійних ікон серед простолюду, тобто про те, чи зцілені охтирською іконою одразу знали про неї, чи про її чудодійність їм із часом розповідали ті, хто спостерігав їхні страждання і неможливість вилікуватися. Свого часу, так само зневірившись у здібностях лікаря, вже згадуваний Генріх III почав учащати до собору Богоматері в Шартр, куди з усього королівства прочани їхали просити, щоб Богородиця послала їм дітей.

Зачаттю могли посприяти й артефакти зі святих місць. Так, у лютому 1579 р. король привіз із Шартра дві спеціальні сорочки: одну для себе, іншу – для дружини [623, s. 74].

Історія з «цілющими» сорочками прикметна. Формальним винуватцем бездітності тогочасне суспільство вважало Генріха [623, s. 74], але сорочок було дві – одна для його дружини. У ранньомодерну добу вину за відсутність дітей зазвичай покладали на жінку. Це витікало з того, що патріархальну соціальну систему конструювали самі чоловіки в такий спосіб, щоб вона відповідала передусім їхнім інтересам, і в більшості питань за експертів і шанованих членів соціуму вони визнавали самих себе [663, s. 18]. У цьому контексті показово, що у творчості «експерта» суспільства Гетьманщини Климентія Зіновіїва немає жодного рядка про безплідних мужів і безпліддя пари як такої, однак бездітним жінкам присвячено розлогого вірша. Важливо, що священник пише, буцімто таких жінок було багато і вони не здатні прийняти відповідний дар від Бога [217, с. 98].

Зіновіїв транслює патріархальність не лише традиційного суспільства, а і християнської релігії в цілому. Біблійні сюжети про бездітні пари почасти компонували за традиційною схемою: жили собі *вони*, його *дружина* була неплідна, однак Бог винагороджував *чоловіка* за його праведність потомством. Загальний настрій на «винуватість» жінки простежується у наративі про зцілення вірою. Наразі нам не трапилося інформації про чудо зцілення чоловіків від імпотенції у релігійних текстах, поширених у Гетьманщині. Вочевидь, у цьому не було потреби, адже чоловіка вважали «активною» стороною, готовою до зачаття. Чоловіки не мали окремого святого – захисника своєї «чоловічої сили», але був його антипод. У Києво-Печерському патерику є розповіді про «чудесні» омертвіння достоїнства у ченців, які боролися зі статевою спокусою. Покровителем у цьому був блаженний Мойсей Угрин, який вдарив монаха посохом у причинне місце, «абие отмертвеша уды его», й більше диявольський потяг того не турбував. Після смерті блаженного

«чудодійну» силу мали його мощі. Принаймні за їхньою допомогою умертвили свою хтиву плоть Іоанн Затворник та ще один монах [364, с. 206].

Натомість, за даними історичної демографії, імовірність «провини» конкретного партнера у безплідді шлюбної пари приблизно однакова. Це на показниках Руана 1640–1729 рр. конкретизує А. Моліньє, стверджуючи, що у 48 % випадків винуватцями безпліддя були чоловіки, відповідно у 52 % – жінки. Однак тоді не розмежовували терміни «імпотенція» та «безпліддя», і чоловіки навіть у випадках, коли їхня неспроможність до запліднення не підлягала сумніву, звинувачували в цьому дружин і тещ, які бавилися чарами, або ж когось іншого «зі сторони», хто наслав чари [623, s. 74–75]. Таку імовірність не заперечував і сам Інокентій Гізель: «Бо на якийсь час хтось може скоїти чарами таку неміч комусь із подружжя» [188, с. 164]. На це анонімний дискусант Гізеля наприкінці XVII ст. говорить: «Того барзо мно(го) у дурной Руси же (рѣдко) живет веселе же б... которое з молод(ых) не было почар(овано)... albo панна, albo младенец» [243, с. 149].

Чоловіка могли зурочити прямісінько на його власному весіллі. Важливо, що такий «діагноз» не був маскулінним виправданням, його озвучували й жінки. Принаймні так сталося у київського подружжя – 23-річного Дмитра Лавріненка та 19-літньої Дарії Гризлової. У 1791 р. дружина скаржилася в Київську консисторію, що у чоловіка перед сексом відбувалася «во внутренности ево колька, далее обморок». За півтора року шлюбу він так і не зміг вилікуватися, та ще й нібито знайшов зашиті в його подушці людські кістки. Відтак він звинуватив у чарах дружину, хоча кілька жінок, які його оглядали (sic!), констатували вроки під час шлюбу [479, с. 506]. Необхідно зауважити, що віра у здатність відьом вкрасти чоловічу силу була універсальною для домодерного суспільства. Оригінальним прикладом подібних уявлень є історії про чарівниць, які викрадають чоловічі статеві органи і ховають їх у гніздах на деревах [641, р. 846–851].

Відьми та чарівниці, як «третя сторона» фігурували не тільки тоді, коли йшлося про нездатність до запліднення у когось із подружжя, а й у разі

проблем з дітонародженням. Напевно, звинувачення третіх осіб було не лише пошуком винних, а ще і способом зберегти честь подружжя, цей важливий капітал, особливо тоді, коли за дружиною стояла впливова рідня і закиди щодо неповноцінності стосувалися також її роду. Зрештою, не забуваймо: пляма на репутації жінки поширювалася й на чоловіка.

Ілюстрацією (казусною, але показовою) слугує сторінка з подружнього життя гетьмана Івана Брюховецького та Дарії Ісканської – представниці московського дворянства (нехай і не найвищих його прошарків), яка восени 1666 р., імовірно, була вагітною, проте втратила дитя. У цьому було звинувачено гадяцьких відьом і за результатами процесу спалено шість жінок: «боярин де и гетман войска Запорожского Иванъ Мартыновичъ велел зжеч пять баб ведмъ да шестую гадяцкова полковника жену. А зжечь де ихъ велел за то, – мнил на них то, что оне ево гетмана и жена ево портили и чахотную болезнь на них напустили [...] носятца де у нас в Гадиче те слова, будто де те же бабы выкрали у гетмановой жены дитя из брюха; а иная де баба ведьма ушла. А как де те бабы сидели за караулом в меншом городе в погребу, и от них де из погреба бегивали мыши и кошки и по городу бегаютъ многое время, и бегав де незнамо подеваютца» [224, с. 5].

Можливо, не тільки турбота про продовження свого роду і власне здоров'я, а й питання честі та політики змусили гетьмана Івана Брюховецького вдатися до такого вчинку [339, с. 149–164]. Для простолюду політичні матерії не були актуальними, та і, як говорилося вище, чари іноді сприймали позитивно, намагаючись ними зцілитися. Учинок Брюховецького своєю важливий для нас з погляду окреслення межі. Це була безумовна крайність в усуненні вроків як можливих перешкод для дітонародження, однак вона сталася.

Мине не так багато часу – і в Гетьманщині ворожок тільки лякатимуть смертною карою (в разі рецидиву). Так, наприклад, було з фігурантами великої й заплутаної справи за участю самої полковничихи Танської, що пройшла всі судові інстанції, зокрема і розгляд у Сенаті в 1735 р. [52; 258, с. 530–531]

Трохи пізніше, у 1776 р., Петро Рум'янцев спробував викоринити чари й рекомендував карати і переслідувати чарівників за поширення забобонів [275, с. 119–130]. Зрештою, вже за кілька десятиліть ворожки і ворожбити взагалі перестали підлягати кримінальному переслідуванню, їхні дії перейшли до компетенції Совісного суду, що, утім, не гарантувало таких же різючих змін у поглядах простолюду. Для порівняння можна взяти книгу протоколів Полтавського совісного суду початку ХІХ ст. Там є гарно описані колізії, пов'язані з магічними практиками на теренах уже колишньої Гетьманщини [2]. Ці та інші справи ХІХ ст. [49] свідчать про те, що чари ще довго розглядали як можливість нашкодити людині, зокрема й позбавити здатності до репродукції.

Вважаємо, що апеляції до таких чарів у питаннях пов'язаних з безпліддям носили глибший контекст, аніж просто віра в чудесне. В умовах патріархального та релігійного суспільства це давало підстави повністю перекласти провину з чоловіка на жінку, або ж взагалі оголосити втручанням «третьої сторони» (злі сили, ворожки тощо). Це у свою чергу дозволяло хоч якось уникати кпинів та захищати своє добре ім'я та честь родини.

Описані вище випадки справ про розлучення через безпліддя чи вади, суди про чари все ж видаються казусами. Є підстави вважати, що більшість бездітних пар через різні причини (конформний тиск, надії на народження дитини тощо) продовжували тихе подружнє життя без значного суспільного резонансу (хіба під перешіптування сусідів). Разом із тим у суспільствах, сильно налаштованих на дітонародження, неплідні шлюбні пари стають особливо помітними, зокрема з огляду на те, що вони нечисельні. Соціум Гетьманщини теж був таким, та, на жаль, він залишив про цей аспект малопромовисті джерела. Уже згаданий А. Моліньє нарікає на те, що проблема безплідності шлюбних пар у Ранній Новий час малодосліджена взагалі. Утім він наводить результати дослідження населення французького міста Руан, у якому в 1640–1729 рр. близько 5–7,5 % шлюбних пар за своє життя не мали дітей [263, s. 74].

На жаль, такої статистики щодо Гетьманщини немає. Скажімо, у сповідних розписах ми іноді зустрічаємо вказівки «бездїтні», як про подружжя з м-ка Багачка Семена і Тетяну (29 і 27 років), однак такі згодна надто спорадичні [149, арк. 927зв.]. Отримати бодай якісь уявлення можна погортавши «Малоросійський родословник» В. Модзалевського, де є приклади шлюбних пар без дітей (звісно, не всі з них справді їх не мали). Стосовно простолюду, то в облікових джерелах, зокрема у Генеральному описі 1765–1769 рр., бачимо подружжя віком 30–40 років, котрі не мали власних нащадків, але тримали учнів, малолітніх слуг. У такому разі можна виключити, що їхні власні діти віддані «на сторону» (з огляду на взятих учнів) чи вирости (з огляду на вік). У джерелі подибуємо і родини, в яких мешкали родичі (переважно племінники і племінниці) або сироти. Ми не дізнаємось обставин такого проживання, але можна вдатися до більш «західних» аналогій. У цьому контексті відома, наприклад, історія львівського поета і міського урядника Бартоломія Зіморовича. У своєму першому шлюбі (після 1629 р.) він чотири рази ледве не став батьком, однак його дружину настигало лихо. Тому Зіморович після смерті сестер бере на виховання їхніх дітей – сина та доньку [335, с. 152–153].

Генеральний опис може дати опосередковану інформацію. Так, у переписі Стародуба значиться 13 сімей, у яких не було власних дітей, але жили чужі. Це число можна дуже обережно порівняти з даними, наведеними вище стосовно Руана, де, нагадаємо, бездітними були 5–7,5 % шлюбних пар. У Стародубі це становило приблизно 6 %. Серед них родина Івана Цилюрника, якому на час перепису виповнилося 35 років. Крім нього, в описі трапляються бездітні особи значно старшого віку, які мали ще менші шанси на народження власної дитини, наприклад, 45-річний міщанин Іван Цибулін та його 40-річна дружина Агафія, з якими жили двоє хлопців-учнів [111, арк. 59зв.].

Проживання таких дітей у бездітних родинх найпростіше пояснити економічними причинами, турботою про догляд у старості. Однак тут криється і глибокий соціальний контекст. На думку англійських істориків Г. Беррі й

Е. Фоїстер, у ранньомодерну добу молоді слуги й підмайстри мали важливе значення у житті бездітних чоловіків. Вони уможливлювали виконання соціальної ролі патріарха, властивої чоловікам того періоду [634, р. 10–11]. Спробувати уникнути насмішок і виконати цю роль можна було, ставши хрещеними батьками, опікунами, господарями, майстрами тощо [594, р. 182–183]. Це, своєю чергою, могло б дати підстави для глорифікації «батька» або хоча б для уникнення маргіналізації.

Таким чином, дослідження безпліддя є відправною точкою для роздумів про важливі аспекти дитинства в суспільстві Гетьманщини. Загальне налаштування на прокреацію, вочевидь, надавало певної цінності спроможності до дітонародження, навіть незважаючи на його результати. Прагнення продовжити рід мало не тільки біологічне чи економічне, а й глибоко соціальне підґрунтя. Патріархальне суспільство по-своєму трактувало цю потребу. З одного боку, від повноцінного чоловіка очікували виконання ролі батька, з іншого – відповідальність за відсутність дітей більш охоче покладали на жінку. Принаймні опосередковано це засвідчують механізми та практики лікування безпліддя, які активно використовували ворожки, а церква перевела в розряд «чудесного». У цьому контексті ми можемо розцінювати прокреацію як бажане, запит на чари, лікарські практики і чуда – як надію, можливе безпліддя – як ризик і страх. Інакше кажучи, ми говоримо про елементи такого собі «горизонту очікувань» (за Козеллеком) і про те, що одним з очікувань на цьому горизонті було дітонародження.

Джерела Гетьманщини містять поодинокі відомості про бездітні шлюби. Радше це казусні випадки, пов'язані з розлученнями, церковними чудами тощо. При цьому більшість пар становлять оту підводну частину айсберга. Перші спроби підрахунків, але передовсім західноєвропейський матеріал і демографія, дають змогу дуже обережно висловити припущення, що бездітними залишалися близько 5 % шлюбів. Однак такі «безплідні дерева», імовірно, були добре помітними на тлі родин з дітьми, тож могли потрапити на гострі язики, зазнати іншування або ж маргіналізації. Уникнути їх, бодай

частково, можна було, взявши дитину «на виріст», учнів, малолітніх наймитів тощо. Це пов'язано не тільки з механізмами глорифікації, а й із потребою у домінуванні, притаманною патріархальному суспільству. Врахування подібних аспектів може бути продуктивним у контексті вивчення дитячої праці, учнівства, наймитування, сирітства, таких явищ, як соціальний трансфер і соціальний капітал. Це допоможе сформулювати нові питання, які стосуватимуться не лише економічних міркувань, а отже, отримати нові відповіді.

4.2. Народження дитини

Попри ситуації описані вище, шлюби абсолютної більшості мешканців Гетьманщини, як і слід було у християнському суспільстві, давали продовження роду. Народження дитини здійснювало істотний вплив на функціонування родини та життя батьків. Це явище варте окремої дисертації, у даному ж підрозділі, ми, відповідно до завдань дослідження, проаналізуємо народжуваність, особливості акушерських практик, а також висвітлимо роль тогочасних повитух у появі малюка на світ та легітимації його народження.

4.2.1 Чинники, що впливали на народжуваність

Описуючи тотальну багатодітність населення Гетьманщини Павло Алеппський також доволі специфічно пояснював її причини: «А вся справа в тому, як нам казали, що вода в цій країні помічна для жінок, не полишає жодної безплідною, властивості цієї води добре відомі й досліджені» [281, с. 94].

«Добре відомі» властивості води суперечать не тільки даним, наведеним у другому розділі (5–9 народжень), а й сучасній біології, яка констатує середньовидову плідність людини на рівні 10–12 живонароджень або ж 12–15 вагітностей. Прийнято вважати, що середні показники продуктивності шлюбу рідко перевищують 8 живонароджень за все подружнє життя з 15 до 50 років.

Винятком є приклади невеликих спільнот, котрі вирізнялися міцним здоров'ям і не мали обмежень у дітонародженнях [354, с. 329].

Які ж чинники заважали населенню Гетьманщини теж демонструвати подібні показники і досягати у прокреації природного максимуму, як до того закликали релігійні приписи? Вважається, що у Європі XVII–XVIII ст. обмеження дітонародження не було помітним явищем. Регіон, попри все, характеризувався «природною народжуваністю». Цей термін, який запровадив французький демограф Л. Анрі, означає, що на поведінку пар не впливала кількість уже народжених дітей. «Батьки» поводяться однаково незалежно від того, бездітні вони чи мають дітей (одну, дві, три дитини або навіть більше). При цьому на їхній репродуктивності позначаються фактори двох рівнів. Перші – фізіологічні – пов'язані переважно зі зниженням здатності до зачаття через вік, хворобу, старіння, смертність. Фактори другого рівня мають відношення до поведінки, навіть якщо вони ґрунтуються на біологічній природі і впливають на фізіологію. Йдеться про тривалість годування материнським молоком (що може зменшувати вірогідність зачаття), утримання від сексуальних відносин в окремі періоди або після досягнення певного статусу (наприклад, появи онуків). Дія цих чинників доволі значна, вона істотно зумовлювала відмінність значень природної народжуваності у різних групах населення [303, с. 158–159].

Теорія Анрі убезпечує від однозначних висновків про те, що рівень народжуваності поміж старшини, духовенства, розкольників, жебраків тощо був різним і повністю визначався їхнім світоглядом чи способом життя. Ці групи належать до відмінних «таксономічних рядів» (і виокремлені за відмінними критеріями), до яких ми ставимося з певним набором наукових упереджень і кліше. Так, говорячи про велику кількість дітонароджень у домодерну добу, дослідники часто наводять приклади еліти (дворянства, шляхти, старшини), котрі становили дуже помітну, але далеко не найчисельнішу частку тогочасного соціуму.

Такі приклади справді віднайти легше, аналогічні відомості про простолюд виявити важче. Скажімо, у вибірках Генерального опису, які охоплюють понад 20 тис. осіб, нам трапилися лише кілька родин з десятьма дітьми, котрих не так і багато на загальному тлі. Такою була родина Макара Гончара із с. Перелаз Стародубського полку. Станом на 1766 р. 49-річний Макар і його 48-річна дружина Агафія мали десятьох дітей: шістьох синів віком 26, 24, 22, 20, 6, 4 років та чотирьох дівчат віком 16, 14, 10, 8 років. Агафія спочатку з перервою у два роки народила Андрія, Федора, Михайла, Василя, потім через чотири роки – Марію, через два роки – Горпину, ще через чотири – Феодосію, через два – Фросину і з таким самим інтервалом – Олексія та найменшого – Григорія. Важливо, що родина не була заможною, з нею не жили наймити чи годувальниці, тож Агафія сама мала годувати своїх дітей. Вони отримали належний догляд, принаймні щоб вижити і дорости до старшого віку.

Розрізняти приклади простолюду та аристократії наполегливо рекомендує Ж.-Л. Фландрін. Дружини вельмож не годували груддю дітей, оскільки це робили спеціально найняті годувальниці, а саме лактація в той час запобігала вагітності [613, s. 76–77]. Отже, період лактації у таких жінок був зведений до мінімуму. Принаймні це можна сказати про подружжя Ханенків. 23 листопада 1731 р. дружина Миколи Ханенка Уляна народжує сина, а вже 3 грудня він нотує до щоденника: «Сего числа умовили мамку до Петруся на рок» [207, с. 40]. На жаль, у щоденнику немає дат народження їхніх наступних дітей, а таких було ще сім [240, с. 48]. У сенсі короткого інтервалу між народженнями показовий приклад княгині Катерини Дашкової. 21 лютого 1760 р. вона народила доньку Анастасію, а менше ніж через рік – 1 лютого 1761 р. – сина Михайла [267, с. 15, 18].

Дашкова була представницею елітарних кіл Російської імперії. З огляду на її статки і зайнятість дітьми мала опікуватися годувальниця. У середовищі простолюду можливостей її найняти було значно менше. Климентій Зіновіїв, зі свого боку, дивувався цій традиції і, що важливо, приписував її саме

багатіям у спеціальному вірші «Ω жена(х) богаты(х) мамы дѣте(м) де(р)жащы(х): а своїми пѣ(р)сями дѣте(и) не кормящихъ» [217, с. 140].

Віддавання дітей «мамкам» не видається дивним у контексті загальноєвропейських практик. Ханенки зробили це «аж» на десятий день і після хрестин. Шарля Моріса Талейрана віддали «мамці» через кілька годин після появи на світ. Як стверджує Е. Бадінтер, у Франції XVIII ст. так робили не лише аристократи, а й міщани. З 21 тисячі паризьких дітей, народжених у 1780 р., тільки близько тисячі годували їхні матері [589, s. 86]. Актуальними і відкритими залишаються питання про те, чи все залежало від матеріальних чинників і наскільки сильним було прагнення не годувати дитину власною груддю, чи проводило суспільство Гетьманщини взаємозв'язки між лактацією та униканням вагітності і що з цього слідувало.

Попри загальні суспільні налаштування на прокреацію та бажання чоловіка, індивідуальний досвід жінки міг говорити їй інакше. Секс і дітонародження в неї іноді асоціювалися з великими фізичними стражданнями та горем. Про цей аспект однією з перших дуже яскраво написала Т. Боверс. Вона потрактувала біографію королеви Анни Стюарт як нескінченні вагітності, мертвонародження та поступове руйнування її тіла [596].

Повертаючись до лактації, варто зауважити, що в лікарських порадниках маніпуляціям з нею (на тлі обмеженості всього іншого, пов'язаного з материнством і дітонародженням) приділено вельми багато уваги. Існували, зокрема, окремі рецепти на її припинення, примноження, усунення основних проблем з материнським молоком. Як наприклад ось цей: «Якъ покармъ страченій примножити. Головне питання не в тому, чи допомагали насправді ці рецепти на основі трав, оцту, пива, земляних черв'яків, а у тому, чи намагалися через регулювання лактації вплинути на (не)можливість завагітніти [229, с. 43].

Взаємозалежність лактації та вагітності розглянуто тут не тільки для того, щоб услід за Фландріном показати підґрунтя розбіжностей у прокреації вищих прошарків населення й основної його маси. Може йтися також про

опосередкований зв'язок смерті немовлят, лактації та інтервалів між пологами. Це на основі великої кількості джерел XVIII ст. добре простежили польські демографи. Вони зафіксували тенденцію, що у жінок, які годували груддю дитину понад рік, наступне дітонародження відбувалося в середньому через 26 місяців. Натомість у тих, у кого немовля померло у віці до року – через 20 місяців, бо вони припинили лактацію раніше. У середньому ж за нормальних умов проміжок між пологами мав становити приблизно два роки [632, s. 340].

Наступна група чинників також має біологічне і поведінкове коріння та може по-різному проявлятися в окремих соціальних групах. Ідеться про вікові чинники. Вони виходять з поняття «фертильний вік», який демографія визначає для жінки проміжком 15–49 років. Звісно, що у джерелах можна віднайти приклади, коли жінка народжувала й у старшому віці. Так, у Генеральному описі с. Іллуча Чернігівського полку фігурує Феодосія Щербиниха, яка народила сина у 52 роки, однак історична демографія такими прикладами нехтує [91, арк. 262]. Прийнято вважати: що нижчий шлюбний вік, то більше дітей жінка здатна народити за час подружнього життя і навпаки. Це пояснює різницю дітності сільських і міських родин Гетьманщини, обчислену в попередньому розділі, адже шлюбний вік міського населення, нагадаємо, був вищим. Цим чинником можна пояснити і регіональні відмінності.

Що молодшою була подружня пара, то потенційно більше дітей у неї могло народитися. Разом з тим кожна подальша вагітність виснажувала організм жінки, накопичувалися хвороби і травми, тож фертильність завершувалася раніше, ніж наставала менопауза. У цьому сенсі П. Шоню говорить про зношування організму, а також про швидке зниження сексуальної активності, зростання частоти спонтанних викиднів після 40 років [575, с. 192]. Існувала взаємозалежність між часом вступу у шлюб, кількістю народжень і тривалістю фертильності. Наприклад, у Варшаві XVIII ст. жінка, котра пошлюбилася у віці 15–19 років, теоретично мала б народити 10–11 дітей, причому останню дитину – у 37–38 років. Та, яка

вийшла заміж у 25–29 років, могла народити 6 дітей (останню – у 40 років), у 35–39 років – 3–4 дітей (останню – у 44 роки) [263, с. 341]. Стосовно Гетьманщини таких усереднених даних немає, а конкретні приклади доволі різні. Принаймні згадана трохи вище Агафія – дружина Макара Гончара – першу дитину народила приблизно у 21 рік, а десяту – у 43 роки. Таким чином, фертильність цієї жінки тривала мінімум 22 роки [107, арк. 278]. Її така ж багатодітна сучасниця, вже відома нам Євдокія Долиниха, першу дитину народила у віці близько 13–14 років, а десяту – у 29–30. З огляду на молодий вік Євдокії вона мала шанси народити ще не одну дитину. З точки зору демографії її фертильність мала б протримати ще 5–6 років, за які могло б народитися 2–3 малюки [128, арк. 209].

Випадок Євдокії казусний не тільки в сенсі чисельності дітей, а й через заміжжя у мінімально дозволеному віці. Як уже говорилося, шлюбний вік населення Гетьманщини був істотно вищим за встановлену законодавством межу, що теж скорочувало потенційну кількість дітонароджень. Це накладається на більш узагальнений висновок Шоню: «структура шлюбного віку при Старому порядку в середньому змушувала втрачати 6–7 років можливого подружнього життя. Вік вступу в шлюб дівчат був воістину контрацептивним засобом класичної Європи» [575, с. 195].

Також не можна оминати увагою той факт, що народження автоматично припинялися після смерті когось із подружжя (не рахуючи багатьох казусів, що безумовно траплялися). З одного боку, це стосується підвищеної смертності жінок під час пологів, про що на матеріалах Гетьманщини пише О. Замура [375, с. 128–129]. З іншого боку, через різні причини багато жінок ставали вдовами у дітородному віці. За нашими підрахунками, у віці 30–39 років 10–20 % жінок у містах Гетьманщини були вдовами, а у віці 40–49 років такою значилася майже кожна третя. Села демонстрували дещо нижчі показники, та вони все ж вказують на значну частку населення, котра уклала шлюб, однак перестала народжувати зі смертю чоловіка [316; 326, с. 190–207; 615].

Звісно, вдівство не заперечує повторного заміжжя. Так, жителька с. Тимошкін Перевіз Стародубського полку Параска, народивши п'ятеро дітей від першого чоловіка, у віці понад 35 років удруге вийшла заміж за Федора Писарева й у 39 років подарувала йому доньку Марфу [108, арк. 625зв.]. Однак на повторні шлюби щастило не всім вдовам [534, с. 140–165], і навіть за вдалого результату все одно ставалася певна пауза в статевому житті й народженнях. До того ж ця пауза могла збігатися з біологічним віком найбільшої фертильності. Так, наприклад, було з 17-річною стародубською вдовою Феодосією. Вона не мала дітей і мешкала в будинку свого батька козака Івана Брезкуна [111, арк. 348зв.]. Або ж із 20-річною жителькою Переяслава Одаркою, яка жила разом із матір'ю, вдовою Катериною Шаповалихою, й незаміжньою старшою сестрою Марією. Таким чином, під одним дахом проживало троє жінок, двоє з яких були дітородного віку, але дітей не мали [115, арк. 55зв.].

Якщо говорити про вдівство як фактор, що перешкоджає народжуваності, потрібно згадати осіб, котрі формально перебували у шлюбі, утім жили без своєї «половинки». У суспільстві Гетьманщини спостерігалася тривала відсутність чоловіка в родині. Незважаючи на спроби обмежити пересування, населення було доволі мобільним. Більшою мірою це стосується чоловіків: вони могли «зникнути» на довгочасний термін. До прикладу, чоловік 26-річної жительки Переяслава Феодосії Федорівни Федорової «Грицько Вчєрашний где родился и какого звания яко отлучился безвестно где 8 год знать неможно». Феодосія залишилася з восьмилітнім сином, себто Грицько пішов у невідомому напрямку майже одночасно з народженням дитини. Втеча чоловіка автоматично унеможливила народження інших дітей, хоч Феодосія була якраз у найбільш дітородному віці [115, арк. 69зв.]. Відомі й випадки, коли втікала жінка. Скажімо, кілька таких справ розглядало Пирятинське духовне правління у 70-х рр. XVIII ст. [17; 19; 20; 22]. Втечі деяких жінок були спричинені насильством, поширеним у тогочасних родинях. Цей пласт родинних стосунків на матеріалах Гетьманщини найкраще

вивчено у розвідках В. Маслійчука [446]. Відбуття чоловіків на заробітки, чумакування, тривалі найми теж могли впливати на дітонародження, як про це пише Б. Миронов (у тому числі й через зміни статеві-вікової структури населення). У такому разі у полках із поширеними промислами (як у Стародубському) мало б народжуватися порівняно менше діток, ніж у таких традиційно землеробських, як Переяславський, і це ще потрібно перевірити окремими дослідженнями.

На народжуваність опосередковано впливало недоїдання, що ослаблювало організм, призводило до аменореї, тимчасового безпліддя, спонтанних викиднів у жінок дітородного віку [575, с. 227–229]. Про це згадано вище. Тут же зауважимо, що річ не тільки в кризових роках недороду, сарані чи посуші, а й у проблемах із харчуванням, котрих періодично (скажімо, сезонно) зазнавали найбільш вразливі верстви населення Гетьманщини. У XVIII ст. тут ще не сталося таких великих змін, які, наприклад, відбулися в Ірландії з поширенням картоплі або ж у Франції, котрі описує Ф. Бродель. У збільшенні врожайності, вживанні кукурудзи, картоплі, довозенні зерна з різних ринків Бродель побачив кінець «давнього порядку». Разом з тим він визнає, що навіть у випадку Франції демографічні зміни в середині XVIII ст. тільки починалися [319, с. 174]. Тому назагал чинники традиційної народжуваності корегували біологічну здатність до прокреації населення Гетьманщини (переважно в бік її зменшення). У цьому сенсі на «нас» накладається «європейський» підсумок Фландріна: «рідко були такі жінки, котрі мали 25 років плідного шлюбного життя. Виходили заміж у середньому радше в 24, аніж у 20 років, багато з них помирало при пологах, а багато інших унаслідок неправильного лікування ставали безплідними перед досягненням віку менопаузи. Таким чином, замість у середньому 15–24 дітей мали їх радше 6–8» [613, с. 77].

Теза Ж.-Л. Фландріна занадто зручна, а тому її потрібно сприймати обережно. Водночас її важко заперечити, позаяк француз навіть почасти вгадав із «потрібною» чисельністю дітонароджень, яку нами для Гетьманщини

обчислено на рівні 4–7. Таким чином, ми знову повернулися до показників народжуваності, адже важливо знайти пояснення, чому ці значення виявилися саме такими, а не інакшими (зокрема, не більшими, як того варто було очікувати). Проте цим дослідження народжуваності зовсім не вичерпується, і демографія може стати відправною точкою, підставою сформулювати питання, відповіді на які лежатимуть уже не в демографічній площині.

Одним із таких питань є дослідження уявлень про фактори, котрі (не)сприяють багатодітності, тогочасне тлумачення різних ситуацій, відповідні забобони. Їх годі шукати у масових джерелах, лишається сподіватися на обмовки і поодинокі казусні випадки. Можливо, навіть дуже казусні. Так, у 1726 р. англійська неписьменна селянка Мері Тофт стверджувала, що після того, як злякалася кроля, а потім намагалася його зловити, вона народила 15 кроленят. Це підтвердили лікар, рідня, сторонні особи, як доказ були надані тушки тварин. Історія стала настільки популярною в Лондоні, що дійшла до короля Георга I. Монарх послав своїх лікарів перевірити її правдивість. Обман розкривався у важких дебатах, шквал памфлетів і розповідей розділив населення столиці на дві частини – тих, хто вірив Мері, і тих, хто не йняв віри. Мине ще майже сорок років – і цей інцидент відомий художник Вільям Хогарт утілить у серії сатиричних гравюр [626, р. 203–204]. Випадок Мері Тофт дав підстави історикові Д. Тодду написати книжку, де йдеться про тонку межу між медичною наукою та забобонами, віру у надприродне і його вплив на формування плоду, а також про бажання заробити грошей, використавши цю віру [668].

Описаний випадок є казусом, однак таким, що відображає і масові уявлення, адже про нього писали, говорили, сперечалися, у нього вірили, його заперечували. На жаль, досліджуване нами суспільство не лишило такого розмаїття джерел, як населення ранньомодерної Англії. Від того дослідницький інтерес тільки зростає, і залишається сподіватися, що ми ще аналізуватимемо історії, подібні до тих, що розповідала Тофт, але вже на матеріалах Гетьманщини. Поки що ж констатуємо, що на народжуваність в

Гетьманщині впливали фізіологічні та поведінкові чинники: кліматичні коливання з голодними роками, тривалість періоду лактації, скорочення тривалості фертильності унаслідок шлюбних стратегій, вдівства, хвороб і смертності породіль, відсутності когось із подружжя. Сумарний вплив цих чинників коригував рівень народжуваності у бік її суттєвого зменшення у порівнянні з так званим «біологічним максимумом».

4.2.2. Показники народжуваності та контрацептивна поведінка

Вище ми визначили кілька показників народжуваності й проаналізували їх. Нас цікавила передусім кількість дітей у родині та кількість дітей, яких народжувала жінка упродовж життя. Поза увагою лишився найбільш універсальний коефіцієнт, що характеризує чисельність народжень на одну тисячу представників спільноти й визначається в проміле (‰). Його ми проаналізуємо в окремому параграфі. Згідно з нашими обчисленнями за даними Генерального опису, коефіцієнт народжуваності для населення Стародуба становив 41,5 ‰, Переяслава – 40,7 ‰, Ніжина – 45,9 ‰ [534, с. 105]. Отримані показники відповідають надвисокому рівню народжуваності, адже відповідно до шкали оцінки народжуваності, яку запропонували Борис Урланіс і Володимир Борисов, загальні коефіцієнти, менші 16 ‰, вважають низькими, від 16 ‰ до 24 ‰ – середніми, від 25 ‰ до 29 ‰ – вище середніх, від 30 ‰ до 39 ‰ – високими, а 40 ‰ і більше – надвисокими [354, с. 209–210].

При цьому «наші» показники значно менші за коефіцієнт, установлений Ю. Волошиним для сільського населення Стародубщини у 1758–1767 рр., – 60 ‰ [327, с. 129]. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт, обчислений Б. Мироновим для Європейської Росії XVIII ст., – 60 ‰ [460, с. 159]. За даними Я. Кіся, народжуваність у ранньомодерному Львові становила 46 ‰ [392, с. 365–366]. Для Західної Європи в 1750–1775 рр. середній коефіцієнт народжуваності дорівнював 39 ‰, при цьому для різних регіонів і поселень він міг бути неоднаковим [564, с. 231]. За дослідженнями

К. Гурнего, коефіцієнт народжуваності в Торуні в 1760-х рр. сягав 35,7 ‰. Польський історик дійшов висновку, що показник залежить від кількості людності в місті. Наприклад, для маленького містечка Далєшице з населенням 1109 мешканців він становив 47,9 ‰, тоді як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35–38 ‰. На думку дослідника, у більших містах налічувався більший відсоток бідного населення, для якого укладання шлюбу було проблематичним, і це відобразилося на загальному рівні народжуваності [621, s. 80]. Ці тези Гурнего перегукуються з поясненнями, які висловлені нами раніше. У такому ракурсі коефіцієнт народжуваності вказує на такі моменти:

- народжуваність у Гетьманщині була надвисокою;
- у великих містах народжувалося порівняно менше дітей ніж у селах (з огляду на більшу частку неодруженого дорослого населення);
- показники народжуваності відповідали загальноєвропейським тенденціям.

Окрім усього, коефіцієнт народжуваності може опосередковано свідчити про наявність/відсутність контрацепції. Ця проблема широко дискутована для ранньомодерної Європи. З одного боку, саме поняття «природна народжуваність» унеможливило свідоме обмеження прокреації, і М. Л. Бачі говорить, що у XVIII ст. контрацепції в глобальному сенсі ще не було. З іншого боку, за бажання можна знайти чимало свідчень її застосування. Принаймні немає підстав не довіряти Броделю, котрий, покликаючись на французьких демографів, писав, що у XVIII ст. в Англії та Франції засоби контрацепції були вельми поширеними. При цьому він наводить приклад Мелані – маленького містечка за 47 кілометрів від Парижа. Там з 1765 по 1789 рр. до неї вдавалася четверта частина подружніх пар [319, с. 183–190].

Позірна взаємозаперечність тез М. Бачі і Ф. Броделя спонукає переформулювати дослідницьке питання з (не)застосування контрацепції так: «Чи були контрацептивні практики настільки поширеними в суспільстві Гетьманщини, щоб впливати на рівень народжуваності?» [529, с. 120–126]. На

думку Б. Миронова, про появу контролю може свідчити коефіцієнт народжуваності на рівні 50 ‰ [460, с. 187]. Нагадаємо, що для сільського населення, за даними Генерального опису, він був істотно вищим (на рівні 60 ‰), а показники міських мешканців (40–46 ‰) ми схильні пояснювати специфікою вікової структури населення та шлюбних практик. До того ж основна маса населення Гетьманщини мешкала саме у селах. Отже, можна стверджувати, що в цьому суспільстві контрацепція не була настільки поширеною, щоб впливати на загальний рівень народжуваності. Тут демографічні дані накладаються на наші уявлення про ціннісні орієнтири тогочасного соціуму та його налаштування на продовження роду як обов'язок кожного доброго християнина (про це йшлося вище). Інше питання – чи практикувалася контрацепція взагалі, для чого і в яких формах?

За нашими спостереженнями, у текстах про регулювання дітонародження у традиційному суспільстві почасти з'єднуються воєдино контрацепція та абортівання. Зазвичай говорять про побутування цих двох явищ, засоби, а потім на підтвердження наводять приклад позбавлення від плоду, а не уникання вагітності. Думається, що у суспільстві Гетьманщини названі явища мали виразно різний соціальний контекст. Вагітності запобігали, щоб не допустити народження дитини (і пов'язаних із цим можливих ускладнень). А от до позбавлення плоду вдавалися, щоб приховати факт позашлюбного сексу і таким чином уберегтися від розголосу та відповідальності (принаймні ми не знаємо жодної тогочасної судової справи про аборт у шлюбі). Тож абортівання доцільніше розглядати в контексті дітовбивства, а не регулювання народжуваності.

Щодо доцільності й мотивів запобігання вагітності, то Б. Плонка-Сирока – одна з авторок колективної монографії про виникнення контрацепції – стверджує, що до середини XVIII ст. вона не була нагальною. Тодішня Європа не знала проблеми перенаселення, а навпаки – потребувала поповнення людності. Мотивація до контрацепції з'явилася на межі століть з появою «салонних жінок» з екзальтованою романтичною свідомістю [649,

s. 41–46]. Густота населення у Гетьманщині, за висновками О. Замури, була ще меншою, ніж у Європі, – приблизно 20 осіб на км². При цьому дослідниця припускає, що насправді показник був дещо нижчим, бо у даних А. Перковського (які вона використовувала в процесі підрахунку) кількість населення занижена через недосконалість джерела. Однак у такому разі показник мав би бути вищим за обчислений нею, адже кількість населення стоїть у чисельнику формули. Тим не менше, за таких показників існував баланс між потребами суспільства та здатністю традиційного землеробства ці потреби забезпечити. Демографічна напруга настає за густоти населення 34 особи на км² і вище [375, с. 56–57]. Тож теорія Мальтуса тут ще не знайшла б своїх прихильників.

Населенню Гетьманщини теж явно не була притаманна екзальтована свідомість (принаймні ми цього не бачимо в джерелах). На теренах Російської імперії вона пошириться пізніше. Аж у другій половині XIX ст., виписуючи образ поганої матері, Л. Толстой вкладе в уста Анни Кареніної розповідь про її досвід запобігання вагітності. Для її сестри Доллі це виявиться шоком, несподіваним поясненням існування родин «лише» з однією дитиною чи з двома. Героїня «Війни і миру» Елен теж говоритиме, що не настільки дурна, щоб мати дітей від П'єра. На противагу таким негативним постатям письменник створив і позитивні образи, як-от Кіті Левіна. Вона не думала про контрацепцію, була хазяйновитою і довго народжувала в муках з небезпекою для здоров'я, як це передбачав письменницький канон ідеальної матері. Важко сказати наскільки типові образи «поганих матерів» зобразив Толстой, принаймні Дж. Камінер присвятила цьому дискусійному питанню цілу книгу [629, р. 24–60]. Ти не менше, образи, подібні до Кіті, можуть підказати, де шукати мотивацію до уникання вагітності. Як пише Б. Плонка-Сирока, зацікавленими у регулюванні народжуваності могли бути жінки, котрі побоювалися чергових пологів [649, с. 45]. Їй вторує й А. Гловацька-Печинська: «Смерть під час пологів сприймали загалом без бунту з покорою, як Божу волю. Звичайно, це не означало, що жінки того не побоювалися. Може

бути, саме тому у XVII і XVIII ст. частково застосовували контрацептивні практики» [619, s. 50–51].

Для цього жінки використовували різні способи [586, p. 38–42], головним чином магію. Були відомі різні зілля, які, як уявлялось, мали перешкодити заплідненню. Про «потрібні» трави знали старі жінки, ворожки, також про них опосередковано згадувалося у зільниках. Ці поради описували ефекти вживання деяких рослин, а звідси могли бути відібрані вказівки, як запобігти вагітності (діяти навпаки). Про «реальну» ефективність таких засобів говорити важко, наприклад, контрацептивом в якомусь із польських порадників названо петрушку [619, s. 50–51]. Ґрунтовне дослідження К. Диси на матеріалах ранньомодерної Волині засвідчило широкий арсенал магічних засобів і різноманітність практик [358]. При цьому все ж найперше йдеться про переривання вагітності, а не її запобігання.

Вважали, що певну контрацептивну дію чинить продовження періоду лактації, однак це непевний засіб, до того ж він має інший контекст. Навіть за умови дієвості, переставши годувати груддю, жінка вагітніла знову. Важливо те, що як у сенсі лактації, так і вживання трав, використання магії активною стороною була жінка. Згадані практики і маніпуляції стосувалися саме її організму. А чи існувала чоловіча контрацепція?

Теоретично чоловіки в Гетьманщині могли знати про перерваний статевий акт. Про нього принаймні говориться у Старому Заповіті в надзвичайно негативних конотаціях: «І сталося, коли він сходився з жінкою брата свого, то марнував насіння на землю [...]. І було зле в очах Господа те, що він чинив, і вбив Він також його» (Буття 38:9–10).

Як бачимо, гріх Онана був настільки тяжким, що того скарали на горло. Важко сказати, як ця біблійна історія впливала на реципієнтів. Чи підказувала їм можливий алгоритм дій, чи, навпаки, страхом змушувала утримуватися від таких практик? Останнє видається доволі сумнівним у світлі останніх досліджень народної побожності в Гетьманщині, зокрема висновків О. Романової про секуляризацію суспільної свідомості упродовж XVIII ст. та

тенденцію до підміни дійсного страху за порушення церковних норм турботою про формальне виконання правил заради «людської слави» [501, с. 231]. Ці висновки базуються на вивченні уникань сповіді, ставленні до поховальних практик, тобто вчинків, помітних загалу. Натомість перерваний статевий акт можна вважати «прихованим» гріхом, про який першопочатково знали тільки самі грішники.

Хто міг вдаватися до таких учинків і з яких мотивів? На ці запитання Ф. Бродель відповів, цитуючи одного французького місіонера, який у 1782 р. в Нормандії записав, що перерваний акт подружжя застосовують: «коли вони не хочуть мати величезної кількості дітей, не бажаючи позбавляти себе задоволення, які вони смакували в подружньому житті; ця жалюгідна схильність спільна і для багатих, і для бідних; їхні мотиви різні, але злочин той самий» [319, с. 186].

Історик у властивій йому яскравій манері розлого описує масову появу такої та іншої контрацепції у Франції другої половини XVIII ст. Він навіть уживає термін «контрацептивний десант у селі», наводячи спрощену схему поширення практик від багатих до бідних і з міста до села. Тема контрацепції була дуже важливою для Броделя, адже в узагальнювальному дослідженні їй відведено 15 сторінок. На нашу думку, його теза про вибухове поширення практик запобігання вагітності в другій половині XVIII ст. надто зручно накладається на Броделеве бачення цього часу як переломного для Франції – появу «нового порядку». Але Бродель зауважив, що тогочасна велика і розмаїта Франція не могла обмежитися якимось одним поясненням [319, с. 183–197]. Значно менша за територією Гетьманщина характеризувалася більшою гомогенністю. Є підстави думати, що «злочин Онана» тут якщо й практикували, то хіба під час нешлюбного сексу. Про це опосередковано можуть свідчити питання про те, чи фігурувала еякуляція у тодішніх судових справах. Разом з тим величезна кількість справ про перелюби вказує на зворотнє. Варто враховувати, що чоловік за сексуальні злочини на практиці

отримував істотно менше покарання, а тому не мав особливої мотивації до стримування.

Щодо сексу у шлюбі, то чоловік був не надто зацікавлений в униканні вагітності, адже не він народжував у муках і не він наражався щоразу на смертельну небезпеку. Народженням дитини чоловік сприяв глорифікації себе як батька, але не був так прив'язаний до дітей, як мати. Підтвердженням слугує багато справ про двоє-троєженців, котрі мали дітей в обох шлюбах. Як приклад можна згадати справу злодія-троєженця Левка Іванченка, записану Прилуцьким полковим урядом у 1723 р. Левко залишив першу дружину Олену з двома дітьми в селі Журавка й пішов на службу в охотницький полк Галагана, де пробув чотири роки. Під час служби одружився вдруге, прожив з новою дружиною Ганною в Ірклієві ще два роки, потім покинув її й пішов на Дон, де провів п'ять років. Після цього Левко повернувся до Ганни, жив з нею, але знову покинув уже з двома дітьми і подався до Городища, де втретє одружився. Кілька тижнів він мешкав у Городищі, потім повернувся до Ганни [286, с. 15–16]. Левкові контрацепція була не потрібна, адже він дуже легко лишав своїх дружин з дітьми. Інший фігурант подібної справи Ярмоленко з другою дружиною прижив 8 дітей (без шлюбу), але наперед планував покинути жінку та дітей. Для цього він хотів наступної весни піти в Київ на сповідь і «реченную блядь уже бросить» [502, с. 465]

Питання контрацептивної поведінки також пов'язані із вивченням сезонних коливань народжуваності. У традиційному суспільстві ритм народжень міг бути доволі контрастним. Пізніше його згладять контрацепція, поліпшення умов життя, підвищення комфорту в країнах з холодним чи спекотним кліматом, зміна господарського циклу, інакший вплив релігії тощо [565, с. 222–228; 575, с. 201]. Саме завдяки контрастності (фіксованій джерелом) коливання народжуваності у різні місяці можуть слугувати матеріалом для висновків про важливі й засадничі аспекти функціонування суспільства, такі як дотримання релігійних приписів, ставлення до сексу, річний ритм життя тощо. У цьому сенсі показова дискусія, що трохи раніше

розгорнулася в російській соціальній історії довкола тез, артикульованих Б. Мироновим. Щоб пояснити істотні сезонні відмінності у чисельності народжень, притаманній домодерному російському суспільству, він створив цілу схему, де народжуваність тісно пов'язана зі шлюбністю. Традиційно демографія прив'язує до шлюбу сезонність перших народжень [291, с. 35–45]. Натомість Миронов стверджує, що у жінок вироблявся біологічний ритм зачаття і народжень в один і той самий період, зумовлений часом вінчання. Якщо жінка вступила в шлюб у «добрий час» (за Мироновим – узимку), вона народжуватиме приблизно в той же місяць без проблем по 10–15 разів, якщо в «недобрий» (навесні, влітку), то в неї будуть лише викидні. Це теж мало б сприяти концентрації народжень у «сприятливі» місяці. Схема ґрунтується на ідеї поєднання релігійних та економічних причин сезонності, зокрема господарським циклом, а також додержання постів з усіма їхніми обмеженнями. Вона суголосна з висновками Б. Миронова про велику побожність домодерного православного населення Російської імперії, шанування ним релігійних свят і дотримання релігійних приписів. Цікаво, що при цьому у приклад побожності населення Російської імперії Миронов ставить старого українського селянина, відправленого на заслання у Вятську губернію [460, с. 169–171, 329].

Цю схему розкритикували його ж колеги (представники «тамбовської школи»), які дискутували не тільки з висновками Миронова, а й з методологічними вадами в опрацюванні джерел. Основний акцент науковці робили на тому, що сезонність хрещень, зафіксована у православних метриках, не відображає «реальної» картини [368]. Про це йдеться і в колективному дослідженні інших російських істориків за участю А. Блюма. Вони проаналізували метричні книги першої половини XIX ст. кількох церков поблизу Москви, не беручи до уваги перші народження, й з-поміж закономірностей підтвердили традиційне зниження народжуваності у грудні, піковий стрибок у січні, а також порівняно малу частку народжених у травні. Велику різницю в кількості народжень у грудні й січні традиційно пояснюють

тим, що «грудневі» діти мали бути зачаті під час Великого посту (й таких було мало), а «січневі» – після його закінчення. Однак докладний аналіз показав, що упродовж року найнижчою народжуваність була в останній тиждень грудня, а найвищою – у перший тиждень січня. Самим дотриманням посту такий різкий перехід пояснити неможливо. Його коріння лежить у тогочасному церковному діловодстві. У січні кожного року оригінали метричних книг мали відсилати до консисторії. Щоб зробити це вчасно, священники могли реєструвати народження і смерті, котрі відбулися в останні дні року, на початку року, що наставав. Це сприяло концентрації записів у січні. Думається, що й у Гетьманщині були такі самі проблеми. Принаймні у вересні 1726 р. гадяцький протопоп Олексій Яковлев у листі до писаря Київської митрополії доволі відверто говорив, що не може надсилати екстракти з метрик на початку січня, хіба не враховуватиме грудневих народжень: «Толко ж на первое число невозможно будет, аще бы и вседушне рад тое здѣлати развѣ без декабря месяца [...], разве аще повелите генваря послѣдних или февраля первых числ присилати» [43, арк. 1].

Зауважимо, що критики Миронова повністю не заперечують впливу релігійних постів чи господарського календаря, який, наприклад, міг зменшити кількість зачатъ у серпні, а отже, і народжень у травні. Та все ж вони схильні вважати, що релігійних заборон додержували хіба тільки у випадках, коли було потрібне інституційне втручання церкви в демографічну поведінку. У повсякденному житті цим заборонам слідували не так суворо, інакше б сезонність народжень мала вираженіший характер [291, с. 35–45]. Напевно, у виборі більш переконливих пояснень не треба шукати істину десь посередині між двома моделями, інакше може вийти дещо еклектично, як у дослідженні О. Васик щодо населення Донбасу другої половини XIX ст., де показники рівня народжуваності пояснюються і дотриманням вимог церковного календаря і особливостями церковного діловодства [322, с. 15].

Для нас схема критиків Миронова більш переконлива, тим паче у світлі досліджень О. Романової про гріх і народну побожність населення

Гетьманщини [503, с. 46–66]. Важливо, що вони також не заперечують впливу господарського циклу на дітонародження. Для перевірки дії цих моделей на матеріалах Гетьманщини, а також відповідних узагальнювальних висновків сьогодні бракує достатньої кількості практичних досліджень. Однак, щоб попрацювати з емпірикою, розглянемо сезонні коливання народжуваності у межах однієї з парафій Гетьманщини. За джерело слугуватиме метрична книга Христорощественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку, з якої проаналізовано записи про хрещення (всього 736) за двадцять років – з 1757 по 1776 р. [27; 28] Їхній помісячний розподіл представлено на рис. дод. Б.9.

Аналізуючи рисунок, варто мати на увазі, що йдеться саме про хрещення. Цей важливий аспект чомусь часто випускають з поля зору. У метриках Гетьманщини факт народження дитини не вказували, і вище вже говорилося, що поза обліком залишилися діти, котрі померли неохрещеними. Також між народженням і хрещенням минав якийсь час, а тому сезонність самих народжень у метричній книзі відображено дещо змазано (із запізненням). Якою була ця різниця, сказати важко. Загалом вона становила близько (не менше) тижня, і це треба враховувати.

Як бачимо, сезонність хрещень у Яреськах доволі виразна. Найбільше хрещень зафіксовано у січні. Причому цей місяць істотно контрастує з груднем. Січневий пік логічно пояснювати як зачаттями, що відбулися у квітні (після Великого посту), так і специфікою церковного діловодства, про яку вже йшлося – перенесення записів про хрещення із грудня на січень. Однак на прикладі цієї конкретної метрики не можна однозначно говорити про те, що всі хрещення з кінця грудня перенесено на січень наступного року. З 58 грудневих записів 8 було зроблено в останній тиждень року, причому подибуємо два записи про хрещення 25 грудня (на Різдво), тобто у день, дуже насичений богослужіннями. Є й «пізніші» записи, аж до 31 грудня включно [27, арк. 5, 12; 28, арк. 2, 5]. Показово, що три з восьми таких хрещень відбулися в останній рік з аналізованих (1776 р.), коли до записів, імовірно,

долучився інший ієрей. Схоже, ми маємо справу із впливом особистості священика на джерело [294, с. 80].

Разом з тим в останній тиждень грудня хрестилося удвічі менше дітей, ніж у кожен із трьох перших тижнів. Вочевидь, якесь зміщення таки було, адже стрибок народжуваності в січні не можна пояснити тільки зачаттями після Великого посту. Нагадаємо, що Великдень – «перехідне» релігійне свято, і за аналізовані 20 років воно відбувалося у проміжку від 22 березня до 25 квітня, тобто квітень іноді випадав, на відміну від травня, коли вже точно завершився піст і могли бути зачаті «лютневі» діти. Це принаймні пояснює велику кількість охрещених у лютому. Порівняно щедрими на народжуваність також були осінні місяці. Тоді хрестилися діти, зачаті в грудні–лютому, зокрема й між Пилипівкою та Великим постом. Зауважимо, що Пилипівський піст не зміщувався у часі, тому і січень, і лютий були дозволеними для шлюбів і сексу. Найменше хрещень зафіксовано у квітні–червні, коли мусили хрестити дітей, зачатих у липні–вересні. Отож метрика показує максимум зачатъ у грудні–лютому та квітні–травні й мінімум у липні–вересні. Чи може це щось сказати про сезонну сексуальну активність населення Гетьманщини?

По-перше, вона справді простежується, нехай і з багатьма можливими застереженнями (наприклад, про вплив особливостей реєстрації). Цікаво, що виявлена сезонність збігається з рекомендаціями лікарського порадника, застосовуваного у Гетьманщині й датованого 1715 р. Поміж іншого, рукопис рекомендує, що треба і що не треба робити у різні пори року. Зокрема влітку – «з женою мало совокуплятися», восени – «беречся тружания великого и з женою многого совокупления», а взимку – «з женою совокуплятися болши, нежели лѣтом». Про подружнє життя навесні нічого не йдеться, однак оскільки про цю пору року сказано, що вона «подобна вѣтру, буяет кровь», а також у цей час «предстоит многое мужество и тружание», то, вочевидь, секс передбачався «за замовчуванням» [44, арк. 221–222]. Необхідно пам'ятати, що міркування в пораднику можуть більше транслювати уявлення галенівської медицини, ґрунтованої на теорії рідин, а не бути зумовлені річним

господарським циклом. Окрім сезонності, привертає увагу виразно маскулінний характер риторики. Активною стороною є чоловік. Видається, що і сезонність зорієнтована на його потреби. Зрозуміло, що простолюди навряд чи керувався б подібними текстами. Тут важливішими були уявлення, скажімо, про найкращий час для перших шлюбів, а отже, і перших легальних сексуальних контактів і зачатъ. Абсолютний максимум таких шлюбів у Яреськах припадав на січень, і це мусило збільшити кількість осінніх народжень, але аж ніяк не пояснює весь цикл [532, с. 51–52].

По-друге, виникає питання про те, чим була зумовлена така сезонність – релігійними чи господарськими міркуваннями? Графік сезонності хрещень у Яреськах показує, що дітей зачинали впродовж усього року, зокрема і в місяці посту, тобто подружні пари не дотримувалися всіх обмежень, принаймні тих, що забороняли секс. Цікаво, що на місяці Пилипівського, Великого чи Петрівського (припадав на червень) постів аж ніяк не доводилося найменше зачатъ. Короткого Успенського посту (1–15 серпня) було явно не достатньо, щоб настільки зменшити народжуваність. Такі самі спостереження на польському матеріалі XVII–XVIII ст. дали підстави Цезарію Куклю зробити висновок, що церковні настанови, які виголошували потребу сексуальної помірності, в той час не завжди знаходили послух у своїх реципієнтів [632, с. 352]. О. Романова в аналогічних висновках категоричніша. Йдеться про гріхи «проти моралі» взагалі та їх сприймання суспільством Гетьманщини, коли людина, наприклад, у піст могла не обмежувати себе щодо сексу, оскільки думала, що зміє з себе гріхи формальною сповіддю, покаанням, прощею [502, с. 469].

Якщо ж ми заперечуємо визначальний вплив релігійного циклу на цикл народжуваності, то мусимо пристати на думку Ц. Куклю. Він стверджує, що сезонність, котру ми побачили в Яреськах, притаманна землеробським суспільствам, у яких зростання сексуальної активності відбувається у весняні місяці, від квітня до червня, де найбільш «продуктивним» видається травень. З липня по жовтень спостерігається спад зачатъ, пов'язаний із виконанням

польових робіт (сінокоси, тривалі жнива, оранка тощо). Потім зі зменшенням кількості робіт узимку сексуальна активність знову зростає. Висновок Ц. Кукльо може відображати зміну поглядів історичної демографії на проблему, адже він коригує тезу своєї «попередниці» – І. Гієшторової, котра писала: «В добу натуральної демографії концентрація шлюбів у листопаді і в перші місяці року детермінувала сезонність хрещень. Більшість дітей... народжувалося від вересня до березня, максимум уроджень у Франції припадало на березень» [632, s. 252]. Зауважимо, що це схематична модель, проте вона добре пояснює механіку сезонності народжуваності у традиційному суспільстві. Уже для XIX ст. подібні моделі потребуватимуть уточнень і врахування особливостей міста чи села, локальної території тощо. Так, М. Філіпова стверджує, що цикл сільськогосподарських робіт якщо і впливав на сезонність народжуваності у задунайських колоніях Бессарабії в першій половині XIX ст., то лише опосередковано [565, с. 228]. Зрештою разом із демографічним переходом контрастність сезонності народжуваності буде зменшуватися.

Якщо підсумувати сказане у даному параграфі, то вважаємо, що суспільство Гетьманщини якщо й могло застосовувати контрацептивні практики, то у таких масштабах і з такою дієвістю, що їхній вплив на рівень народжуваності не простежується. Особливості народжуваності більше визначалася способом життя і шлюбним віком, що зокрема зумовило специфіку відповідних показників міського і сільського населення. У контексті свідомого регулювання репродуктивної поведінки більш притаманними суспільству Гетьманщини здавалися періодичні утримання від сексу, наприклад, під час посту. Проте ці дії вже не є контрацепцією. До того ж вони наше дослідження не підтвердило їх масове побутування. Сезонність народжуваності визначалася господарським циклом, а також сезонністю шлюбів, але не униканням сексу під час постів. Цей факт також коригує стереотипні уявлення про побожність населення Гетьманщини.

4.2.3. Акушерські практики в Гетьманищині

Дослідники акушерської справи в ранньомодерну добу наголошують на її розвитку й у доволі пасторальних тонах змальовують картину поступу, починаючи із заснування знаменитої школи для акушерок при шпиталі Hôtel-Dieu в Парижі (XVI ст.). Мова не тільки про важливі наукові відкриття, а й про їх популяризацію – друкування спеціальних трактатів, книг про повивальну справу і підручників для повитух. До прикладу, у 1534 р. в Королівстві Польському побачила світ і перша лікарська книга – «Zielnik Stefana Falimirza», що містила великий та щедро проілюстрований трактат про народження діток [600, s. 26].

Це були «перші ластівки», справа рухалася, але повільно. Одну з перших (після шпиталю Hôtel-Dieu) шкіл акушерок було відкрито у 1728 р. в Страсбурзі. Дещо пізніше такі заклади з'явилися у Відні, Берліні, інших містах. Перший акушерський шпиталь у Великобританії виник у 1739 р., там акушерки практикувалися і складали фахові іспити. Загалом станом на XVIII ст. в Європі існувало кілька окремих наукових шкіл акушерської справи: французька, англійська, німецька. Вони вже навіть мали свої особливості. Так, французька була спрямована на запобігання можливим проблемам і більш схильна до лікарських втручань. Англійська школа покладалася на природний потенціал жінки і втручалася лише в крайніх випадках. Для неї було важливішим життя матері, ніж дитини. Відмінності між школами полягали у ставленні до конкретних прийомів, застосування інструментів (акушерських щипців) і т. д. Вважається, що німецька школа перейняла усе найкраще від англійської, однак в одному з перших німецьких акушерських шпиталів з 2540 пологів 1046 завершилися маніпуляціями з акушерськими щипцями (котрі могли бути смертельними для дитини), а 111 – абортom [600, с. 25].

Саме німецький варіант спочатку поширився в Російській імперії, де у 1757 р. в Москві й Петербурзі було відкрито перші акушерські школи. Утім їхню діяльність не варто перебільшувати, позаяк «випускниць» не вистачало навіть для столиці та найбільших міст. Відомий указ Сенату від 29 квітня

1734 р. передбачав поступове навчання потрібної кількості повитух для столиці. «Зайвих» належало направляти в інші міста: «число присяжных бабок да будет впредь въ Москвѣ до 15, а въ Санктпетербургѣ до 10, и за тѣмъ когда будутъ излишнія, опрѣделять по одной бабкѣ въ каждой Губернской городѣ, а когда и тѣ будутъ удовольствованы, по тому жъ опредѣлять и въ каждой Провинціальной городѣ, дабы со временемъ ими все Государство удовольствовать» [260, с. 56].

Як бачимо, повсюдна поява спеціально навчених державою повитух, навіть по одній у губернських і повітових містах, була перспективою віддаленою і туманною, а для переважно сільського населення Гетьманщини – тим паче. Риторика схожих просвітницьких ініціатив засвідчувала багато проблем «якісного» характеру. Інструкція для повитух 1734 р. містить чимало заборон і промовиста в сенсі явищ, котрі намагалися побороти: пияцтво, лихослів'я, зловживання «изгонительными» ліками, балакучість, жадібність [569, с. 127–133].

Ці самі моменти фігурують і в Уставі 1789 р. Отож за 50 років мало що змінилося або ж зміни стосувалися лише нечисленного кола освічених осіб. Десь так було з відомою працею Н. Максимовича-Амбодика «Мистецтво повивання...», виданою у 1784–1786 рр. Традиційно її наводять як приклад розвою українського акушерства [369, с. 73], однак при цьому не беруть до уваги те, що йдеться про велике шеститомне видання обсягом до тисячі сторінок з медичною термінологією та відповідними ілюстраціями. Ця книга стала переворотом у медичній науці, але вона була недоступною сільській повитусі – як фінансово для купівлі, так і з погляду рівня освіти, недостатнього для осмисленого прочитання. Так само недоступними були інгредієнти пропонованих рецептів, хірургічні інструменти тощо. Натомість у Гетьманщині існував цілий пласт лікарських порадників, які пропонували простіші й лаконічніші рецепти, ґрунтовані на звичних інгредієнтах і традиційних практиках. Це не означає, що «наші» пупорізки гірші за своїх закордонних колег. Вважають, що принаймні у першій половині XVIII ст.

англійських акушерок рекрутували з найнижчих прошарків населення, вони були неграмотними й алкоголічками [600, s. 22]. За твердженням М. Воллер, їхня некомпетентність часто спричинювала смерть породілей або немовлят [563, с. 58–69]. Описуючи розвиток акушерства в Речі Посполитій з багатьма прикладами усіляких новацій, Ц. Кукльо все ж констатує, що населення більше зверталось до бабів. Він стверджує, що навіть у «передовій» у цьому сенсі Франції до Французької революції породіллі більше користувалися послугами ненавчених бабок [632, s. 308–310].

Тому, говорячи про подібні явища, зовсім не варто оперувати поняттями «гірші» чи «кращі». Повитухи в Гетьманщині були такими, якими могли бути в тогочасному суспільстві. Їх це суспільство рекрутувало, а вони робили свою роботу так, як могли її робити. Оскільки населення помітно зростало, в цілому баби-повитухи справлялися зі своїми обов'язками. Враховуючи важливість цієї «професії», нижче поглянемо на її представниць уважніше.

Передусім варто зауважити, що в українському традиційному суспільстві застосовували на позначення повитух досить різноманітні маркери. У різних регіонах України їх могли називати по-різному. У північних районах говорили «баба», «бабка», у Середньому Подніпров'ї – «пупорізка», «породільна» [331, с. 67]. При цьому у обліковій документації Гетьманщини бачимо тільки один з них – «баба», що зазвичай ототожнюється насамперед із повитухою [351, с. 32; 373, с. 20–21]. Однак, назагал він окреслював коло осіб, ширше, ніж те, яке ми розглядаємо у цьому сюжеті. Так, у народних приказках початку XVIII ст., записаних Климентієм Зіновіївим, бабою марковано літню жінку, і вона часто фігурує на побутовому рівні поряд з дідом. Утім у його власному віршуванні до цього значення додається ще й негативний контекст. Поняття «баба» у спеціальному вірші «О бѣомѣ(р)зскихъ баба(х) шепотницахъ и о проклятыхъ чаро(в)ницахъ, и о дшѣпогибѣ(л)ны(х) ихъ ворожкахъ» вжито на позначення жінки, яка практикує чари [217, с. 101–102]. Йоаникій Галятовський також повчав у разі хвороби не звертатися до «бабы альбо чаровници», а шукати допомоги у Богородиці [199, с. 362]. Схожа риторика

простежується й у судових справах, у яких бабу звинувачували у приготуванні зілля тощо. Квінтесенцією цього можна вважати описаний у попередньому розділі епізод із життя гетьмана Івана Брюховецького та Дарії Ісканської, в якої, нагадаю, майбутнє дитя нібито викрали саме гадяцькі баби. У традиційному суспільстві чари мали й позитивну конотацію. Десь так було з героїнею розповіді «Пошесть», опублікованої на шпальтах «Київської старовини», молодого знахаркою Оленою, яку «впрочемъ въ окресности почему-то всѣ называли бабой Олеськой» [226, с. 161].

Дуже важливо, що термін «баба» фігурує в Генеральному описі (у своєму найвужчому значенні). Тут він прив'язаний не до віку, а до окремої соціо професійної групи. Такий маркер ужито поряд з вказівками станової належності (власне, замість них), соціальної ролі (наприклад, наймичка) чи патрілінійними прив'язками жінки до чоловіка або ж батька. Його застосування може означати суспільну значущість цієї «професії», принаймні для укладачів Генерального опису тих населених пунктів, де ми натрапляємо на таку фіксацію. Однак вона не є правилом. Скажімо, ми не бачимо баби у Генеральному описі Полтави, Переяслава, Ніжина [94; 111; 116; 121; 234]. Вочевидь, інструкція жорстко не вимагала реєструвати належність до цієї соціо професійної групи. Радше це була місцева ініціатива «знизу».

Аналогічні ініціативи підтверджують інші джерела. Щось так само спонукало постійно робити записи про повитух у своєму щоденнику священиків Кирнецьких з Глухівщини. У більшості згадок про хрещення подибуємо вказівку імені баби, через котру «взято ім'я» (про це докладніше йтиметься у відповідному пункті). Більше того, на свято Преображення Господнього під час святкових богослужінь священик Кирнецький у церкві «приобщи́л 12 бабъ» [285, с. 167]. Подібні згадки наштовхують на роздуми про важливість баби для церкви, залученість у життя парафії, а також про ремесло повитухи як таке, що істотно виходило за межі стосунків власне з жінкою, яка народжує. Окрім негативного конотування, баба все ж є і позитивним персонажем релігійного дискурсу, у Святому Письмі вона виступає на стороні

«добра» й рятує життя. Мабуть найвідоміший сюжет оповідає про відмову повитух вбивати хлопчиків: «І звелів був єгипетський цар єврейським бабам-сповитухам [...]: Як будете бабувати єврейок, то дивіться на порід: коли буде син, то вбийте його, а коли це дочка, то нехай живе. Але баби-сповитухи боялися Бога і не робили того, як казав їм єгипетський цар. І вони лишали хлопчиків при житті [...] І Бог чинив добро бабам-сповитухам, а народ розмножувався і сильно міцнів. І сталося, тому, що ті баби-сповитухи боялися Бога, то Він будував їм доми» (Вихід 1:15–21).

Записи щоденника Кирнецьких свідчать про добрі стосунки цих священиків із повитухами, принаймні вони не згадують про конфлікти. Вочевидь, це було важливим для нормального функціонування мікросоціуму парафії, у якому баба могла мати авторитет, іноді навіть вивершуючись над парохами. У жовтні 1751 р. священик полтавської церкви Преображення Григорій Стрийко доповідав митрополитові Тимофію Щербацькому, що у його приході є баба Оришка, котру прозивають святою і яка «волшебними дѣйствіями бадається и многих тѣми прельщает». За словами пароха, «а якія дѣйствія волшебнія оная дѣйствуєт, ужасно и слушать». Отець Григорій наодинці говорив з Оришкою і переконував її піти у монастир для спокутування гріха, однак та відмовилася. Тоді священик почав вимагати від неї обіцянку більше не чарувати і не бути бабою під час пологів. Та пообіцяла. Історія не набула загострення, бо жінка тяжко захворіла. І чотири роки була прикутою до лікарняного ліжка в одному з полтавських шпиталів. У цьому розповідь джерела збігається з уявленнями про важку і повільну смерть відьом [155, арк. 1–6 зв.].

Фігурування бабів в облікових джерелах на кшталт Генерального опису дає можливість поглянути на цю мікрогрупу на тлі спільноти окремого населеного пункту. Це можна зробити на прикладі Стародуба, де їх визначено під час перепису. Там із 1523 дорослих жінок – мешканок міста терміном «баба» марковано вісім, тобто 0,5 % жіночого населення [111]. Напевно, буде хибним стверджувати, що це ті самі «навчені» акушерки, потребу в яких

артикулював цитований вище сенатський указ 1734 р., адже він навіть для Санкт-Петербурга пропонував мати до десятиох повітух, тобто нехай і для полкового, але провінційного міста вісьмох було б забагато. Вочевидь, мовиться про «звичайних» пупорізок, які не мали відповідної освіти і керувалися власним досвідом.

Про те, що йдеться саме про повітух, а не просто літніх жінок, свідчить їхній вік. Наймолодшою з них була «баба Прасковья Миронова», якій на час перепису виповнилося 23 роки. Вона мала гарне здоров'я, наймалася по півроку за один рубль, харчі й одяг. Наступна за віком – наймичка військового товариша тридцятирічна «баба Мотрона Иванова». Щодо іншої жінки привертає увагу формулювання «баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова». При цьому у дворі дітей не записано, самій Ірині виповнилося 45 років. Наймичкою марковано і 50-річну «бабу Ховроню». Решта бабів були літнього віку: у міщанської вдови Домни «живе на пропитании баба Прасковья Иванова дочь» – 60 років, «дряхла». Шістдесятирічна баба Устина – «слепа и глуха». Дряхлими були вісімдесятирічні Мотрона та Анастасія Денисиха [111, арк. 200 зв., 218 зв., 226 зв., 240 зв., 330 зв., 448 зв., 571 зв., 574 зв.].

Вік цікавий у тому сенсі, що коригує загальні уявлення про повітуху як обов'язково людину літнього віку. Маємо на увазі не тільки сучасне бачення, а й етнографічні дослідження XIX – початку XX ст. Так, згідно з розвідками О. Малинки бабами ставали жінки 45–50 років, які самі вже перестали народжувати. Якщо ж баба таки народжувала, то з неї всі сміялися, а дитину називали «бабинець» [433, с. 257]. М. Грушевський визначив дві необхідні якості повітухи – зрілий вік, який означає досвід, і народження власних дітей: «баба повинна бути опитна, знаюча, стара жінка» [346, с. 165]. Це було важливою умовою, оскільки баби здебільшого не передавали свої знання, а отримували їх молодими під час власних пологів. М. Сумцов писав, що бабою могли вважати жінку, яка народила дівчинку [556, с. 29–30]. Усупереч озвученим вище тезам соціогрупа повітух Стародуба була різновіковою,

частка літніх осіб у ній дорівнювала 50 %. Понад те, три повитухи (37 %) були з погляду демографії цілком дітородного віку.

За даними Генерального опису, у Стародубі відбувалося мінімум 166 пологів на рік, тобто в середньому по 20 на бабу. Необхідно враховувати, що ця кількість дуже умовна й непевна. З одного боку, чисельність народжень мала б бути вищою через недооблік діток (зокрема померлих при пологах), з іншого – акушерськими практиками насправду могли займатися й жінки, не марковані в описі бабами. Тож логічним видається також припущення, що далеко не всі повитухи потрапили до опису. Нагадаємо, що в описі Стародуба вони становили лише 0,5 % дорослих жінок (8 з 1523). Натомість у щоденнику Кирнецьких так чи так згадано аж 18 бабів, при цьому в їхній парафії значилося 206 дорослих жінок [285, с. 45–46], себто, на перший погляд, майже кожна дев'ята доросла мешканка приходу бабувала. Однак треба зважати на те, що, за даними щоденника, тільки вісім жінок упродовж року приймали по двоє і більше пологів, з них лише дві баби зробили це понад чотири рази. Цікаво, що «лідерки» належали до різних соціальних верств. Найпопулярнішою (сім згадок про бабування) була Марія Куртова – вона не фігурує серед сільського істеблішменту, натомість її «конкуренткою» (п'ять згадок про пологи) стала Євдокія Терещенкова – дружина вїйта с. Ховзівка. До речі, вона приймала пологи і в невістки ховзівського священика Федора Кирнецького [285, с. 53].

Найбільш очевидно (для нас) перевагою Марії Куртової міг бути її досвід, а Євдокії Терещенкової – соціальний статус. На жаль, джерело замовчує їхній вік і фізичний стан. Але такі дані вказано про стародубських повитух, тому повернемося до них. Тут постає питання: як часто бабувала Параска Миронова з огляду на її молодий вік – всього 23 роки? Або чи могла приймати пологи сліпа і глуха шістдесятирічна Устина? Чи уможлиблювала заняття акушерськими практиками слабкість вісімдесятирічних бабів Мотрони й Анастасії? Цілком можливо, що основну акушерську практику в

Стародубі здійснювали 3–4 баби, які тоді приймали 55 і більше пологів на рік, однак це лише припущення.

Генеральний опис певною мірою дає змогу перевірити наявність власних дітей у бабів. У цьому аспекті документ теж суперечить етнографічним даним, оскільки подає безпосередню вказівку про дітей лише однієї баби з вісьмох. Уже знайома нам Анастасія Денисиха проживала разом зі своєю сорокарічною дочкою (вдовою) Марфою та онукою Іриною. Останній на момент перепису виповнилося 16 років, тобто, коли народилася Ірина, Анастасії Денисисі було 64 роки [111, арк. 420зв.]. Можливо, саме вона бабувала на пологах у власної дочки Марфи. Зауважимо, що Денисиха – єдина баба, яка, за даними Генерального опису, відповідала основним критеріям, що їх називали етнографи: мала літній вік і дочку, але при цьому на час перепису була «дряхлою». Випадок Денисихи змушує звернути увагу на ще одну деталь. Вона живе зі своєю родиною без чоловіка, проте не маркована як вдова. Взагалі, сімейний стан вісьмох бабів ніяк не позначено, усі вони живуть без чоловіка, утім у джерелі фігурують без звичних вказівок на кшталт «жінка» чи «дівка». Це ще одна підстава для роздумів про статус баби у традиційному соціумі.

У решті випадків джерело не подає відомостей про дітей. Можливо, вони вирости і жили окремо чи подалися в найми. У цьому ракурсі привертає увагу Параска Миронова. У свої 23 роки вона вже була бабою, проте дітей з нею не записано, інформації про чоловіка теж немає, як немає і вказівки «дівка». Діти Параски (якщо вони були) не досягли повноліття і мали б жити з нею або ж могли податися в найми чи в учні і жити у дворі господаря. Якщо Параска Миронова була немісцевою, то можемо припустити, що діти залишилися у селі, з якого вона прийшла, та джерело не вказує місце її народження, хоча зазвичай така вказівка міститься. Діти тридцятирічної Мотрони Іванової навряд чи zostалися в селі, бо вона походила зі Стародуба, утім даних про них у джерелі немає [111, арк. 218 зв.; 547 зв.]. Зрештою вони

могли померти малолітніми, й у зв'язку з цим припущенням постає питання: чи мала право бабувати жінка, яка народила дітей, однак ці діти померли?

Якщо породілля кликала бабу, щоб отримати бодай якусь допомогу під час пологів, то для чого це було потрібно самій бабі, адже та ризикувала життям матері й дитини? За свідченнями М. Грушевського, вони більше бабують через те, «що їм щось перепадеться та й пошана їм од хазяїв і од людей» [345, с. 164]. Отже, переваги бабування полягали у винагороді (матеріальному чиннику) і повазі. Водночас О. Малинка, характеризуючи неодмінні риси баби, писав: «головне вона повинна бути багатою і щедрою» [433, с. 256]. Поглянемо, наскільки ці риси актуальні для стародубських бабів.

Очевидно, що вони потребували матеріальної підтримки, бо чотири з них наймитували і отримували до 2,5 рубля на рік, ще троє жили «на пропитании» [111, арк. 200зв.]. Ці жінки не мали власної хати і мешкали у дворах своїх господарів на «одеже и харчах хозяйских». Анастасія Денисиха, як я зазначав, жила разом з дочкою-вдовою та онукою, які заробляли на життя прядінням, їхнє господарство трималося лише на жіночих руках і навряд чи давало стабільний прибуток [111, арк. 420зв.] Тобто матеріальний стан усіх стародубських бабів, названих в описі міста, був поганим і міг поліпшитися завдяки бабуванню.

Участь у пологах та низці важливих обрядів, за етнографічними розвідками, могла забирати багато часу, тим паче, якщо повитуха часто приймала пологи. Стародубські баби були наймичками, тож цікаво, як ставилися господарі до бабування своїх робітниць, адже їх могли покликати до породіллі будь-коли, навіть у процесі виконання якихось важливих робіт. Можливо, це позначалося на оплаті праці таких жінок. Навіть молодші й здоровіші з-поміж них отримували 2–2,5 рубля на рік, тоді як інші наймички, за даними джерела, заробляли в середньому на 1–2 рублі більше [111].

Показовим прикладом такої диференціації може слугувати двір одного з пушкарів стародубської полкової артилерії, який доволі добре платив своїм

наймитам. Крім родини самого власника двору (п'ять осіб), там мешкали учень і восьмеро наймитів. Із них грошей не отримували тільки учень Іван (що закономірно) й десятирічна сирота Феодосія. Серед решти заробітчан найменше (2 рублі на рік) одержувала п'ятидесятирічна баба Ховронія. Наступною в рейтингу була п'ятнадцятирічна дівка Марфа з трьома рублями на рік, що істотно вище.

Загалом можна зробити обережний висновок, що бабуванням займалися передовсім бідні жінки, щоб мати з цього додаткові засоби до існування. Утім цю тезу не варто абсолютизувати. Нагадаємо про Євдокію Терещенкову, яка бабувала, будучи дружиною сільського війта. Статки її родини засвідчені записами у щоденнику Кирнецьких про пожертви її чоловіка. Ще хтось із їхньої рідні був ктиторм місцевої Свято-Миколаївської церкви. Євдокія могла бабувати не так для зиску, як за «пошану». Цим вона заробляла соціальний капітал і підвищувала значущість своєї родини в житті села. Можливо, її кликала на пологи саме сільська верхівка (як зробив місцевий священик), а можливо, вона допомагала і незаможним, бо матеріальний стан родин був різним і далеко не всі могли добре заплатити.

Це спостерігалось в усій Європі. Так, лондонські повитухи, згідно з тогочасними нормами, повинні були надавати однакову допомогу нужденним і багатим жінкам незалежно від винагороди. Проте на ділі незаможна жінка могла залишитися без допомоги повитухи, як про це неоднозначно пише М. Воллер: «багато бідних жінок не помирали тільки тому, що не зазнавали втручання повивальних бабок» [563, с. 58–63]. Тут англійська дослідниця дещо необ'єктивна. Протилежне судження теж матиме право на існування, адже проблеми виникали й унаслідок відсутності допомоги від повитухи. Так сталося у жовтні 1756 р. в м. Ромни Лубенського полку, коли Данило Вергун вигнав свою дружину Устину з хати в сіни, щойно вона почала народжувати. Чомусь чоловік не хотів кликати бабу, сказавши: «хай пощаде тебе враг». Через відсутність повитухи немовляті відірвали пуп і воно зійшло кров'ю [33, арк. 1].

Повертаючись до європейських практик, зазначимо, що у річпосполитському місті Торунь діяльність акушерок оплачувала громада. У міському бюджеті з XV ст. існувала певна квота, що йшла на утримання лікарів і повитух. У 1761 р. місто утримувало цілу медичну службу: головного міського лікаря, трьох лікарів, хірурга, наглядача міських лазень, трьох повитух [621, s. 84–85]. Ці пупорізки були постійними, заробляли на життя акушерством і, вочевидь, мали хоч якісь фахові знання та перебували під контролем головного лікаря. Ймовірно, їм належала цілком виправдана монополія на приймання пологів. Аналогічних відомостей щодо Стародуба не вдалося знайти, але, наприклад, у бюджетах Києва середини XVIII ст. видатків на лікарів і повитух не зафіксовано [241, с. 64–98].

Породіллям і новонародженим Стародуба пощастило менше, оскільки їм доводилося мати справу з бабами, яких навряд чи контролював полковий лікар. Їхня діяльність скоріше залежала від міських пліткаррок, які поширювали відомості про незадовільні пологи та повитух-невдах. Таку бабу з часом переставали кликати, і тоді вона втрачала «пошану од людей». Навіть етнографи кінця XIX – початку XX ст. зауважували часом абсолютну безпорадність повитух, які весь спосіб лікування переймали від інших бабів, коли самі народжували. Така баба пильнувала лише, щоб усе відбувалося згідно зі звичаєм, тому пологи часто закінчувалися нещасливо або ж мали важкий перебіг.

Заувага М. Грушевського і теза М. Воллер спонукають заторкнути й питання фаховості повитух Гетьманщини. Ця проблема не підлягає якомусь кількісному аналізу. Якщо пологи минали успішно і баба добре виконувала свою роль, джерела про це переважно мовчать, так само, до речі, як і про більшість ускладнень, хіба вже якщо йдеться про занадто казусні випадки, як-от наведений за приклад у другому розділі про народження в 1743 р. у Києві дитяти в материнському амніоні. Нагадаємо, що саме повитухи оголосили малюка бісом і змусили батька витесати осикового кілка, котрим пробили немовля наскрізь. Ця ситуація вкотре свідчить: у ранньомодерний час

«професійні знання», зокрема й про акушерство, акумулювали, окрім предметного досвіду, також релігійні та традиційні уявлення своєї доби, котрі, власне, і невіддільні від цих знань [182, с. 39–40].

Так само неоднозначно дії баби сприймали ззовні. Інколи шкоду, завдану нею, могли виправити тільки вищі сили. Промовисте у цьому сенсі чергове чудо, яке описав Петро Могила. У ньому фігурує халатна повитуха, котра не помітила, що погано зав'язала дитині пупок: «У літо 1629 у городі Білоцерківському Яну Піглавському народилася дочка. За звичаєм, баба, прийнявши дитя, урізала пупка, але недобре зв'язала. Не помітила це баба, поклала дитину в коритці, вночі ж кров потекла маляті пупком – кров'ю спливаючи, вмирало». У розв'язці сюжету баби немає. Оповідач не змушує своїх героїв знову вдаватися до її послуг. Натомість матері радять дати обітницю піти на прощу до церкви Богородиці Печерського монастиря. Коли така обітниця дана, кров перестає йти, а немовля одужує. Прочитання тексту змушує констатувати, що у цій історії головним є факт чудесного зцілення, а не сама дитина. Для переконливості автор наводить деталі про кров, коритце тощо, однак зовсім не уважний до самої дитини. Немовля спочатку у нього дівчинка, а на етапі зцілення це вже хлопчик [235, с. 143–144].

Разом з тим у судових справах, пов'язаних із вагітністю чи дітонародженням, часто подибуємо приклади, коли баба виконує роль експерта. Так, коли у 1741 р. у великій судовій справі про прижиття і вбивство дитини монахом Мгарського монастиря Онуфрієм допитували матір немовляти Гапку, то, між іншим, цікавилися, чи знав ще хтось про її вагітність. Горопашна відповідала, що ніхто не відав, навіть її рідна сестра, «понеже тож розумѣла, что будто я такая жирна». Коли дійшла черга до баби Тетяни Суцихи, та сказала, що знала про вагітність і факт пологів, адже «Гапка Кухарка прежде того очень гладка была, а на той час тѣла спала и сорочка на грудях од покорму одшкорубѣла» [150, арк. 1–2, 4]. Є й чимало інших моментів, де пупорізка засвідчує факт пологів, народження дитини живою чи мертвою, оглядає на наявність ушкоджень.

Більше того, до баби зверталися навіть у випадках, коли, здавалося б, у цьому вже не було сенсу. Поглянемо на одну з таких історій. У грудні 1768 р. мешканка села Павлівка Зіньківської сотні козача донька Ксенія народила блудно прижите немовля. Дитина з'явилася на світ мертвою. Її мати намагалася приховати факт пологів, причому доволі успішно. Спочатку вона заховала тільце у тому хліві, де народжувала, наступного дня, загорнувши в полотно, поклала в «нову» скриню свого батька, ще за кілька днів знову закопала в хліві. Про цей випадок, можливо, ніхто і не дізнався б, однак за якийсь час Ксенія сама знову викопала тільце й понесла до баби, яка жила близько, щоб та «отцу ее [...] объявила». Натомість баба Анна Біличка (вдова) дівку тільки вилаяла і веліла забиратися геть. Тоді породілля зайшла в хлів до Білички й поклала там тільце в якесь сито. Наступного дня до дівчини прийшов місцевий священик та інші особи «по пронесшемуся в селѣ Павловки слуху» і почалося розслідування [130, арк. 3–5]. Історія з-поміж подібних вирізняється зверненням дівчини до Анни Білички через деякий час після пологів, коли «медична» допомога породіллі, а особливо дитині, була не потрібна. Утім Ксенію все одно щось спонукало діяти через бабу, зокрема й для оголошення про подію своєму батькові. На жаль, причин ми не дізнаємось, однак подібні справи засвідчують: участь баби в появі малюка на світ не обмежувалася власне актом пологів. Ідеться про більш широкий спектр діяльності, пов'язаної з перебігом вагітності, участю у хрещенні дитини, легітимацією народження тощо.

Якщо ж говорити про пологи, то їх ідеальну картину чудово передано на малюнку однієї з метричних книг першої половини XIX ст. Кольорова акварель зображує просторе світле приміщення, розділене фіранкою на дві частини. В одній частині лежить породілля зі сповитим немовлям, до неї із глеком поспішає жінка (можливо, баба), поряд за занавіскою стіл, за яким сидять жінка і два чоловіки, один з них (схожий на священика) тримає чарку, інший щойно відрізав якийсь наїдок і щось говорить. Ми споглядаємо приємну ситуацію, котра свідчить, що пологи закінчилися благополучно [148, арк. 11].

Складно сказати, який відсоток пологів був настільки ідеальним. Можна говорити хіба про можливі проблеми та відхилення від норми, яких теж зафіксовано немало. Це стосується навіть місця народження. Хата простолюду в Гетьманщині зазвичай мала одну жилу кімнату, тож окремого простору для народження не передбачалося. При цьому пологи могли відбуватися де завгодно. Про такі випадки згадує Климентій Зіновійв. Він пише про жінок, які народжують у дорогах, полях, лісах, хоча, щоб мінімізувати труднощі та хвороби, краще народжувати вдома. Із контексту відповідного вірша випливає, що перейми у жінок починалися зненацька і вони мушили народжувати там, де перебували в той момент [217, с. 268]. Не забуваймо, що йдеться про певною мірою казусні ситуації. У так само казусних, але дотичних до дітозгубництва випадках породіллі свідомо народжували не вдома, а в хлівах, коморах, садках, на городах, щоб приховати сам факт вагітності й нешлюбного сексу [444, с. 32, 53, 59].

На жаль, у джерелах немає інформації про підготовку до пологів, однак є чимало свідчень, що жінки працювали чи не до останнього дня. Вони виконували важкі роботи, чим ризикували спровокувати викидень. Патріархальний світ не надто жалував материнство. Попри захист вагітності у тогочасному законодавстві, чоловік міг побити вагітну дружину та завдати шкоди плоду (конкретну ситуацію описано у другому розділі). Напевно, зміст приготувань до пологів залежав від матеріального рівня, освіченості, місця проживання (наприклад, чи кликали бабу мешканці глухих віддалених хуторів?). Можливо, поведінка козацької старшини XVIII ст. скидалася на дії російського дворянства, а тому досвід Катерини Дашкової може бути промовистим: «у меня уже начались родовые боли; моя свекровь и ее сестра княгиня Гагарина, присутствовавшая при первых моих родах, уже несколько часов находилась в моей комнате вместе с акушеркой» [267, с. 13].

Як бачимо, княгинею опікувалися принаймні дві родички, які вже були на її попередніх пологах, та завчасно запрошена акушерка. Важливо, що остання розмовляла сілезьким діалектом, тобто, імовірно, була німкенею.

Верхівка Гетьманщини теж могла скористатися послугами іноземних лікарів, котрих не обов'язково належало шукати «по столицях». Для прикладу, в генеральному описі Переяслава подибуємо «лѣкаря городского» Франца Вульфа. Судячи з його статків і хати, купленої напередодні опису за 185 рублів, справи у Вульфа йшли непогано [116, арк. 25 зв.–36]. Живучи у селі Перегон Погарської сотні, Микола Ханенко «виписує» лікаря Копса (теж, вочевидь, німець) зі Стародуба, себто за 41 кілометр. Показово, що він робить це, коли зриває собі поперек, однак спочатку пробує домашнє лікування: «мазали спиритусом и парили в коритѣ». Лікар два дні мазав хворого поперека маззю, давав пити мікстуру, проте полегшення не настало й він відбув назад до Стародуба, взявши за візит три рублі, по вісьмачці жита й вівса, чвертку пшениці, стан горілки, чотирьох гусей та шістьох курей. З Копсом відправили хлопця, який привіз від нього ліки: «спиритус и лаксативум, а женѣ для ползы во время рожденія» [207, с. 191]. Не відомо, чи пила дружина ті ліки і як вони діяли, але ми знаємо, що у Ханенків благополучно народиться хлопчик Іван. Важливим є сам факт звертання до лікаря і купівлі мікстури на випадок можливих у майбутньому ускладнень. Привертає увагу також ціна послуг (на рівні мінімум піврічного заробітку наймита), утім не забуваймо, що візит тривав два дні, а ще витрачено час на далеку для тієї доби дорогу.

Представниці старшинських родин отримували консультації й дистанційно. Так, у вересні 1781 р. Марії Сулимі надійшов лист від лікаря Андрія Скіровського з настановами, як уникнути ускладнень під час пологів і після них. Той радив уникати шафрану чи кориці, що нібито пришвидшують народження, а коли почнуться перейми, парити теплим живіт та пустити кров. У разі проблем із материнським молоком треба було натирати груди розпареним дурманом або ж робити з нього припарки. Власне, на цьому рекомендації завершувалися, однак автор стислої, але дуже улесливої цидулки хотів, щоб Марія винагородила його, якщо вони стануть у пригоді. Чоловік, апелюючи до своєї бідності, просив відплатити йому, зробивши дюжину стільців і два ломберних столики [276, с. 128–129]. Пікантності ситуації

додають цікаві факти. На час отримання листа жінка перебувала приблизно на дев'ятому місяці вагітності, бо 12 жовтня вона вдало народила сина Захара. Це була вже п'ята дитина Марії Сулимихи [239, с. 814–815], тож жінка мала великий досвід дітонародження і не потребувала порад Скіровського. Імовірно, лист був ініціативою самого лікаря, котрий шукав можливості заробити.

До лікаря могли звертатися і представники нестаршинських прошарків, наприклад, у разі ускладнень під час пологів. Однак чи вони робили це? Мова навіть не так про матеріальну спроможність, як про те, кому більше довіряло традиційне суспільство – «вченому» лікарю чи «знаючій» бабі?

Напевно, останній варіант вважали оптимальнішим. Трохи вище було згадано оповідання XIX ст. авторства Ф. Кудринського про пошесть на Чернігівщині. Автор висвітлив історію виникнення забобонів довкола «лікування» худоби місцевою знахаркою. Ідеться, зокрема, про мотивацію селян звертатися саме до ворожки, а не до «дохтура», визнання її компетентнішою, а її дій – ефективнішими. Особливо показовий у цьому сенсі діалог між ветеринаром і його візником. Між ними пролягала цивілізаційна прірва, і кожен залишався при своєму [226, с. 161]. Така невіра у дієвість «учених» медиків яскраво прописана в українській літературі XIX ст. Її «голосом» може бути циліорик із повісті Квітки-Основ'яненка «Маруся», котрий говорить: «як нема Божої волі, так наш братчик, хоч з десятьма головами, нічого не зробить!». Ідеться про спробу лікування Марусі. Показовим є алгоритм дій Наума – батька сердешної дівчини. Спочатку він натирає доньку свяченою водою та обкурює ладаном, потім приводить сусідку-ворожку, потім біжить у «город» по циліорика, а потім і по лікаря-«німця» [221, с. 89–92].

Чи можна переносити подібний фаталізм на сфери, дотичні до дітонародження? Важко не погодитися з Ц. Кукльо, що в домодерну добу пологи в житті кожної матері були винятковим періодом. Тогочасні польські порадики рекомендували щоразу готуватися до них, як до смерті, незважаючи на попередній успішний досвід [632, с. 310]. Десь так було з

однією з мешканок Кролевця. Коли та у 1715 р. народжувала, то баба попередила, що жінка може не пережити пологів, і запитала, чи лишає вона щось своїм малолітнім дітям, адже «Б҃гъ вѣдает, послѣ дитини и сама чи будеш жива» [203, с. 78–79]. На такі настрої релігійну людину могли налаштовувати не тільки реалії, а й відповідні мотиви Святого Письма, в яких поєднувалися журба і радість: «Журиться жінка, що родить, бо настала година її. Як дитинку ж породить вона, то вже не пам'ятає терпіння з-за радощів, що людина зродилась на світ» (Іван 16:21).

На підтвердження своєї тези Кукльо розповідає про одну шляхтянку, котра вийшла заміж у 20 років. Вона 12 разів була вагітною (мала три викидні), але все ж померла у 33 роки, вочевидь, не переживши останніх пологів [632, с. 310]. Думається, схожі ситуації як конкретні приклади можуть навести і дослідники генеалогії та життя козацької старшини. Значно складніше говорити про поширеність смертності під час пологів на загальному рівні, адже у метриках XVIII ст. причини смерті переважно не вказували. Однак на позір серед померлих доволі багато жінок дітородного віку. Наприклад, за 1761 р. у приході Христорощественської церкви містечка Яреськи померло 5 жінок, старших за 14 років. Їхній вік (17, 26, 33, 34, 39 років) дає змогу припустити саме смерть під час пологів, принаймні для якоїсь частини випадків [27, арк. 46 зв.–47]. Можна за аналогією звернутися до пізніших метрик. Наприклад, записи 1828 р. вже містять дані про те, від чого відходили у засвіти яреськівські жінки. Так, 3 березня під час пологів померла 29-річна дружина Каленика Тарана – Марфа, 27 березня з тієї самої причини – 35-річна Фросина, дружина Григорія Макаренка, 5 грудня – 24-річна Анастасія, дружина козака Харитона Кундері [30, арк. 57 зв., 59 зв.]. Це всі жінки 20–50-річного віку, котрі тогоріч померли у приході яреськівської церкви, і, як бачимо, усі від пологових ускладнень. Поширеність цього явища свого часу спостерігав Климентій Зіновійов, про що і написав у відповідному вірші «Ω жєна́хъ з дѣтє(и) умира́ючи(х)», також акцентуючи увагу на невинватості

самої дитинки: «А то подобно ты(л)ко смє(р)тныа причіна: невинно дыта о то(м), пры(ш)ла то ко(н)чіна» [217, с. 106].

Читання подібних рядків спонукає до зауваги про те, що ускладнення при пологах і смерть породіллі суспільство Гетьманщини не мусило сприймати як Божу кару за персональні гріхи, на відміну від багатьох інших хвороб чи загроз для життя. І річ не тільки у кількості таких випадків, а й у відповідних релігійних настановах. Вони описували народження в муках як покуту за гріхопадіння Адама та Єви. У Святому Письмі під час пологів помирали і позитивні персонажі, як, наприклад, Рахіль: «а Рахіль породила, і були важкі її пологи. І сталося, коли важкі були її пологи, то сказала їй баба-сповитуха: Не бійся, бо й це тобі син. І сталося, коли виходила душа її, бо вмирала вона, то назвала ім'я йому» (Буття 35:16–18).

Зростання жіночої смертності у віці 25–35 років на джерелах Гетьманщини відстежила О. Замура. Вона теж пов'язала це явище з дітонародженням [374, с. 104]. На жаль, фактологічних досліджень цього спрямування нині недостатньо, щоб визначити спеціальний коефіцієнт материнської смертності, як це зроблено на матеріалах Центральної та Західної Європи. Наприклад, загалом для середини XVIII ст. він становив 10 випадків на 1000 народжень у Франції, 12 на 1000 у Німеччині, 18 на 1000 у Бельгії. Разом з тим Ц. Кукльо наводить приклад однієї з річпосполитських парафій, де в цей час 11 % породілей помирало упродовж 6 тижнів після пологів, і це не враховуючи тих, які померли вагітними. В іншій парафії на межі XVIII–XIX ст. від проблем, пов'язаних з дітонародженням, узагалі помирала кожна п'ята жінка [632, s. 312–313].

Дослідження Кукльо цінне й тим, що він порушує питання про різне фізичне здоров'я жінок окремих станів і соціальних груп, а отже, різний ступінь ризику в разі хвороб. Науковець висловлює припущення, що найміцнішим здоров'ям характеризувалися заможні селяни й міщани, а також шляхта середнього достатку. Натомість серед магнатерії не бракувало цілих родин, що мали хвороби, зокрема генетичні, через обмежений шлюбний ринок

і союзи нехай і між далекими, але родичами. Здоров'я бідних верств підривали продовольчі кризи, погана гігієна, виснажлива праця [632, s. 309–314].

Припущення польського демографа у майбутньому слід буде перевірити на матеріалах Гетьманщини, тим паче, з огляду на той факт, що вся вища старшина тут була ніби зшита до купи численними нитками кровної спорідненості та родинних стосунків. Це може стати перспективою подальшого дослідження, а в цьому сюжеті скажемо ще кілька слів про імовірні доколапологові ускладнення, точніше бачення їх тогочасним суспільством, спроможність діагностувати проблему та усувати її. Думається, що про очікувані й прогнозовані ускладнення написано у лікарських порадниках. У таких текстах ми натрапляємо на перелік проблем, можливих під час вагітності, пологів та після них.

Якщо говорити про вагітність, то тут порадики найперше пропонують кілька рецептів для вигнання «плоду неживого». Вочевидь, це було однією з найбільш відомих, діагностованих і важких проблем у той період [229, с. 46–47]. Джерела Гетьманщини також містять інформацію про викидні. Важко сказати, чи саме викидень стався у дружини гетьмана Івана Брюховецького Дарії Ісканської, у котрої «те же бабы выкрали у гетмановой жены дитя из брюха» [224, с. 5]. Опис ситуації доволі розмитий, адже може йтися і про проблеми на кшталт хибної вагітності. Інформативнішою є справа вже відомої нам Ксенії з села Павлівка Зіньківської сотні. У серпні-вересні 1768 р. вона чинила блуд із сином місцевого козака, а вже наприкінці грудня (тобто на четвертому-п'ятому місяці вагітності) в хліву «извергла» плід. Пізніший огляд тільки бабою та священиком засвідчив, що дитя (дівчинка) було «совсем поламанное и голова передавлена, как родимица Ксения сознала, при вырывании дитяти из себе» [130, арк. 3–5].

В іншому, менш казусному випадку теж фігурують баба і священик. Причому ситуацію описано саме так, як її бачив отець Кирнецький, якого вночі покликали охрестити недоношене дитя і висповідати породіллю: «Въ пяток 15 до свѣта за 3 часа пришед ктитар Артем Терещенко, позваль к себе [...]».

Пришедши застал умершее дитя, женою его Ириною изверженное, чему доказчица баба войта Федора Терещенка Евдокія жена, и гласу де не было живих толко, что диханѣ [...] слилось, пока еще не дошеть оной Федорченко ко мнѣ идучи [...] сказываетъ недонесенное де недель девяти и по исповѣди токмо чтена родителницѣ молитва» [285, с. 77].

Загалом аналіз схожих ситуацій заслуговує на окрему розвідку з огляду на значний пласт проблем у виношуванні дитини, що виникали внаслідок важкої праці, травм, хвороб, звичного для тогочасного суспільства фізичного насильства. У першому розділі наведено приклад вибиття плоду батьком, але ще зафіксовано, вочевидь, поширеніші випадки насильства у площині «господарі – наймички». Тут уже може йтися не тільки про чоловічу жорстокість, а й узагалі про ставлення до слуги, позаяк бити могла і жінка. Так, у липні 1780 р. 33-річна наймичка одного зі старшинських маєтків Олена Кубарка відчула, що вагітна. Вона оголосила про це всім, хто був у маєтку, зокрема і дружині прикажчика. Остання в жовтні (24 числа) розсердилася на Олену та почала бити її «будучим в руках железным ключем». Наймичка втекла від бою й зачинилася у поварні, її кривдниця звеліла чоловікам узяти сокири і рубати двері. Почувши це, служниця стала вилазити з поварні через маленьке віконце й, імовірно, саме тоді пошкодила плід (зі слів Олени), а далі побігла на город і прохала жінок її захистити. За якийсь час прикажчиця знову, «взявши едною рукою за затылок, другою была у пику». Через кілька днів (8 листопада) наймичка відчула сильний біль у спині й пішла до сусідньої хати просити сусідку, щоб побула поруч під час пологів, однак, доки та вийшла, Олена на порозі вже народила мертвого хлопчика [77].

Іншу подібну справу розглядали у травні 1779 р. в бориспільському сотенному правлінні щодо 19-річної наймички Євдокії Дзюби. У жовтні 1778 р. вона відчула, що завагітніла (чинивши блуд), але нікому не говорила. За кілька місяців, 5 травня 1779 р., у неділю, її почала лаяти дружина господаря і вимагати, щоб та йшла на панщину в село Глибоке Переяславського полку. На це Євдокія сказала, що піде тільки тоді, як їй

заплатять гроші, зароблені нею за два роки служби. Господиня поскаржилася чоловікові. Той виволік дівку за волосся з хати й наказав одному служнику тримати за ноги, іншому – за голову, а сам бив «плетьми нещадно». Після цього Євдокія пішла до своєї сестри й там заночувала, а опівночі відчула страшний біль у животі, вийшла на город і передчасно народила мертвого хлопчика, якого взяла на руки й тримала аж до світанку, «не будет ли оное какова движения иметь». Рухів вона не побачила, а тому понесла тільце до солодовні місцевого священика Андрія Максимовича та вкинула в яму, «хотячи закрити стид свій и избегнуть следуемого за то по законам осуждения». Потім дівчина подалася до сестри, взяла її кожух та півдня пролежала під хатою, навіть не йшла їсти, а говорила всім, що хвора. У той же день господарі передали Євдокії, що як не вийде працювати, то не віддадуть не те що грошей, а і її речей. Тому наймичка повернулася на роботу і до 14 травня працювала, й хоча було дуже важко, «но не подавала и малѣйшого о той рожденной ею дитини вида». А далі таки пішла ще й у Глибоке, де була на панщині до 18 травня, доки в Борисполі не знайшли тільце її дитини і не розшукали породілля [76, арк. 8–8 зв.].

Такі справи мають глибокий соціальний контекст. Вони показують, що до вагітної жінки могли ставитися без пієтету навіть інші жінки, вагітність не обмежувала побутове насильство, яке лише поглиблювало ризики для матері та її майбутнього малюка.

Можливі проблеми під час самих пологів у пораднику об'єднані спільною фразою «тяжкое рождение», яка могла означати все що завгодно: від неправильного положення дитини до сильного болю, кровотечі тощо. Відповідно і рецепти лікування не пропонували аж надто простих дій і передбачали доволі екзотичні інгредієнти: яструбиний послід, материнське молоко, цинамон тощо [229, с. 48]. Після пологів у породіллі могли виникнути проблеми з виходом плаценти, на усунення яких було спрямовано розлогий рецепт із різними складниками: вином, материнкою, чорнобилем, миром, бобровим жиром. Наголосимо, що у цьому випадку нас цікавить не медичний,

а світоглядний складник проблеми. Тим більше, що дії, запропоновані в порадику для усунення можливих довтолопологових проблем, важко розглядати в контексті медицини та «реальної» користі. Це радше чари, зорієнтовані на різний достаток і різну вибагливість. Одразу після складного рецепту вигнання мертвого плоду порадики подає просту, але, як запевняють, дієву альтернативу для незаможних – пити кінський послід [229, с. 47].

Альтернативою слугувало й використання якихось захисних артефактів, знання спеціальних нашіптувань чи магічних слів. Скажімо, такі слова у 1776 р. занотував Адріан Чеп: «Есь, ели, елила, еееось, етирь, еели, ель, ерваонь». Вважали, що вагітна жінка, котра матиме при собі записку відповідного змісту, легко народжуватиме [275, с. 126]. Подібні словесні формули змушують задуматися про ступінь їхньої універсальності, точніше про її відсутність. Цілителька щоразу могла вигадувати щось нове, наприклад, як зазначено вище, набір кількох слів на літеру «є», які їй навряд чи вдалося б записати однаково на двох цидулках (якщо вона взагалі була письменною). Такі відомості – чергова підстава задуматися про сприймання освіти, книг та інших супутніх моментів традиційним суспільством, у тому числі як чогось такого, що пов'язане з магією.

Говорячи про світоглядні питання, не можна оминати релігійність. На жаль, ми нічого не знаємо про внутрішній (і зовсім мало – про вербалізований) діалог людини з Богом, однак звернення до вищих сил по допомогу видається найпершим, логічним і найпростішим кроком у разі ускладнень під час вагітності та народження. Для цього не обов'язково йти на прощу до якоїсь із чудодійних ікон, можна було дати обітницю, замовити молебень тощо. Підказками до таких дій слугували почуті й трансльовані оповіді про відповідні чуда. Наприклад, в описі чудодіянь мощей святої Варвари авторства Феодосія Софоновича йдеться про дружину київського воєводи Петра Шереметьєва Ганну, котра у липні 1666 р., будучи вагітною, важко захворіла. Тоді боярин «тяжко жалосны, не маючи іншого лікарства» послав слуг до Печерського монастиря, щоб за бояриню при мощах Святої Варвари

відправили молебень. Коли слуга повідомив, що це зроблено, боярині одразу стало легше і вона щасливо народила сина Володимира [272, с. 262]. Такі розповіді, якщо вони транслиювалися на парафіяльний рівень, давали певний зразок поведінки. Зрештою, не забуваймо і про відповідний складовий елемент діяльності священиків. Принаймні у щоденнику Кирнецьких є згадки, котрі можна трактувати як соборування породілей [285, с. 37] Це таїнство, вочевидь, застосовували у важких випадках, коли дії баби чи лікаря не могли допомогти.

Варто сказати, що ми дуже мало знаємо про те, як послуговувалися пропонованими у порадниках рецептами, і взагалі нічого – про «усні» практики, котрі не знайшли відображення на письмі. Утім писемні джерела Гетьманщини дають підстави розглядати вагітність та народження як надзвичайно складні явища за взаємодії багатьох сторін. Мабуть, найцікавішим, але і найпроблемнішим питанням залишається дослідження мотивації, розуміння логіки дій учасників такої взаємодії. Однак це зробити дуже важко. Наприклад, як пояснити чому Катерина Дашкова винайняла акушерку-німкеню, проте всупереч її забороні вже під час переймів через силу вийшла узимку на вулицю щоб провідати свого хворого чоловіка? Чи думала в цей час Дашкова про те, що може ускладнити цим пологи або зашкодити дитині? Відповіді на ці запитання ми не отримаємо. Натомість підсумуємо, що Народжуваність у суспільстві Гетьманщини з точки зору демографії вважають надвисокою. Це природно для традиційного суспільства з налаштуванням на прокреацію та відсутністю контрацепції. Водночас вона була практично удвічі нижчою за так званий «біологічний максимум», тобто існували чинники, котрі значно її знижували. Один із них – вік вступу у перший шлюб, вищий за мінімально дозволений церквою та законодавством, що істотно скорочувало дітородний період. До інших чинників належали продовження періоду лактації, недоїдання, зношеність організму та хвороби, раннє вдівство, смертність породілей. Дослідження сезонності народжень засвідчило серйозний вплив господарського циклу і часу укладання перших шлюбів. Разом з тим вона мало корелювалася з утриманням від сексу в піст, що є

підставою для відповідних висновків про особливості народної побожності й релігійності населення.

Попри велику кількість дітонароджень, кожна вагітність і пологи були важким випробуванням для жінки. Важливу роль в успішному його подоланні відігравала баба. Її особний статус у тогочасному соціумі простежуємо на основі побутування відповідних маркерів в облікових джерелах, судових справах, текстах релігійного характеру. Ця мікрогрупа населення рекрутувалася переважно з незаможних осіб середнього і старшого віку. Утім досвід приймання пологів мало більше жінок, ніж здавалося. Так, у парафії Кирнецьких за рік хоч раз бабувала як мінімум кожна десята доросла жінка, що свідчить про поширеність цього заняття. Все ж можна говорити про найбільш затребуваних представниць ремесла. Їхня роль не зводилася тільки до «медичних» практик, адже передбачала, крім них, ритуальні складники легітимації пологів і введення новонароджених у соціум, зокрема через участь у хрещенні.

РОЗДІЛ 5.

ХРЕЩЕННЯ ДИТИНИ

Дослідник історії дитинства в Гетьманщині слово «хрещення» мусить сприймати з особливим пієтетом. Скупа на відомості про «маленьку» людину ранньомодерна доба фіксувала її появу на світ лише згадкою про це таїнство. Абсолютна більшість діток, народжених у досліджуваному нами соціумі, згадані в джерелах двічі (записами про хрещення і смерть) або ж не згадані взагалі. Власне, акт хрещення хоч якось вводить тогочасну дитину в поле зору сучасного історика. Подібне зізнання звучить надто егоїстично та секулярно, тим паче на фоні важливості такого таїнства для християнського суспільства. Навіть якщо повністю пристати на тезу О. Романової про секуляризацію суспільної свідомості в Гетьманщині упродовж XVIII ст. та підміну прагнення дотриматися церковних норм турботою про формальне виконання правил заради «людської слави» [501, с. 231], то все ж таїнство хрещення мусило бути особливим, воно відбувалося тільки один раз і означало долучення людини до християнського світу. Враховуючи його важливість, у даному розділі ми розглянемо акт хрещення дитини як складний комплексний ритуал, спрямований на включення новонародженого у локальну християнську спільноту; простежимо «ідеальну» модель такого ритуалу та її практичні втілення, а також поміркуємо про можливі стратегії поведінки, пов'язані зі складниками хрещення.

5.1. Процедура хрещення

Требник Петра Могили розлого описує усі складники цієї процедури. Там зазначено, які шати повинен одягти священик, які молитви читати, що приготувати (спеціальну купіль, за потреби підігріти воду, див. дод. В. 5). Головними моментами є те, що хрещення має відбуватися водою (в ідеалі – свяченою), трикратним зануренням або зливанням на немовля, у церкві, за

участю хрещених батьків, священиком, котрий виголошує спеціальну формулу: «Охрещується раб Божий, в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь» [188, с. 140; 278, с. 49–50]. Важливо, що, що за поясненнями Гізеля промовляти ці слова треба було правильно, інакше хрещення не дійсне: «Мусить-бо вона (форма. – *I. С.*) в собі містити прикликання Пресвятої Трійці з роздільним оприявленням Трьох Осіб, так що, коли б щось пропустити, хрещення б не відбулося: бо в такому вигляді воно від Христа передане. Мусить відбутися поєднання форми з матерією, тобто слова, якими здійснюється це таїнство, повинні вимовлятися разом із зануренням або принаймні зливанням триразовим». Зауважимо, що матерією в цьому випадку названо воду, а формою – саме здійснення таїнства, яке полягає в уже цитованих словах «Охрещується раб Божий...» [188, с. 140].

Гізель налаштовує на суворе дотримання процедури. Наприклад, занурюючи дитину в купіль, треба щоразу називати когось із Пресвятої Трійці й так далі. Важко судити, наскільки священики додержували вимог, адже хто їх міг аж так ретельно контролювати? У фонді № 127 ЦДІАК України містяться сотні справ, котрі свідчать, що пастирі в Гетьманщині почасти були не менш грішними, ніж прихожани. Навіть якщо визнати ці справи казусами, абстрагуватися від злочинів і вдатися до більш повсякденних моментів, то автор щоденника Кирнецьких записує, як його брат-священик напився й почав правити вечірню, проте тільки «насмешил народ и вышел с церкви» [285, с. 37–38]. На відміну від такого «публічного» заходу, хрещення було більш приватною і камеральною подією, тому, якби якийсь священик напідпитку не зміг правильно виконати всі дії та виголосити відповідні слова, про це ходили б чутки, але хто визнав би хрещення таким, що не відбулося?

Зауважимо, що вище описано ідеальну схему з найважливішими її компонентами, однак той же Требник допускає різні її варіанти, переважно у разі поганого стану здоров'я малюка чи породіллі. Спробуємо проаналізувати, як ці варіації втілювали на практиці. Зокрема, поглянемо на ідеальні та формажорні випадки.

Як свідчить щоденник Кирнецьких, за нормальних умов (коли дитина була здоровою) хрещенню передувало звернення баби: «Дано ім'я через бабу Марію Куртову сину Спиридона Стеценка на 1-е число будщого генваря Василієм...» Наступного дня записано: «крещень сынъ Спиридона Стеценка Василь» [285]. У цьому випадку (так само, як і в більшості інших) хрещення відбулося на другий день після звернення баби по ім'я. Іноді це робили через день, рідше – через два. У цьому описі не фігурує такий компонент, як молитва за породіллю, яку належало читати після пологів. З 1765 р. вона офіційно коштувала 2 копійки [360, с. 9–13], тому Кирнецькі мали б фіксувати такі надходження, але саме вартість молитви могла робити її необов'язковою для простолюду. Водночас повсюдне практикування молитви за породіллю фіксують інші джерела [380, с. 677]. Схоже, саме про неї Микола Ханенко зробив запис у день, коли у нього народився син: «Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.» [207, с. 30].

Утім Ханенко, можливо, мав на увазі молитву наречення дитини (ці два припущення не є взаємозаперечними), адже того дня священник дав ім'я його синові. Це Требник Петра Могили вимагав робити на восьмий день [278, с. 24], однак дотримання такої вимоги наші джерела не підтверджують. Священник Кирнецький хрестив свого онука на третій день після народження. Про формажор тут не йшлося, ієрей міг вибрати більш «канонічну» дату, але не зробив цього, отож він не відчував такої потреби.

На жаль, в усіх інших випадках щоденник Кирнецьких замовчує, на який день після народження баба приходила питати наймення. Зрозуміло, що це могло відбуватися по-різному, проте встановлення якогось усередненого часового проміжку між народженням і хрещенням для населення Гетьманщини є важливим, наприклад, для більш точного обчислення дитячої смертності. Логічним кроком для цього було б звернення до метричних книг, однак, у метриках Гетьманщини вказували тільки дату хрещення. У книгах першої половини XIX ст. вже подибуємо обидві дати, але з цим не все так просто.

Тут дослідник стикається з формальним ставленням священика до своїх обов'язків у сфері обліку пастви. Пізніша вимога фіксувати окремо дати народження і хрещення у формулярі метричних книг по суті нічого не змінила. Для прикладу поглянемо у метричну книгу Миколаївської церкви містечка Сорочинці Миргородського повіту за 1837–1846 рр. Вона якраз доводиться на певний «злам» у цій традиції. У 1837 р. ієрей Яків Стефанович, мабуть, уперше для свого приходу записує дату народження у колонці із загальною інформацією «у кого хто родився»: «десятого числа (січня. – *I. C.*) графа Кирилла Івановича Гудовича у крест'янина Дмитрия Максимова, сына Мухи, и законной жены его Пелагии, Васильевой дочери, родился сын Григорий». У колонці поряд указано дату хрещення – 11 січня. Тобто, за даними метрики, Григорія хрестили наступного дня, так само, як і майже всіх інших дітей, народжених у парафії в 1837 р. Тільки у небагатьох виняткових випадках хрещення відбулося через день. Із березня наступного року формуляр книги змінюється: у лівій частині аркуша з'являються дві колонки з датами народження і хрещення. Вони розміщені поряд і візуально легко перевіряються. Майже всі діти, зазначені з 1838 по 1846 рр., охрещені наступного дня після народження, невелика частина їх – у той самий день або ж через день. За дев'ять років у парафії сталося лиш кілька поодиноких випадків, щоб дитину, народжену, скажімо, наприкінці січня, охрестили у лютому [29, арк. 1–59].

У метричній книзі сусідньої Христовоздвиженської церкви в цих же Сорочинцях переважають дводенні інтервали. Цікаво, що вони фігурують і в книзі про померлих. Там колонка «Місяць і день» розбита на дві підколонки, у кожній стоїть дата, різниця між якими у більшості випадків становить два дні, тобто йдеться про дати смерті й відспівування/поховання, причому ця різниця однакова для дітей і дорослих [26, арк. 80 зв.–122]. У Христовоздвиженській церкві різниця в датах у книзі про померлих була така сама, як і в книзі про народжених – здебільшого один день. Такі інтервали

наявні і в метриках інших церков цього регіону, наприклад, у метричній книзі церкви Різдва Богородиці села Богодарівки Пирятинського повіту [25].

Схожу картину спостерігаємо в Яреськах. У метричній книзі Троїцької церкви за 1825–1831 рр. є окремі колонки для дати народження і хрещення (просто вони рознесені). Відповідно до записів хрещення відбувалися переважно наступного дня (максимум через день), навіть якщо йшлося про дітей, народжених мешканцями довколишніх сіл і хуторів, котрі мусили діставатися до церкви мінімум кілька кілометрів за будь-якої погоди і в будь-яку пору року. Так, 8 березня 1825 р. хрестили дитину, народжену 7 березня за кілька кілометрів у Шишаках [30, арк. 1–34 зв.].

У книзі бачимо також цікаві збіги. Народження у червні 1825 р. відбулися до 26 червня. У наступному місяці (липні) вони продовжилися з 28-го числа. Таким чином, усі п'ять липневих хрещень уклалися в останні три дні липня. Нумерація днів за два місяці наскрізна. Створюється враження, що дати народження взято «зі стелі». Загалом усі дітки, котрі з'явилися на світ 30-го числа, охрещені 31-го числа того самого місяця. Якщо в місяці було 30 днів, то це були, відповідно, 29-те і 30-те числа.

На нашу думку, ці особливості метричних книг підтверджують механічний підхід до записів дати народження. Священики фіксували її так, як було зручніше їм самим, а не так, як було «насправді». З огляду на це можливість установити якийсь реальний усереднений інтервал за даними таких метрик видається дуже сумнівною. Вочевидь, механічний підхід для того часу був нормою, особливо на тлі більш істотних проблем із записами про народження. Наприклад, у метриці Троїцької яреськівської церкви за 1830 рік є вклейка, котра свідчить, що у різні місяці цього року священик «загубив» чотирьох дітей [30, арк. 21].

Подібні конфузи парохи виправдовували забудькуватістю і заклопотаністю. Принаймні таке пояснення надав фігурант великої та заплутаної справи священик містечка Сокілка Полтавського полку Микита Степанов. У 1750-х рр. він охрестив дитину, яку приніс козак Григорій

Кравець з іншої парафії (той сказав, що хоче охрестити сина своєї сестри). Священик це зробив, але до метрики не записав. Пізніше він скаже: «Оное дитя ним, Стефановичем [...] пред вечернею крещенно, в метрическую ж книгу того дитяти он не записал, потому что зараз по крещении не было времени записывать [...], пошел вечернѣ править, по вечернѣ ж и послѣ на память ему, Стефанову, неединожды не пришло той записи учинить» [157, арк. 10].

Ця репліка може слугувати ілюстрацією до пояснень В. Дмитренком природи проблем із точністю метрик. На його переконання, вони були спричинені недосконалістю законодавства, недбальством священиків і їхньою неготовністю вести подібну роботу [361, арк. 49, 76]. Так можна твердити не лише про Гетьманщину. Працюючи з польськими метриками того самого часу, І. Гієшторова дуже критично оцінила здатність католицького духовенства настільки ретельно заповняти метрики, щоб вони були джерелом, однозначно вартим довіри [618, s. 225].

Про інтервал між народженням і хрещенням можна спробувати дізнатися зі старшинських щоденників та епістолярію, однак це потрібно робити обережно з урахуванням того, що йдеться про вищі прошарки населення. Скажімо, у щоденнику генерального хорунжого Миколи Ханенка є запис від 23 листопада 1731 р. про народження його сина Петра, а 28 листопада – про хрещення, котре, таким чином, відбулося на шостий день. 26 лютого 1743 р. у нього народився син Іван, якого хрестили так само через шість днів – 3 березня. У джерелі фігурують подібні записи про інші старшинські родини. Зокрема, 13 березня 1743 р. хрестили сина Федора Корецького (народжений 7 березня), 15 травня – дочку Івана Гамалії (народжена 9 травня) [207, с. 30, 195–207]. У цих випадках хрещення проводили на сьомий день. Пізніші джерела покажуть сталість цієї традиції хрестити дітей близько сьомого дня, принаймні про це говорять багато вітальних листів або ж цидулок із запрошенням на хрестини. Так було з хрестинами доньки військового товариша Никифора Кодинця у 1779 р. [4, арк. 1], хрещенням сина Дмитра Піщанського у

1785 р. [5, арк. 1–2], сина Івана Бутовського у 1793 р. [7, арк. 1], доньки Василя Троцького у 1805 р. [9, арк. 1].

Численність таких вітальних листів поряд із частими згадками про таїнство у щоденниках старшини вказує на публічний характер і суспільну значущість хрещення. Воно було гарною нагодою нагадати про себе рідним чи знайомим або ж зустрітися під час святкувань. Ідеться про важливу форму соціальної комунікації, котра на різних рівнях виявлялася у звичай надсилати «родинний хліб» [331, с. 77; 356, с. 17]. Рідню треба було сповістити обов'язково, як це, нехай і з обмовками на дипломатику, читаємо у листі Федора Кординця від 9 лютого 1806 р., який пояснює родичам, чому своєчасно не сповістив про народження сина і хрестини: «Чрезмерная безпутица, повсемѣстно продолжающаяся чрез всю нынѣшнюю зиму, единственной была причиною, что не мог сискать никакого способу возвѣстить вась, моего любезнѣйшаго братца, что милосердный Господь утишил и увеселил старость мою, даровав мнѣ сына Иоанна» [11, арк. 1].

Цей та інші схожі листи, а також відповідні дії можна розглядати з погляду «теорії ввічливості» авторства П. Браун і С. Левінсона. Згідно з нею ввічливість – ефективний засіб досягнення цілі, що не спричинює дискомфорту в разі провалу [598]. У соціумі Гетьманщини такі стратегії поведінки допомагали зберегти свій статус чи підвищити його. Цитований лист Кординця на позір може слугувати прикладом «негативної» ввічливості, коли звернення йшло нехай і до рівних за статусом, але вже постфактум, і містило пояснення, чому родичів не запросили на хрестини. У такий спосіб автор намагався «зберегти обличчя». Разом з тим лист розповідає про правильні стратегії «позитивної» ввічливості (навіть обов'язки): повідомити та запросити. Конкретні приклади реалізації цих стратегій наведено нижче. Вони не обов'язково виражені письмово [313, с. 50–62]. Можна припустити, що близьких родичів і «потрібних» людей (з тих, котрі могли погодитися приїхати) запрошували на хрестини листом, іншим просто передавали хліб без усіляких цидулок. Принаймні так про це 27 лютого 1743 р. занотував Микола

Ханенко у своєму щоденнику: «Писаны письма зъ посилкою родинного хлѣба къ полковнику Максимовичу, къ Григорию Скоруппѣ и къ Федоруѣ Корецкомуѣ, а къ прочимъ безъ писемъ таковой-же хлѣбъ посланъ чрезъ Грицька и чрезъ Кавраскаго» [207, с. 722].

На жаль, зміст цих листів у щоденнику не наведено, однак загалом його можна уявити з огляду на однотипність інших аналогічних запрошень, котрі, крім традиційного дипломатичного політесу, висловлювали прохання приїхати у певний день разом із дружинами та дітьми, як ось у цих двох фрагментах: «Бог даровал нам 23 числа дочь Настасью, которую положили мы окрестить сего месяца 30 числа, на которое время всепокорнѣйше просим васъ с почтеннѣйшою супругою, нежли у васъ то и з дѣтьми пожаловать к нам к абѣденному времени приехать» [9, арк. 1]; «Сего месяца в 5 день родился мнѣ синь Павель, для крещения которого покорнѣйше прошу милостивого государя с супругою [...] приехать ко мнѣ пораньше» [5, арк. 1].

Листи у відповідь засвідчували згоду приїхати та виражали радість з приводу поповнення родини. Їхньою спільною рисою було доволі промовисте побажання новонародженому дожити до зрілих років, що видається логічним з огляду на дитячу смертність. Породіллі часто зичили якомога швидше повернутися до доброго здоров'я. Це корелюється зі сприйманням пологів як важкого та небезпечного періоду, про що йшлося вище: «Даруй Бог, чтоб вы и родители ее дождали видѣть в совершенном ее возрастѣ щасливую и благополучную. Аннѣ ж Николаевнѣ ж в скорости получить первобытное здравие» [10, арк. 1].

Велика радість і достоту барокова патетика вийшла з-під пера Любові Жученко. У грудні 1720 р. вона відіслала «ли(ст) ѿ(т)ветний(й) на хлѣбъ христинни(й)». У ньому вона вітала Федора Сулиму і його родину з появою на світ доньки Варвари, про що дізналася саме через присланий хліб разом із запискою [252, с. 27–28]. Ця ситуація цікава тим, що бунчуковий товариш Сулима був її зятем, а дитину народила Параска – донька Любові Жученко і

Василя Леонтійовича Кочубея. Отож, коли бабу повідомляли про народження онуки, все одно робили це згідно з усіма правилами.

Схожість таких привітань та їх насиченість радісними нотками не випадкова. Їх створювали за певними канонами, котрі спудеї Києво-Могилянської академії могли вивчати у рамках риторики чи поетики. Відповідний курс від Феофана Прокоповича вивів писання листів на рівень мистецтва. Там же говорилося, як правильно скласти вітальні промови з нагоди народження. Прокопович розписав усе до деталей, але тут зачитуємо тільки загальну настанову, яка вельми промовиста з приводу природи радості у вітаннях: «Слово “вітати” означає те саме, що тішитись з приводу чиеїсь радості і щастя. Тому при всяких поздоровленнях загальний задум і тема промовця такі: я тішуся і радію, що на твою долю випало таке щастя: народився син» [254, с. 387–388]. Про навчання поздоровлень як мистецтво трохи пізніше (у 1730-х рр.) писав професор піітики Митрофан Довгалецький, який виокремлював поезію на день народження у специфічний вид епічної поезії. Він говорив, що поет повинен хвалити новонароджене немовля на підставі того, за що він хвалить і батьків, а потім сказати, що немовля за своїми чеснотами дорівнює предкам і перевершить їх. [211, с. 176–177].

«Писемне» висловлення радості вважали прерогативою знаті. Вочевидь, і хліб, надісланий без листа, теж відігравав свою роль важливого ритуального повідомлення, вияву ввічливості, поваги та приязні. Необхідно також зважати на те, що в реаліях Гетьманщини написати кілька десятків листів було справою надто довгою, виснажливою і дорогою. Тому паляниця без цидулки зовсім не означала неповагу. Вочевидь, той же Ханенко елементарно не встиг би це зробити. Йому було значно простіше розіслати відповідну кількість хлібин (якщо не йшлося про далеку дорогу) та «усні» повідомлення зі своїми слугами. У цьому контексті надсилання «хрестинного хліба» вписується у загальну картину практик комунікування в Гетьманщині, де символічні «упоминки» і дарунки могли передавати з нагоди якогось свята, щоб нагадати про себе благодійникові та зайвий раз засвідчити повагу до «патрона», або ж, навпаки,

прихильність до «клієнта». Можливо, саме з цих мотивів бунчуковий товариш Іван Чарниш у 1735 р. надіслав на Новий рік Іванові Старжинському пляшку вишнівки й отримав у відповідь гречного листа з подякою своєму «благодійникові і патрону» [252, с. 70].

Писемна відповідь чогось вартувала навіть у буквальному сенсі, адже сам аркуш паперу, на якому вона написана, міг коштувати дорожче, ніж вишнівка. Так само важливими були і зв'язки, які підтримували за різних нагод, у тому числі й на хрестинах. Якщо ми повернемося до цитати зі щоденника Ханенка, де той називає трьох осіб, яким відправив листи з хлібом, то побачимо, що всі троє належали до істеблішменту Стародубського полку: Степан Максимович – стародубський полковник, Григорій Скорупа – полковий писар, Федір Корецький – бунчуковий товариш, свояк Ханенка. Нагадаємо, що хрестини відбувалися у маєтку Ханенків у с. Перегон Погарської сотні Стародубського полку, а сам генеральний хорунжий до свого найвищого призначення обіймав посади саме в цьому полку.

Хрещення Івана та святкування цієї події відбулося 3 березня 1743 р. Священик прибув ще напередодні (2 березня) разом із Корецькими. Ранком наступного дня приїхали Скорупи, Гамалії, погарський сотник із дружиною, а під обід – «бунчужная енеральная Галецкая и другіе погарци, которые, долго позабавившись въ ночь и повечерявши, розехались» [207, с. 196–197].

Щоденники та епістолярій говорять переважно про козацьку старшину з її особливим, за висловом Климентія Зіновієва, «політичним звичаєм» [217, с. 90]. Утім у топографічному описі Чернігівського намісництва О. Шафонський стверджує, що до середини XVIII ст. звичаї та спосіб життя простих і «почтенных» людей були схожі [282, с. 26]. Він же описав алгоритм дій простолюду, який справді своєю логікою мало відрізняється від притаманного для старшини. Відмінність полягає хіба в матеріальному наповненні: «Когда у кого родится младенецъ, то на другой или третий день посылають отецъ и мать повивальную бабку къ роднымъ и приятелямъ, давъ имъ хлѣбъ и сушенія яблоки, груши, сливы, вишны, иногда и изюмъ, въ водѣ

сваренный, взваръ называемый, отдавая который имъ, извѣщаютъ о богоданномъ новорожденномъ младенцѣ и просятъ на крестины. Почетные разсылаютъ вмѣсто взвару бутылки съ винограднымъ виномъ, пряниками или хлѣбом, что они и въ отдаленныя мѣста чрезъ нарочныхъ при письмахъ или безъ оныхъ посылаютъ» [282, с. 26].

Інформацію про святкування хрестин простолюдом бачимо і в інших джерелах. Наприклад, у щоденнику Кирнецьких читаємо запис про те, що священник після хрещення пішов святкувати: «Хожено до Романа Куртова на христини» [285, с. 26]. Видається, тут багато залежало від матеріальних статків родини. Бучне святкування влітало в копійчину. Принаймні в той час на Правобережжі цього не приховували уніатські священники. Так, в одній з єпархіальних конституцій 1750 р. йшлося про те, що парохі звикли бувати у своїх парафіян на хрестинах та інших учтах із жінками, дітьми і домашнею ріднею. Цим вони, мовляв, дуже обтяжують вірян, тому треба уникати подібних зловживань [269, с. 311].

Якщо розглядати матеріальну сторону хрещення, доречно сказати кілька слів про його вартість. За дослідженнями В. Дмитренка, її нижня межа упродовж XVIII ст. залишалася практично незмінною – 2–3 копійки. Звісно, це стосувалося найбідніших [360, с. 9–13]. Нагадаю, що Микола Ханенко тільки у день появи на світ сина Петра дав священникові 30 копійок і 3 копійки паламареві [207, с. 30]. Тарифи для простолюду були менші. Коли баба Резніченкова з Ромен у 1764 р. пішла до священника питати ім'я, то дала йому хлібину й копійку [35, арк. 1]. Це була лише одна з кількох обов'язкових витрат. Як писав П. Знаменський, у XVIII ст. в Малоросії, якщо тільки народжувалася дитина, баба йшла з пляшкою горілки та куркою до священника по молитву. Далі з калачем і ще однією пляшкою приходив батько, просячи охрестити немовля. Потім відбувалося саме хрещення, де платню могли знімати з хрещених батьків (по 1–2 копійки з кожного) [380, с. 674, 677, 687].

Загалом видатки охоплювали платню священникові, винагороду бабі, витрати на частування (хрестини), родильний хліб тощо. Їх можна розглядати

як своєрідні інвестиції, спрямовані на легітимацію народження дитини, її включення до соціуму як християнина та члена локальних спільнот. Натомість дитя отримувало ім'я, фіксацію у метриці, себто починало існувати для держави і церкви, а отже, й здобувало низку прав, зокрема і право потрапити до раю в разі смерті. Батьки дитини теж одержували певний соціальний капітал, глорифікацію, а також можливості встановити нові родинні зв'язки чи зміцнити наявні. Звісно, що йдеться про ідеальні ситуації.

Зауважимо, що ідеальні схеми на практиці часто давали збій, однак відхилення і казусні випадки представлені у джерелах Гетьманщини краще за повсякдення. Це стосується і практик хрещення, адже ті, які відбувалися за «форс-мажорних» обставин, задокументовані й описані краще. Разом з тим, враховуючи велетенську дитячу смертність, швидкі хрещення через страх, що дитина помре, мусили бути не такими вже й рідкісними.

Дитину, котра могла померти, треба було хрестити якомога швидше. Тут ідеться не тільки про те, що неохрещене маля не зможе увійти в Царство Боже, а ще і про великий гріх дорослих, які не уникли такої ситуації. Зрештою, як пояснює Інокентій Гізель, про охрещене немовля більше піклуються янголи, тому «допускати, аби дитя лишалося надовго у владі диявольській, є глупство» [188, с. 141]. Климентій Зіновіїв у цьому сенсі більш відвертий. Він повчав, що краще взагалі не народжувати дитя, аніж воно помре неохрещеним, і закликав батьків робити це без зволікань [217, с. 40].

Коли читаємо подібні повчальні тексти, виникає логічне запитання про те, наскільки погляди моралізаторів були притаманними простолюду. Емпіричний матеріал підказує, що такі міркування в Гетьманщині функціонували на рівні як рядових священиків, так і пастви. Наприклад, у березні 1771 р. мешканці містечка Городище Лубенського полку скаржилися в Пирятинське духовне правління на свого священика Степана Григор'єва. Поміж звинувачень у поборах, розпусті й алкоголізмі лунали також докори, мовляв, ієрей вчасно не приходить хрестити слабких дітей: «Немало случается, что родячиися дѣти весьма слабой комплекции бывают, в

рассуждение чего требуют они безсумнѣния скорѣйшого для упреждения слѣдующей им смерти окрещения, но сколько велика б прозба об этом к вам будто бы не простиралась, то де вы, будучи обременены злобою [...], а немало случаѣтся, что и пьянством, отказуете, что де тое дитя не умрет дотолѣ, покуда вы сами зберете время пойти его крестить. А в самом дѣлѣ дитя приходя от часу в час в пущую слабость и умираетъ будто бы без крещения» [16, арк. 3].

Наведений сюжет важливий тим, що артикулює усвідомлення такої потреби паствою. У щоденнику Кирнецьких є записи про прихід парафіян із проханням терміново охрестити новонароджених. Тобто подібні практики були поширені, адже, нагадаємо, джерело описує життя парафії у вісімсот душ упродовж одного року. Форс-мажорні хрещення відбувалися у будь-який час доби. Після насиченого богослужіннями і требами Великоднього дня (17 квітня 1788 р.) до священника вночі прийшов Юхим Бойко з бабою Марією Куртовою та оголосили, що дружина Юхима Ірина народила доньку – дуже нездорову і «невидящую». По дитину ходила дружина ієрея Агафія, вона ж була її хрещеною матір'ю [285, с. 42].

Вочевидь, інколи священник не міг відгукуватися на всі звернення. Увечері 28 грудня 1787 р. до Кирнецьких прийшов мешканець сусіднього села Будища з проханням терміново охрестити онука, однак батюшки не було вдома. Наступного дня він поїхав у Будища й дізнався, що дитину з подачі баби вже охрестив ченець поряд розташованого монастиря [285, с. 11]. Варто зазначити, що за потреби маля можна було охрестити й без священника. Требник Петра Могили дозволяє це робити, коли дитя в «бѣдѣ смертной будетъ». При цьому Могила вибудовує своєрідну ієрархію. Якщо немає священника, то краще, якщо це буде диякон, якщо не він, то іподиякон, і, взагалі, нехай це здійснює клірик, а не простолюдин. Якщо ж простолюдин, то краще чоловік, хіба вже жінка ліпше зуміє сказати формулу хрещення та облити водою [278, с. 809]. Відповідальність за те, щоб таке хрещення відбулося, покладається на бабу. Як пише Гізель, священник повинен навчати

бабів правильно вимовляти хресну формулу, а також трикратно занурювати дитинку. Повитуха, котра цього не знає, смертельно грішить [188, с. 140].

Після такого охрещення священникові вже заборонялося хрестити немовля. Він мусив тільки виголосити необхідні молитви та помазати новонародженого миром [188, с. 140–141]. Так само не дозволяли хрестити дитя у материнському лоні. Однак якщо показувалася голівка та було видно, що малюк живий, обряд уже могли проводити [278, с. 4]. У сумнівних ситуаціях рішення приймав священник. У такому разі перед відповідною формулою належало сказати: «Якщо він не охрещений, то охрещується...». Важливо, що присутні на пологах у разі смерті матері мали обережно розрізати її лоно, витягти живе дитя й охрестити його [188, с. 141]. Чи дотримувалися цієї вимоги, установити проблематично, принаймні подібні ситуації мені не траплялися. Так само й О. Романова зауважила, що жодного разу у джерелах Гетьманщини не бачила згадки про хрещення немовляти повитухою або кимось із мирян. Цього правила немає у требниках московського друку, й у XVIII ст. воно зникає з відповідних київських видань [501, с. 217]. Тож важко сказати, чи існувала така практика взагалі.

Дуже рідкісні також відомості про хрещення діток з істотними вродженими фізичними вадами та сіамських близнюків. У Требнику Могили представлено окремий параграф про хрещення «дивѡвъ и чѡдѣ родащихъса». Згідно з ним дитя, що не мало людської подоби, хрестити заборонялося. Якщо ж існували сумніви у визначенні (а це могло бути дуже суб'єктивно і ситуативно), то на початок стандартної формули ставили слова «Аще сѣй єсть чѣлкѣ» (якщо це людина. – *І. С.*). Також описані дії, коли «многѡвидєнѣ дивѣ родитьса» та є сумніви, скільки він має сутностей – одну чи більше. В такому разі треба було зважити на те, одна голова чи більше, одні груди чи ні. Якщо не одні, то мали хрестити кожную голову осібно за ритуалом. Зрештою, якщо розділення є, але невиразне, належало хрестити спочатку одного звичайною формулою, а іншого – з додаванням фрази «Аще нѣ крѣщен» [188, с. 142; 278, с. 10–11].

Цим релігійним приписам пізніше суперечитиме секулярне прагнення царя Петра Олексійовича створити відповідну колекцію кунсткамери. Згідно з царським указом від 13 лютого 1718 р. «О приносѣ родившихся уродовъ» сіамських близнюків треба було під страхом великих штрафів віддавати комендантам міст чи губернаторам. Важливо, що йшлося як про мертвих дітей, так і про живих. За них держава мала сплатити 10 і 100 рублів відповідно. У разі смерті тільки рекомендували покласти в спирт або ж горілку, за які теж обіцяли повернути кошти. За риторикою царського указу таких «чуд» у країні повинно було народжуватися багато, однак за попередні кілька років до Петербурга доставили чотирьох сіамських близнюків. Про хрещення в указі взагалі не йдеться [257, с. 541–542].

Вочевидь, указ сприймали всерйоз (принаймні за правління Петра). Коли у липні 1719 р. в козачки м. Ромни Лубенського полку народилися мертві сіамські близнюки (діти зрослися тількими, мали дві голови, четверо ручок і ніжок), то полковий лікар повіз їх у Ніжин до генерал-лейтенанта Вейсбаха. Справу вважали настільки важливою, що лубенський полковник Андрій Маркович інформував про неї гетьмана Івана Скоропадського з додаванням відповідного малюнка [213, с. 562–563].

Можливо, з часом дія указу зійшла нанівець як щось оголошене разово. Про нього могли банально не знати, тим паче, нагадувань «згори» не відбувалося, імовірно, тому, що наповнення колекції кунсткамери втратило актуальність. 23 вересня 1788 р. в парафії Кирнецьких у подружжя із села Будищі народилися близнючки. Одна дитинка була мертвою, а жива дівчинка мала істотні фізичні зовнішні вади. Автор щоденника не називає її людиною: «живое подобие женское» [285, с. 79]. Цій дитині дали ім'я, однак Кирнецький чомусь зволікав з її охрещенням, навіть з огляду на можливу швидку смерть. Лише за одинадцять днів (3 жовтня) Кирнецькі поїхали в Будища по жито і заодно дізналися, що дівчинка була охрещена ще 24 вересня в розташованому поряд Петропавлівському монастирі [285, с. 82]. У цій ситуації щось (напевно, вади зовнішності) спонукало священика не поспішати з хрещенням, натомість

батьки прагнули зробити це швидко і вдалися до послуг монахів. Необхідно зауважити, що мешканці Будищ так робили і в інших випадках, коли їхній ієрей відкладав виконання обряду, утім це траплялося нечасто.

Назагал хрещення дитини, окрім власне народження християнина і включення його християнської спільноти, було важливим комплексом ритуалів, у тому числі з їх інтегрувальною функцією, необхідною для встановлення/підтримування зв'язків між членами соціуму. Цей комплекс був засобом комунікації як між профанним і божественним, так і між соціальними групами чи індивідами [299, с. 31]. До важливих засобів такої взаємодії належали відповідні подарунки (хліб, узвар тощо), котрі, як стверджує Е. Доманська, допомагають вибудовувати і посилювати міжособистісні стосунки, оскільки слугують єднанню людей [367, с. 121]. На вибудовування таких стосунків був також спрямований і «інститут» кумівства.

5.2. Хрещені батьки та «інститут» кумівства

Обов'язковими учасниками правильного хрещення були хрещені батьки, обов'язки та роль яких значила дуже багато, як з огляду на звичаї, так і з точки зору канонічного права [531; 644]. Вважали, що вони набувають духовного зв'язку з похресниками, повинні їм допомагати у житті та всіляко «научати». Великий пласт фольклору барвисто змальовує хрещених як друзів, спільні пиятики, специфіку уявлень про стосунки між кумом і кумою, стрибання у гречку. Відповідні мотиви зафіксовано й на матеріалах Гетьманщини. Вони мають сатиричні та саркастичні конотації, як, наприклад, ось ці приказки XVIII ст., що їх занотував Климентій Зіновіїв:

«Кумє ъжъ хлѣбъ хо(ч) позычены(и), нє мнѣ о(т)дава(т).

Кумє пи(и) пиво гроше(и) нѣ(т), иди (ж) во(н), слова нѣтъ.

Кому кумє до(б)рє.

Кумъ нє кумъ нє лѣз(ь) у горохъ.

Ой кумъ кумѣ радю повювъ в вышнєви(и) садъ» [217, с. 211–264].

Такі ж нотки бачимо у жартівливій домальовці до мініатюри 1726 р. в метриці Троїцької церкви м-ка Куземин Гадяцького полку, на якій бачимо чорта, котрий прямо на хрещенні зводить кума і куму (див. дод. В. 6). Окрім подібних жартів у джерелах виявляємо і думки про відповідальність хрещених батьків за похресників, принаймні на рівні сподівань на неї як на щось усталене та звичне. Коли вже відома нам мешканка Кролевця близько 1715 р. перебувала під час пологів в обіймах смерті, то сподівалася саме на добродішність своєї куми, у якої заховала скриньку з грошима й майном, котрі остання мала віддати сиротам: «въ схованню скриня моя у Ющихи зъ худобою (грошима. – *І. С.*). Будет дѣтямъ моимъ, и не пойдут ѿни поподѡконню, хлѣба просити, ежели Гапка Ющиха, кума моя, бѣа боятися будетъ» [203, с. 78–79].

Таким чином, саме куму жінка при смерті вважала найбільш вартою довіри. Те, що вона такої довіри не виправдала й Бога не побоялася, – інша річ. Принаймні це дало нам можливість дізнатися про обставини справи. Про певну відповідальність також читаємо у Требнику Петра Могили. Хрещені батьки мусили знати основні молитви («Отче наш», «Вірую в єдиного Бога», «Богородице, Діво», а також десять заповідей) [278, с. 12] і навчити їх своїх хрещеників. Ті, хто не знав цього набору, не могли бути «восприємниками», так само, як і єретики, відлучені від церкви, неповнолітні, юродиві тощо [278, с. 11–12]. Риторика документації протопопій Київської митрополії показувала, що у XVIII ст. цих норм намагалися дотриматися і на місцях. Так, ордер духовного правління Миргородської протопопії від 1747 р. вимагав від священиків, щоб ті навчали паству за відповідними книжечками для «обучения народа», у тому числі й зазначених молитов. Тих же, хто їх не знатиме, потрібно було не допускати до таїнств, а також до виконання ролі хрещених батьків. Подібні ордери можуть свідчити і про поширеність явища, з яким боролися або ж просто артикулювали таку боротьбу [31, арк. 28–28 зв.].

Куми фігурували у записі про хрещення в метричних книгах. На їх позначення у писемних джерелах Гетьманщини паралельно використовували три основних лексичних набори: «восприемник» і «восприемница», «кум» і

«кума», «кмотр» і «кмотра». Упродовж XVIII ст. та в різних приходах загалом стала формула цього запису могла різнитися в деталях та лексиці, як у наведених фрагментах (1726 та 1774 рр.): «Крестил младенца [...] кмотр его был Антон Артюшенко, кмотра Анастасия Яковиха, жители града Куземина» [146, арк. 183в.]. «У Ивана Романенка и жены его Марии родилась Стефанида, восприемница Анна Митрофановна» [28, арк. 653в.].

У цитатах бачимо різні підходи до кількості хрещених батьків. Це питання важливе в кількох сенсах, зокрема у питанні боротьби традиції та дисциплінування церкви, яке є зараз тільки починає системно досліджуватися [584]. Требник Петра Могили встановлював лише мінімальну кількість – один хрещений, але зазначав, що за давнім церковним звичаєм їх може бути і двоє, при цьому про максимальну чисельність не йшлося [278, с. 11–12]. Цей аспект також підштовхує поставити питання про максимально можливу кількість хрещених батьків. Одразу зазначимо, що у метричних книгах ми не знаходили більше двох, але виявлено згадки про чотирьох «восприемников» у щоденнику Ханенка. Він був хрещеним батьком у Олени – доньки бунчукового товариша Івана Гамалії. Разом з ним дитину хрестили дружина путивльського воєводи Михайла Леонтієва Анастасія Олександрівна, бунчуковий товариш Йосип Гамалія та теща Івана Гамалії Марія Неплюєва [207, с. 206].

Водночас у Великому Московському требнику містилася чітка вказівка, що «восприемник» може бути тільки один: чоловік для хлопчика і жінка для дівчинки. Саме на цей требник посилалися церковні ієрархи, прагнучи уніфікувати «могилянську» традицію на московський лад, як, наприклад, про це йшлося в указі київського митрополита Тимофія Щербацького від 23 листопада 1743 р. Указ пояснює вимогу мати тільки одного хрещеного тим, що куми між собою, а також зі своїми хрещениками вступають у духовний зв'язок, а отже, створюється велика плутанина, хто кому родич і якого ступеня спорідненості [161, арк. 1]. Найперше це стосувалося укладання шлюбів, частину з яких могли визнати недійсними. Особливо це було актуальним для

невеликих сіл з їхнім доволі обмеженим шлюбним ринком. Про побутування такого явища і толерування його навіть священиками читаємо у сатиричному вірші «Замисл на попа» авторства Івана Некрашевича, котрий устами прихожан говорить про померлого пароха: «А вѣнчав небюжчик не тюльки що з кумою, хоть бы хто десь пришов из рудною сестрою» [463, с. 264].

Йому вторує і Климентій Зіновійв, який у спеціальному віршованому повчанні нагадує про заборону шлюбитися не тільки кумам, а і їхнім дітям, котру, однак, порушують, коли зацікавлена сторона добряче «підсолить талярами». Щоб не цитувати розлогого вірша, обмежимося його не менш розлогою назвою, що гарно передає суть: «Ω кумовствѣ, що кумѣ брѣти кумови не блѣгословляють, або те(ж) дочкѣ куминѣи. А гды хто пересѣли(т) добре талярами або чи(р)воными золотѣми а(р)хієрѣевѣ ко(т)рѣму. То и грѣхъ прѣчь о(т)кладѣю(т) и блѣгосло(в)ляю(т): и бе(з)закѣнѣ на за(к)о(н) прѣкладѣють» [217, с. 127]. Вочевидь, у більшості випадків наявність таких зв'язків між подружжям перевірялася не надто ретельно і назагал толерувалася. Тим не менше за потреби це могло стати аргументом, навіть, коли йшлося про «політичні справи». Так, у 1730 р. чернігівський єпископ Іродіон Жураківський заборонив стародубському бурмистрові Антону Каменці вхід до церкви за кумівство з дружиною. При цьому єпископ, вочевидь мав затяжний конфлікт із керівництвом полку, як збирало на нього «компромат» для звільнення від єпископства [64, арк. 1–1зв.].

Повертаючись до боротьби з цими явищами, зауважимо, що риторика указу Щербацького доволі жорстка: тим, хто його не дотримуватиметься і продовжуватиме попередні практики, митрополит погрожував позбавленням священства. Однак парохі не криючись і далі здійснювали хрещення з двома кумами, ще й документували свій «злочин» на сторінках метричних книг. Це дає підстави задуматися про дієвість подібних указів і про те, чи не видавали їх переважно для «форми». Адже далі (у 1765 р.) був прийнятий схожий указ із такими ж погрозами, проте так само практично не реалізований [361, с. 87–88]. Можливо, одним із чинників, котрий сприяв толеруванню залучення двох

хрещених батьків, була платня, що її стягували з обох кумів. Іноді її наявність і розмір були чітко прописані у договорах парохів з паствою [380, с. 674, 687].

На позір «нові» вимоги обмежуватися одним хрещеним утілювалися хіба у практиках окремих священиків. Так, наприклад, робили ієреї Христорождественської церкви Яресьок Петро Олексієв і Василь Левицький. Утім їх важко назвати зразковими виконавцями, до 1765 р. вони взагалі не фіксували «восприемников», аж доки у листопаді 1764 р. в книзі з'явився запис (імовірно, від миргородського протопопа Романа Копійського) про неправильне її ведення [28, арк. 158]. Подібні практики можна також обережно пов'язати не тільки з особою священика, а й із батьками новонароджених. Скажімо, у метричній книзі церкви Різдва Богородиці містечка Воронков за 1780-ті рр. з-поміж багатьох записів про хрещення є лише два з одним хрещеним. В обох випадках ідеться про дітей бунчукового товариша Матвія Сулими. 24 квітня 1782 р. хрестили його сина Георгія, хрещеним батьком якому став «тільки» Павло Степанович Томара, а роком раніше, 31 січня 1781 р., хрестили двійню – Василя і Марію. «Восприемником» Василька був Михайло Томара, а Марії – Ганна Гайворонська [169, арк. 33 зв., 38 зв.].

Бажання мати двох хрещених В. Дмитренко пояснює баченням «восприемництва» як способу заручитися підтримкою впливових парафіян і налагодити корисні для себе соціальні зв'язки [361, с. 87]. Це пояснення не є повністю універсальним. Матвій Сулима брав у куми представників однієї родини, котрі й так мали з ним зв'язки, адже були рідними братами його дружини Єлизавети. У цьому випадку йшлося про замикання всередині вже наявних родинних відносин або ж їх укріплення.

Дії Миколи Ханенка прагматичніші. У 1731 р., будучи стародубським полковим суддею, він покликав хрещеним батьком для сина Петруся свого «начальника» – стародубського полковника Олександра Дурова. Останній, виходець із російського офіцерства та «чужий» на Стародубщині, тільки рік тому отримав пірнач, але вже пересварився з місцевими старшинськими

кланами. Можливо, щоб збалансувати відносини з ними, хрещеною матір'ю мала стати «ея м. панея Андриева Миклашевская» [207, с. 30]. Мова про Єфросинію Павлівну – дружину колишнього наказного стародубського полковника Андрія Миклашевського. У такий спосіб Ханенко забезпечує собі контакти з різними антагоністичними політичними силами, а синові – сподівання на їхню підтримку в майбутньому. Проте, Петрусь помре 18 січня 1733 р. У зв'язку з цим постає питання, чи продовжувалися кумівські зв'язки і контакти після смерті хрещеника. Після цих подій мине 12 років, й у 1743 р. Ханенко вже в ранзі генерального хорунжого бути хрещеними батьками своєму синові Іванові запросив свояка, бунчукового товариша Федора Корецького, та дружину стародубського полкового писаря Григорія Скорупи Анастасію [207, с. 196–197]. Повторимо: імовірно, так він прагнув зміцнити зв'язки у полку, де мав маєтності. Разом з тим ми, можливо, спостерігаємо якраз приклади того, коли спочатку через хрещення встановлюються вертикальні зв'язки (пошуки підтримки, патрона), а потім, коли людина досягає найвищих щаблів, вони стають горизонтальними або ж можуть перенаправлятися на «клієнтелу» [644, р. 341–368].

Ілюстрації такого спрямування «вниз» (може, аж занадто «глибокі») знаходимо у щоденнику Петра Апостола. 8 грудня 1725 р. він хрестив сина Григорія – слуги свого приятеля Єршова. Окрім того, що хрещений батько подарував матері похресника свій перстень, щось спонукало Апостола занотувати: «Мой крестникъ называется Павелъ». Уже через місяць (19 січня 1726 р.) Петро Апостол так само запише: «Мой крестник умеръ». Наприкінці року (8 грудня) він знову хрестив хлопчика у того ж слуги. Цей приклад засвідчує, що відносини кумівства є двосторонніми, й у традиційному суспільстві кожен від них щось отримує, навіть якщо вони нерівноцінні. З погляду нерівноцінності цікаво було б дослідити і зворотні випадки, коли хрещеними дітей якоїсь зацної особи ставали представники простолюду або навіть жебраки. Принаймні до початку XIX ст. такі звичаї подекуди практикувала польська шляхта, вважаючи, що це може принести дитині

щастя [679, s. 84]. Інформації про подібні вчинки старшини Гетьманщини нами не знайдено.

Вибір хрещених батьків для своєї дитини багато важив не лише для старшини. Коли у липні 1788 р. в одного з авторів щоденника Кирнецьких народився син, він хотів, щоб кумами були саме пан Халкідонський і панія Красняковська (з огляду на прізвища і контекст – місцева знать), однак ті вчасно не прийшли. Батько дитини – Федір Кирнецький – залишив у щоденнику шифрований запис, що зогрішив, бо сказав «противное о кумовьяхъ». Вочевидь, він швидко знайшов заміну з менш родовитих односельців, принаймні це засвідчує ім'я хрещеного батька – Яким Костюченко. Цікаво, що під кінець церемонії хрещення з'явилися й Халкідонський та Красняковська, проте до церкви навіть не заходили, а пішли додому. Ця ситуація показує, що вибір кумів не в усіх випадках відбувався так, як того хотілося батькам, а хрещення не завжди ставало нагодою для встановлення бажаних зв'язків [285, с. 53].

На рівні простолюду такі стратегії простежити дуже важко, бо основна маса населення Гетьманщини не лишила по собі істотних писемних джерел, тим паче таких, як щоденник Кирнецьких. Відомості по крихтах можна вибирувати з обмовок або метричних книг. У цьому разі продуктивнішими можуть бути дослідження на рівні однієї парафії. Наприклад, у приході Христорощественської церкви Яресьок нескладно визначити найбільш популярну куму. Нею була племінниця місцевої сотничихи Уляна (так її марковано у джерелі). З 1766 по 1773 рр. вона хрестила дітей мінімум вісім разів [28, арк. 14, 14 зв., 16 зв., 17 зв., 21–22 зв.]. Важливо, що серед її кумів ми не можемо ідентифікувати старшину чи містечкову верхівку. Напевно, простолюди якраз міг установити зв'язки із поважними людьми через їхніх менш знатних родичів, а тому Уляна мала попит. Це припущення накладається на тезу Ю. Шлюмбома, що бідні родини використовували інститут кумівства для того, щоб розширити або доповнити мережу зв'язків, яка існує на основі

кровної спорідненості, причому вони намагалися надбудовувати такі стосунки «вертикально» – вгору [574, с. 168].

Натомість багатші були схильні шукати хрещених батьків для своїх дітей поміж рівних собі [574, с. 168]. Ідеться не про верхівку, а радше про «середній клас» з його у тому числі й корпоративними інтересами. Так, імовірно, представник родини священиків Федір Поповиченко запросив кумувати диякона Василя Левицького. Або ж у жовтні 1766 р. «восприемником» у Карпа – сина Івана Поповича – став ієрей іншої яреськівської церкви (Троїцької) Симеон Фесенко. Пізніше, у травні 1770 р., цей же Іван Попович бути хрещеною матір'ю своєї доньки запросить дружину яреськівського сотенного писаря. Сина яреськівського возного хрестив майор і так далі [28, арк. 11, 14 зв., 21 зв.].

Слабке місце таких пояснень у тому, що почасти неможливо відрізнити встановлення нових зв'язків від використання наявних. Принаймні якась частина парафіян кликала в куми своїх родичів, очевидно, навіть доволі близьких. Подібні записи у метриці яреськівської церкви непоодинокі. Так, 22 липня 1765 р. хрещеним батьком Трохима – сина Мартина Пташниченка – став Йосип Пташниченко. З огляду на прізвисько вони цілком могли бути родичами [28, арк. 11]. Аналогічні випадки Ю. Шлюмбом пояснює тим, що біднота майже не послуговувалася інститутом ритуального рідства для розширення мережі своїх соціальних зв'язків «по горизонталі». Незаможним не потрібні були такі ж злиденні хрещені батьки. Отож тоді, коли вони не знаходили кумів «згори», залучали їх з-поміж рідні [574, с. 169].

Метрики містять й інші цікаві випадки, наприклад, коли в Яреськах одна «восприемница» Меланія Трощинська фігурує у двох хрещеннях підряд – 22 і 25 жовтня 1768 р. Важко сказати, це просто збіг чи були якісь причини. Так само у двох випадках поспіль хрещеними є спочатку дружина (яка тільки раз постає в такій іпостасі), а потім і донька священика [28, арк. 17, 20]. Оскільки йдеться про 5 та 6 березня, то запрошені куми могли й не дістатися церкви або ж відбулося швидке хрещення «ради страху смертного». Пригадаймо, що

Кирнецькому одного разу довелося хрестити слабку дитинку посеред ночі й узяти свою дружину як хрещену матір.

Зрештою, метрична книга свідчить про інший унікальний випадок. У серпні 1765 р. в Яреськах хрестили Євтуха – незаконнонародженого хлопчика. Враховуючи іншування байстрюків у суспільстві Гетьманщини, їхню нечисельність і маргіналізованість, логічно було б припустити, що хрещеним батьком Євтуха стане якийсь місцевий злидар. Але ж ні. Навпаки, його «восприемник» виявився найвищий за статусом серед усіх зафіксованих у книзі: «пана сотника сын Прокопий» [28, арк. 11зв.]. Це був єдиний випадок, коли Прокіп значиться в метричній книзі у такій ролі. Більше того, він – єдиний настільки близький родич яреськівського сотника, який у той час став чиймось кумом. Цей вчинок доволі цікавий у світлі тези Марка Грушевського про те, що бути кумом дитині неправого ложа вважали за щастя. Очевидно, така мотивація якраз і спонукала Прокопа хрестити незаконнонародженого [346, с. 48, 208].

Разом з тим описану вище ситуацію ми можемо потрактувати як своєрідну форму суспільної підтримки або ж такої собі легітимації байстрюка через його зв'язок з родиною сотника. Аналогічні випадки змушують розглядати кумівство як багатовимірне явище, складовий елемент соціальної комунікації, котра виросла з церковної традиції, однак функціонувала й поза її межами та набувала інакших смислів, аніж першопочатково запропоновані релігійними догмами. Власне, цей складник, здавалося б, тотально регламентованої процедури хрещення дитини найгірше піддавався унормуванню та дисциплінуванню, імовірно, саме тому, що йшлося про життєві стратегії дорослих. Їх могло більше турбувати те, хто буде їхніми кумами, аніж правильність самого обряду хрещення, адже народження дитини допомагало встановити нові зв'язки або ж поглибити наявні. У такому ракурсі інститут кумівства в Гетьманщині слугував механізмом групової та міжгрупової інтеграції, так само, як для решти домодерного християнського світу, про що свого часу переконливо написали С. Мінц та Е. Вольф [644,

р. 358]. Потреба в таких інтегративних механізмах мусила бути значною, скажімо, вже з огляду на мобільність населення й іншування «чужих». Ритуальне рідство у цьому разі давало змогу компенсувати відсутність кривної спорідненості та наблизитися до кола «своїх» членів певної локальної спільноти.

5.3. Вибір імені

Будучи в Гадячі у січні 1709 р. при армії Карла XII, словацький євангеліст і автор однойменного щоденника Даніель Крман занотував свої спостереження про найпопулярніші в Гетьманщині імена. Йому, як людині з теологічною освітою та священникові, вдалося скласти доволі точний іменник: «Дітям дають різні ймення, з них визначніші такі: Фтеодор, т. є. Теодор; Фтеодос, т. є. Теодосіус; Василь, т. є. Басіліус; Марко, Терешко, Дем'ян, Федір, Іван, Михайло, а також жіночі: Хвеська, Теодора, Гораздка, т. є. Пульхерія; Мотря, т. є. Мотрона; Настя, т. є. Анастазія; Гелена, Марія, Зінька, Гапка, Палажка, Пріська, Докія – а хто б згадав усі інші, грубі вже самим звучанням» [225, с. 89–90].

Попри скарги на «грубе звучання», тобто погане знання мови, спостереження Крмана цілком корелюються з даними наявних історичних досліджень. З них найперше слід виокремити класичне і цитоване вітчизняними істориками дослідження історії української антропонімії авторства М. Худаша. Також важливою є робота відомого радянського дослідника ономастики В. Никонова, котра містить окремий розділ, присвячений жіночим іменам у Росії XVIII ст. Цей розділ цінний передусім залученням значного за обсягом «статистичного» матеріалу й авторським підходом до тлумачення кліометричних даних. Що ж до більш західних аналогій, то згадаємо дослідження І. Єзерської про антропоніміку Львова XVII ст., а також відповідний підрозділ книжки М. Капраля, де іменник слугує маркером для вивчення асиміляційних процесів у львівському шевському

середовищі. З методологічного погляду корисний відповідний параграф великої історико-демографічної праці Ц. Кукльо. Зрештою, прикладом дослідження антропоніміки в контексті вивчення дитинства в ранньомодерну добу є роботи М. Делімати й Д. Жоляндзь-Стшельчик [372; 388, с. 84–93; 471; 483; 535; 568; 606, s. 80–83; 632, s. 325–328; 679, s. 78–83].

Повертаючись до конкретних сюжетів, зауважимо, що за підрахунками Ю. Волошина, до першої десятки найпопулярніших чоловічих імен козацької Полтави належали Іван, Григорій, Василь, Федір, Петро, Семен, Яків, Степан, Андрій, Павло. Загалом ці імена носили більше половини полтавських чоловіків, причому кожен восьмий мешканець міста був саме Іваном. Щодо жінок, то першу десятку імен утворювали Марія, Євдокія, Ганна, Параскевія, Агафія, Єфросинія, Тетяна, Уляна, Пелагія, Анастасія. Марією називали кожену десяту полтавку. Схожий варіант іменника зафіксовано й для с. Редьківка Чернігівського полку [326, с. 152–153; 546, с. 35–41].

Такий іменник був зумовлений місцевими особливостями трактування відповідних релігійних норм та їхньої реалізації на практиці. М. Худаш ґрунтовно проаналізував церковні приписи надання імені й дійшов висновку, що вони зводяться до трьох основних вимог: а) власним хрещеним іменем може бути тільки церковно-календарне ім'я якогось церковного святого; б) це ім'я присвоює священник, здійснюючи хрещення; в) хрестити новонароджену дитину й давати їй при цьому хрещене власне ім'я належить на восьмий день після народження. Варто зауважити, що цей сюжет у М. Худаша містить багато неточностей і занадто прямих трактувань писемних джерел (наприклад, він приписує Петрові Могилі вимогу хрестити дитину двічі – вдома і в церкві). Також дослідження зводить воєдино різні за часом і просторами традиції, однак воно дало змогу констатувати, що церковні приписи не були монолітними і їх не надто скрупульозно дотримувалися. Деякі з них, як-от вимога давати ім'я на восьмий день, узагалі на практиці майже не діяли. Утім треба мати на увазі, що йдеться передусім про добре і якісне мовознавче

дослідження. Також книга містить багатий фактологічний матеріал історичного характеру [568, с. 185–200].

Алгоритм ім'янаречення добре виписаний у щоденнику Кирнецьких. За якийсь час після народження дитини до священика приходила баба «спитати ім'я»: «дано имя чрезъ бабу бѣдискѣю жителкѣ Пелагию Выжиху сынѣ Матфея Шевця и жены его Анны на 15-е число сего мѣсяця Павлом [...] Марія Куртова приходила ради освѣдомления о вчерашнемъ имени данномъ, а послѣ того приходила баба Ївляна Левенка, чрезъ которѣю дано имя дочери Петра Хлистуна и жены его Софїи на 1 число марта мсца Евдокїею» [285, с. 14, 25].

Саме ж хрещення, за винятком форс-мажорних обставин, священики Кирнецькі проводили переважно наступного дня чи через день після приходу баби. З форми і змісту записів видно, що ім'я вибирав саме священик, повитуха мала повідомити про факт народження та домовлялася за хрещення. Про універсальність алгоритму свідчать обмовки інших джерел або ж більш поширені згадки у літературі XIX ст. Тут зачитуємо Івана Нечуя-Левицького: «Ту дівчину звали Нимидорою. Піп був сердитий на її неслухняного батька й надав його дітям таких іменнів, що всі люди на селі ніяк не могли убгати їх собі в голову, а баба-повитуха ніколи не могла донести в своїй голові того ймення додому і губила його на поповому порозі» [245, с. 29–30].

Загалом наймення давали за святцями на певний день на честь конкретного святого. І тут ми наблизилися до дуже важливого моменту. Святці дають можливість вибрати ім'я щодня, однак Кирнецькі обирали дні, що переважно не збігалися з народженням дитини, приходом баби чи хрещенням. Вочевидь, на тлі різноманіття йшлося про вибір з-поміж кількох найбільш бажаних варіантів або взагалі про один-два варіанти. Наприклад, 17 лютого 1788 р. священик дав дівчинці ім'я на 1 березня – Євдокія. Так само наступного дня нарекли ще одну дівчинку, причому обох Євдокій хрестили разом – 19 лютого [285, с. 25–26, 28]. Кирнецький назвав дівчаток Явдохами практично за два тижні до дня вшанування їхньої святої. Парох, безперечно,

мав інші варіанти, «хронологічно» ближчі до хрещення, утім надав перевагу найкращому, на його думку, варіанту.

Цей та схожі приклади показують, що священники мали можливість вибору і не були жорстко прив'язані до конкретної дати у святцях. Тож знайомі всім історикам Гетьманщини повторення імен новонароджених у метричних книгах є результатом такого вибору. Саме тому, скажімо, у листопаді (18, 20, 22 числа) 1774 р. в приході Христорождественської церкви Яресьок усіх трьох охрещених дівчат названо Степанидами [28, арк. 65зв.]. Або ж у 1780 р. в парафії церкви Різдва Богородиці містечка Воронков 29–30 лютого хрестили трьох Василів підряд, з 16 по 27 листопада – чотирьох Катерин, з 28 по 30 листопада – чотирьох Варвар [169, арк. 31–32 зв.]. Те саме спостерігаємо з двійнями. У грудні 1766 р. в Яреськах хрестили дві двійні. Такі події не були частими, а коли вони у метричній книзі йдуть одна за одною, то взагалі є доволі рідкісним збігом. Отож 11 грудня були охрещені син і донька Клима Тараненка – Данило та Ганна, наступного дня хрестили двійню Михайла Дмитрика – Данила та Ганну [28, арк. 6зв.].

Зауважимо, що проблема ім'янаречення двійні варта повноцінної розвідки. Цікавим для вирішення було б питання (не)використання імен парних святих та виокремлення якихось інакших особливостей. Це на матеріалах Гетьманщини не з'ясовувалося. На позір тогочасні джерела мають містити дані, необхідні для цього, адже народження більш ніж однієї дитини – не така вже й рідкість (раз на кожні 80 пологів), однак унаслідок високої дитячої смертності з-поміж таких діток виживали далеко не всі. Навіть велика вибірка з Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. з 13 тисяч мешканців Гетьманщини дала нам можливість знайти тільки 41 двійню (дод. А.8). Серед них не зафіксовано повтору жодної пари імен. Напевно, потрібно залучити більше емпіричного матеріалу.

Природу повторюваності індивідуальних імен пояснив на матеріалах Гетьманщини Ю. Волошин. Ідеться почасти про витіснення можливих варіантів одним більш популярним. Це видно, зокрема, на прикладах парних

святих Петра і Павла, з яких перший стояв вище у релігійній ієрархії, а тому серед населення було більше саме Петрів. Поширеність цілої низки імен, як-от Андрій, Михайло, Петро, Анна, Варвара, Євдокія, Марія, Параска, можна пояснити великою популярністю в Гетьманщині культів відповідних святих. Приклад зворотного впливу «надмірного» шанування – рідкість Микол, адже Святого Миколу вважали рівним Богові, тож на його честь називати не можна було [327, с. 162–179].

Говорячи про популярність того чи того імені, варто також мати на увазі, що священник повинен був пропонувати варіанти, які відповідали б запитам пастви з її вподобаннями. Невідомо, як зреагували б парафіяни на хрещення січневої дитини, наприклад, Гордієм, якщо можна не «винаходити велосипеда» і давати ім'я Василь. З огляду на різні причини в кожному індивідуальному випадку запити на ім'я могли різнитися, що підштовхувало до вибору популярного чи, навпаки, рідкісного імені. Останній варіант, на думку В. Никонова, для Росії XVIII ст. був нереальним. «Звичай унеможлиблював вибір імені, котрого немає ні в кого в селі», – стверджує вчений [471, с. 48]. Однак для населення конкретних сіл Гетьманщини ця теза не працює, бо, скажімо, за даними Генерального опису близько 40 мешканців села Чолхів Стародубського полку (із 798 осіб) мали унікальні імена [327, с. 176–177]. Важливо, що до використання унікальних імен і проявів батьківської «самостійності» у цій сфері паству могло спонукати й Святе Письмо, зокрема сюжет з вибором імені для Івана Хрестителя: «...і хотіли назвати його йменням батька його Захарій. І озвалася мати його та й сказала: Ні, нехай названий буде Іван! А до неї сказали: Таж у родині твоїй нема жодного, який названий був тим ім'ям! І кивали до батька його, як хотів би назвати його? Попросивши ж табличку, написав він слова: Іван імення йому. І всі дивувались» (Від Луки 1:57–63).

З одного боку сюжет наводить приклад самостійного вибору батьками непопулярного імені своєму синові всупереч тиску оточення. З іншого – назване ім'я належало до найпопулярніших у Гетьманщині, тож важко

сказати, як діяли ці рядки на реципієнтів у досліджуваному нами соціумі. Однак ми мусимо мати на увазі глибокий, важкорефлексований вплив тогочасної народної релігійності, для якої, на думку П. Лукіна, було характерним специфічне сприйняття культу святих у цілому, яке, зокрема, проявлялося у «спеціалізації». Простолюд мало цікавили подробиці життя святого і здійснені ним подвиги християнського смирення. Але він гарно пам'ятав, який святий є помічником у різних ситуаціях. Навіть на повсякденному побутовому рівні знали, що, наприклад, Флор і Лавр – покровителі коней, Влас – корів, Настасій – овець, Василь – свиней, Терентій – курей і так далі. Відповідно, про спеціалізацію більш універсальних та найшанованіших святих було відомо всім [426, с. 43–44].

Специфіку іменника також можна обережно досліджувати і з погляду історичної демографії. Так, рідкість Микол у тогочасному соціумі пояснюють також тим, що хлопчики, котрі мусили б народитися на зимового чи весняного Миколи (19.12 та 22.05), були б зачаті у піст, що теж зменшує імовірність використання цього імені [327, с. 173]. Проте у світлі нашого дослідження сезонності народжень (наведено вище) це пояснення не діє. Натомість «сезонний» чинник міг зіграти на руку Василям, адже найвища чисельність хрещень припадала на січень. «Математика» також працює на користь Федорів, але найбільше – Іванів. Це ім'я трапляється у святцях по кілька разів щомісяця, а отже, хлопчиків можна було найменовувати ним цілорічно.

Проаналізовані фактори зумовили специфіку іменника, зокрема те, що послуговувалися порівняно невеликою частиною можливих імен. Це добре видно на прикладі мешканців ранньомодерної Полтави. Там, за підрахунками Ю. Волошина, 2951 жінка використовувала 50 імен, а 2863 чоловіки мали 118 імен. Це корелюється з узагальненнями В. Никонова, зробленими на великій за охопленням і хронологією статистиці для населення Росії. Вчений дійшов висновку, що з кількох тисяч імен, канонізованих православною церквою, у вжитку мільйонів російських жінок упродовж XVIII ст. було тільки 74 імені. А якщо столітній проміжок поділити на менші відрізки, то «активними»

будуть лише 46–55 імен. [326, с. 152; 471, с. 48]. Чоловічий іменник був удвічі наповненіший, що можна пояснити порівняно маскулінним складом пантеону християнських святих. Це також пояснює і частотнішу повторюваність жіночих імен у метриках, котру, думається, багато дослідників зауважили для себе емпіричним шляхом.

Дану узагальнену схему надання імені варто доповнювати розглядом точкових аспектів та казусних випадків. Може йтися, зокрема, про наявність/відсутність особливостей ім'янаречення у представників окремих соціальних чи соціо професійних груп. Наприклад, дослідження імен ремісників полкового Переяслава дало змогу О. Коваленко зробити висновок про важливість імен Кузьма та Дем'ян для місцевих шевців. З усіх представників ремісничих спеціальностей імена цих святих – покровителів шевства були тільки у членів шевського цеху [395, с. 78–88]. За умови підтвердження на ширшому джерельному матеріалі такі факти матимуть велику значущість, адже місце в цеху і родинне ремесло передавалися у спадок, тож батьки, імовірно, сподівалися, що їхні діти теж стануть шевцями. У такому разі отримання дитиною відповідного імені означало або те, що батьки могли впливати на священика в його виборі (і хотіли це робити), або ж те, що священик враховував ремесло батька, тобто реагував на запит конкретної особи.

На більш глобальному рівні може йтися про відмінності, сформовані різним способом життя. Так, для Росії XVIII ст. В. Никонов вивів три набори жіночих іменників: селянок, дворянок і проміжний між ними – купчих. Упродовж століття ці іменники якраз набували своїх прикметних рис. Наприклад, у селянському середовищі зростала популярність імені Параска, а поміж дворянок – знижувалася. Імена простолюдинок змінювалися поволі, вельмож – швидше, у тому числі й під впливом імен цариць. Формування цих наборів Никонов пов'язав із виникненням трьох стилів у мові й літературі: «високого, середнього та низького» [471, с. 52–57]. Думається, що для

Гетьманщини такий поділ буде занадто штучним, утім, іменники носіїв профанної та вченої культур можуть мати й свої особливості.

Важливим є також розгляд конкретних випадків, котрі не повністю вписуються в наші узагальнення. 7 червня 1788 р. у дяка Федора Кирнецького народився син, наступного дня батько Федора отець Андрій без посередництва баби дав ім'я своєму онуку «на сіє число» Федір. Ще наступного дня (на третій день від народження) здійснено хрещення [285, с. 53]. Бачимо, що хрещення відбулося доволі швидко, хоча про загрозу для здоров'я малюка не йшлося. До того ж це чи не єдиний випадок, коли ім'я дали не на якийсь інший день. Разом з тим воно було вельми популярним. Привертає увагу, що батька й сина звали однаково. Взагалі, у Гетьманщині імена батьків і дітей часто збігалися, так само, як і в одній родині могло бути кілька дітей з однаковим іменем [326, с. 155]. Нерідко новонароджених дітей називали так само, як і старших діток, які вже померли. У цьому сенсі писемні облікові джерела суперечать тезі етнографів про те, що в досліджуваному нами соціумі дітям не давали імена їхніх померлих братів і сестер.

У загальну схему поведінки Кирнецьких не вписується також випадок, коли ім'я було дане «назад». Спочатку 12 жовтня священник дав дівчинці наймення на 14-те число (Параска), а наступного дня (13 жовтня) іншу дівчинку назвав Палажкою «назадъ на 8-е число сего мсця» [285, с. 83]. Важко сказати, чим керувався парох, адже він мав усі підстави наректи однаково обох дівчаток. Принаймні він так робив не раз, але в цьому випадку щось (чи хтось) змусило його вчинити по-іншому.

Зрештою, пригадаймо ще один епізод, важливий своєю казусністю. Вище вже йшлося про близнючок, народжених у парафії Кирнецьких 23 вересня 1788 р. Одна дитинка народилася мертвою, а жива дівчинка мала фізичні вади. Як записав автор щоденника, вона була «живое подобие женское». Це маля священник назвав Фекла. Постає питання: чи не фізична вада підштовхнула дати таке непопулярне (доволі рідкісне) ім'я? Нагадаю, що парох не пішов хрестити дівчинку, вона була охрещена у монастирі. Тобто

ситуація непересічна також тим, що ім'я дав один священик, а хрестив дівчинку під цим ім'ям – інший [285, с. 79, 82].

Отже, вибір імені дитини цілком залежав від священика, котрий, утім, мусив зважати на запити своєї пастви. Питання про те, хто тримав першість у формуванні такої моди – парохі чи парафіяни, видається радше риторичним, адже подібні вподобання мусили виникати як результат двосторонньої взаємодії релігії та соціуму. Церква пропонувала широкий вибір канонічних імен, але населення використовувало обмежену кількість. Носіями десяти найпоширеніших у Гетьманщині імен були 51 % чоловіків і 57 % жінок. Цей узагальнений іменник може мати варіації на рівні локальних спільнот, соціо професійних груп тощо. Однак установлення такої специфіки сьогодні є проблемним і потребує ґрунтовних досліджень на мікрорівні.

Хрещення було відправною точкою життя людини як члена християнської спільноти. У реаліях Гетьманщини воно також означало, що дитина починала існувати й «на папері», а отже, потрапляла у поле зору церкви та держави і, як наслідок, сучасних істориків. Уніфікований проміжок між біологічним і «церковним» народженням визначити доволі важко. Для старшини він становив близько тижня, для простолюду ж гіпотетично міг істотно коливатися, попри позірну налаштованість не зволікати з хрещенням малюка. Затримки відбувалися через меркантильні міркування, зайнятість пароха, віддаленість церкви тощо. Однак ці моменти на рівні метричних книг простежити практично не можливо через формальне ставлення парохів до ведення їх та маніпуляції із записами.

У тогочасному соціумі хрещення не обмежувалося самим церковним таїнством. Воно складалося з комплексу ритуальних дій, спрямованих як на легітимацію новонародженого та його залучення до соціуму, так і на реалізацію стратегій батьків та інших дорослих, на перший погляд, не пов'язаних з малюком. Великий пласт відповідних привітань, святкування хрестин, обдаровування родильним хлібом та інші моменти вказують на

використання народження й охрещення дитини як можливості для розширення чи налагодження потрібних соціальних зв'язків, установлення ритуальної родинності там, куди не могла сягнути кровна. Це добре видно на прикладі інституту хрещених батьків, роль якого виходила далеко за канонічні межі й була важливим складником функціонування суспільства Гетьманщини – від політики до банальної підтримки хрещеника. Тож синодальні спроби уніфікувати кількість хрещених батьків були невдалими – паства мала свої усталені погляди, з котрими, вочевидь, мусили рахуватися і священники.

Схожі моменти простежуються і в стратегіях вибору імені. Із широкого кола пропонованих святцями імен використовували доволі обмежений набір правильних і популярних. Однак ця обмеженість була результатом саме свободи вибору, а не жорсткої прив'язки до дати хрещення. Що впливало на такий вибір та формувало своєрідну моду – це вже питання, яке перспективою подальших досліджень.

РОЗДІЛ 6.

ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ І СПРИЙМАННЯ СМЕРТІ ДИТИНИ

Тема смерті не є чимось несподіваним для європейської історіографії. Ба більше, своєрідний «бум» таких розвідок у 70–80-х рр. ХХ ст. змусив французького історика М. Вовеля застерегти істориків від змішування наукового дослідження смерті з модою. Ці заклики стосувалися передусім медієвістів і новістів, котрі найактивніше обговорювали проблеми історичної антропології загалом і смерті зокрема. Їхня зацікавленість не випадкова: саме в добу домінування релігійної свідомості увага людей була сконцентрована на смерті, смертному суді, раї, пеклі. За висловом А. Гуревича, «смерть була великим компонентом культури, “екраном”, на який проектувалися всі життєві цінності» [297, с. 6, 9].

Навряд чи заувага М. Вовеля може всерйоз стосуватися українського історіописання хоча б тому, що його відому книжку до цього часу так і не перекладено українською мовою. Можливо, якраз відсутність подібних перекладів зумовила те, що тема смерті в Україні представлена переважно дослідженнями в галузі некрополістики і поодинокими розвідками історико-демографічного характеру. Понад те, єдине комплексне дослідження на матеріалах Гетьманщини авторства О. Замури колеги почасти сприймають як щось екстравагантне й екзотичне [375]. На матеріалах України це одна з тих тем, де йдеться не так про заповнення лакун, як про освоєння великого неторкнутого простору. Цей простір неосвоєний для української історіографії. Натомість проблему більш активно розроблено на матеріалах Центральної та Західної Європи. [632, s. 401–416; 638; 676].

Необхідно зауважити, що говорячи про дитячу смерть, ми все одно розглядатимемо поведінку дорослих, зокрема їхнє ставлення до втрати дитини, особливості поховальних практик, уявлення про перебування душі в потойбіччі. Зокрема у даному розділі основну увагу буде приділено розгляду механізмів смертності та поховальному церемоніалу. При цьому згідно

концепції Вовеля спробуємо розглянути смерть у контексті «вертикальної» історії, яка рухається знизу вгору, від демографії до уявлень та емоцій [670, s. 25–29].

6.1. Дитяча смертність у світлі історико-демографічного аналізу

Узагальнені показники дитячої смертності для населення ранньомодерної Європи представлені в багатьох дослідженнях історико-демографічного характеру. Вони ґрунтуються на багаторічній праці численних потужних наукових колективів, однак залишаються доволі схематичними і часто використовують припущення та відносні дані. Щодо Гетьманщини, то тут ми перебуваємо тільки на первинному етапі накопичення фактів, навіть попри наявність дослідження О. Замури, демографічна частина якого все ж ґрунтується передусім на матеріалах трьох сіл Переяславського полку і фокусується насамперед на дорослому населенні. Тому ми зробимо так, як на початках робили «західні» колеги – проаналізуємо дитячу смертність на матеріалах однієї парафії, разом з тим вдаючись і до ширших даних. При цьому спробуємо розглянути такі аспекти: природний рух населення, вікові аспекти дитячої смертності, сезонні та річні коливання рівня смертності, основні причини.

Вважаємо за доцільне коротко схарактеризувати «місце події». Ним є Яреськи – сотенне містечко Миргородського полку. За кількістю мешканців і їхніми заняттями, економічним розвитком та іншою специфікою це типове містечко Гетьманщини. Воно розташоване на відстані від великих доріг, не мало мануфактур, не перебувало в обширі істотних міграційних процесів й уникнуло великих спалахів епідемічних захворювань, таких, як епідемія чуми 1771 р. Тому населення Яресьок можна аналізувати з погляду закритого доіндустріального аграрного суспільства і більш чітко простежити механізми його існування як біологічної популяції.

Основне джерело дослідження – метрична книга церкви Різдва Христового, приход якої становили мешканці містечка Яреськи. У розглядуваний період церква належала до Сорочинської протопопії Київської єпархії, а з 1777 р. перейшла до Переяславсько-Бориспільської єпархії. Прихожанами цієї церкви були як прості мешканці містечка, так і тогочасний яресківський бомонд. Стверджують, що саме там 13 листопада 1780 р. 70-літній місцевий сотник Йосип Долгов брав шлюб із вдовою Ганною Трощинською [497, с. 58]. Необхідно зауважити, що у тогочасних Яреськах у другій половині XVIII ст., окрім Христорождественської, діяла ще й Троїцька церква [488, с. 141], метрик якої майже не збереглося.

Крайні записи метрики, котрою ми скористаємося, датовані 1755 і 1775 рр., проте записи 1775 р. не доведені до кінця. Фіксація хрещень починається з 1757 р., причому не з перших днів року. Тож ми обмежимося 1758–1774 рр. [28]. Ще однією причиною вибору саме цієї парафії є відносна точність метричної книги з точки зору демографічної інформації. Одним з поширених інструментів її верифікації є так званий індекс Віпла (Whipple index). Він слугує для визначення ступеня точності джерела залежно від поширеності в ньому ювілярів. Індекс Віпла обраховують за формулою 6.1:

$$I = \frac{\sum_{62}^{23} Pa, \text{що закінчується на } 0 \text{ і } 5}{\frac{1}{5} \times \sum_{62}^{23} Pa} \times 100, \quad (6.1)$$

де I – індекс Віпла; Pa – кількість населення [662, р. 205].

Підставивши у цю формулу дані з метричної книги церкви Різдва Христового, отримуємо значення індексу 124,4 [28]. За усталеною шкалою індекс, нижчий за 125, означає добру якість облікових джерел і відхилення від точних даних менш як на 25 %. Умовна точність документа – ще одна з підстав аналізувати саме цю метричну книгу, адже у багатьох випадках метрики були далеко не такими точними, що відображалось також на фіксації смертності, зокрема дитячої [512, с. 14–18; 528, с. 109–116].

На початку стисло розглянемо структуру смертності та її основні демографічні показники. Загалом у 1758–1774 рр. в парафії відбулося 636 хрещень немовлят і зафіксовано 533 смерті (дод. А.9).

Як бачимо, абсолютний природний приріст був позитивним і помітним, адже чисельність населення приходу за 17 років зросла на 103 особи. Упродовж більшості років народжуваність у містечку перевищувала смертність. Особливо сприятливим у цьому сенсі видався 1763 р., коли різниця між цими показниками виявилася більш ніж двократною. Чотири рази упродовж 17-річного періоду була вищою смертність (1762, 1767, 1771, 1773 рр.). Показово, що найвище значення від'ємного природного приросту не припало на 1771 р. – рік поширення чуми на теренах Гетьманщини. Цей факт дає підстави думати, що Яреськи загалом уникнули епідемії.

Щодо абсолютних показників у статевому ракурсі, то певною несподіванкою є те, що природний приріст жіночого населення був нижчим. Разом з тим у парафії в 1758–1774 рр. на кожні 100 охрещених дівчаток доводилося 107–108 хлопчиків, що практично відповідає «вторинному співвідношенню статей», а отже, ми не можемо констатувати недооблік хрещень дівчаток. Імовірно, причини полягають у специфіці обліку смертності дорослого населення.

Абсолютні показники не дають можливості для порівняння з даними інших дослідників, а тому варто обчислити також відносні. Вони становлять співвідношення демографічних подій до чисельності населення й вираховуються за однаковим принципом. Для прикладу, загальний коефіцієнт смертності традиційно обчислюють за формулою 6.2:

$$m = \frac{M}{P \times T} \times 1000 \quad (6.2)$$

де m – коефіцієнт смертності; M – чисельність померлих; P – середня кількість населення за період часу; T – період часу, для якого необхідно обчислити коефіцієнт [466, с. 92].

За такою ж схемою обчислюють і коефіцієнт народжуваності. Наше джерело дає прямі вказівки на кількість народжених/померлих в окремі роки чи разом. Залишається з'ясувати чисельність парафії у розглядуваний період. На жаль, тогочасні сповідні розписи не збереглися, тому скористаємось сповідним реєстром 1751 р., за даними якого парафія налічувала 791 особу [149, арк. 1054]. Це число потребує певної корекції. Вище ми встановили, що у 1758–1774 рр. кількість прихожан зросла на 103 особи, тобто в середньому на шість щороку. Якщо припустити, що такі темпи зростання зберігалися й трохи раніше, то станом на 1757 р. парафія мала 827 вірян. Отже, беручи за основу це число та використовуючи відповідні дані метричної книги (різницю між народженими і померлими), можна встановити чисельність населення парафії в окремі роки. Це, своєю чергою, дасть змогу обчислити коливання коефіцієнтів народжуваності/смертності в окремі роки та визначити загальні показники для всього розглядуваного нами періоду. Результати цих підрахунків представлено в таблиці дод. А.10.

Народжуваність. За нашими підрахунками, коефіцієнт народжуваності для розглядуваного періоду становив 42 ‰. Якщо порівняти це значення з даними четвертого розділу, то воно видається заниженим, адже відповідає показникам полкових міст Гетьманщини і менше за обчислений Ю. Волошиним для сільського населення (60 ‰) [327, с. 129]. Вважаємо, це є наочною демонстрацією впливу недореєстрації народжень і неонатальної смертності, коли не були враховані діти, померлі у перші дні й тижні життя до свого хрещення. Така ситуація питома для всіх матеріалів метричного обліку в Гетьманщині XVIII ст., і дослідники не можуть її обійти, а потребують напрацювань механізмів коригування та залучення додаткових джерел. Але це повинно бути об'єктом окремих досліджень, а поки висловимо припущення, що «реальні» коефіцієнти народжуваності й смертності вищі, ніж ті, що бачимо у результаті обчислень.

Смертність. Загальний коефіцієнт смертності для населення Яресьок станом на 1758–1774 рр. дорівнював 35,2 ‰. Цей показник близький до

обчислених О. Замурою для сіл Переяславського полку у 1761–1767 рр. (30–39 ‰) теж на матеріалах метричних книг Гетьманщини [375, с. 99]. Його значення в окремі роки істотно коливалися. Мінімальний показник зафіксовано у 1770 р. на рівні 18,5 ‰, максимальний у 1762 р. – 63,2 ‰. Однак коливання смертності почасти супроводилося флуктуаціями народжуваності, як це було у найбільш «смертельному» 1762 р. (більше народилося, більше й померло). Отже, найвищий показник від'ємного природного приросту (–10,2 ‰) в Яреськах доводився на 1767 р., з його порівняно не такою вже й високою смертністю (44,3 ‰), котра, утім, на 10,8 ‰ перевищила не надто низьку народжуваність (33,5 ‰). Загалом же за 17 років населення парафії тільки чотири рази мало від'ємний природний приріст, що зумовило поступове і стабільне зростання частки мешканців містечка із загальним рівнем 6,8 ‰.

Вікові аспекти дитячої смертності. Спочатку розглянемо місце дитячої смертності у структурі смертності загалом. Упродовж 1758–1774 рр. у парафії померло 533 особи, з них 294 дитини (0–14 років), 191 людина активного віку (15–59 років) та 48 – літнього (60 і старші).

Як ілюструє діаграма дод. Б.10, абсолютна більшість смертей (55,2 %) у Яреськах доводилася на дітей, дещо менше було померлих активного віку (35,8 %), і тільки 9 % мешканців відійшли у вічність на схилі літ. Загалом кожен другий похорон у містечку стосувався дитини. У цьому сенсі Яреськи майже не відрізнялися від сусіднього сотенного містечка Сорочинці Миргородського полку. Там, за дослідженням О. Замури, у 1741–1786 рр. діти віком до 14 років серед померлих становили 57,4 %, дорослі – 28,8 %, особи похилого віку – 13,8 % [377, с. 207–213]. Така тенденція цілком притаманна ранньомодерному суспільству, в якому смерть була прерогативою саме дітей і аж ніяк не старих. Наприклад, за підрахунками польського історика М. Вижги, у XVIII ст. у парафії Вієнцлавіце більше половини покійників теж мали вік до 15 років. У Торуні в 1769 р. з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64 %,

хоча в інші роки зафіксовано нижчі показники. У 1775–1789 рр. серед померлих протестантів Торуні 20,8 % становили немовлята віком до 1 року або ж 35,2 % діти п'яти років і молодші [676, s. 172]. Розглянемо ґрунтовніше вікові аспекти дитячої смертності, котрі наочно представлені у додатках А.9 та Б.11.

Найменше небіжчиків (17 осіб) налічуємо у віковій групі 10–14 років, це 5,8 % усіх дітей, померлих у Яреськах. Серед них майже однаково хлопчиків і дівчаток (8 та 9 відповідно). Удвічі більше померло дітей у віковій групі 5–9 років (34 особи), на котру доводиться 11,2 % усіх дитячих смертей. Тут хлопчиків нараховуємо дещо більше (19), ніж дівчаток (14). Абсолютна більшість померлих дітей (83 %) припадала на вікову групу 0–4 роки. Це цілком закономірно, оскільки найвищою є смертність саме серед найменших дітей [28]. Майже аналогічні показники обчислив М. Вижга для населення польської парафії Вієнцлавіце, де особи віком до 5 років становили 79,4 % померлих дітей. Дещо меншим був аналогічний показник у Львові XVIII ст., подекуди сягаючи 60 % [287, с. 275; 676].

Співвідношення кількості померлих у вікових групах 0–4 та 5–9 років відповідає так званому парадоксу дитячої смертності, за яким рівень останньої різко зменшується з кожним прожитим роком до досягнення 5-річного віку. Зауважимо, що дія парадоксу добре проявляється передусім у традиційних суспільствах з високою дитячою смертністю, а в модерний час поступово нівелюється з розвитком знань про новонародженого, кращим доглядом тощо.

Для числової оцінки цього явища в історичній демографії використовують коефіцієнт вірогідності доживання до п'ятирічного віку. За нашими підрахунками, такий коефіцієнт для населення Яресьок становив 0,460, себто лише 460 дітей з тисячі охрещених доживали до 5-річного віку [28; 293, с. 78]. Інакше кажучи, дитина, народжена в містечку у другій половині XVIII ст., мала значно більше шансів померти маленькою, аніж стати дорослим. Аналогічна картина спостерігалася у сусідніх Сорочинцях, де коефіцієнт доживання до п'ятирічного віку дорівнював 0,420 [377, с. 211].

Схожі показники Б. Миронов отримав для території Європейської Росії, де у XVIII ст. 57–58 % дітей не доживали до 5 років [461, с. 56].

Більш наочно скорочення кількості померлих дітей з віком спостерігаємо на відповідному графіку, де представлено смертність дітей в однорічних вікових групах (див. дод. Б.10). Ми бачимо, як її рівень поступово знижується до трирічного віку (37 померлих), а далі стабілізується у вікових групах 4–7 років на рівні 8–12 померлих і зрештою знижується до 2–3 померлих серед дітей віком 8–14 років. Найвищою була смертність у перші роки життя, але точне встановлення її масштабів унеможлиблює один істотний недолік джерела: фіксуючи вік померлих, усіх дітей, які прожили кілька днів, тижнів чи місяців, священники записували як тих, кому виповнився один рік. Таким чином, під цим маркером акумульовано дві однорічні вікові групи. Показово, що на початку книги «про померлих» ми натрапляємо на кілька записів про померлих дітей віком 1 або ж 3 місяці. Далі таких записів немає. Вочевидь, священник вирішив не надто перенапружуватися і не вказувати точний вік, обмежуючись цифрою «1» у графі «Вік».

Таке явище є типовим для метрик Гетьманщини XVIII ст. На перший погляд, проблему можна розв'язати, розділивши кількість однорічних дітей навпіл. Мусимо визнати, що це остаточно не знімає всіх питань, позаяк з погляду демографії дитяча смертність найвища саме у перші місяці життя. Отже, померлих дітей віком до одного року має бути більше, ніж однорічних. Наприклад, у 1759 р. 11 померлих дітей записані як однорічні. Зіставлення цих записів з книгою про охрещених показує, що між їхніми хрещеннями і смертями у двох випадках минуло 3 місяці, в одному – 4 місяці, у двох – 6 місяців, в одному – 8 місяців, в одному – 11 місяців. Таким чином, з 11 дітей, записаних однорічними, 6–7 насправді до одного року не дожили [28, арк. 43–44 зв.].

Також здається, що проблему можна усунути, звернувшись до першої частини метричної книги й порівнявши дату смерті та хрещення немовлят. Однак особливості метричного обліку в Гетьманщині загалом і цієї книги

зокрема не дають змоги зробити так з потрібною точністю. По-перше, неможливо встановити точний час між народженням і хрещенням дитини. По-друге, записи імен охрещених та їхніх батьків робили недбало, що ускладнює ідентифікацію їх. Наприклад, 24 квітня 1762 р. в родині Кузьми Мартусенка померла дочка Марфа віком один рік. У книзі хрещень серед батьків ми не знаходимо жодного Кузьми Мартусенка, натомість є Кузьма Швець, в якого 16 січня 1762 р. була охрещена дочка Марфа. З високою імовірністю можна припустити, що йдеться про одну й ту саму людину, утім у першому випадку Кузьма ідентифікований за патронімічним принципом, а в другому – за родом занять [28, арк. 5 зв.–6 зв., 47 зв.–48 зв.]. Подібні випадки у книзі непоодинокі й унеможливають стовідсоткову прив'язку дати хрещення до дати смерті, тому ми змушені скористатися прикладом О. Замури (визнаючи його умовність) і порівну розділити чисельність дітей між віковими групами 0 та 1 рік.

Установити (хоча б умовно) кількість дітей, померлих у віці до одного року, потрібно для визначення коефіцієнта смертності немовлят. Для його обчислення використовують формулу Й. Ратса (6.3) [375, с. 100]:

$$m_o = \frac{M_o}{\alpha \times N_1 + \beta \times N_{-1}} \times 1000 \text{‰}, \quad (6.3)$$

де M_o – кількість немовлят, які померли протягом досліджуваного року; N_{-1} – кількість народжених протягом попереднього року; N_1 – кількість народжених упродовж поточного року; $\alpha + \beta = 1$. Відповідно до пропозиції Й. Ратса, $\alpha = 2/3$, $\beta = 1/3$.

Підставимо у цю формулу дані з метричної книги церкви Різдва Христового та визначимо коефіцієнт смертності немовлят в окремі роки, заносючи отримані дані в таблицю (дод. А.11). Як бачимо, його розбіжності в певні роки доволі істотні – від найнижчого на рівні 71,9 ‰ у 1760 р. до найвищого (207,3 ‰) у 1762 р. Середнє значення коефіцієнта становить 118,6 ‰, що навіть менше, ніж свого часу обчислила О. Замура для населення сіл Переяславського полку (145 ‰). Насправді це дуже низький показник. Так,

його найнижче значення для країн Західної Європи у другій половині XVIII ст. становило 165 ‰. Як зауважив М. Л. Баччі, за традиційного типу відтворення населення різниця цих коефіцієнтів може сягати 200 ‰, і тут Баччі наводить чимало прикладів як із заходу, так і зі сходу Європи, згадуючи й Москву з її коефіцієнтом 334 ‰ [303, с. 164–165].

Сумнівно, щоб дитяча смертність у суспільстві Гетьманщини, яке ще не знало професійної медицини, насправді була нижча, ніж у країнах Центральної та Західної Європи. Ба, навіть через століття у польському місті Познань коефіцієнт смертності немовлят дорівнював 291,9 ‰ [639, s. 47]. Як слушно зауважила О. Замура, ми маємо справу з істотною недореєстрацією. Вона була спричинена самою організацією церковного обліку населення в Гетьманщині, коли до метричних книг вносили імена тільки охрещених дітей. Вочевидь, тоді помирало настільки багато нехрещених дітей, що у суспільних уявленнях вони становили помітну частку «мешканців» пекла. Подібні уявлення гарно простежуються у творах класиків української літератури кінця XVIII – першої половини XIX ст. Івана Котляревського та Григорія Квітки-Основ'яненка.

Імена всіх цих нехрещених дітей не потрапили на сторінки метричних книг, а отже, у більшості випадків не залишилося жодних свідчень про їхнє існування. Так, І. Ворончук на матеріалах домодерної Волині зауважила, що до метричних книг не записували 12–20 % народжень [329, с. 132]. Тож можна припустити, що в Яреськах (і в Гетьманщині загалом) фіксували тільки постнеонатальний сегмент смертності немовлят (у демографії це період від 28 днів до одного року). У другій половині XIX ст. у парафіях Познані нижнім порогом неонатальної смертності був показник 91,5 ‰. При цьому з показником постнеонатальної смертності він співвідносився як 1:2–2,5. За дослідженнями Г. Лічбінської, неонатальна смертність була меншою в багатому середмісті і зростала в бідних кварталах. Чинниками, що визначали таке співвідношення, авторка називає піклування про здоров'я, гігієну тіла, ставлення до годування грудним молоком, санітарний стан міста. Останній фактор сприяв зростанню рівня постнеонатальної смертності у великих містах.

Це польська дослідниця пояснила гіршим санітарним станом і передовсім проблемами з якістю питної води [639, s. 46–47]. Є й інші пояснення впливу ранньомодерного міста на дитячу смертність. Скажімо, у Франції XVIII ст. містянки віддавали своїх чад нянечкам. Ця традиція набула такого поширення, що в тогочасному Ліоні тільки 16 % дітей були вигодувані молоком власної матері. Це, безумовно, впливало на виживання немовлят [601, p. 45–46]. Щодо Яресьок та інших поселень Гетьманщини, то для них проблема якісної питної води стояла не так гостро, та і навантаження на екологію було істотно нижчим, зокрема і через меншу щільність забудови та населення на одиницю площі. Тому перевага постнеонатальної смертності там має бути меншою, ніж у Познані XIX ст. Тож з урахуванням померлих у перші дні життя загальний коефіцієнт дитячої смертності для Гетьманщини цілком може сягати рівня «еталонних» для XVIII ст. 300 ‰.

Основними причинами неонатальної смертності вважають вроджені вади розвитку, родові травми, асфіксії, пневмонії, діагностика і лікування яких ускладнені навіть нині [354, с. 273]. У ранньомодерну добу такі проблеми мали виникати частіше хоча б через умови пологів і рівень так званого акушерства. Те, як урахування цього сегмента смертності немовлят впливає на обчислення її рівня у православних парафіях, помітно на прикладі метричних книг XIX ст., коли вимоги до метричного обліку стали строгішими. В Україні подібні дослідження не представлені, але показовим є приклад російського міста Барнаул, де станом на 1877–1886 рр. діти віком 0–4 роки становили 57,3 % усіх померлих, себто дитяча смертність тут вища, ніж у Гетьманщині за сто років до цього. Утім тут коректніше говорити про кращу реєстрацію, а не різні рівні. При цьому у місті виділяли Покровський приход, священники якого найбільш ретельно вели облік смертей, стараючись якомога точніше зафіксувати вік немовлят на момент смерті, про що свідчать варіації запису: «2 недели», «7 дней», «2 дня», «1 час». Діти віком 0–4 роки становили 62,4 % усіх померлих. Отже, ретельність обліку помітно «підвищила» рівень їхньої смертності [507, с. 328–336].

Аналогічне явище на прикладі польської парафії Вієнцлавіце XVIII ст. простежив М. Вижга. Він звернув увагу на те, що її духовенство до реєстрації померлих серед своєї пастви ставилося менш ретельно, ніж до записів народжень і шлюбів. Зростання точності метричних книг упродовж століття супроводилося помітним підвищенням рівня дитячої смертності. У цьому випадку теж ідеться не про «реальне» зростання смертності, а про кращу її фіксацію [676, s. 173–174]. Конкретніше дію цих механізмів та її вплив безпосередньо на числових коефіцієнтах А. Левен дослідила на матеріалах приходів Західного Йоркшира в Англії. Там один з місцевих священиків, починаючи з 1777 р., намагався поліпшити якість церковно-приходських записів, а тому історики отримали високодеталізовані метричні книги [638, с. 31–42].

Підтвердженням істотної недореєстрації смертності немовлят у метричній книзі церкви Різдва Христового є записи про хрещення близнюків. На сьогодні встановлено одну з біологічних констант, згідно з якою одна двійня народжується на кожні 80 пологів. З 1758 по 1774 рр. у Яреськах зафіксовано 636 хрещень, тож мало б хреститися вісім пар близнюків. Натомість у метричній книзі записані лише три, тобто частина таких дітей не дожила до хрещення. Як підмітив Климентій Зіновійв, вони народжувалися у багатьох жінок, але рідко де на світі він бачив дорослих близнюків [217, с. 110]. Вочевидь, мандрівний священик знав, про що писав, бо вже менше ніж через рік один хлопчик з яреськівських двійнят помер [28].

Річні й сезонні коливання та причини дитячої смертності. Коливання смертності можуть дати загальні уявлення про чинники, що визначали її масштаби [523, с. 61–71]. Основні параметри річних флуктуацій представлено на графіку дод. Б.12, який демонструє істотну різницю між найнижчими та найвищими показниками. Так, у сприятливі роки (1760, 1770, 1772, 1774 рр.) в досліджуваній парафії помирало 8–9 дітей, з них 5–6 у віці до одного року включно. Чітко вирізняються також пікові в сенсі дитячої смертності роки –

1762, 1765, 1767-й. Показник за перший з них у шість разів перевищує мінімальний рівень 1774 р.

Що спричинювало річні коливання дитячої смертності? У деяких випадках рівень дитячої смертності може бути пов'язаний з рівнем народжуваності, адже що більше дітей народжується, то більше й помирає. Однак, як свідчать дані частини про хрещення, це не було визначальним чинником. Наприклад, у кризовий 1762 р. у приході Христорождественської церкви охрестили 47 немовлят, а померло 47 дітей (з них 17 віком 0–1 рік). Натомість у наступному 1763 р. було охрещено 58 немовлят, а померло 13 дітей (9 у віці 0–1 рік) [28, арк. 47 зв.–49].

Важливо те, що коливання смертності стосувалися дітей усіх вікових груп. Пікові значення 1762 і 1765 рр. значною мірою спричинені зростанням смертності малечі віком 2–4 та 5–14 років. У цьому сенсі вирізняється 1772 р. Тоді в парафії дітей старшого віку померло в чотири рази більше, ніж немовлят. Таке вікове співвідношення засвідчує вплив зовнішніх чинників: посух, недородів, нальотів сарани, спалахів епідемічних хвороб. Наприклад, за дослідженням українського вченого Е. Острася, на 60–80-ті рр. XVIII ст. Гетьманщина знала лише два врожайні роки – 1776 і 1780-й, в інші роки межа між недоїданням і голодом була доволі хиткою. Так, у 1756–1757 рр. відбулися значні нальоти сарани, через які стався голод [475, с. 29]. Другий за розмірами дитячої смертності рік, 1765-й, характеризувався сильним неврожаєм, зафіксованим у джерелах [290, с. 474–476]. У 1766 р. Гетьманщину спіткала засуха, котра спричинила голодний наступний рік [475, с. 11]. Про вплив таких чинників уже частково йшлося у другому розділі.

Важко висловити припущення щодо ситуації у 1762 р., коли в Яреськах зафіксовано найвищий показник смертності загалом і дітей зокрема. Щось спонукало смерть вибирати саме малолітніх та оминати дорослих. Тогоріч у перші три місяці померло п'ятеро дорослих і троє дітей, до того ж це були діти старшого віку (6, 10 та 14 років). Натомість із квітня по грудень відійшло у засвіти лише двоє дорослих та 44 дитини. Найбільший рівень дитячої

смертності припав на травень–липень, а у серпні–грудні вона знизилася. З цієї точки зору смертність у 1762 р. відрізняється від сезонності смертності в Яреськах загалом, коливання якої представлено на графіку дод. Б.13.

Як бачимо, упродовж 1758–1774 рр. найнебезпечнішим для дітей місяцем був квітень. Ця тенденція у цілому властива ранньомодерній добі. Традиційно її пояснюють сплеском інфекційних хвороб, спричинених комахами – переносниками їхніх збудників. До таких хвороб здебільшого залічують віспу та кір, які, за твердженням О. Замури, мають яскраво виражений сезонний характер [375, с. 91]. Проте не забуваймо, що до квітня в простолюду зникали й запаси харчів, а недоїдання, погіршення якості їжі та збіднений раціон знижували опірність організму. Насамперед це стосувалося негрудних дітей. Крім того, голод ослаблював жінок, які мали народжувати в той час.

Утім наявність харчів не була панацеєю, й у ситні літні місяці дитяча смертність знову зростає з червня по серпень. Цей місяць є другим за її рівнем у Яреськах. Тепла пора року традиційно сприяла хворобам травного тракту, харчовим отруєнням, кишковим інфекціям. Опосередковані свідчення цього подибуємо у нашому джерелі, коли в одній родині помирали кілька дітей. Наприклад, 20 липня 1755 р. в яреськівського обивателя Яреми Кальченка помер однорічний син Іоанн, а 24 липня в нього ж представилася дворічна дочка Параскевія [28, арк. 42–42 зв.]. Показово, що пік смертності теплої пори року доводився саме на спекотний серпень. Варто зазначити, що найспекотнішим на цих територіях був липень, однак у липні випадало багато дощів. А от серпень вирізнявся посушливістю, яка впливала на погіршення якості води та санітарії в поселеннях Гетьманщини. Наприклад, сьогодні навіть одні з найбільших річок тодішньої Гетьманщини в серпні дуже міліють, а вода в них стає затхлою, покривається шаром дрібних зелених водоростей. Та це лише один з аспектів. Здоров'я, а отже, і смертність людини, залежать від багатьох чинників, у тому числі й від кліматичних явищ, серед яких на

першому місці – коливання температури повітря і атмосферного тиску [675, s. 36–47].

Не забуваймо і те, що в теплу пору року діти часто залишалися без нагляду батьків, які мусили працювати за межами дому. Обов'язки опіки над малолітніми покладали на старших дітей чи старих, котрі не завжди виконували їх вельми ретельно. А тому малі діти вчасно не одержували їжу чи воду, а старші гинули від нещасних випадків.

Польські історики отримали схожу картину сезонності дитячої смертності. Для населення польського міста Кемпно XVIII ст. теж чітко простежуються літні максимуми. Дослідники пояснюють їх саме інфекціями та зайнятістю родичів на польових роботах, а отже, гіршим доглядом за дітьми [665, s. 74.].

У вересні в Яреськах рівень дитячої смертності різко знижувався, щоб стрімко зрости у жовтні. Цей місяць унікальний з огляду на вік небіжчиків: тоді померло найменше дітей старшого віку. У жовтні санітарна ситуація мусила б поліпшитися, адже починаються холоди. Та вони змушують родину більше перебувати в тісному просторі хати, де будь-яка інфекція передається миттєво. До того ж осінь і перші холоди провокували застуди й інші хвороби, котрі дитина могла принести з вулиці, а потім заразити ними інших. Можливо, так сталося в родині Тимоша Ткача. 14 жовтня 1762 р. у нього упокоїлася дочка Мотря (3 роки), а 1 листопада 1762 р. – син Федір (1 рік) [28, арк. 42зв., 48]. Найбільше таких випадків джерело фіксує восени, але траплялися вони й в інші пори року. Наприклад, 8 березня 1767 р. у жителя Яресьок Карпа Швидкого помер син Антон віком 1 рік, а через два тижні (31 березня) – шестирічний син Василь [28, арк. 53]. Імовірно, тут ми маємо справу з інфекціями. Шкода, що джерело не вказує причину смерті, однак сюжет можна дослідити ґрунтовніше, враховуючи, скажімо, інтервал між смертями, який на око становить переважно два тижні. Важливо, що інфекції загрожували й життю дорослих. 17 квітня 1755 р. в Микити Пивоваренка помер однорічний син Захар, а 7 травня – його дружина Явдоха [28, арк. 42].

Підсумовуючи, зауважимо, що дослідження дитячої смертності в парафії церкви Різдва Христового увиразнило надзвичайно важливі особливості православних метричних книг ранньомодерної України, котрі ще завдадуть багато проблем українським історикам-демографам. Ці проблеми постають з того, що до кінця XVIII ст. світська та церковна влади Російської імперії не були надто успішні в дисциплінуванні православних священиків, принаймні настільки, щоб змусити їх ретельно вести записи громадського стану населення парафії. Через низький освітній рівень і безвідповідальне ставлення ієреїв книги були сповнені помилок, неточностей в іменах, роках, датах тощо. Але головне, що там не вказували дату народження дитини, а зазначали лише день її хрещення. Відповідно, тільки охрещені підлягали обліку в разі смерті, причини якої не фіксували. Це означає, що у метриках погано враховано неонатальну смертність. Однак навіть з її недореєстрацією діти становили понад половину померлих. Абсолютна більшість із них мали 1–2 роки, що було також пов'язано з «парадоксом дитячої смертності». Смертність дітей демонструє яскраво виражену сезонність, яка залежала від змін температури, перебування у тісному приміщенні, господарського циклу тощо. Такі демографічні реалії зумовлювали й відповідне ставлення до смерті дитини: вона була звичним або принаймні прогнозованим явищем, адже більше половини усіх померлих в Гетьманщині були дітьми віком до 14 років.

6.2. Особливості поховального ритуалу

Важливим складником бачення дитинства суспільством Гетьманщини є ставлення до душі й тіла дитини у разі її смерті. Насправді означена проблема варта окремої книжки з повноцінним вивченням усього комплексу жалобних практик: голосінь, процедур поховання, треб, поминань, уявлень про перебування душі «на тому світі» тощо. У цьому сюжеті передовсім спробуємо дати відповідь на питання про те, де так, як у Гетьманщині, ховали дітей.

Українські історики акцентують майже виключно на погребіннях дорослих. Так, у спеціальній розвідці С. Плещкий лише констатує високий рівень дитячої смертності та пише про тугу батьків за померлими чадами [482]. Змістовнішою у цьому сенсі є вже згадувана праця О. Замури [375], також присвячена насамперед дорослим, тоді як ми хочемо визначити відмінності між похованням дитини і дорослого.

Такі дослідження ускладнює звична для домодерної історії України проблема – брак джерел. Треба визнати, що великий потенціал у вивченні поховального церемоніалу «старої» України має етнографія (етнологія). Разом з тим існує серйозна небезпека механічного перенесення звичаїв, зафіксованих у ХІХ ст., на «давні-давни» навіть у разі тлумачення практик, насаджених «згори» церквою у ХVІІ–ХVІІІ ст. Ці практики мусили б бути непогано відображені у тогочасних церковних приписах, однак припис зовсім не означав автоматичне виконання, а радше слугував баченням того, як «мало бути», а не «було насправді».

Ідеальну картину поховання на сторінках свого «Требника» змалював Петро Могила. Митрополит описав універсальний алгоритм погребіння тіла хрещеної дитини. Церемоніал розписано як складну п'єсу з відповідним колом учасників, діалогами, вказівками на необхідні дії та декорації. Зрозуміло, що «постановка» в кожному конкретному випадку могла істотно відрізнитися від ідеального сценарію, тим паче, що йшлося про поховання дитини, котра для рідні була менш «цінною», ніж дорослий, а для церкви давала менші прибутки та й потребувала менших зусиль щодо спасіння душі, оскільки не встигла нагрішити. Дітей сприймали «яко непорочных и безгрѣшных сущих, и сего ради в погребении и памятех их, о отставлении грѣхов церковь не молится» [278, с. 727].

Щоб подивитися, як ідеальні практики співвідносяться з «реальними», скористаємося щоденником Андрія та Федора Кирнецьких, у якому доволі розлого розписані «робочі» дні парохів Свято-Миколаївської церкви села Ховзівка Глухівського повіту в 1787–1788 рр. [285]. Усвідомлюючи те, що

автори тексту могли вибірково фіксувати «реальність», спробуємо проаналізувати дотримання Кирнецькими основних моментів запропонованого Петром Могилою сценарію. Названа парафія, окрім фігурування в такому унікальному джерелі, цікава також тим, що охоплювала кілька населених пунктів. Окрім самої Ховзівки, до неї належали Будища, В'язенка, Слобідка, Скиток та Берюх. Таким чином, на діяльність священників впливав ще й фактор відстані, адже для виконання обряду їм треба було долати по 5–7 кілометрів в один бік.

Спершу поглянемо на учасників церемонії. У Требнику головними дійовими особами поховання є ієрей, диякон і клір [540]. Родину померлого й мирян згадано двічі: спершу як «ініціаторів» (батьки мали сповістити священника про смерть дитини та покликати його), потім – як учасників похоронної процесії, коли труну несли до церкви. Отож священник, довідавшись про те, що дитя покинуло цей світ, мав прийти до хати, де це сталося. Вочевидь, Петро Могила не завбачив істотних проблем в «оперативності» реакції ієреїв, тому не наголосив, як швидко ті мусили йти відправляти треби. У цьому сенсі Кирнецькі були не надто обов'язковими. Так, 15 липня 1788 р. (в суботу) їм повідомили, що в с. Будищі одразу «трое дѣтей в покойниках, 2-е умерших, а 3-е утопшее». Важливо, що влітку з огляду на спеку покійних старалися поховати якомога швидше. Однак Будищ Андрій Кирнецький дістався лише у вівторок, 18 липня. Потрапити туди раніше йому завадили інші справи, а не тільки відстань у 7 кілометрів. Так, 16 липня (в неділю) священник був зайнятий введенням у церкву своєї невістки Агафії та онука Федора, а далі їздив у села Берюх і В'язенку. Наступного дня, у понеділок, отець Андрій возив сіно й лишень у вівторок пішов у Будищі, де заодно висповідав хворого Івана Скорогородського та «запечатал двоих умерших детей». Потонуле дитя до того часу вже поховали в Скитку. Цей епізод примітний тим, що йдеться про потопельника – особу, яка, відповідно до офіційних церковних приписів, не мала права бути похованою за християнським обрядом. Можливо, саме тому її похоронили раніше. Щодо

присутності/відсутності священика під час поховання цієї дитини щось говорити складно, оскільки в Скитку ієрея могли «підмінити» ченці Петропавлівського монастиря.

За потреби священик міг бути оперативнішим. 6 липня 1788 р., у понеділок, він дізнався про смерть «младеницы Мелании» і того самого дня поховав її на ховзівському кладовищі. Думається, що в цьому випадку оперативність була підкріплена отриманою платою – 10 копійками та рушником [285, с. 61].

Священик узагалі постає в іпостасі «режисера» й головного «актора» драми. Відповідні конотації гарно передають спеціальні вказівки Требника про особливу патетику в потрібних місцях, наприклад, там, де молитву належало читати, «преклонивши главу со всяким умилением» або ж навіть «с великим умилением, и аще возможно и с слезами» [278, с. 555, 729]. Ієрей обов'язково мав одягти фелон, єпитрахиль і бути присутнім під час поховання. Десь так і мало статися 25 березня 1788 р. Тоді до Кирнецьких прийшов мешканець с. Будищі Руденко з повідомленням про смерть трирічної онуки Степаниди. Священик віддав йому «в свой мешок ризы набойчатые изъ епатрахилем и кадилнецу, и тот пошел, а батюшка, учиняя знак по умершей всезвоном, и сам у Будищы ходил». Проте до села отець Андрій не дістався, бо з якоїсь причини повернув назад, дійшовши лишень до монастиря. Тому його син диякон Федір з родичами покійної «самы погребли Степаниду» без священика. У той день Кирнецьким не надто вдавалося виконання обов'язків. Як ми вже знаємо, інший син священика – Наум – напився і не зміг відправити вечірню [285, с. 37–38].

Схоже, жителі Будищ не раз ховали дітей без участі своїх парохів з Ховзівки, котрим частенько заважали справи. 17 травня 1788 р. будиський обиватель Кирило Чугренко сповістив Кирнецьких про смерть дворічного сина Климента. Лише 25 травня отець Андрій пішов до села «справляваться о погребении». Йому повідомили, що хлопчик: «за неслучанием в домъ батюшкы погребень 18 числа с приказания отца архимандрита Мелхиседека

близ скитковской кладбищной Св. Николаевской церкви иеромонахом чужестранным Питримом» [285, с. 49–50].

Цей епізод промовистий у сенсі толерування Кирнецькими факту відспівування «їхніх» покійних іншими священиками. Вочевидь, основною причиною була відсутність істотного матеріального зиску від поховання дитини. Натомість більш прибуткові треби й таїнства, скажімо, вінчання, вони до чужих рук не віддавали. Скарги тогочасних парохів про вінчання жителів їхнього приходу «конкурентами» доволі поширені, а от таких справ щодо поховання дітей бачимо менше.

Крім ієрея, участь у поховальному церемоніалі згідно з Требником брали дякон і клір. Петро Могила ретельно розписав їхні репліки – хто й коли мав читати відповідні молитви, псалми, співати ектенії за спочилим тощо. Змістове наповнення діалогу між священиком і кліром заслуговує на окреме дослідження. Зауважимо лишень, що у цьому сенсі поховання дорослих і дітей мали як спільні, так і відмінні риси. Спільним був базовий набір молитов, як-от: «Благословен Бог наш», «Святий Боже», «Пресвятає Тройце», «Отче наш». А загалом для дитячого похорону застосовували спеціальний «канон покойный над младенцем», у якому наголошували на чистоті й безгрішності «сладостий не вкусившаго не растлѣннаго младенца», а також просили Бога втішити батьків: «печаль облегиши и болѣзнь лютую младенца умершаго вѣрных родителей» [278, арк. 736–745].

Турбота про батьків, на перший погляд, може дисонувати з усталеними в сучасній історіографії поглядами на ставлення до смерті малолітньої дитини в ранньомодерну добу як фаталістичне. Однак ця теза стосується передусім саме немовлят, та й будь-яке узагальнення підсумовує низку протилежних випадків. У цьому контексті автор дослідження про поховальні практики С. Плецький згадує померлу від туги за загиблою дитиною дружину бунчукового товариша Федора Сулими, старший (але важливо, що ще малолітній) син котрої втопився у діжі [208, с. 190; 482, с. 9]. На наш погляд, такий приклад наведено не надто вдало або ж вибірково, оскільки йдеться про

винятковий випадок – дитину, котра могла бути потрактowana як утопленик. Тож невідомо, що більше гнітило матір – смерть сина чи переживання за його душу, котра не потрапить до раю. Того самого дня Яків Маркович занотував також про загибель у Сулацькому поході хлопчикова батька – Федора Сулими. Імовірно, переживання одразу двох втрат – загибелі чоловіка і смерті дитини – звело в могилу бідолашну Параску Кочубей [239, с. 807, 809].

На думку С. Плецького, ліками від таких переживань певною мірою міг бути сам доволі складний поховальний обряд, дотримання якого допомагало родичам покійного відволіктися від трагічних переживань і переключитися на цілком земні клопоти [482, с. 9]. Це дуже важлива теза, зокрема й у світлі ситуації Сулим, адже Федора похоронили в Сулаку, тобто дружина не брала участі в його похованні, а дитина втопилася, тож не мала права на християнський обряд. Отже, у Параски не було на що відволіктися. Разом з тим дотримання всіх норм поховальної церемонії у загальнопоширених практиках (особливо в середовищі простолюду) видається дуже сумнівним.

Якщо її міг проігнорувати священик, то є сумніви, що на поховання «простого смертного» (а тим паче дитини) прийшов увесь склад причету, необхідний для церемонії, навіть тоді, коли він був наявний у тому чи тому приході [499, с. 51–96]. Клір парафії Кирнецьких представляли: священик Андрій Кирнецький, його старший син диякон Федір (з дружиною Агафією), молодший син Наум (з дружиною Дариною) – паламар та ще один паламар – Юхим Кібець (з дружиною Ксенією). Також у щоденнику епізодично подибуємо згадки про ймовірного причетника Івана Лисенка [285, с. 51], котрий іноді їздив зі священиком відправляти треби, а частіше – працював на нього. Багато працював і Кібець (як візник, на оранці тощо). Сини священика також виконували чимало домашньої роботи, відтак у більшості випадків ховати померлих мирян ходив священик разом з одним-двома церковнослужителями. Наприклад, 29 лютого 62-річну Єфросинію відспівував отець Андрій разом з Федором та Юхимом Кібцем, Наум Кирнецький у той період їздив по соху та по дрова. Ховати восьмимісячну Ониську в Будищі

їздили Андрій та Наум Кирнецькі, а Федір тим часом привіз дров [285, с. 25, 30–31].

Загалом же, коли щоденник фіксує тих, хто ховав саме дитину, йдеться здебільшого про священика та одного церковнослужителя, іноді це робив і хтось один з Кирнецьких. Вочевидь, їхній родині було не вигідно витратити час і колективні зусилля на сумнівні в сенсі заробітку обряди, за які могли й не заплатити, свідченням чого є записи на кшталт: «и погребена тамо без всякого награждения». До того ж траплялися треби, які збирали більш представницький склад причету ховзівського приходу, скажімо, освячення колодязя посеред сусіднього села, «где была винница». Туди в неділю, 28 травня 1788 р., пішла ціла делегація: отець Андрій, Наум Кирнецький, Юхим Кібець, Іван Лисенко та «приохотившийся» до них Макар [285, с. 35, 51].

Ще одним важливим питанням є те, наскільки ретельно парохі дотримувалися усіх церковних приписів під час поховання дитини і від чого це залежало. Дисциплінування церкви на теренах Гетьманщини відбувалося повільно й складно, та і, як свідчить чимало судових справ, священики самі нерідко вдавалися до порушень. Банальні відмови ховати померлих (переважно через несплату) блякнуть перед екстравагантним слідуванням «народним традиціям», котрі дозволяли собі ієреї. Так, у січні 1783 р. прямисінько в церкві одного із сіл Чернігівської єпархії дівку Христину Водяникову прикували до мертвого тіла вбитого нею козака Йосифа Біденка. Примітно, що священик Гловінський не лише не заборонив ці дії, а ще й закликав присутніх на похороні в'язати дівчину мотузкою і «самую положить под гроб» [185, с. 20–21]. Разом з тим поховальний обряд був дуже важливим для мирян як у контексті віри, так і в сенсі турботи про формальне виконання правил. За висновками О. Романової, навіть церемонія, відправлена «заднім числом», після поховання або ж на могилі, надавала людям упевненість у спасінні душі. Оскільки дитина ще не встигла нагрішити, то для потрапляння її душі до раю правильне поховання могли вважати засадничим [501, с. 231]. При цьому саме тіло можливо було вже не таким важливим, як маніпуляції,

спрямовані на душу. Восени 1789 р. до одного зі священників Роменської протопопії прийшли селяни й вимагали поховати померлу дитину, яку, за словами пароха, кинули в нього в сінях з «грубостью» [37, арк. 1].

Відповідно до вимог Требника поховальний обряд і дитини, і дорослого мав бути локалізованим довкола трьох місць: помешкання померлого, церкви та цвинтаря (він міг розташовуватися біля церкви). Родичі покійного кликали ієрея, той церковним дзвоном сповіщав мирян про смерть члена їхнього приходу, навіть якщо це була маленька дитина: «И был звон по умершей в Репяховском футорѣ у Прохора Шереметенка его дочери Иулянии, куда батюшка, я и Кебец ездили и похоронили вышеписанную Иулянию полугода, на огородѣ [...] Был звон по умершей Марка Лазутченка дочерѣ 5 лѣт Дарии, коя тамо и погребена». Привертає увагу також те, що Кирнецькі згадували про дзвін по покійнику в більшості записів про поховання. Прикметно, що такої згадки немає переважно в описі краще «проплачених» поховальних церемоній, коли, вочевидь, священник мав більш вагомі речі для запису [285, с. 28, 31].

Цей елемент церемоніалу, вочевидь, був настільки важливим, що про нього згадували чи не всі, хто пізніше (у ХІХ ст.) змальовував картину поховання на теренах колишньої Гетьманщини або в інших регіонах сучасної України. Наприклад, щодо подібних практик, усталених на Волині, І. Беньковський зауважив, що тільки-но людина помре, передовсім ідуть до церкви й дають 15 копійок на «подзвін по душі» [308, с. 244].

Про картини можна говорити навіть у буквальному сенсі. Гортаючи альбом відомого знавця селянського побуту Де ля Фліза, натрапляємо на замальовку поховальної церемонії селян Київщини. На задньому плані автор зобразив церковний двір із церквою та дзвіницею, в котрій двоє чоловіків б'ють у дзвони [201, с. 71]. Традиційно вважають, що це мали робити паламарі, яких, до речі, на картині ідентифікувати важко хоча б тому, що там дзвонарі вдягнені так само, як миряни, тоді як священник і причет чітко вгадуються на чолі процесії. Як показує щоденник Кирнецьких, за ливну церковного дзвона міг узятися й сам парох. Пригадаймо вже описаний

випадок, коли священник зібрав усі необхідні атрибути, але так і не дістався місця поховання. Отець Андрій віддав батькові померлої дитинки мішок з церковним начинням та відправив того додому, а сам пішов учинити «знак по умершей всезвоном», маючи на меті потім наздогнати чоловіка [285, с. 37–38].

Від конкретних випадків повернемося до розгляду ідеальної процедури, запропонованої Требником священникові. Останній мав прийти з відповідним приладдям до хати, кадив тіло покійного фіміамом та починав читати молитви. Після цього отець святив тіло і труну, далі знову відбувалося читання молитов. Зрештою похоронна процесія, очолювана ієреєм, відбувала до церкви. Той мав іти перед гробом як поводитир: «Мирянам же яко жалѣющим, плачущим и болѣзнующим по умершом, достоит послѣдствовать, священником же яко молящимся и Богу поющим пред ити» [278, с. 545].

У церкві труну з тілом покійної дитини ставили посередині, священник кадив над нею навхрест і починав з молитви «Благословен Бог наш», далі читали псалми, співали спеціальний «дитячий» канон покійний та ектенію. Потім на тіло виливали елей, труну закривали й несли на кладовище. Саме цей етап і зображено на малюнку Де ля Фліза. Там процесія рухається з церковного двору до кладовища, розташованого на пагорбі обабіч, попереду з корогами, свічками та кадилом ідуть священник і клір, далі везуть покійного, а за ним простують миряни. Таким чином, ідеальна поховальна церемонія мала відбуватися як шлях з дому і далі через церкву до місця поховання, однак щоденник Кирнецьких цього не засвідчує. Священник, як правило, ішов до дому, де перебувала померла дитина, там її відспівували та ховали. Тіло не вносили до церкви, вочевидь, з різних причин. Найперше тому, що приход Кирнецьких охоплював кілька поселень, і не в кожному з них була церква. Також ідеальна модель Требника передбачала поховання на цвинтарі довкола/поблизу церкви, але в абсолютній більшості випадків, коли у щоденнику вказано місця поховання дитини, йдеться аж ніяк не про цвинтар, а про «могилки», садок, город. Себто не було жодної потреби нести тіло з подвір'я в церкву, щоб потім ховати на тому ж подвір'ї. Якщо у випадку з

дорослим ретельність слідування сценарію залежала від статусності та статків, то на проведення поховання дитини могли впливати ще її вік, специфіка ставлення батьків тощо.

Зрештою і священник за інших однакових умов міг по-різному ставитися до погребіння малолітніх та дорослих через різницю їх сприймання. Свої корективи вносили й меркантильні міркування, адже повна церемонія потребувала багато часу, але у випадку з дитиною давала відносно мало грошей, тоді, як були дні, коли священники мали багато справ. 27 серпня 1788 р. отець Андрій відправив заутреню, причастив хворого хлопчика Мирона, провів літургію, прочитав проповідь «о худых слѣдствиях дѣтей, если без страха выросли», реляцію на спалення турецького флоту під Очаковом, потім відбувся молебень «с колѣнопреклонением и со звоном». Далі було відправлено малу панахидку за дівчиною Дариною, опісля поховали трирічну дівчинку Килину, померлу напередодні. Після цього всього в ієрея ще вистачило часу і сил згрібати сіно в копиці [285, с. 72].

Ще одним важливим аспектом є вибір місця поховання. Рекомендації Требника передбачали два основних варіанти для померлої дитини залежно від того, була вона охрещена чи ні. Хрещені діти, як і всі правовірні християни, мусили покоїтися на цвинтарі, оскільки там за них моляться та здійснюють необхідні треби: «на цминтарях тѣлесем правовѣрных погребенном быти, и деже всегдашняя молитва о здесь лежащих усопших бывает, и божественная безкровная жертва о них часто съвершается, а не на поли, или на стогнах, или в вертоградѣх, (по татарску)» [278, с. 542].

Натомість неохрещені діти не мали права на поховання на цвинтарях та з дотриманням усіх необхідних треб, бо вони не були очищені від первородного гріха. У цьому сенсі нехрещених дітей прирівнювали до язичників, іудеїв, єретиків, схизматиків, відлучених від церкви, самогубців, померлих пияків тощо [278, с. 564, 727]. Таких приписів дотримувалися не завжди. Є поодинокі свідчення (нехай і дещо пізніші) про поховання на кладовищі навіть мертвонароджених діток. У 1810 р. священника одного із сіл

Пирятинського повіту Івана Терлецького звинуватили в тому, що він поховав двох мертвонароджених нехрещених дітей «християнським обрядом» на сільському цвинтарі [24, арк. 1–4].

Подібні справи породжують низку питань про мотиви дій їхніх фігурантів, зокрема про прагнення батьків (якщо це була їхня ініціатива) похоронити дітей саме на цвинтарі. Однак джерело про такі моменти не говорить. Неправильність дій священників зазвичай зауважували їхні «колеги», які знали, як не слід чинити. Та значно цікавіше те, як із цим знанням співвідносилось уявлення пастви. Повертаючись до церковних норм, варто зазначити, що Петро Могила прямо не сказав, де і як потрібно ховати таких дітей, утім щодо цього ми маємо багатий етнографічний матеріал переважно XIX ст. Наголосимо: Требник написано у XVII ст., а побутує думка, що «народна» культура засвоїла християнські уявлення про негативне значення передчасної смерті якраз упродовж XVIII ст. [375, с. 162].

За даними ґрунтовної роботи О. Замури, нехрещених дітей ховали на перехрестях (що традиційно тлумачать як релікт «поганських ритуалів») або ж під порогом власної хати. Останній звичай, притаманний Гадяцькому повіту, пояснювали прагненням забезпечити спасіння дитячої душі, мовляв, коли священник переступає такий поріг із хрестом, відбувається таїнство хрещення [375, с. 163]. Жителі с. Дружківка (на Слобожанщині) у XIX ст. вважали, що в такий спосіб померлі діти з часом вихрещуються, бо люди, котрі ходять через поріг, роблять ногами хрест [180, с. 319]. Важко сказати, таке трактування звичаю справді виражало усвідомлене ставлення мешканців Гадяцького повіту чи було поясненням опитуваної особи, сформульованим так, щоб задовольнити опитувача. Поріг фігурує в багатьох забобонах і народних магічних практиках, навіть не пов'язаних з похованням.

На жаль, щоденник Кирнецьких не фіксує обставин поховання нехрещених дітей, і про їхню смерть у ньому не йдеться, окрім двох випадків мертвонароджених дітей. Важливо, що згадки про них стосуються потреби

засвідчити сам факт мертвонародження, висповідати породіллю та прочитати для неї молитву [285, с. 77, 79].

Загалом майже за рік (з грудня 1787 по жовтень 1788 р.) священники Кирнецькі зареєстрували у щоденнику 18 похоронів дітей віком до 10 років. У восьми випадках про місце нічого не сказано, двох дітей поховано на городі, двох – «на могилках», двох – у садку, одне дитя – «на селищі», двох – у «скитку» і одне – на кладовищі. Спробуємо проаналізувати докладніше.

У приході Свято-Миколаївської церкви зафіксовано різноманітні варіації місця останнього спочинку. Напевно, на їх вибір істотно впливав «географічний» чинник, адже жителі Ховзівки могли ховати покійних на цвинтарі біля церкви, тоді як мешканці інших сіл парафії не завжди мали таку змогу. Тож спочатку розглянемо місця поховань дітей, померлих за межами Ховзівки. До них належать поховання на городах двох дівчаток віком 6 та 8 місяців. Одна з них – Уляна – померла на Реп'яхівському хуторі, а інша – Онисія – в Будищах. Останню взагалі погребли «в отдаленном мѣстѣ ниже огорода» [285, с. 25, 28]. Якраз від таких практик застерігав Петро Могила: «на цминтаряхъ тѣлесемъ правовѣрныхъ погребенномъ быти, а не на поли, или на стогнахъ, или въ вертоградѣхъ» [278, с. 542].

Обидва випадки захоронення в «скитку» також стосуються мешканців Будищ, причому так сталося через нез'яву (запізнення) священника. Вочевидь, церемонію проводив хтось із тамтешніх ченців з наказу архімандрита Мельхіседека. Важливо, що одна дитина була утоплеником, і щодо неї записано сам факт поховання біля монастиря. Іншого хлопчика похоронили на цвинтарі «близ скитковской кладбищной церкви». Два погребіння в садку теж відбулися в Будищах 14 червня 1788 р. [285, с. 54–55] Загалом практика поховання померлих саме у садку діяла тривалий час. Наприклад, у с. Лебедин Чигиринського повіту наприкінці XIX ст. померлих дітей ховали «обыкновенно в садах» [180, с. 319].

У самій Ховзівці одна дитина була похована «на селищі» (напевно, десь на території села) і ще дві – «на могилках». Варто зауважити, що в цьому селі

й дорослих часто хоронили «на могилках», ба більше – 28 лютого 1788 р. 41-річного Григорія Григор'єва поховали «далѣ могилок близ дороги в лѣску». Одиначне достеменно дитяче поховання на кладовищі стосувалося шестимісячної Меланії. До того ж воно єдине супроводилося чіткою вказівкою про оплату за нього [285, с. 29, 61]. Також в Ховзівці відбулися чотири захоронення без зазначення місця. Можливо, цих діток теж похоронили на цвинтарі чи, ймовірно, на могилках і не вказали це через очевидність факту.

Отже, у приході Кирнецьких померлих у Ховзівці дітей старалися ховати на кладовищі біля церкви або на могилках, а в довколишніх селах – у садках, на городах (де прийдеться). Ф. Ар'єс писав, що у XVIII ст. в Західній Європі зв'язок між церквою і цвинтарем загалом ослаб [297, с. 227]. Однак на теренах Гетьманщини у 1770–1780-х рр. практика облаштування кладовищ за межами поселень ще тільки починалася й поширенішими були цвинтарі при церквах [375, с. 158–159]. Як зауважив протоієрей Орловський, практику розташування кладовищ за межами поселень почали впроваджувати після відомої чуми 1771 р. передусім у Києві та інших містах. Тож видається сумнівним її швидке поширення в периферійних сільських парафіях на кшталт Ховзівки. Після цієї урядової ініціативи минуло понад сто років, але село Краснопілля (за 70 кілометрів від Ховзівки) ще не мало спільного для всього села кладовища, а померлих ховали у садках. Ті ж, у кого такого садка не було, просилися «до сусіда» [180, с. 323; 474, с. 445–459].

За нашими спостереженнями, могилки у щоденнику Кирнецьких згадано не лише в контексті поховання, а і щодо поминальних треб, господарської діяльності: «В слободкѣ правлена панахида на могилках, подлѣ креста Степаненкова та в саду Сидора Мирочника его» або ж «объявлено от войта, якобы Скабинской не велит нивы занимат людям, что на могылках». Так само фігурують і особливі місця для поховання. Наприклад, у селі Слободка стару жінку поховали «тамо на горѣ возле креста». Вочевидь, до вибору місця вічного спочинку малолітнього родичі ставилися не так ретельно, як до упокоєння дорослого. Коли у жителя Будищ Кирила Чугренка

помер дворічний син Клим, він викопав яму у своєму садку, але наступного дня за наказом архімандрита Мельхіседека поховав сина на монастирському кладовищі в Скитку, а яму засипав [285, с. 40, 44, 50].

Як бачимо, Кирнецькі не надто зважали на вимоги Требника й допускали поховання дітей у садках чи на городах. При цьому церковний цвинтар, імовірно, таки був найбільш почесним і бажаним місцем, тож далі розглянемо особливості захоронення дітей саме на ньому. На думку О. Замури, вибір місця їхнього спочинку могли визначати як есхатологічні уявлення, так і питання престижу чи матеріальні чинники. Це зумовлювало існування так званих дитячих кладовищ або відповідних ділянок у межах цвинтарів, які відстежили історики на матеріалах Центральної та Західної Європи. Їх осібне розташування у православній традиції О. Замура пояснила намаганням влаштувати так, щоб душі дітей у день Страшного суду не перетиналися з грішними душами дорослих [375, с. 165]. Загалом же йдеться про цілий процес облаштування кладовищ на околицях, котрі, за висловом Ар'єса, спершу призначалися для бідних та юних [279, с. 227]. Так, у польському місті Зелена Гура упродовж XVI–XVIII ст. дітей ховали переважно на дешевшому непрестижному кладовищі Зеленого Хреста, відокремленому від решти міста виноградниками [375, с. 164]. Можливо, такі новації рухалися із Заходу на Схід, бо на іншому кінці Речі Посполитої, в м. Ленчна, дитячі поховання в цей час ще мали окремі місця у міському костьолі та на цвинтарі довкола нього. Локалізація їх залежала також і від віку померлих, зокрема від того, чи виповнилося їм сім років [628, s. 149–156].

Щоб розглянути цей аспект на прикладі Гетьманщини, скористаємося результатами археологічних розкопок цвинтаря XVII–XVIII ст. при Успенській церкві в с. Лютенька Гадяцького р-ну Полтавської обл. [55; 56; 57].

Церкву споруджено 1686 р. коштом гадяцького полковника Михайла Бороховича на місці старої дерев'яної церкви XVII ст. і території старого цвинтаря довкола неї. Цвинтар представлений похованнями другої половини XVII – початку XVIII ст. У 2008–2010 рр. його частково вивчили археологи.

Тоді було виявлено 202 ґрунтових поховання і 13 цегляних склепів. Серед ґрунтових поховань 75 визначено як дитячі. Таке співвідношення не повністю узгоджується з віковою структурою смертності, проаналізованою вище, адже відсоток похованих діток виявився меншим, ніж померлих. Напевно, різницю можна пояснити насамперед відсутністю у цій «статистиці» поховань найменших немовлят. Вочевидь, їх хоронили не на цвинтарі або ж їхні останки не збереглися і не зафіксовані. Також якась частка поховань «дитячих» розмірів у звітах не була означена в координатах «дитина/дорослий». Можливо, для цього виявилось замало даних. У віковому ракурсі абсолютна більшість поховань стосувалася дітей, менших за 10 років, що цілком відповідає демографічним реаліям [55; 56; 57].

Майже всі дитячі поховання, так само, як і дорослі, були зорієнтовані на південний захід. Певні відмінності простежуються у глибині поховання. Так, більшість дітей поховані на глибину 1,6–1,9 м, тоді як дорослі – зазвичай 1,8–2,20 м. У 45 із 75 дитячих поховань зафіксовано домовину. Її наявність/відсутність аж ніяк не корелюється з віком дітей, тим паче у деяких похованнях дорослих людей слідів домовини теж не знайшли. Зрештою відсутність домовин можна пояснити тим, що вони не збереглися. Поховання не супроводилися якимось інвентарем (принаймні його не виявлено). Однак саме біля дитячих решток, на відміну від дорослих, археологи натрапили на два хрестики.

Потрібно звернути увагу і на локалізацію. Останки дітей (так само, як і дорослих) зафіксовані на всій розкопаній території, утім є місце їхньої найбільшої концентрації. Цю локацію, розташовану на північному сході від старої дерев'яної церкви, фахівці визначили як дитячу ділянку цвинтаря [56, арк. 17]. Йдеться про дослідження поховань, датованих не пізніше кінця XVII ст. Можливо, тоді дефіцит місця ще не був таким гострим, як у XVIII ст. [375, с. 164–165]. Імовірно, «тиснява» стала одним із чинників, котрі змушували шукати інші місця для поховання (у тому числі й на могилках) та

актуалізували питання престижу і матеріального стимулювання. Останнє видається дуже важливим, тож розглянемо цей аспект докладніше.

Матеріальний аспект поховальної церемонії міг впливати на поведінку простолюду та ставлення до дійства церковнослужителів. Як казали в народі, «попа одним обідом не прогонуєш» [280, с. 47]. У цьому сенсі поховання дитини апріорі коштувало менше, адже поминальний обід для громади чи родичів не завжди був обов'язковим, труна потребувала менше матеріалу і т. д. Витрати концентрувалися передусім довкола платні священику за сам акт поховання та подальші поминання дитини. Важливо те, що коли хтось із пастви не міг заплатити (або ж це було нікому зробити), то Требник зобов'язував парохів ховати мирян власним коштом [278, с. 541].

Цієї вимоги священики, вочевидь, намагалися дотримуватися якомога рідше, щоб не втратити заробіток. Однак Кирнецьким іноді доводилося так чинити: 18 лютого 1788 р. вони «без всякого нагаждєня» поховали Параску – дружину реп'яхівського обивателя Івана Семака [285, с. 35]. Думається, що «безкоштовні» похорони малюка священику простіше було проігнорувати, аніж іти назустріч усім матеріально неспроможним батькам. Можливо, тому Кирнецькі інколи толерували факти поховання їхніх маленьких прихожан іншими священиками. У тодішньому соціумі більше половини всіх смертей доводилося на дітей віком до п'яти років. В одній і тій самій родині за нетривалий час могло померати кілька діток, як це вже було показано у відповідному підрозділі.

Витрати на поховання могли залежати від віку померлих. Ціну поховальних церемоній дорослих у Гетьманщині досліджено доволі ґрунтовно. Зокрема О. Замура навела кілька промовистих прикладів із практик старшини. Так, чернігівському сотенному канцеляристові Івану Петрівському похорон його баби та повний цикл поминань у 1749 р. обійшовся близько 25 рублів. Майже за аналогічну суму дід Івана Котляревського через два роки купив собі двір у центрі полкової Полтави. Однак названа сума блякне порівняно зі значно більшими витратами представників вищих старшинських

кіл – Лизогубів, Гречаних, Сулим [375, с. 168–171]. Усі ці випадки стосувалися, по-перше, представників заможної старшини, а по-друге – дорослих людей, котрі ще й самі заздалегідь відкладали великі кошти «на смерть». Звісно, не можна категорично стверджувати, що таким чином не ховали малих дітей, а відсутність згадок про це можемо частково пояснити й особливістю джерел, які вперто не помічають дитину. Утім думається, що малих дітей таки ховали з меншими почестями й витратами. Тож спочатку поглянемо на прописані офіційними правилами норми, а потім і на їхню реалізацію на практиці.

Згідно із сенатським указом від 18 квітня 1765 р. поховання немовляти коштувало 3 копійки, а дорослого – 10 копійок. Священики ще могли брати гроші за поминання покійних і молебень, але з огляду на платіжну спроможність пастви. Звісно, охочі давали й більшу платню за треби, але вимагати цього ієреї формально не мали права [262, с. 117]. На місцях розмір платні за треби встановлювали угодою священика з парафіянами. Наприклад, парох с. Кустичі Стародубського полку Дем'ян Довгий у 1776 р. зобов'язався ховати немовлят за 5 копійок, дорослих – за 10 [375, с. 166–167.].

Шкода, що ми не маємо аналогічного зобов'язання Кирнецьких, щоб порівняти, як вони самі збиралися його дотримуватися. Вони не завжди записували у щоденнику суми, одержані за треби, але навіть уривчасті відомості дають підстави говорити, що ціна на їхні послуги була договірною і варіювалася, зокрема, залежно від матеріальної спроможності «клієнта». Це добре помітно на шлюбних церемоніях, ціни на які часто завищували. 10 жовтня 1788 р. козак Іосиф Григорієв за своє вінчання з Уляною Грибачевою заплатив аж 6 рублів 50 копійок [285, с. 83], тоді як сенатський указ від 18 квітня 1765 р. передбачав брати за це 10 копійок. Ціна вінчання у цьому випадку могла зрости через те, що Уляна була вдовою. Диференціацію вартості таких шлюбів практикували у XVIII ст. [481, с. 6–8].

Відомості про платню за поховання дітей у щоденнику Кирнецьких рідкісні. Так, 10 липня 1788 р. за похорон на кладовищі малолітньої Меланії

Андрій Кирнецький отримав від її батька 10 копійок та рушника з «концями тканими» [285, с. 61]. Такими ж поодинокими є згадки про присутність ієрея на обіді після поховання малої дитини. Одна з них датована 18 лютого 1788 р. Тоді, похоронивши восьмимісячну дівчинку, священик залишився на обід. У цьому сенсі надзвичайно цікава скупа згадка про смерть десятирічної дівчинки-наймички Агафії, яка померла без причастя. Вона мала свого батька, однак поминальний обід відбувався у її господаря. Цю ситуацію ще буде витлумачено в контексті відносин «господар – наймичка» [285, с. 73].

Ще однією статтею видатків могла бути панахида. У щоденнику бачимо лише поодинокі випадки, коли її проводили за померлою дитиною. 6 січня 1788 р. у Ховзівці Кирнецький поховав хлопчика Марка, котрому виповнилося тільки дев'ять днів. Важливо, що через день по малюку була «принося правлена панахидка от Данила Куртова (його батька. – І. С.)». Про плату за неї джерело замовчує, однак напередодні є вказівка про вартість більш пишного поминання місцевої обивательки Євдокії: «литургія с ектеніями, апостоломъ и евангеліємъ... И была панахид. въ церквѣ за Евдокіюжъ». За це син Євдокії дав священикові шість просфор, ладану, півкварту вина та 24 копійки. Це не така вже й велика сума, але щось вона таки вартувала. На неї можна було купити, скажімо, 24 лосєві свічки. Стрічка коштувала 7 копійок, очіпок – 16, жіночі чоботи – 45, булка – 2, півпуда щук – 50, кварта горілки – 25 копійок [285, с. 10, 11–13, 17, 19, 32].

З огляду на особливості щоденника ми не можемо прив'язати ті чи ті жалобні практики саме до поминання малої дитини й точно встановити їхню вартість. У записах Кирнецьких не виокремлено настільки чітких елементів у церемоніалі та його оплаті. Показовий приклад – відсутність згадок про окрему плату за дзвін по покійному, котра, однак, фігурує не тільки у переліках витрат на поховання старшини, а й навіть у таких джерелах, як «Енеїда» Котляревського: «Договорили і попа, хазяїнів своїх ззивали, старців по улицям шукали, пішла на дзвін дякам копа» [223, с. 61]. Літературні джерела XVIII ст. доволі цікаво описують матеріальні обставини поховання

дитини, котрі могли бути обтяжливими для родини. Жадібність священика і неспроможність батька оплатити треби стали сюжетною основою кількох варіацій вірша про Кирика [184, с. 199–211]. Той не може дати парохіві необхідну винагороду, тож, шукаючи виходу, йде до пана й чує таку пораду: «Коли не знають тебе люди, піп не хоче знати, сміло можеш сам своє дитя поховати» [184, с. 200].

Враховуючи мораль вірша, то був варіант для найбідніших. Кирик пішов із заступом «на могилки» і за намовою мандрівного старця знайшов скарб. Це дало йому змогу «з паламарем, з хрестом, зо всім братством... дитя поховати». Автор рядків зображує покрайні варіанти – від неможливості нормального похорону до його ідеального варіанта:

«Много людей із лану зачало ся сходити,
Із хорошим благочестієм Кирикові дитя схоронив.
Кирик всіх імущих із цвинтаря до себе запросив.
Кирик, всіх сердечне учасувавши приходних, на інших моргає
І тим щедрю милостиню дає.
А на обід запросив попа з попадею,
Дяків, братчиків, сусід з цілою ріднею» [184, с. 201].

Благочестивий похорон, навіть дитини, мусив бути «багатим», з обідом для громади, жебраків, місцевих церковників. Це поєднується з тезою про поховання як драму, адже для кожного спектаклю потрібні не тільки актори, а й глядачі. Цей момент не варто лишати поза увагою, позаяк у подібних випадках мета багатьох дій якраз полягає у тому, щоб виконати їх публічно, для «спостерігача». Розуміння конкретних кроків і ритуалів у носіїв народної побожності могло відрізнятися від канонічного бачення. Часто їх узагалі виконували, «бо так треба» або «хоч би чого не сталося». При цьому поховання дитини мало свою специфіку порівняно з похороном дорослих, яка полягала в особливостях локалізації, спрощеній процедурі, істотно менших витратах і була пов'язана з демографічними реаліями, господарськими міркуваннями, а також ставленням до дитячої смерті.

6.3. Ставлення до смерті дитини

Цитований вище вірш про Кирика також демонструє доволі специфічне сприйняття дитячої смерті. У ньому нічого не сказано про батьківську тугу за померлим дитям. Кирикові співчують через його бідність і нездатність провести нормальний похорон, а не через втрату, котра, до речі, ніяк не персоніфікована – читач не знає навіть статі померлого малюка.

Подібні джерела в буквальному прочитанні надто зручно накладаються на таке ж буквальне розуміння висновків Ф.Ар'єса, якому приписують тезу про відсутність батьківської любові і байдуже ставлення до смерті дітей. Він її дійсно висловлює, апелюючи до слів Монтеня, котрий точно не пам'ятав стількох дітей він втратив [242, с. 70]. Однак, загальні висновки Ар'єса не такі категоричні. Не(любов) батьків до власних нащадків він розглядає у контексті різних стадій розвитку людини [296, с. 49]. Інакше кажучи, батьки по-різному сприймали смерть немовляти та більш старшої дитини. Таке розрізнення ми спостерігаємо й на матеріалах Гетьманщини.

Тут, беручи приклад із французьких істориків ментальності, насамперед можна звернутися до наративних джерел [296, с. 13]. У цьому сенсі промовистий щоденник Миколи Ханенка, де є записи про родину генерального хорунжого, зокрема і його сина Петруся. Останнього згадано у щоденнику тричі. Запис від 23 листопада 1731 р. говорить про народження хлопчика, наступна згадка датована 28 листопада цього самого року і стосується хрещення дитини [207, с. 30]. Остання відмітка про Петра в щоденнику Миколи Ханенка зроблена у зв'язку зі смертю сина. 4 лютого 1733 р. він записав: «В Эсмани службы Божой выслушав и пообедав (где розышлоь на розницу 12 к.), прибыл до Глухова в 1-м часу по полудни и тут зараз пошел до двора ясневельможного, где застал еще при конце обеда, тут же застал их милостей: [...] (перелічує, кого застав, хто чий родич, що зробив за обідом. – І. С.). Тут же получил я ведомость, что сын мой Петр представился

в Стародубе прошлого генваря 18, болезнию на болячку под горлом» [207, с. 97].

Отже, безпосередньо Петрові у щоденнику присвячено три записи [207, с. 40], які констатують його народження, хрещення і смерть. Усі ці події згадано одним реченням після переліку інших подій, що трапилися за день. Зміст записів свідчить, що Микола Ханенко робив їх увечері чи наступного дня. У день, коли дізнався про смерть сина, він занотував, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом «пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись в Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)», а вже потім скупі й лаконічно згадав про втрату сина [207, с. 40].

Проте це не означає, що Микола Ханенко не любив своїх дітей. У вступних заувагах уже йшлося про те, що щоденники старшини не були спеціальним місцем для вираження емоцій і не надто далеко відійшли від торгових книг або ж «бухгалтерії минулого». Та річ не тільки в цьому. У записах Ханенка фігурують діти, старші за Петруся. Починаючи з 1742 р., він часто згадує свого сина Василька [207, с. 164, 173–174, 191–192, 200, 219, 251, 254, 257, 262], який допомагав йому, їздив з ним у справах, однак менших дітей проігноровано. При цьому батько, наприклад, докладно описував дитячий костюмчик Василька чи фіксував його повернення додому з якої-небудь поїздки. Показовий запис від 3 квітня 1743 р.: «В сей Светлаго Воскресения Господня праздник сын мой Василь и другие малые дети причащались в церкви городецкой...» [207, с. 200]. Микола Ханенко називає на ім'я лише старшого сина, а малих дітей узагальнено лексемою «другие», їхню статтю не вказано так само, як у віршах про Кирика. Це саме бачимо і в пізнішому фольклорі. Жартівлива пісня про сімейку Омелька у схожому дусі перелічує дочок: «Та дві Насці в запасці, та дві Христі в намисті, та дві ляльки в колисці» [192, с. 102]. У контексті диференційованого ставлення до смерті дітей різного віку, зазначимо, що джерело замовчує відомості про емоційний стан генерального хорунжого, а тим паче – його дружини. Це також дуже

важливий момент, адже сприймання смерті дитини матір'ю і батьком могло бути різним.

Те, що матері оплакували і найменших діток, засвідчує спеціальний вірш Климентія Зіновіїва, у якому автор переконує, що так чинити не треба, бо немовля ще не зробило збитків, і взагалі, аби здоров'я, то діти ще народяться. Це моралізаторство також розмежовує смерть немовляти і старшенької дитини [217, с. 108]. Свою аргументацію Зіновіїв вибудовує на економічних міркуваннях, які мали знайти розуміння у реципієнта з огляду не тільки на участь дитини в родинній економіці, а й на емоційний рівень. Адже саме в образах пастуха, робітника, помічниці діти насамперед фігурували у поховальних голосіннях [195]. Ще одна репліка моралізаторства стосувалася вже біологічних реалій – смерть немовляти могла пришвидшувати народження наступної дитини. Необхідно також акцентувати, що як мінімум 25 % смертей у Гетьманщині доводилися саме на малюків віком 0–1 рік. Це означає, що смерть немовляти була звичним явищем, якщо до такого можна було звикнути. Вже згадуване подружжя Василя й Олександри Капністів часто втрачало своїх діток. Як писала про це Софія Капніст, «имѣла несчастье терять первыхъ дѣтей (изъ 15-ти у нея осталось только шесть)» [220, с. 399].

На диференціацію ставлення до дитячої смерті також впливали уявлення про дитину, яку з певного віку сприймали як «маленького» дорослого. Натомість немовля, за влучною заувагою Ф. Ар'єса, було незрозумілою «маленькою кумедною штучкою». Як стверджує французький учений, малюків ховали де доведеться й невдовзі забували про їхню смерть, бо вони були пов'язані з життям занадто тонкими нитками і ще не повністю належали цьому світові [296, с. 9, 49–50]. На «нашому» матеріалі це підтверджує, зокрема, побутування цілого комплексу доволі фаталістичних ворожінь (житиме дитина чи помре). Так, скажімо, пускали волосся з воском у купіль. Якщо воно потоне, то дитина відійде у вічність. Дитя помре, якщо жінка хоче солоної риби чи у неї виходить молоко з грудей. Недовго мали жити «тихі» діти, ті, які після народження поводили очима або вродилися лицем униз, з

волоссям, без розрізу біля перенісся тощо [345, с. 48–49; 457, с. 380–381]. Такі вельми розпливчасті передбачення могли справджуватися хоча б з огляду на те, що новонароджений дійсно мав більше шансів померти, аніж дожити до п'ятирічного віку.

Зрештою сприймання смерті визначав і християнський світогляд. Цей аспект, мабуть, засадничий, утім ми не почали з релігійного чинника, бо він пронизує та цементує всі попередні блоки. Уявлення про земне життя як підготовку до життя потойбічного змушували ставитися до смерті уважно, адже те, як вона настала, могло визначати й подальшу «долю». Занепокоєння спричинювала смерть нехрещених новонароджених, позаяк такі діти не потрапляли до раю. Християнське богослов'я залишало їх у підвішеному стані між блаженством і покаранням, як, наприклад, про це писав один з Отців церкви Григорій Богослов: «Інші навіть не мають можливості й прийняти дар, або, можливо, через малолітство [...] останні не будуть у праведного Судді ні прославлені, ні покарані, тому що хоча не запечатані, однак і не злі, і більше самі потерпіли, ніж завдали шкоди» [196].

Спираючись на цю тезу Григорія Богослова, Петро Могила пояснює церковне розуміння долі нехрещених дітей після смерті. Вони не очищені від первородного гріха, але й не зробили нічого злого, тому не потраплять ні до раю, ні до пекла, а «на ѡсобное нѣкое преселаются мѣсто», де не матимуть ні мук, ні блаженства. Ієрарх не описує, що це за місце і яке воно на вигляд [278, с. 650]. Схоже, без пояснень згадує його і Галятовський: «иншое мѣсце особливое», маючи на увазі католицький лімб, однак прямо не називаючи його. Це, як показала Н. Яковенко, виходило з «латинського» походження бачення топографії пекла, поділеного на чотири яруси, один з яких призначений саме для неохрещених діток [581, с. 341–342]. Ширшому загалові така модель може бути відома у видозміненому трактуванні Данте як перше коло пекла, де такі діти мешкали разом із дохристиянськими філософами, воїнами, праведниками [200, с. 69].

Імовірно, населення Гетьманщини потребувало детальнішої картини функціонування такого «особливого місця». Утім те, що могли з цього приводу говорити парафіяльні священники, ще належить дослідити, так само, як і те, як простолюд осмислював ці пояснення. Якись аналогії можуть дати відповідні твори XVIII ст., у котрих потойбічний світ зображували за земними зразками, як-от «Отець Негребецький» чи «Пекельний Марко». У них, за висловом О. Мишанича, змальовано «побутовий інтер'єр неба» [463, с. 38]. У такій творчості Бог і диявол приймають гостей у хаті, саджають їх на покуті, святі частують тютюном і горілкою, стравами з гетьманського столу тощо. Подібні подробиці конструювала свідомість людини домодерної доби, яка будувала довколишній світ на основі свого внутрішнього мікросвіту. Таким чином, сконструйований макросвіт був дуже тісним і насиченим, а також символічно подвоєним, бо охоплював і реальність, породжену релігійною свідомістю та забобонами. Рай і пекло тут також сусідили унаслідок ірраціонального сприймання простору [349, с. 61–63].

Як свідчать тексти XIX ст., народна культура не виокремлювала чіткого простору для душ нехрещених діток. Тим більше, бачення їхньої посмертної долі було різним. Їх уявляли русалками, які просили собі хрещення на Трійцю: «Мене мати народила, нехрещену положила» [436, с. 395–396], або ж потерчатами, котрих згадував Микола Гоголь у «Страшній помсті»: «по деревах дряпаються і хапаються за гілляччя нехрещені діти, ридають, регочуть, котяться клубком по дорогах і в широкій кропиві» [193, с. 333]. Такі дитячі душі контактували зі світом земним, вони не знали спокою й у ніч перед початком Великого посту товклися на цвинтарі, куди сп'яну прийшов Нечипір з оповідання Квітки-Основ'яненка «Мертвецький Великдень»: «Увійшов у цвинтар, аж дітвори, дітвори... видимо-невидимо! Манюсінькі, та усе в білих сорочечках, та бігають круг церкви, та просяться у двері, та щебечуть, як тії циганчата, та лящать, кричать, порощать...» [221, с. 123].

З контексту твору не зрозуміло, звідки дітвора «прийшла» до церкви й де вона перебувала до цього. Чіткіше на це вказав Іван Котляревський. В

«Енеїді» такі діти розміщені, мабуть, найближче до лімба. Їхні душі Еней зустрів по дорозі до пекла, на самому його краєчку, ще на «нашому» березі річки Стікс, де «діти гуртові кричали, своїх паньматок проклинали, що не дали на світі жить». Важливо, що ці дітки були в останніх рядах війська («каравулу») Смерті [223, с. 91]. Усі зазначені вище варіанти не пропонували райдужного майбутнього для душі померлої дитини, навіть попри народні «засоби» поліпшення її долі, такі, як практики ховати під порогом, способи «похрестити» русалку чи потерча, котрі постають з народного фольклору, або ж «заспокоєння в могилі» через «народне хрещення» після смерті дитини [508, с. 71]. Важко сказати, наскільки суспільство Гетьманщини усвідомлювало такі моменти та як вони впливали на його емоції і поведінку. З одного боку, ми вже бачили намагання батьків і священників якнайшвидше охрестити кволих діток. З іншого – перспектива позбавити райського блаженства невинну душу власної дитини зовсім не стримала тисячі дітовбивць, серед яких були і священники. На жаль, наявна історіографія про це майже нічого не говорить [444].

Охрещені малюки мали кращу посмертну долю. Вважали, що вони завдяки своїй безгрішності автоматично потрапляють до раю. Йоаникій Галятовський напучував майбутніх священників на похованнях таких діток утішати батьків саме вічним блаженством їхніх померлих чад: «Щасливыи тыи люде, котрыи в(ъ) дитинномъ вѣку умирають, бо они идут(ъ) до нѣба на вѣчноє мешканье» [199, с. 225]. На майбутнє було б цікаво дослідити те, як суспільство Гетьманщини бачило вічне помешкання дітей у раю, включно з «побутовими» деталями. Це питання породжують обмовки про метаморфози, що траплялися з душами малюків. Навіть немовлята могли говорити, причому дуже мудро, таким чином долучаючись до дорослого світу. Подібну ситуацію описано в літописі Густинського монастиря за 1641 р. Історія розповідає, як нападники вбили трьох недавно народжених малюків: «младенцевъ же три, яже бяху еще у сосец матерънихъ, недавньѣ окрещенныхъ». Їхні тіла монахи не поховали, бо земля була скута морозом, а «тимчасово» поклали під «дол»

однієї з келій і забули. За якийсь час відбулося чудо явлення цих дітей місцевому ігуменові, перед яким немовлята, котрі за земного життя говорити ще не вміли, виголосили достоту барокову промову. У ній вони докоряли за те, що їхні тіла нормально не поховані, та казали, що моляться за монастир і братію перед Господом, натякаючи, однак, на Страшний суд [198, с. 153–169].

Після цього тіла дітей з почестями поховали під вівтарем майбутнього храму. Ця історія не лише має повчальний складник про необхідність правильного поховання. Вона вказує на божественну природу невинних немовлят, котрі отримали благословення Христа, а тому можуть виконувати Божу волю [415, с. 170]. Також вона пов'язана з тогочасними уявленнями про досконалий вік. Коли настане Страшний суд, усі праведники (зокрема найменші і найстарші) воскреснуть у тридцятирічному віці: саме тоді людина має найдосконаліше тіло й розум, а також найбільшу міць. Натомість грішники постануть у своїх «темних» і «шпетних» тілах, тобто тих, з якими померли [581, с. 360–361]. Чи не потрапили такі релігійні уявлення через посередництво популярної культури у пізніші тексти на кшталт «Енеїди» або «Мертвецького великодня»? Там дітки, згублені у перші години життя, після смерті розмовляють, крокують у війську Смерті, бігають у білесеньких сорочках і просять свою частку вареника. Необхідно зауважити, що за спостереженнями І. Паславського, народним уявленням був притаманний мотив суду над душею одразу після смерті, без очікування на Судний день. Можливо, тому в «Мертвецькому великодні» дорослих грішників зображено як кістяки у зотлілому одязі і з хробаками в зіницях чи деінде. Натомість згублені дітки вбрані у чисті біленькі сорочки й не породжують відрази і негативних емоцій [476, с. 345].

Окрім усього, чудо Густинського монастиря показує, що дитячу смерть, принаймні на рівні риторики, вважали трагедією, якщо вона відбулася унаслідок насильства. Це простежується й у судочинстві. Так, у 1706 р. полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство на шляху біля хутора Коломацького одразу чотирнадцятьох подорожніх «московской

породи». У підсудних допитувалися, чому вони зжили зі світу невинні душі, у тому числі «недорослих и перса материнские ссучих». Вирок також повторює такі сентенції: «чотирнадцяти душ невинних з свѣта згладили [...] межи тими ж помордованними и дѣтки от персей материнських заступом поростинали и всех до единого умертвили» [51, арк. 13 зв.–17].

Попри реальність ситуації та опис її у судовій документації, ми маємо справу також зі своєрідним літературним прийомом, котрий увиразнює жорстокість убивць, які подібно до Ірода не щадять немовлят. У наведених цитатах, зокрема й у вирокі, немовлята фігурують у множині, тоді як із контексту справи зрозуміло, що таке дитя було одне («одно хлопя от грудей»), проте це не применшує жахливості вбивства – хлопчика розтяли навпіл заступом [51, арк. 13 зв.–17]. Якщо помноження дитячих жертв було притаманне юридичній документації, то літературні джерела, у тому числі «барокове літописання», використовують його частіше і сильніше, щоб показати нелюдськість ворога. Відтак подибуємо згадки про масові «дитячі побоїща», наприклад, як у Григорія Грабянки (для зображення зла, яке робили козакам), так і в його антагоніста Натана Гановера (для зображення зла, що чинили козаки). Порівняємо: «Хіба могли фараони у тортурах з поляками зрівнятися? Ці ж дітей у казанах варили, груди жінкам деревом припікали» [228, с. 33]. «Ворог різав немовлят у лоні їхніх матерів, а багато дітей було порубано на шматки, немов рибу. Вагітним жінкам розрізали живіт, діставали плід та кидали його в обличчя» [191, с. 39].

Такі сентенції ґрунтувалися на сюжетах Святого Письма, добре знайомих читачам і слухачам. Стислий опис віфлеємської різні немовлят від Матвія у XVII–XVIII ст. був розгорнутий у розлогий сюжет в апокрифічній літературі. За спостереженням І. Франка, саме цей епізод зображували опоетизовано, подібно до козацьких дум [453, с. 162–163]. Емпатії таких сюжетів певною мірою сприяли і реалії доби. Діти масово гинули під час воєнних дій, зокрема від епідемій, спричинених ними, та голоду. Не шкодувала їх і армія супротивника. Найбільш показовий (нехай і винятковий)

приклад – розкопки цвинтаря Воскресенської замкової церкви Батурина, де у шарі 1708 р. 90 % поховань були дитячими, причому більшість дітей мали вік 1–2 роки [397, с. 170–174]. Таким чином, згадка про масову загибель дітей могла посприяти тому, що описувану історичну подію сприймали як трагічну.

Повертаючись до основного питання про ставлення до смерті малолітньої дитини в Гетьманщині, на тлі сказаного вище прислівник «байдуже» вважаємо не надто доречним. Попри «незрозумілість» немовляти, його «інакшість» і специфічні перспективи його душі у потойбіччі, батьки все ж мали підстави для переживань. Вони намагалися відвернути смерть, а якщо вона таки наставала, сподівалися на божественну силу. Про це свідчать чуда шанованих у Гетьманщині ікон, які моделювалися за відповідними канонами, але відображали і запити пастви. Одне з таких див сталося у 1758 р. завдяки Охтирській Божій Матері. Як повідала дружина решетилівського сотника Семена Бузановського Марія, того року вона народила хлопчиків-близнюків, один з яких був мертвонародженим. Мати почала молити Богородицю про чудо, і та почула її: «соболѣзнуя же весьма объ ономъ умершемъ безъ крещенія младенцѣ, и когда только начала усердно призывать Пресвятую Богородицу, того же часу оной мертвой младенецъ ожилъ и окрещень» [266, с. 954–955].

На жаль, ми не дізнаємося, хто записав цю розповідь, чи справді зі слів Марії і наскільки її змінено, тому тлумачити історію треба дуже обережно. Утім привертає увагу згадка про тугу матері над мертвонародженим дитям і її бажання, щоб дитина ожила. Тобто за логікою розповіді мати аж ніяк не байдужа, вона у розпачі й молиться до Богородиці. Можливо, така скорбота взагалі накладається на популярний образ Рахілі, яка у XVIII ст. була символом материнського горя [453, с. 159–171]. Разом з тим, враховуючи вищесказане про померлих без хрещення малюків, цю скорботу можна потрактувати як пов'язану зі смертю саме нехрещеної дитини. Довкола цього вибудовано сюжет – син помер без хрещення, воскрес і був похрещений. У запису жодного натяку про подальше фізичне зцілення хлопчика, на відміну від наймички Бузановських, котра теж отримала миттєве оздоровлення від

ікони, а через два дні – «первобытное здравіє» [266, с. 954–955]. Отже, чудо воскресіння нащадка Бузановських якраз могло полягати у воскресінні для хрещення, щоб малюк мав шанси потрапити до раю.

На відміну від випадку Бузановських, інший запис з реєстру стосується вже охрещеної дитини, тож тут ідеться про бажання матері продовжити життя дитини, її незгоду зі смертю. У 1758 р. дружина хорольського сотника Єремії Родзянка Анастасія оголосила, що під час поїздки її дворічний син Петро випав з коляски «между лошади», звідки хлопчика дістали вже мертвим. Тоді мати «начала призывать на помощь Пресвятую Богородицу, того жъ часу оной младенецъ сталъ дыхатъ и отомъ совершенно оздоровѣл» [266, с. 955–956].

Такі приклади є винятковими, однак вони говорять про смерть дитини як нещастя і бажання його уникнути. Більш «побутові» (а від того менш щасливі) випадки теж бувають промовистими. Згадаємо Агафію Гоїху, шестирічну доньку котрої забив її чоловік Матвій. Із допитів кількох (близько десятка) свідків стає зрозуміло, що Агафія лишила ще живу побиту дівчинку саму в хаті та ходила селом по сусідах і родичах, оголошуючи, що дитина помирає і що її вбив чоловік. Таку поведінку справді можна розцінити як своєрідну байдужість, якщо пояснювати її з раціональної точки зору, адже мати витратила час на те, що «просила совѣту, что ей чиниты», а також прохала жінок «к прибору той дитины, как умрет, к погребению». А дівчина ще була жива, принаймні сусідка, яка прийшла готувати їй до поховання, побачила «еще дитя живое», а далі «по малом времени» дитини не стало. Проте такі дії треба розглядати і як ритуал, також дуже важливий для матері. До того ж у документі знаходимо кілька рядків свідчень сусідської дівки Палажки. Вона, доглядаючи дитину сестри, увечері прийшла до Гоїв гуляти і через відчинене напільн вікно побачила, як жінка «свою дѣвчину держачи плачет». Палажка запитала, чому та плаче, жінка відповіла, що Гой убив і другу її дитину так само, як першу [72, арк. 36 зв.–37]. Джерела нечасто дають можливість «підглянути» приватні емоції простолюду в Гетьманщині. Сльози Агафії не були призначені сторонньому спостерігачеві, вона сиділа в найбільш

прихованому кутку хати наодинці зі своїм горем і донькою при смерті. Контекст справи вказує, що це було до того, як Гоїха пішла до сусідів питати поради.

Підсумовуючи зауважимо, що такі обмовки надзвичайно важливі. Вони свідчать про індивідуальні емоції, тим самим показуючи слабкі місця логічних конструкцій, побудованих на широких демографічних узагальненнях чи релігійних приписах, зорієнтованих на загал. Велетенська дитяча смертність і специфіка уявлень про дитину знімали гостроту смерті, робили її звичною. Однак такі складні явища, як смерть, треба розглядати багатоаспектно. Відома теза «Бог дав, Бог узяв» радше пасує колективному ставленню до дитячої смертності як звичного явища або баченню «зі сторони». Таким колективним зовнішнім спостерігачем був власне соціум, котрий мав небагато підстав перейматися смертю одного з найменших своїх членів. Цей великий пласт сьогодні традиційно недооцінений, адже, говорячи про сприймання смерті дитини, дослідники переважно обмежуються батьками та родичами. Їхнє ставлення на індивідуальному рівні недоречно вважати тотально байдужим, навіть якщо йдеться про фаталізм. Воно було радше амбівалентним і залежало від багатьох чинників: віку дитини, охрещена вона чи ні, обставин смерті, а також того, як ці чинники накладалися на уявлення про природу дитини і долю її душі після упокоєння. Необхідно також мати на увазі, що у XVIII ст. в Європі, навіть за оцінками найбільших скептиків, уже культивуються емоції, пов'язані з батьківством і материнством. Життя дитини, принаймні у просвітницькій риторичі, набуває більшої цінності. Чи заторкнув цей процес Гетьманщину, сказати важко, бо ми не маємо серйозних досліджень емоційної сфери ранньомодерної доби на українському матеріалі, а тому відповідь на питання – справа майбутнього, так само, як і вивчення ставлення до смерті дитини з погляду історії ментальності.

РОЗДІЛ 7.

МАЛОЛІТНЯ ДИТИНА ТА ЇЇ ЖИТТЄВИЙ СВІТ

Світ маленької дитини повністю конструюють дорослі. Вони контролюють і виокремлюють простір перебування немовляти, наповнюють його дитячими речами (котрі самі визначили як дитячі). Тут може йтися не тільки про індустрію іграшок чи одягу, а й про такі умовності, як «дитячі» кольори. Ці моменти не є і не були сталими, вони змінюються з часом і навіть самі по собі існували не завжди. Якесь їх частина – конструкт модерної доби, і їх наявність чи відсутність може багато сказати про ставлення до дитинства. Плинність уявлень була характерна навіть для догляду за малюком, хоча загалом ця сфера лишалася найбільш непорушною, принаймні для простолюду. Так само явищем довгої тривалості було ставлення до дитячої праці, її характерні риси і зміст. Включення дитини у господарську діяльність було одним із найважливіших складників її соціалізації. Не менш важливими вважаємо особливості догляду за малолітньою дитиною, середовище її розвитку у перші роки життя (оточення, простір, матеріальна культура).

7.1. Особливості догляду за немовлям

Побутує думка, що заможні прошарки населення мали більше можливостей виростити своїх нащадків і захистити їх від небезпек, котрі чатували на дитину в доіндустріальну добу. Ідеться не тільки про фінансову спроможність, а ще і про вільний час, кращі гігієнічні умови, відповідні знання. У цьому є певний сенс. Французька королева Марія-Антуанетта добирала «мамку» для котрогось зі своїх нащадків за низкою критеріїв: «Найздоровіша і обдарована доброю статурою, має гарний колір обличчя і біле тіло. Не повинна бути ані затовста, ані захуда, треба натомість, щоб була весела, впевнена в собі, розумна, цілеспрямована і без нахилів до насильства» [589, s. 86].

Королева справді могла знайти ідеальну кандидатуру. Проте в Парижі одночасно ще 20 тисяч матерів шукали, кому віддати дитину, і вони були менш вимогливими. На основі поліцейської документації XVIII ст. Е. Бадінтер показала доволі жахливу картину таких пошуків. Немовлят віддавали посередницям на площах, ринках, а ті – першій-ліпшій годувальниці, не пересвідчившись у її здоров'ї, якості молока, навіть у його наявності. Якщо йшлося про переміщення у сільську місцевість, то від 5 % до 15 % дітей не переживали вже самої подорожі в село. Вони замерзали у візочках, губилися по дорозі, діставали травми. Таких немовлят часто залишали у бруді, їм не міняли пелюшок, їх годували без певної системи, тоді, коли було зручно годувальниці, то замало, то забагато. Якщо бракувало молока, нянька жувала хліб з водою, а потім давала дитині. Якись із них хворіли на сифіліс, паршу, цингу, інші хвороби, частина з яких передавалася дитині [589, s. 86–88].

Це дуже стислий опис апокаліптичної картини, яка знадобилася французькій дослідниці для того, щоб показати, що у XVIII ст. материнська любов до дитини в сучасному розумінні ще тільки-тільки зароджувалася. Жінки із заможних родин, котрі були освіченими, мали час, ресурси, не хотіли, утім, тримати дітей при собі. Вони мотивували небажання тим, що годування груддю зашкодить їхньому здоров'ю та красі (зіпсує форми), а дитячий плач може завдати удару по їхній чутливій нервовій системі. Зауважимо: ці жінки з усією своєю чутливістю задля розваги любили споглядати страсти [589, s. 68].

Видається, що не вся згадана апокаліптика може стосуватися суспільства Гетьманщини. Однак вона важлива як підставовий засновок про те, що навіть у середовищі старшини чи заможних верств потенційно кращий догляд малюка не давав йому істотно більших шансів вижити порівняно з простолюдом. Дослідження, подібні до книги Е. Бадінтер, цінні окресленням кола проблем, що виникали у процесі цього догляду: антисанітарія, несистемність годувань, можливе поширення хвороб, перебування на холоді чи спеці, халатність та алкоголізм няньок тощо. Натяки на подібні моменти знаходимо й у джерелах Гетьманщини. Наприклад, у великому

стародубському дворі серед слуг Софії Валькевич мешкала 35-річна «кормилица Наталия, Павлова дочь Тимченкова, больна жолудком» [111, арк. 17 зв., 16 зв.]. Про специфічне захоплення своєї няні писав Ілля Тимковський: «Помню... какъ няня носила меня черезъ садъ въ нашу винокурню и там выпивала михалокъ» [277, с. 3] (йдеться про «михайлик» – невеликий дерев'яний ківш для горілки [547, с. 722]. – *I. С.*).

Писемні джерела розповідають про догляд за дитиною доволі скупо. В основному згадки стосуються казусних випадків, якихось нещасть тощо. Але й така опосередкована інформація може бути корисною. Одразу висловимо важливу заувагу. Суспільство Гетьманщини таки використовувало найманих «мамок» або няньок для годування та догляду за дітьми. Однак в абсолютній більшості випадків ці особи проживали разом з тими, хто їх найняв. Описаних Е. Бадінтер французьких практик віддавати немовлят з родини, зокрема «в село», не бачимо. Мабуть, вони взагалі не мали сенсу.

Думається, що у випадку простолюду та «середнього класу» догляд за дитиною входив до широкого кола обов'язків наймичок. Далеко не всі могли собі дозволити найняти спеціальних служниць. Принаймні це засвідчують скупі обмовки джерел. Наприклад, фігурант однієї зі справ 1733 р. Григорій Афанасієв говорив, що вдарив по шиї свою наймичку за те, що «дитину его тѣшачи, напѣрасно побила» [203, с. 260–261]. Більшість прямих згадок про догляд, як і в Західній Європі, тут усе ж стосується вельмож з їхніми щоденниковими записами. Так, на п'ятий день після народження сина Петруся Микола Ханенко найняв йому «мамку» [207, с. 31]. Є всі підстави розділяти годувальницю й особу, яка доглядала дітей, котрі вже не потребували годування груддю. Можливо, такий розподіл міг бути більш диференційованим. Скажімо, у перші дні дитиною та породіллею опікувалася баба, далі наймали годувальницю чи няньку. Так, у листі від 1740 р. Ганна Чуйкевич згадує Михайлика – сина від її першого померлого чоловіка Андрія Ханенка: «Моимъ коштомъ з дѣтска бабами и нянками наемными возвращень» [356, с. 150].

У старшинських та інших заможних родин функції догляду могли виконувати слуги літнього віку, для яких інша (передусім фізична) праця була вже заскладною, як це спостерігаємо в родині Софії Капніст. Описуючи дитинство, вона згадує стареньку няню, котра опікувалася дівчатками і найменшим братиком, та старого слугу Петрушку, який наглядав за старшими хлопцями [186, с. 339–340]. Лексика Ханенкового щоденника також підтверджує подібний розподіл обов'язків. Наприклад, він нотує, що заплатив 20 копійок «бабѣ досматрующей дитины» [207, с. 113]. А за якийсь час він шукатиме «мамку» синові Івану: «Мамкою быть сину нашему Ивану приговорена Федоска Товкачиха, и дано для ей дѣтей корову, також пшона и чвертку жита, а еще давать ей въ годъ 3 р. и чвертку жита» [207, с. 200].

Як бачимо, годувальниця та нянька були, по суті, наймичками, вони одержували за свою роботу платню. Причому Федосія мала доволі непоганий заробіток – 3 рублі на рік та понад 60 кілограмів жита. Такі гроші за нагляд за дітьми могли виплачувати лише в заможних родин. Привертає увагу те, що, окрім цієї платні, котру тільки обіцяли (тобто її сплачували після року служби), жінка отримала авансом корову, пшоно та жито з формулюванням «для її дітей». Цей момент важливий, адже вказує на те, що Товкачиха жила не з власною родиною, а її діти з огляду на це не могли прохарчуватися, тож потребували певної компенсації. Важко сказати, йшлося безпосередньо про недоотримання материнського молока кимось найменшим (тому для прогодування їм видали корову) чи про забезпечення всієї родини, але обидва припущення не заперечують одне одного. Проте постає питання: якщо Федосія за гроші доглядала сина Ханенків, то хто в цей час доглядав її дітей? Якщо сформулювати більш широко, мене цікавить, як доглядали найменших дітей у незаможних родин простолюду, в яких матерям постійно доводилося працювати.

Якусь частину робіт виконували безпосередньо у межах домогосподарства, тож дитина могла перебувати поруч з матір'ю. Принаймні такі сюжети наявні в європейському живописі XVII–XVIII ст. На цих

зображеннях мати щось робить (готує їжу, скубе дичину, пряде), а дитина повзає по підлозі чи грається з тваринами. «Нашим» прикладом подібних візуалізацій може слугувати фрагмент деревориту «Гріхопадіння Адама і Єви», вміщеного в «Тріоді пісній» 1627 р. Доки Адам у поті чола скопує поле, його дружина Єва пряде, а біля неї лежить сповите немовля [581, с. 281]. Однак сільськогосподарський цикл передбачав чимало робіт «у полі» й для жінки, котрі потребували більш ніж одноденної відсутності. Так само було у разі наймитування, сезонних промислів. У джерелах подибуємо й вимоги йти на панщину в інше село (один з таких прикладів наведено у попередньому розділі). То хто ж тоді доглядав малих дітей?

Традиційно у ролі доглядачів називають трохи старших дітей та літніх членів сім'ї, котрі ще чи вже не могли виконувати всіх господарських обов'язків дорослих. Необхідно зауважити, що, попри стійкі уявлення про еталонну родину в «козацькій» Україні як таку, що складалася з трьох-чотирьох поколінь, навіть серед сільського населення Гетьманщини переважала двопоколінна за типологією Ласлетта [472, с. 270–271] родина (батьки і діти). Так, за підрахунками О. Сакала, у сільському населенні Лубенського полку було 51,4 % двопоколінних і 44 % трипоколінних родин [506, с. 15].

У містах ця перевага була ще помітнішою, однак потрібно враховувати, що тоді в одному дворі (і навіть хаті) могли проживати кілька родин. Середня населеність двору коливалася від 7–8 осіб у місті, до 10–12 у селах і містечках [326, с. 183; 384, арк. 98; 506, с. 14], тобто батьки малюка сподівалися, що за ним хтось нагляне як не у власному дворі, то в сусідньому.

Така населеність дворів значуща. Схожі показники домодерної Франції дали підстави Ф. Ар'єсу та Ф. Дольто говорити, що маленька родина у XIX ст. ізолює дитину від суспільства і породить ті психологічні проблеми, яких не було у XVIII ст. У домодерну добу дитина росла більш інтегрованою в соціум, бо мала широке коло спілкування і контакт з батьками або ж тими, хто їх

заміняв. У такому разі, стверджує Дольто, малюк легше переносив втрату батьків чи тимчасову їх відсутність [366, с. 20–21].

Думка Ф. Дольто надзвичайно важлива. Вона пояснює те, як у тогочасному соціумі в дитини формувалася психологічна стійкість до можливого сирітства, мобільності, наймів, проживання з чужими людьми. Разом з тим така взаємодія є багатосторонньою, тобто той, хто доглядав чужих дітей, отримував досвід для подальшого догляду за своїми або ж міг узяти на виховання сироту чи малолітнього родича.

Домінування двопоколінної родини означає, що у більшості випадків за малюками наглядали діти, а не особи літнього віку, причому це вважали прерогативою дівчаток. За дослідженнями О. Ілюхи, у селян Олонецької губернії ХІХ ст. найбільш ранньою гендерною опозицією у найманій праці була нянька/підпасок [381, с. 364]. Думається, цю тезу можна обережно екстраполювати і на суспільство Гетьманщини, до того ж не тільки на найману працю, а й на родинне життя.

Будучи у 1657 р. в Чигирині у посольстві до Богдана Хмельницького, Конрад Гільдебранд описав побут однієї жінки, яка мешкала з дітьми без чоловіка, дорослих родичів чи наймитів. Імовірно, доки мати пиячила, її найменшу дитину бавили старші: «Добра жінка йшла в день пити, а пізно в вечір приходила до дому й починала шити. В неї було немовлятко [...] Опісля вона собі добре підпивала й лягала спати і спала так міцно, що її дитина кричала яких 3 годин без перерви» [246, с. 59].

Матеріали судових справ часто оповідають про дітей, залишених у хаті чи дворі без дорослих. Вони ставали жертвами нещасних випадків або насильства. Наприклад, у грудні 1783 р. солдата Григорія Житкова звинуватили у зґвалтуванні семирічної дівчинки Ганни – доньки мешканця містечка Городище Петра Лашка. Під час слідства солдат заявив, що, будучи п'яним, прийшов до Лашка купити вина, однак дорослих не застав, удома була тільки Ганна і менший хлопчик. Він почав гратися з дітьми і нібито випадково махнув рукою та зачепив дівчинку «знизу» й побачив кров. Згідно з лікарським

висновком «в размах перстом дѣйствительно лишена она дѣвства, но дальнейшего вреда не приключилось, и она осталась здоровой». У цій справі привертає увагу як фактична відсутність покарання для винуватця, так і обставини. Старша дівчинка няньчить меншого хлопчика. Узимку вони перебувають без дорослих у незамкненій хаті. Виникає також запитання про одяг дівчинки (чи його відсутність), що не завадив солдатів випадковим махом руки позбавити її цноти [152, арк. 1–4]. Що важливо такі справи непоодинокі [42; 67; 68; 511].

В іншій подібній колізії, датованій 1742 р., фігурує десятирічна донька мельника Марія, яка за відсутності батьків бавила трьох менших діток: шестирічного брата Василя, маленького Івана (сусідського сина), а також маля без зазначення статі й віку. Остання обставина показова у сенсі сприймання немовляти як маленької безіменної істоти. Старших діток названо по іменах, хоча й для розгляду справи їхня персоніфікація не була потрібною, адже їхніх свідчень не брали до уваги, а найменшенький залишається безіменним. Дані справи показують, як Марія змінювала місце перебування, але весь час брала з собою підопічних. Спочатку нянька сиділа у хаті, «держучи на руках у себе дитину», з іншими «двома меншими от ея хлопцями», потім вона «з помянутими дѣтьми» пішла перевірити, чи замкнена комора, опісля «з тѣми ж дѣтьми» біля млина виглядала свою матір. Обмовки документа свідчать, що з трьох дітей Марії доводився братиком тільки шестирічний Василь. Двоє інших діток були синами сусідів Циганчуків. Отож дівчинка доглядає сусідських дітей, причому меншенького з них постійно тримає на руках. Останню обставину згадано у справі не раз. Навіть коли Марію хотів зґвалтувати сторож архієрейського дому Михайло Андрієнко, він мусив виривати у неї дитя з рук: «и стал в ей, Марии, дитину з рук отимать, и, вырвавши, положил на землѣ, и когда же дитину вырвал, то она, Мария, упала там же». Фрагмент засвідчує, що дівчина намагалася утримати немовля і не віддавала його. Справа містить ще один примітний аспект. Коли Андрієнко напав на Марію, вона та інші діти почали кричати. На крик прибігли дві жінки, котрі прогнали гвалтівника. Одна

з цих жінок – Гапка – була матір'ю двох діток (Івана й немовляти) [61, арк. 1–3 зв.]. Це означає, що вона перебувала десь неподалік і, вочевидь, виконувала якусь роботу, доки її синів доглядала донька сусідів, або ж поверталася додому. Роль няньки виконує саме дівчинка, що накладається на артикульовану вище тезу про гендерованість перших форм самостійної дитячої праці.

У справі, розглянутій вище, десятирічна дівчинка доволі доросла, щоб опікуватися меншими. Однак не можна стверджувати, що всі діти були готові виконувати такі функції. Усе ж не кожна дитина чітко розрізняє гру та працю, малюка і ляльку. Жорстоким прикладом цього слугує випадок, що його віднайшла В. Шандра у справах совісного суду. Двоє дітей Федора Келембека – дванадцятирічний Омелько і десятирічна Параска – зайшли до хати однієї козачки й погралися з її немовлям, наче з лялькою: били кужелем по голові та кололи ножом. Від цього дитя померло [571, с. 134].

У згаданих колізіях постраждали як няньки, так і об'єкти опіки. Утім, слід гадати, жертвами недогляду ставали насамперед найменші дітки. Хтось вчасно не отримував їжу чи воду, доки старша на кілька років «нянька» десь загралася, хтось, можливо, з тієї самої причини, діставав травми або гинув. В одному з таких випадків 16-річна дівчина, якій доручили доглядати грудну дитину, впустила її в криницю [571, с. 134]. Якраз із промовистого відповідного запису про інший казус, що трапився 22 травня 1725 р., починається відомий усім дослідникам Гетьманщини щоденник Петра Апостола: «2-х лѣтний мальчик в Суховцах, упав в яму с водой, где прежде обжигали известь, утонул» [207, с. 105]. Апостол згадав про дитину когось із простолюду, але аналогічні небезпеки чигали й на нащадків старшини з їхніми найнятими «мамками» та «бабами». Як вже зазначалося, 25 серпня 1726 р. малолітній син Федора Сулими та Парасковії Кочубей загинув прямо в їхньому домі: «упавши в дѣжу с квасом, утонулъ» [208, с. 190].

Такі свідчать, що досвід в освоєнні дітьми простору та речей не завжди був позитивним, у тому числі й через недогляд. Навіть старшина, з її

фінансовою спроможністю винаймати прислугу назагал не користувалася послугами професійних няньок, віддаючи своїх дітей під опіку слуг літнього віку, або ж наймаючи «бабу» з числа місцевих мешканців. У середовищі простолюду догляд за найменшими дітьми входив до кола обов'язків наймичок, а найперше – дещо старших дітей та осіб літнього віку. При цьому співмешкання у дворах кількох родин уможлиблювало своєрідну «кооперацію» по догляду за дітьми, таким чином вивільняючи матерів для праці за межами двору.

7.2. Домашній простір і маленька дитина

Різні культури розуміли дитячий простір як такий, що більше, ніж інші, підходить для дітей та їхньої діяльності. Критерії цієї відповідності могли відрізнятися. До того ж те, що простір підходив для малюків, ще не означало, що його не використовували дорослі. Практика надання чи створення спеціально сконструйованих просторів лише для перебування дітей стала поширеною тільки в ХІХ ст., збігаючись із концептуалізацією дитинства як особливої фази людського буття. Про початки виокремлення населенням Малоросії ХІХ ст. таких локацій у домашньому просторі читаємо, наприклад, у П. Чубинського. Він згадує окреме дитяче місце в хатах із трьох житлових приміщень, однак з обмовкою, що це було притаманно хіба міщанам, до того ж у регіоні домінувала хата з однією жилою кімнатою. Тобто ми бачимо якраз фіксацію винайдення нової традиції [279, с. 382]. Показово, що більшість дослідників витлумачували цю тенденцію як благо для молоді. Натомість німецькі соціологи Х. Зейхер і Г. Зейхер позначили її терміном «острівне дитинство». Ним вони маркували сучасну ізолюваність дитячих просторів одне від одного, а також від тих, якими послуговуються дорослі [609, р. 187].

Простолюд у Гетьманщині спеціального дитячого простору не виокремлював: планування і розміри житла не давали такої можливості. Типовою для регіону традиційно вважають трикамерну споруду з одним

жилим приміщенням, сіньми та коморою. Навіть якщо будівля була «на дві хати через сіни» (один із пізніших варіантів), то у повсякденному житті використовували тільки одну кімнату, її ж і опалювали взимку [279, с. 377; 324, с. 105–121; 325, с. 92; 352, с. 21–44].

Якщо домінування трикамерного житла сьогодні є загальноприйнятим фактом [332, с. 232–233], то узагальнень про площу окремих його компонентів і головне – жилої кімнати істотно не вистачає. Попри наявність ґрунтовних досліджень соціотопографії поселень Гетьманщини, де йдеться про ціну нерухомості, її ринок, опис дворів та їхню локалізацію, ми не маємо достеменної інформації, необхідної для підрахунків квадратних метрів, що доводилися на одного члена домогосподарства. Про такі широкі дослідження на матеріалах України залишається тільки мріяти. Натомість «західна» історіографія має праці, присвячені еволюції домашнього простору як такого, змінам планування та функцій жител, дворів, поселень [653, р. 95–365].

Наявні дані окремих археологічних розкопок, проведених в різних регіонах Гетьманщини, дають абсолютно диференційовані відомості про площі житлових споруд від 23,4 м² (Полтава) до 55 м² (Чернігів) [491, с. 36; 545, с. 144]. Етнографічні дані XIX ст. також можуть значно різнитися. П. Чубинський переконує, що в Малоросії основним типом була невелика трикамерна хата розміром 7×6,5 аршина, хіба вже гарний господар будував хату 8 аршинів довжиною [279, с. 377]. Тобто площа таких хат становила 23–26 м². До речі, у схожих конотаціях житла мешканців слобідських полків описував М. Сумцов: «Будівлі на Слобожанщині були взагалі невеликі. Панські будівлі мало чим відрізнялися від міщанських. Навіть домівки найбільшої старшини на початку XVIII ст. були невеличкі» [555, с. 125].

Створюється враження, що Чубинський і Сумцов словесно описали хати з картин Сергія Васильківського, або Тараса Шевченка (див. дод. В. 9). Зауважимо, що розміри, вказані Чубинським, можна вважати усередненими на тлі інших даних. Так, найменшу площу помешкання знаходимо у щоденнику Даніеля Крмана. Він занотовує, що в січні 1709 р. жив у Гадячі в будинку

розмірами 10 стіп завдовжки і 6 завширшки, тобто приблизно $3 \times 1,8$ м, що є явним описовим прийомом у спробах показати неймовірну тісноту. Найбільші розміри визначає В. Милорадович щодо жител Лубенщини наприкінці ХІХ ст.: 13–18 аршинів завдовжки і 7–9 аршинів завширшки, тобто 46–82 м². Ця площа видається завеликою для попереднього, ХVІІІ ст., тим паче, сам же Милорадович пише, що ці будинки більші за розмірами, ніж раніше [225, с. 177–179]. Повертаючись до усереднених вимірів хати у 23–26 м², зазначимо, що вони не остаточні. На жилу частину доводилося не більше $\frac{2}{3}$ площі хати, тож залишається 15–18 м², з яких ще близько $\frac{1}{4}$ займала піч.

Отже, у родині з п'яти членів (батьки і троє дітей) на кожного припадало трохи більше двох квадратних метрів житла. Коли ж домогосподарство було трипоколінним або мало наймитів, учнів тощо, площа, відведена для однієї особи, ставала ще меншою. Не забуваймо, що в хаті могло мешкати і кілька сімей. Гарним прикладом цього, нехай і з Правобережної України, є підрахунки М. Крикуна, згідно з якими у 40 % будинків проживала більш як одна родина [412, с. 558, 565]. Описуючи житло обивателів Київщини середини ХІХ ст., Де ля Фліз прямо говорить про велику тісноту, задуху, перебування разом хворих і здорових, особливо якщо під одним дахом тулилося кілька сімей. Автор альбому був медиком, а тому вказує на обмежений простір як підґрунтя для можливих хвороб [201, с. 29–33].

Варто пам'ятати, що існували чинники, котрі зменшували навіть цей простір, наприклад, воєнні дії. Учасник походу Карла ХІІ на Московію Даніель Крман так описав тісноту в одному з будинків Гадяча, де йому довелося мешкати взимку 1709 р.: «будиночок в десять стіп завдовжки і шість завширшки мусив прийняти двадцять одну особу разом з сім'єю господаря [...] Фельдшери [...] розмістилися на кількох дошках, прикріплених до сусідньої з піччю стіни. Я і пан Самуел Погорський вклялися на обидві лавки біля стола, цупко їх тримаючи. [...] Домашні, звідти (з-під печі. – І.С.) вигнані, мусили потім лягати спати під згаданими дошками, сусідніми з піччю, або десь у комірчині [...]. Решта підлоги в хижі належала воякам» [225, с. 83–84].

У мирний час площа могла обмежуватися через військових на постої, взаємодія котрих з місцевим населенням була доволі різноплановою [467]. Найперше це стосувалося мешканців міст і містечок, у яких розквартировувалися полки. У такому разі солдатів підселяли у двори місцевих обивателів. Важко сказати, яких норм при цьому дотримувалися. Певним орієнтиром може слугувати указ імператриці Анни Іоанівни від 1738 р., що регламентував постої у Санкт-Петербурзі. Відповідно до нього в покої розмірами 4×3 або 4×4 сажні треба було селити по 16 солдатів, тобто на кожного з них доводилося максимум $1,2 \text{ м}^2$. Важливо, що указ також визначав особливості поселення членів солдатських родин, зокрема дітей: «а дѣтей сыновей малолѣтнихъ до 13 лѣтъ, а дочерей, коликихъ бы лѣтъ оныя ни были, токмо дѣвокъ, а не замужнихъ трехъ за одного человека» [259, с. 649–653].

Отож указ Анни Іоанівни прирівнював трьох дітей до одного дорослого, себто на дитину відводив максимум $0,4 \text{ м}^2$ жилої площі. Звісно, цей документ ми мусимо сприймати як керівництво до дій, а не практичне їх втілення. Водночас він показує, наскільки відмінним від сучасного було ставлення до житлового простору та його наповненості мешканцями у XVIII ст. До того ж норми указу засвідчують, що наші підрахунки (2 м^2 на мешканця хати) аж ніяк не песимістичні, а можливо, й занадто оптимістичні. Такі обчислення підтверджують, що суспільство Гетьманщини з огляду на різні обставини, у тому числі розміри житла та його населеність, не виокремлювало дитячу зону в хаті. Це загалом відповідало і тенденціям Західної Європи, в будинках якої діти й дорослі жили та працювали разом у спільному просторі, без його поділу на жіночу і чоловічу половини, тобто жінки не могли забрати дітей до себе [609, р. 188].

Якщо в будинках поспільства Гетьманщини не було відповідного дитячого «куточка», то все ж простежуємо місця, котрі, скажімо, більше підходили для сну найменших членів родини. У літературних джерелах є згадки про спання дітей разом з матерями, причому йдеться радше про небезпеку від цього. Климентій Зіновіїв теж застерігав матерів не класти дітей

собі під бік, тим паче, коли жінка напідпитку, адже так можна ненароком задушити немовля [217, с. 110].

Застороги Зіновіїва не були надуманими. На схожі казуси натрапляємо в документації Гетьманщини. Так, у 1773 р. роменський житель Іван Світенко з дружиною лягли спати й поклали між собою тримісячну дитинку, котру «невѣдомо каким случаем придавили». Вочевидь, злочин не вважали тяжким і тому на подружжя наклали епітимію [36, арк. 1–1 зв.]. Таке «приспання» дитини в тогочасному суспільстві трактували радше як гріх. Поет і священник другої половини XVIII ст. Іван Некрашевич у сатиричному вірші змалював ситуацію, коли прихожани писали донос на попа, де повідомляли і таке: «Солоха Федьківна дитину приспала, говіла цілий піст і в куні стояла» [244, с. 19–29].

На думку Ф. Ар'єса, у ранньомодерну добу це був поширений та абсолютно безкарний варіант дітовбивства. Діти часто помирали від задухи, бо спали в одному ліжку з батьками. Масове побутування явища можуть засвідчувати і наполегливі вимоги французького духовенства не класти дітей на ніч разом з батьками [296, с. 16]. Очевидно, більш підходящим місцем для найменших діток вважали колиску. Її підвішували до стелі неподалік від полу, так, щоб звідти колиску можна було гойдати за допомогою спеціального шнурка [279, с. 386] або ж ногою: «Коли вона це було штовхне, то воно гойдається якийсь добрий час» [246, с. 59]. Дещо старші дітки спали на печі та лавах. Цитований вище сюжет зі щоденника Данієля Крмана може вказувати на певну «ієрархію» таких локацій. Найбажанішим місцем для сну у холодну зиму 1708 р. був піл, далі йшли лави. Причому за свою лаву під час сну Крман мусив міцно триматися, щоб його звідти не скинули. Далі фігурує стіл, потім підлога, де спали бідлахи нижчого рангу і ті, хто не втовпився на лави, ну а родині господаря довелося тулитися під полом або в коморі. Опис словака спонукає зважати на те, що комфортність того чи того місця могла змінюватися в різні пори року. Також з «ієрархії» випала піч, яку традиційно сприймають як місце для старих і малих. У випадку Крмана вона була

завузька, а тому непридатна для відпочинку. Однак тут він дещо суперечить самому собі, адже пізніше занотує, що там спала родина господарів, усі члени котрої похворіли [225, с. 85]. Більш чітко така просторова ієрархія простежується в нотатках Гільдебранда. Він писав, що у хаті простолюду була велика піч, на ній згори на старих кожухах спали діти і наймити, а господарі дому мали особливе місце на підвищеному тапчані (йдеться про піл). Так само змальовано інше житло, у якому мешкала жінка (чоловік був десь у поході) з дітьми. Старшенькі спали на печі, найменше дитя – у колисці, мати займала піл, на якому вона також сиділа й вишивала перед сном «сови і малпи всякими кольоровими нитками» [246, с. 56].

Не варто забувати, що той же щоденник Крмана описує війну, тож часто йшлося про далеко не повсякденні ситуації. Власне, абсолютна більшість писемних джерел доби Гетьманщини свідчить про простолюду переважно у контексті казусів. Однак казусні ситуації почасти містять важливі деталі та обмовки, котрі можуть слугувати підставами для висновків про повсякдення. Одна з таких драматичних ситуацій трапилася в грудні 1776 р. у селі Селище Мринської сотні Київського полку. Наприкінці грудня місцевий мешканець Матвій Гой побив свою шестирічну падчірку Домну, від чого дівчинка згодом померла. У протоколі допитів є вказівки про перебування дитини в різних частинах хати. Показово, що такі місця визначала не тіснява, а інші чинники, адже родина Гоя складалася тільки з трьох членів (Матвій, дружина Агафія, донька) [72, арк. 33–44 зв.].

Драма сталася 31 грудня. Матвій цілий день тинявся по гостях і пиячив, а коли повернувся додому, почав сваритися з Агафією та бити її, чим налякав дівчинку, яка сиділа на лаві. Дитина закричала, тому Гой спересердя смикнув її за руку і скинув на долівку. Мати швидко підняла Домну та «на п'яць спрятала» [72, арк. 34зв.]. Цей момент дуже важливий. Агафія ховає доньку від п'яного чоловіка саме на печі – найбільш відокремленому і водночас закритому просторі у хаті. Напевно, там дитина почувалася б у безпеці та не плакала. До того ж таким чином падчірка зникала з поля зору вітчима, а отже,

переставала бути учасником конфлікту. Справа відбувається взимку, тож дитину не можна було «вигнати» надвір чи в сіни. Разом з тим перебування Домни на печі, мабуть, здавалося матері достатньо безпечним, настільки, щоб залишити доньку наодинці з п'яним чоловіком та піти з хати геть у справах. І це при тому, що раніше Матвій уже забив до смерті її іншу чотирирічну доньку та часто бив Домну. Коли жінка повернулася, то чоловіка вже не застала, але знайшла побиту дівчинку, котра лежала за піччю. Дитина ще була притомна і сказала, що її побив Матвій. Імовірно, після того, як мати пішла з хати, Домна покинула піч або ж звідти її стягнув вітчим. На це вказує той факт, що дитину били ногами (на тільці виявили відбитки підошов чобіт із залізними підковами). Після побиття дівчинка, шукаючи порятунку, могла забитися у запічок. Як бачимо, в цій історії чимало подій обертається саме довкола печі – місця, важливого як для матері, так і для дитини. Можливо, йдеться про афективні стани та вплив емоцій, а не логічних роздумів, тобто ми маємо справу з емоційною прив'язаністю або неусвідомленим ставленням до певної частини домашнього простору. Важко сказати, чим далі керувалася Агафія – розумом чи емоціями, але вона переклала доньку на піл і пішла до сусідки, прохаючи ту прийти і «прибрати до поховання» її дитину, яка перебувала при смерті. Саме на полу Домну бачили ще живою ті, хто приходив її оглядати [72, арк. 38зв.]. Імовірно, це місце виявилось найкомфортнішим для побитої дівчинки. До того ж, на відміну від печі, воно було відкрите для вільного доступу дорослих, огляду тільця, перевдягання. У такому ракурсі піл найбільше відповідав цьому етапові трагедії. Тим паче, судячи з риторики справи, мати не сподівалася, що її донька виживе, а винуватець справи, усвідомивши скоєне (а може, і трохи протверезівши), втік до Оржиці в сусідній Переяславський полк. Таким чином, дія драми розгорталася довкола кількох визначальних місць тісного хатнього простору: лава – піч – запічок – піл. Кожне з них було не тільки декорацією, а й складником справи і по-своєму впливало на дії наших персонажів.

Ще раз зауважимо, що розглянутий казус трапився взимку, до того ж у період різдвяних свят. Можливо, таким випадкам сприяла і пора року. Холод змушував більше часу перебувати в тісному просторі хати, котра на зиму ставала ще й виробничим приміщенням, де також могла перебувати худоба. Це створювало додаткову напругу і провокувало конфлікти або ж і нещасні випадки. Поміж подібних історій бачимо абсолютно безглузді, пов'язані з уживанням алкоголю та скупченням людей. Так, у жовтні 1780 р. козак Другої Гадяцької сотні Мусій Василенко, «напившись доп'єна гор'їлки, стр'їляв в дом'ї своем с руж'я» та випадково вбив Саву – дев'ятирічного сина козака Михайла Голенка [129, арк. 1–14]. Сусідський хлопчик опинився не в «тому місці» й «не в той час». Це підстава також задуматися про інакше бачення публічного та приватного простору в Гетьманщині, можливо, навіть відсутність чіткої межі або ж і такого поділу взагалі.

У теплу пору року родинний простір істотно розширювався. Хата ставала передусім місцем ночівлі, і то не завжди. З тісного приміщення йшли спати у двір, у сінник, на горище, в садок чи клуню. Удень мешканці зазвичай перебували за межами будинку. Так дитина освоювала простір поза домашнім колом, це відбувалося поступово, часом – за допомогою старших дітей або дорослих. Наприклад, малюків брали на берег озера під час прання чи вилову риби. При цьому їх старалися залучати до спільної діяльності, скажімо, їм робили найпростіші рибальські снасті [381, с. 360–361].

У позадомашньому середовищі також не існувало місць, котрі дорослі спеціально виокремлювали чи влаштовували для дітей (на кшталт нинішніх дитячих майданчиків). Разом з тим певні елементи цього середовища перетворювали на дитячі самі діти, використовуючи їх для гри чи інших форм діяльності. Прикладом подібного простору є смітники, на яких можна було знайти шматки тканини, уламки посуду тощо. З таких «скарбів» робили іграшки. Найпоширенішими у цій категорії археологічними знахідками в культурному шарі XVII–XVIII ст. є крем'яхи – ігрові «фішки» з розбитого глиняного (часто полив'яного) посуду. Інколи на смітниках виявляли справжні

скарби. Завдяки цьому маємо згадки про перебування там дітей, як у випадку, що стався в сотенному містечку Лохвиця у 1711 р.: «скоро по о(т)ходѣ шведко(м) з(ъ) Ло(х)вицѣ, гди з(ъ) тро(х) дворо(в) дѣти, скупившись, на гною гуляли, вина(й)шли та(м) загребѣную пушку мѣдяную» [202, с. 48–49].

У гарматі знайшли майже триста золотих монет, але для нас важливіша вказівка про те, що діти з трьох дворів зібралися докупити гратися на гною. У цій ситуації саме гноїще стало дитячим простором, хоча за своєю природою воно таким не було. Діти також могли проводити час у лісі, на пасовищах, біля річки тощо. Це було пов'язано, окрім власне ігрових практик, із включенням дитини в господарство, зокрема з випасанням худоби, збиранням ягід, грибів, хмизу, виловом риби. Прикметно, що дитинство всіх без винятку малят у доіндустріальний час минало у тісній взаємодії з тваринами. Один з таких епізодів зростання сина вельможі Гаргантюа з гумором описав Франсуа Рабле: «Батькові щенята лизькали з його миски, а він їв із ними. Він кусав їх за вуха, а вони дряпали йому носа, він дмухав їм під хвіст, а вони лизали йому в губи» [265, с. 37].

За кілька століть після Рабле про свої забавки з тваринами пригадуватиме така ж вельможна Софія Капніст. Вона гралася з собаками, пташками, великою мишею, яку поселили у викопаній для неї норі та годували, доки вона не виросла до розмірів великого щура й утекла [442, с. 74]. Таких тварин психолог Ф. Дольто називає друзями, з котрими можна поговорити за відсутності батьків. Тісне спілкування з ними було важливим елементом повноцінного психічного розвитку дитини [366, с. 20–22]. Зауважимо, що схожі питання у майбутньому мусять бути пояснені не тільки з погляду психології, а й, наприклад, із позицій культурної історії тварин, яка, на жаль, мало представлена в українській історіографії. Це дало б змогу по-новому витлумачити вже відомі сюжети, як, вікову періодизацію, наведену Остапом Вишнею, адже там домашні тварини та здатність до взаємодії з ними постають маркерами дорослішання. Тварини супроводжували людину ранньомодерної доби все життя. Така близькість була детермінована не лише

аграрним характером економіки, світоглядними чинниками, а й специфікою використання простору, який ще не був чітко сегментованим та кардинально не відокремлював перебування людини і тварини.

У підсумку зауважимо, що суспільство Гетьманщини не практикувало чіткої сегментації домашнього простору, а окремий індивід міг мати різні місця для сну, життєдіяльності, гри, праці. Разом з тим у хаті можна виокремити місця, як більш підходящі для дітей, котрі зокрема могли проводити час на печі, все ж таким чином відокремлюючись від дорослих. Простір перебування дитини потрібно розглядати і як життєве середовище, особливості якого є підставовими для дуже важливих моментів. Так, тісне співмешкання призводило до швидкого поширення інфекційних хвороб та дитячої смертності. З іншого боку, доволі обмежений простір, сприяв психологічному розвитку і соціалізації дитини. Її оточувало тісне коло родичів, слуг, клієнтів, інших мешканців двору. Окрім того, що немовля завжди перебувало «на очах», воно було занурене в мовну сферу багатьох дорослих і дітей, котрі говорили між собою, цим залучаючи малюка у свою розмову. Чути діалоги, слова, репліки дуже потрібно у ранньому віці для повноцінного психологічного розвитку та входження в соціум.

У позадомашньому середовищі теж не існувало локацій виокремлених дорослими для дітей. Якоюсь мірою «дитячими» можна назвати, скажімо, смітники чи інші подібні місця, котрі діти використовували для гри. Однак суспільство Гетьманщини загалом так не поділяло свій життєвий світ та інакше ставилося до життєвого простору взагалі. Якісні зміни в цьому сенсі, це вже новація XIX ст., яка у колишніх регіонах Гетьманщини пошириться у XX ст., і то не одразу. Отже, інформант 1913 року народження, котрий у 1992 р. розповідатиме, що його молодість минала в хаті з однією жилою кімнатою, де мешкало 17 душ і висіло три колиски на сволоках, не скаже чогось надзвичайного[332, с 237]. Це одна з тих прикметних рис Гетьманщини, котрі збереглися майже до нашого часу, на відміну від шароварів, які з нею наполегливо ототожнюють.

7.3. Матеріальний світ дитинства

На думку Е. Доманської, речі виконують функцію соціалізації, вони зміцнюють міжособистісні стосунки, беруть участь у творенні людської ідентичності на індивідуальному й колективному рівнях та маркують їхні зміни [367, с. 129]. У такому сенсі дитячі речі можуть багато сказати про своїх творців та власників у різні епохи. Українські музеї не мають відповідних системних каталогізованих колекцій. Так само немає спеціальних каталогів пам'яток і картин, котрі акумулювали б потрібну інформацію з різних музеїв країни. Тож дослідники Гетьманщини змушені спиратися на писемні джерела. Так робимо і ми, все ж звертаючись до окремих зображень й артефактів.

Зауважимо, що матеріальну культуру українського дитинства доволі плідно вивчено на матеріалах XIX – початку XX ст. Ідеться переважно про описування одягу, іграшок, посуду тощо. Їхній асортимент значний і різноманітний, однак писемні джерела доби Гетьманщини згадують про дитячі речі скупо й побіжно. Причин може бути кілька. По-перше, якась частина їх є конструктором XIX ст., адже, скажімо, К. Калверт стверджує, що до XVIII ст. було мало предметів, призначених спеціально для дітей [385, с. 13]. По-друге, дитячі речі могли бути занадто буденними і непримітними, щоб про них згадувати в документах. По-третє, саму дитину дорослі вважали непомітною і незрозумілою, вона надавала речам інакшого сенсу, ніж дорослі. Ці та інші моменти ми досліджуємо в даному параграфі, розуміючи під «дитячими» речі, зроблені дорослими для дітей та створені дітьми для себе й інших дітей.

7.3.1. Колиска, сповивання та одяг

Колиска. Мабуть, найпоширенішою і найбільш дитячою річчю була колиска. Вона не передбачала якихось альтернативних застосувань і до того ж від ранньомодерної доби до початку XX ст. не зазнала великих змін. Таку колиску бачив у 1657 р. в Чигирині Конрад Гільдебранд: «Дитина лежала в грубому льняному полотні, яке мало 4 листви, через які проходили мотузки.

Всі ці чотири мотузки вгорі сходилися й були міцно прив'язані до гаку. Коли вона це було штовхне, то воно гойдається якийсь добрий час. Це була дитяча колиска» [246, с. 59].

Опис П. Чубинського, зроблений через два століття потому, відрізнятиметься тільки в деталях. Згідно з ним колиски виготовляли з дерев'яних рамок (бильця), між якими переплітали шнурок. Потім до чотирьох кутів колиски прив'язували мотузочки, котрі з'єднуються біля «ключки», за допомогою якої та підвішується до стелі. Далі до колиски чіпляли шнурок, на котрий ставили ногу й гойдали дитя [279, с. 386]. Тобто загальний принцип залишився той самий. Підвішена до стелі колиска краще вписувалася в тісний хатній простір, угорі було тепліше й менше протягів, ніж біля долівки, колиску можна було підвісити біля місця відпочинку матері, щоб та могла гойдати її ногою. Обидва описи важливі тим, що суголосно зображують колиску як річ, котру виготовляли вдома з використанням підручних матеріалів. Навіть вельможний Микола Ханенко купив «сукна на колиску для Петруся 3 $\frac{1}{4}$ локти» (бл. 219 см. [544, с. 149–150]), а не готовий виріб, хоча, безумовно, міг собі це дозволити, якби такі речі продавалися [207, с. 31].

Одяг. Попри наявність детальних досліджень одягу доби Гетьманщини, він практично не розглядається як маркер побутування дитинства [404, с. 330–364; 405, с. 860–872; 406, с. 75–85; 450, с. 29–34]. Натомість саме вивчення одягу спонукало Ф. Ар'єса сформулювати тезу про бачення дитини в ранньомодерну добу як маленького дорослого. Ар'єс ґрунтовно дослідив численні пам'ятки тогочасного живопису. Однак французького вченого звинуватили у тому, що він занадто прямо і спрощено трактував зображення, не враховував надбань іконографії та не витлумачував «прихованого смислу» [312, с. 85–89]. Водночас жоден із критиків Ар'єса не заперечував важливості одягу як маркера уявлень про вік, й у своїх спеціалізованих працях вони так само шукали зміни у баченні дитинства крізь призму візуального та матеріального.

К. Калверт такий великий злам побачила через практики сповивання й одяг. Якщо бути лаконічним, то американська дослідниця виокремила два етапи у баченні дитинства – «*випростана дитина*» та «*природна дитина*», умовна межа між якими проходила приблизно в середині XVIII ст. Калверт переконана, що сповивання зумовлене бажанням надати малюкові «правильної» форми, якнайшвидше витягнути його і випрямити. Це поєднувалося з відповідними діями повитух, котрі своїми маніпуляціями «виліплювали» дитяче тільце, формували й удосконалювали його. Це цілком накладається і на пізніші спостереження М. Грушевського [346, с. 42–43, 175–176]. Однак у США та окремих країнах Європи в останні десятиліття XVIII ст. вищі прошарки та середній клас відмовилися від сповивання (зокрема і під впливом європейських лікарів), прийнявши дитину природною, такою, якою вона народилася [385, с. 31–33].

Ця теза стосується середнього класу. До того ж сама Калверт зауважує, що населення багатьох країн, у тому числі й Росії, повсюдно практикувало сповивання до XX ст. Так само й етнографічні дані дають підстави стверджувати, що простолюди уже колишньої Гетьманщини й у XIX ст. в цьому аспекті перебував на етапі «випростаної» дитини і першим її «одягом» були пелюшка та повивач [347, с. 7]. Європейські теоретики і практики мали різні погляди на правильне використання останнього, утім найуніверсальнішим вважали такий спосіб: «Повитуха розміщувала немовля у себе на колінах обличчям до себе. Спочатку вона витягувала ніжки дитини вперед, а потім туго обмотувала шматком полотна ступні, ноги і торс дитини, включно з пахвами. Потім вона витягувала руки дитини вздовж тіла, турботливо розгладжуючи і масажуючи їх. Другим шматком полотна акушерка ретельно обертала дитя від кінчиків пальців до плечей. Третя частина тканини закріплювалася на лобі і плечах за допомогою додаткових зав'язок. У результаті цієї процедури виходив нерухомий, подібний до мумії пакет, розмірами і формою схожий на батон хліба» [385, с. 34].

Сповиті таким чином діти добре помітні в іконографії Речі Посполитої. На основі її аналізу сучасні польські автори характеризують повивачі як довгі (навіть кількадеметрові) смужки матерії шириною близько п'яти сантиметрів [680, s. 28–34]. На жаль, стосовно Гетьманщини ми не маємо подібного розмаїття візуальних джерел, проте на наявних зображеннях теж видно сповитих, як мумії, немовлят. На такий аматорський малюнок, датований 1722 р., натрапляємо у метричній книзі однієї з церков містечка Куземин Гадяцького полку (див. дод. В. 8). Він описує сцену похорону, у правому верхньому куті янгол несе на небеса душу померлого. Остання показана у вигляді немовляти, туго сповитого, включно з голівкою. Янгол тримає немовля за ніжки, однак це не породжує відчуття дисонансу, адже тільки видається «твердим». Його ніби можна взяти за ніжки й повернути горизонтально, утім маля все одно буде випростаним. Бачимо й численні шари смужок тканини, хрестоподібно намотаних на дитя [146, арк. 18 зв., 66, 84]. Прикладом більш професійних зображень слугує фрагмент деревориту «Гріхопадіння Адама і Єви», вміщеного в «Тріоді пісній» 1627 р. Там бачимо жінку, біля якої лежить туго сповите дитя. Його тільки нагадує мумію фараона, воно витягнуте й оперезане смужками тканини [581, с. 281]. Аналогічні мотиви часто побутують у тогочасній іконографії та фігурують як ілюстрації до релігійних видань. Однак вони потребують зваженого підходу і тлумачення фахівців, які пояснили б, що в таких зображеннях є канонічним, а що відповідає реаліям часу і чи не є фрагмент зі сповиванням елементом саме художнього канону. Адже і найдавніші пам'ятки візантійської та руської іконографії покладення тіла Христового у гріб змальовують його загорнутим у білу плащаницю й перев'язаним подібно до сповитих немовлят. На думку М. Покровського, це відповідає давньоєврейській поховальній обрядовості [484, с. 478–479]. Зображення малюків і тіл померлих справді схожі саме сповиванням. Тому занадто буквальне трактування цих сюжетів якраз може бути найбільш проблемним місцем книжки Д. Жоляндзь-Стшельчик і К. Кабачиньської-Лучак [680].

З точки зору функціональності сповивання захищало дитя від холоду, а також допомагало мінімізувати зусилля щодо його догляду. Сповита дитина залишалася там, де її поклали. Також пелюшки і повивач були своєрідними обладунками, котрі берегли малюка й уможливлювали його догляд іншими дітьми, як про це пише Карін Калверт: «Сповите немовля, подібно до невеликої черепахи в панцирі, уповні могло бути предметом турботи іншої дитини, навіть маленької. При цьому небезпека заподіяти шкоду малюку була не надто великою, оскільки практика сповивання робила основну повсякденну турботу про дітей справді безпечною справою». З іншого боку, авторка вказує і на потенційну шкоду від сповивання. Це проблеми з кровообігом, перебування у мокрих і брудних пелюшках, здавлювання, задуха, рахіт, небезпека захлинутися тощо [385, 33–38].

Схожі пояснення важливі для розуміння того, як невеликі діти могли доглядати своїх найменших близьких. Чи не такий туго сповитий «батон» цілий день не випускала з рук Марія – дочка мельника і фігурантка розглянутої вище справи? Імовірно, згорток із немовлям не дав їй змоги втекти від кривдника. Про це опосередковано свідчить те, що дитину в Марії вирвано з рук, а потім покладено на землю. Тобто немовля не посадовили, а саме поклали на землю, тож, вочевидь, воно було сповите.

Прийнято вважати, що маля сповивали упродовж перших трьох-шести місяців життя. Цей термін був дуже умовним і залежав від низки чинників, зокрема й від розпорядку життя матері, пори року (в холодні місяці дітей старалися пеленати), розвитку маляти [385, с. 36; 431, с. 147]. Далі дитина отримувала вдяганку, котра свідчила про наступний етап її розвитку, – сорочечку або ж кошульку.

Говорячи про названу категорію одягу, зауважимо, що, на думку О. Косміної, терміни «сорочка» і «кошуля» позначали різні види натільного вбрання. На сорочку, яку використовували як нижню білизну, надягали ошатнішу, прикрашену вишивкою або гаптуванням кошулю [404, с. 353]. Цю тезу дослідниця озвучила стосовно побуту старшини. Як підказують судові

справи, простолюд носив тільки якусь одну з таких одяганок. Наприклад, коли у 1720 р. донька лохвицького козака дівка Оришка напилася та зогрішила, то, щоб ніхто не побачив слідів утрати цноти, «потаи батька держала на кошулѣ сколко недѣль, а далѣ випрала» [203, с. 119–121]. Дія відбувалася орієнтовно в лютому-березні, тож Оришка, вочевидь, змогла ховати брудну сорочку під верхнім одягом. Разом з тим у 1741 р. під час розслідування блудного прижиття дитини управителем одного з хуторів Мгарського монастиря монахом Онуфрієм та наймичкою Гапкою і подальшого вбивства немовляти батьком свідки сказали, що здогадувалися про вчинок, бо на полі бачили, як у Гапки на грудях зашкарубла сорочка «од покорму» [150, арк. 4]. Тобто сорочка (верхня її частина) у цьому випадку була помітна загалу. Необхідно враховувати, що в судових справах замість дійових осіб промовляли писарі, тож вибір терміна залежав від них, тим паче, якщо йшлося про найменших і не надто важливих членів соціуму. Найчастіше судочинство Гетьманщини замовчує, в чому були вдягнені малюки – фігуранти розслідувань, однак на позір можемо говорити про змішування і довільне використання понять на познаку цієї категорії дитячого одягу в писемних джерелах. Наприклад, Микола Ханенко дає гроші дружині свого знайомого «на кошулки дѣтимъ и за запинанки по парѣ имъ здѣлать» [207, с. 45].

Є вказівки, що така сорочечка була основним одягом дітей обох статей приблизно до семи років. Згадуючи своє дитинство в Яреськах у 1750-х рр., сенатор Дмитро Трощинський говорить саме про це: «здѣсь я помню себя мальчишкой семи лѣтъ, бѣгавшимъ по этой же дороге и горѣ босимъ и въ одной рубашечкѣ» [186, с. 364].

Пізніші етнографічні дослідження також засвідчують, що головним дитячим одягом до певного віку слугувала довга сорочка. Наприклад, на Слобожанщині діти не носили нічого іншого до семи років [450, с. 30]. Такі спостереження суголосні з відомими рядками Остапа Вишні про його дитинство на Полтавщині. Він описує, як найменшим діткам «сорочка підіймалася вище того місця, про яке ви зараз не думаєте, і зав'язувалася

вузлом на спині». Так вони пасли гусей, аж доки не переходили на інший етап – до випасання свиней. Тоді вже виникала потреба у штанцях. Та це відбувалося не раніше шести років. Вишня у властивій йому манері таку потребу пов’язує з питаннями престижу: «Свиню ви вже в самій сорочці не впасете. Тут уже обов’язково потрібні були штани... Хоч і з прорішкою ззаду, а проте штани, та ще й на одній підтяжці» [183, с. 60–62].

Ці гумористичні рядки, однак, показують серйозний момент – наступний етап життя дитини був маркований носінням дорослого одягу. Така дорослість простежується й у поведінці, адже (за Вишнею) належало неквапливо періщити свиню дубцем і басом вилаяти худобину дорослою лайкою. З певного віку дитина починала виконувати статево диференційовані господарські функції. Це і ролі підпаска чи няньки, і подальше більш виразне виокремлення чоловічих та жіночих робіт, котрі також були складниками «набуття статі», що умовно відбувалося у 6–7-річному віці. Цей процес, звісно, відображала і вдяганка. Хлопці й дівчата отримували гендерно марковані елементи одягу – штанці та спідничку [390, с. 110; 431, с. 150–151].

Нагадаємо, що з погляду вікових поділів для соціалізації дитини семирічний рубіж був дуже важливим. Наприклад, відтоді дитя вже вважали достатньо дорослим для сповіді. Можливо, заміну кошульки більш дорослим одягом зумовлювала й необхідність ходити до церкви. Та річ не тільки у прагматичних міркуваннях. З цього віку дитина набувала «церковної дієздатності», вона ставала відповідальною за свої вчинки, мусила вирізняти гріховне і праведне та на рівні з дорослими дотримуватися норм Святого Письма, згідно з якими чоловіки й жінки мали носити відмінний одяг: «Не буде чоловіча річ на жінці, а мужчина не зодягне жіночої одежі, бо кожен, хто чинить це, огида він для Господа, Бога свого» (Повторення Закону 22:5).

Таким чином, спонукання релігійними нормами до статевої диференціації в одязі теж було пов’язане зі сприйманням дитини як маленького дорослого. Візуальна різниця між цим і попереднім етапом значна. На відомих (на жаль, небагатьох) українських портретах XVII–XVIII ст. ми

бачимо дітей, зодягнутих у дитячі сорочечки й без виразного позначення статі, а також їхніх старших братів і сестер (різного віку та зросту) у підкреслено дорослому одязі, такому ж, у який вбрані їхні батьки [214]. Зображення не пропонують нам якихось проміжних стадій між сорочкою і кунтушиком (див. дод. В. 4, В. 10, В. 11). Однак такий перехід не був чимось абсолютно одномоментним. Ар'єс показав це на прикладі Людовіка XIII, котрий певний період одночасно носив респектабельного капелюха та сорочку малюка або ж після дорослого костюмчика – сукню [296, с. 63]. Звісно, простолюди Гетьманщини мав менше можливостей у цій площині, але можна говорити про побутування якихось дитячих елементів у дорослому одязі. Таким елементом для хлопчика, наприклад, була прорізка чи розпірка у штанцях, що допомагала також розв'язувати проблему з туалетом. У дівчаток подібним маркером слугували зачіска, специфічні компоненти одягу [431, с. 147–151]. Думається, щодо Гетьманщини доречні висновки В. Маслійчука про певне вікове дівчаче відокремлення, незважаючи на вбрання, загалом схоже на вдяганку дорослих жінок. Тут може йтися і про позначення дівочтва та заборону неповнолітнім носити розкішне вбрання [450, с. 31–32].

Одяг також був маркером не тільки вікової, а і соціальної належності. Потрібно пам'ятати, що твори живопису зображують переважно верхівку суспільства і що маленькі дорослі у вдяганках на свій зріст були нащадками багатих батьків. Справді, козацька старшина та заможні родини Гетьманщини шили одяг своїм дітям. Як уже було показано вище, сини Миколи Ханенка обшивалися разом з батьком, з тих самих тканин та за аналогічним зразком. Про те, що у цьому сенсі Ханенки не становили виняток, свідчать й інші джерела. Так, у 1729 р. швець Карпо Яременко уклав список пошитого воронізькому сотнику Назарові Піскуненку та його родині [39, арк. 1; 178, с. 354–356]. Ішлося про борг, тож розлогий перелік міг бути тільки верхівкою айсберга, проте в ньому ми знаходимо як дорослих, так і дітей. Останніх згадано у зменшувальній формі, так само як і їхній одяг: «пошив Ивасю каптанчик и кунтушик [...] пошив Грицію каптанчик и кунтушик». Показово,

що дитячі замовлення записані не в окрему групу, а поряд з дорослими. Спочатку фігурує кунтуш сотника, а поряд – кунтушик, імовірно, його сина. Або ж зроблено нотатку про пошив гусарки для сотничихи, а далі – про гусарку для Ганнусі (напевне, донька). Відмінності між згадками про одяг для дитини і дорослого незначні. Можна обережно говорити хіба про дещо різну деталізацію опису. Проте вказано, що одяг для дітей шили з тих тканин, що й для батьків (киндяк, кармазин тощо). Дитячі вдяганки так само перешивали та лагодили: «Парасѣ лицювали блакитний кунтушъ». Важливо, що діти сотника також ходили у ношеному ним одязі, однак після відповідного шевського втручання: «темнозелений кунтушъ тонкий лядский пану сотнику перешивавъ, а потимъ, якъ износилъ, и сыну его тот же кунтушъ перешилъ» [39, арк. 1].

Такі описи вкотре нагадують про необхідність бути обережним у роботі з портретами. Діти Піскуненка носили одяг з різних тканин і різного кольору, доношували його старі, нехай і перешиті речі. Утім на родинному портреті вони були б зображені у нових шатах у найкращих традиціях парадного живопису. Художник міг би змінити колір вбрання для досягнення єдності композиції, прибрати зайві складки одягу, навіть приховати його мішкуватість, зношеність, невідповідність зросту [385, с. 63]. Останні моменти мусили особливо стосуватися простолюду. Для бідних людей пошив маленьких кунтушиків був економічно не вигідним. Дитина швидко росте і потребує більшої вдяганки. До того ж слушним видається припущення, що простолюди загалом шив мало одягу своїм нащадкам. Вони носили старий одяг своїх батьків. Це гарно проілюстрував на матеріалах Слобожанщини кінця XVIII ст. В. Маслійчук [450, с. 30–31]. Такі висновки не є категоричними, особливо на тлі суджень Ар'єса про відсутність у Франції XVII ст. народного одягу як такого, мовляв, бідні ходили у ношеному і старому одязі заможніших: «народ вдягався у ношений одяг, як ми сьогодні купуємо старий автомобіль» [296, с. 68]. Схожі конотації у ставленні до одягу, зокрема бачення нової вдяганки як підстави для вивищення над загалом, або ж

звичність латаних та дірявих речей подибуємо й в українських приказах початку XVIII ст., наприклад:

«Хочь пна убери в су(к)нѣ, то хоро(ш) буде(т).

Поли одразу(и), да плечи лата(и).

Цу(р) пекъ тобі якъ запиша(в)ся, що в нову свиту прибрався» [217, с. 252, 254, 264].

Оскільки дитина успадковувала старенький одяг дорослих, то ще однією зовнішньою ознакою дитячого та підліткового віку може бути старе, не за розміром вбрання із чужого плеча. У зв'язку з цим В. Маслійчук поставив питання про те, чи хотіли діти й підлітки носити новіший і кращу вдяганку. Відповідь виявилася ствердною з огляду на численні крадіжки дитиною чужого вбрання [447, с. 226; 450, с. 30–31]. Зауважимо, що й для Гетьманщини XVIII ст. типовою є ситуація, коли дитину-наймита розшукують за крадіжку одягу господарів, звісно, одягу дорослого. Цей аспект важливий, адже наймитування постає як один із поширених способів отримати вдяганку. У багатьох випадках підлітка наймали з формулюванням «на одежи и харчах хозяйских», про що вестимемо мову далі. Логічно, що такий одяг не мусив бути ошатним і новим. Нерідко мали на увазі старі речі господаря. Утім у щоденниках старшини подибуємо випадки придбання ними чобіт чи кунтуша своїм слугам. Показово, що вони купували готовий, імовірно, вживаний одяг.

Справи про крадіжки вдяганок, зокрема й дитиною, спонукають до зауваги ще одного аспекту. У списках викрадених речей дитячий одяг не фігурує, окрім поодиноких винятків. У дивовижно розлогому переліку майна злодія Дмитра Логвинова з Новгородської сотні (1723 р.) згадана тільки одна дитяча вдяганка: «вишневая жупанина дитячая, котрую отдали злодѣйской дитинѣ». Однак ідеться про перелік «рухлядей», конфіскованих у злочинця, тобто всього, що знайшли в нього вдома, у тому числі його власних речей та одягу членів родини. Вочевидь, жупан не був краденим, а тому його повернули дитині Логвинова. Значну частину речей розібрали сотенні та міські урядники, у деяких знайшлися власники, але дитячого одягу поміж них, окрім названого

жупана, не було [178, с. 348–351]. Не бачимо ми його і в інших документах, наприклад, у заповітах. І це тоді, коли вдяганки були капіталом та передавалися з покоління в покоління. Можливо, річ якраз у практичній відсутності речей, однозначно маркованих як дитячі. До того ж, у патріархальному суспільстві з його патрилійними маркуваннями почасти важко встановити, про кого йдеться – дітей за віком чи дітей за родинними зв'язками. Так, у рідкісній справі про програш остерським міщанином Іваном Друцьким у карти всього майна (початок XVIII ст.) читаємо про програний одяг дружини і дітей. Напевно, діти не досягли повноліття, якщо їхній одяг програно, однак у справі є вказівка, що Іван уже був старий, що зменшує вірогідність цього припущення [256, с. 1–8]. Річ також у тому, що дитина в Гетьманщині переважно носила одяг, котрий був дорослим не лише на вигляд, а й за розміром. Вочевидь у переліках краденого майна не зустрічаємо дитячого одягу також тому, що маленькі діряві штанці важко продати, адже на них належало знайти покупця, так само, як і на дорогий кармазиновий кунтушик сотникового сина. Ця річ була цінною, однак надто примітною і небезпечною для продажу.

Ще примітнішими слід вважати елементи одягу, які старшина купувала для своїх дітей у столицях чи закордоном. У XVIII ст. вони якраз могли стати першими ластівками виокремлення дитинства. Це – один зі шляхів, яким дитячий костюмчик поширився на терени Гетьманщини із Західної Європи. Важливо, що і там схожі зміни Ар'єс співвідносить лише з родинами знаті й буржуазії. Діти простолюду ще довго одягалися так, як дорослі, не відрізняючись від них ні вбранням, ні працею, ні грою [296, с. 70]. Подібні спостереження почасти накладаються на тезу П. Берка про переміщення елементів високої культури до культури профанної, яка з часом їх засвоює і використовує. Показово, що О. Косміна самостійно дійшла аналогічних висновків, вивчаючи одяг населення домодерної України. Дослідниця зазначає, що певний предмет зникає з ужитку або ж переміщується у побут нижчих соціальних верств [450, с. 860]. Це означає, що перспективи вивчення

дитинства в історії України лежать і в площині аналізу такого проникання культур у контексті функціонування дитячого костюму, та взаємодію високого і профанного у його формуванні. Тим більше, що є дослідження світової історіографії на які можна у цьому взоруватися [677].

Узагальнюючи зауважимо, що суспільство Гетьманщини використовувало обмежений набір призначених спеціально для дітей. Власне, виключно дитячими речами можна назвати передусім колиску та сповивач, використання котрих було універсалією для ранньомодерного часу. Писемні джерела надзвичайно скупо згадують вдяганки найменших дітей, вказуючи на сорочку, як основний одяг дитини приблизно до семи років. По досягненню цього віку діти відповідно до статі отримували зменшені копії дорослого одягу, що було зумовлено також і релігійними уявленнями. Саме вивчення такого переходу надихнуло Ф. Ар'єса до застосування метафори «маленький дорослий» відносно дитини у домодерному суспільстві. Вважаємо, що цю метафору можна вживати й у контексті суспільства Гетьманщини, де прикметними рисами менших його членів були зношеність і розміри «з чужого плеча», а не якісь специфічні дитячі барви, крій чи пошив.

7.3.2. Ігрова культура

Дитячий вік у свідомості сучасної людини стійко асоціюється з грою. Остання є одним з основних видів діяльності індивіда на ранніх етапах його розвитку. Безумовно, гра була важливою й у доіндустріальну добу. Так, М. Делімата специфічною ознакою середньовічного дитинства називає замилювання іграми і забавами [606, s. 35, 38]. Водночас Ф. Ар'єс наголошував на універсальності гри в домодерному суспільстві, її важливості для людей різного віку і різних станів. Теза Ар'єса не заперечує думку М. Деліматі про ігри як ознаку дитячого віку, вона істотно ширша, оскільки визнає ігрові практики як такі, що притаманні всьому соціуму. Французький учений вважає, що від Середньовіччя до раннього Нового часу в Європі із загального переліку спільних ігор так і не виокремилися суто дитячі. Максимум, що відбулося, –

відмова дорослими вищих прошарків від їхнього певного набору, однак цей набір залишився серед дітей знаті і простолюду різного віку [296, с. 108]. Тут Ар'єс не є піонером, він на конкретному матеріалі розвиває ідею Й. Гейзинги про всеосяжність і універсальність гри [567].

Сьогодні ми не можемо говорити про повноцінну верифікацію висновків Ар'єса на матеріалах Гетьманщини, адже наявні вітчизняні фахові дослідження переважно не сягають глибше XIX ст. [548], лише кілька публікацій присвячено дитячій ігровій культурі XVIII ст. [399; 442; 525]. Причиною цього є передусім бідність джерельної бази. Скупі писемні джерела розповідають в основному про старшину, однак дають змогу зауважити те, що діти вельмож Ілля Тимковський чи Софія Капніст справді гралися з простолюдом у «їхні» забавки, причому забавки і дорослі. Принаймні так вони у зрілому віці пригадували своє дитинство. У цьому сенсі показовий епізод, який трапився з малою Софією Капніст у Полтаві, коли вона дивилася вертеп: «где устроена была небольшая освещённая комната и где куклы представляли разные сцены из священной истории: Адама и Еву с змеем, который их искусил, царя Ирода, отсекавшего головы младенцам, и пр.». Театр настільки серйозно вражав уяву маленької дівчинки, що, коли на сцені з'явилася смерть з косою, Софія дуже злякалася і цілий рік пролежала у лихоманці [220, с. 293]. Репертуар тогочасного вертепу, вочевидь, не був розрахований на дітей. Точніше, він характеризувався універсальністю і не передбачав якогось вікового виокремлення.

У подібних спогадах, як і в щоденниках старшини, практично немає згадок про матеріальну культуру дитячих ігор, та все ж ми спробуємо дати відповідь на питання, чи побутувала в суспільстві Гетьманщини дитяча іграшка як річ, створена спеціально для використання дитиною під час гри. Не менш важливо і те, чи були поширені іграшки, виготовлені для продажу, адже сучасне бачення дитинства тісно пов'язане з функціонуванням індустрії іграшок.

Позаяк писемні джерела замовчують таку інформацію, звернемося до даних археології. Одразу зауважимо, що найпопулярніші серед простолюду іграшки, зроблені з природного матеріалу [429], у культурних шарах XVII–XVIII ст. вціліти не могли. Найбільш поширеними археологічними знахідками, дотичними до ігрових практик у Гетьманщині, є крем'яхи – спеціальні гральні «фішки» у вигляді обточених шматочків кераміки. Повний набір складався з п'яти-семи крем'яхів. Певну кількість їх (від одного до цілого комплекту) підкидали вгору. Доки камінець перебував у повітрі, треба було схопити з землі інші, а потім тією самою рукою зловити підкинутий. Існували різні варіації порядку підкидання, чисельності «фішок», того, як належало тримати руку, тож гра тривала 40 хвилин і більше [333]. Крем'яхи доволі часто фігурують серед знахідок археологічних розкопок Полтавської фортеці (XVII–XVIII ст.). Вони були виточені в основному зі стінок горщиків і полив'яних мисок [491, с. 52–53, 59]. Потрібно зауважити, що, за етнографічними даними, гру вважали передусім дівчачою, і вона побутувала на Лівобережжі аж до 80-х рр. XX ст. Крем'яхи ретельно виготовляв кожний гравець окремо. Їх зберігали у спеціальній торбинці чи ящичку, а в разі відсутності легко заміняли підручним матеріалом: камінцями, горіховою шкаралупою тощо [333, с. 117–118]. Ця категорія іграшок дуже поширена. То були речі «другого порядку», тобто створені, скажімо, з уламків посуду. Дорослий світ, на відміну від дітей, їх цілеспрямовано не продукував.

Набагато рідкіснішими знахідками є речі, виготовлені для найменших дітей – брязкальця і хихички. Вони мали кулькоподібну форму з камінцем усередині й зафіксовані як в археологічних, так і в писемних джерелах. Зокрема, Климентій Зіновійв згадує «брязка(л)ца, що дѣтє(и) забавляють» або «И хихички той же смѣхъ» [217, с. 229]. Функціонування цих речей пов'язане з культовими обрядами традиційних суспільств, у яких свист, шум вважали надійним оберегом власника від злих духів, нечистої сили. Можливо, у XVIII ст. брязкальця й далі відігравали захисну роль, хоча вже і неусвідомлену. Побутує думка, що з плином часу культове та розважальне

значення іграшки тісно переплелися, а згодом семантика обряду зникла й іграшка залишилася тільки предметом розваги [399, с. 45–56]. Однак К. Калверт переконана, що ці артефакти могли виконувати багато функцій. Аналог брязкальця серед верхівки американського суспільства XVIII ст. – червоний корал зі срібним руків'ям і срібними дзвіночками. Він слугував не лише дитячою втіхою, а й своєрідною інвестицією та символом достатку батьків [385, с. 11–12]. Чи були брязкальця настільки статусною річчю в суспільстві Гетьманщини? Навряд чи. До того ж вони могли згубитися чи поламатися під час рухливих ігор. Як згадував Ілля Тимковський, він любляв «побѣгать въ саду съ набранными погремушками», себто їх було кілька й не шкода [277, с. 4]. Інше питання: якщо ці брязкальця продавалися й коштували грошей, чи купили б їх пересічні мешканці Гетьманщини? Напевне, ні, адже торохкотільце можна зробити власноруч з підручних матеріалів. Про подібні забавки, як асоціацію до слова «гра» згадує Митрофан Довгалецький: «брязкало, бич, гра в горіхи, та дзига – хлоп'ячі розваги» [211, с. 112].

Без елементарних професійних навичок і обладнання важче виготовити іншу категорію іграшок – глиняний свистунець чи пищик, котрі теж знаходять під час розкопок поселень Гетьманщини. У них форма якоїсь чудернацької істоти поєднувалася з можливістю створення шумового ефекту. Практично всім свистунцям, виявленим на теренах полкової Полтави, властиві зооморфна форма й елементи кольорової орнаменталізації. Один з них мав вигляд стилізованого коника з довгою шиєю з чотирма отворами для надходження і виходу повітря. Інший коник був декорований біло-рожевим ангобом (глазурною фарбою з тонкого шару глини) та зображенням елементів зброї, зокрема підпруги зі звислими китицями. Тогочасні полтавські діти бавилися різними глиняними тваринами. Так, відома знахідка пищика у вигляді собаки з характерними відстовбурченими вухами та орнаменталізацією з цяток білого ангобу, котра моделювала плямисту масть тварини. Непоодинокі й птахи, зокрема «гусочки» з дзьобом, шиєю, ніжками, пір'ям [559, с. 62–65]. Більш

несподівана фігурка скидалася на лева з прокресленими рисами морди та гривною [491, с. 52, 73–75, 81–82].

Антропоморфні іграшки поміж дрібної пластики є рідкісними, утім теж трапляються. Одна з таких знахідок з території Полтавської фортеці мала вигляд жінки. Її автор показав обличчя, привідкритий ніби у пісні чи розмові рот, зачіску з локонами. Археолог О. Супруненко атрибутував цю іграшку як так звану бариню, котра набула поширення на Полтавщині дещо пізніше (у XIX – на початку XX ст.) [559, с. 65]. Подібні до «барині» ляльки у ранньомодерну добу відігравали роль посередника в контактах дитини з навколишнім світом у процесі її соціалізації. Нагадаємо, що немовлят і найменших діток доглядали трохи старші за них родичі, й у цьому контексті важливу функцію виконувала лялька, яку в наш час кваліфікують переважно як розвагу. При цьому керамічні ляльки були рідкістю (адже за них належало платити гроші), тому років з трьох у дівчинки з'являлися ляльки, зроблені з тканини або природних матеріалів, котрі залучали дівчат до материнства. Як пише О. Кісь, лялька була пов'язана винятково з жінкою (її виготовляли жінки, вона мала вигляд жіночої фігурки, і гралися нею лише дівчата) [391]. Її треба було «доглядати», увесь час носити із собою і не загубити. З часом «ігри» з лялькою замінювалися «іграми» з немовлям.

Ще одна категорія керамічних іграшок – «монетки», також пов'язані з дівчатками і зрідка трапляються у культурних шарах XVIII ст. Ці зменшені копії «дорослих» горщиків мали орнаментацию, ручки, але їхні розміри становили 7–9 см [558, с. 60]. Можна припустити, що «монетками» гралися передусім діти забезпечених батьків і представників вищих прошарків тогочасного суспільства. Принаймні одна з таких монеток фігурує на відомому портреті малолітньої Мар'яни Потоцької [214, с. 190].

На відміну від крем'яків, указані глиняні іграшки потребували більш професійного підходу, специфічних навичок, а також відповідних матеріалів і знарядь. Щоб пищик не розпався, його треба було правильно випалити у спеціальній гончарській печі. Ще важче працювалося, скажімо, з ангобом, тож

такі речі виготовляли гончарі. У культурних шарах XVII–XVIII ст. їх знаходять небагато, особливо якщо порівнювати з фрагментами глиняного посуду. Вочевидь, глиняна іграшка ще не була поставлена на потік і дорослі гончарі не бачили в ній цінності, сприймаючи її радше як побічний або ж додатковий продукт. Пізніші свідчення етнографів і статистів з різних осередків гончарства вказують на те, що іграшки переважно виготовляли діти. Як ішлося в одному з описів початку XX ст., «хлопчаками робляться коники, качечки, маленькі горщички та ін.» [427, с. 360–362]. Вік цих дітей – 10–15 років. Імовірно, вони були дітьми й учнями гончарів.

Важливо, що у XIX – на початку XX ст. подібні вироби вже ототожнювали з дитиною і як зі споживачем. Так, М. Русов, пишучи про Полтавський ярмарок, розповідав, що попереду розкладеного товару обов'язково поряд з найкращими виробами розміщували дитячі іграшки: «...усякі хазяйські миски, плошки та кухлики рядом з усякими витребеньками, дитячими іграшками» [487, с. 119–120; 505, с. 54]. Керамолог О. Пошивайло вказує на те, що так робили, щоб привабити дітей. Раніше Д. Яворницький із власних вражень зробив висновок: «А вже що їм насамперед треба купити, так це хлопчикам по прянику та по свистунцю» [487, с. 120, 123].

Натомість інформації про продаж саме іграшок у Гетьманщині відшукати не вдалося. Очевидно, їх, як і всі інші гончарні вироби, продавали на ярмарках, у стаціонарних ятках у містах, на дому. Однак вони, напевне, поширювалися й безпосередньо в дитячому середовищі – від підмайстрів, котрі їх виготовляли, до їхніх однолітків і так далі. Тим більше, далі, в сюжеті з найманою працею, ми побачимо, що дитина могла мати гроші (з багатьма обмовками). Водночас малоімовірним видається те, що пересічні батьки були готові витратити гроші на дитячі розваги, тобто купувати іграшки, виготовлені професіоналами з метою продажу. Але й у щоденниках тих, хто міг собі це дозволити, не знаходимо жодного слова про іграшки. Про них не згадують Микола Ханенко, Петро Апостол, Яків Маркович, детально записуючи свої видатки (навіть найдріб'язковіші) щодня упродовж кількох десятиліть. Їхні

нотатки стосуються першої половини XVIII ст., коли «комерційна» іграшка ще не проникала в ігровий світ дитини. Причини крилися у специфіці сприймання дитинства (яке ще не було «комерціалізованим») та відносин між батьками й дітьми. Для простолюду важили господарські міркування, котрі, з одного боку, не передбачали таких витрат, а з іншого – зорієнтовували дитину на виробничу діяльність. Тому й іграшки мало резон робити передусім з матеріалу, який нічого не вартував, або ж такі, що допомагали використовувати дитячу працю. Принаймні для XIX ст. існують їхні солідні переліки та відповідні класифікації [429].

Підсумовуючи зауважимо, що можливо, тільки в кінці XVIII – першій половині XIX ст. глиняна іграшка, саме як «комерційна» і масова, поступово втрачаючи глибинний зв'язок зі світом сакральним, проникає до ігрового світу малолітньої дитини. Тривалість побутування таких речей пов'язана з тим, що суспільство Гетьманщини ще зовсім не знало іграшкової індустрії, котра у гонитві за прибутками впливає на ігрові практики й порівняно швидко змінює їх. Відтак іграшки виготовлялися з природніх матеріалів, або ж були речами «другого порядку», як крем'яхи. Назагал у досліджуваному нами соціумі діти й дорослі мали спільні розваги, що було характерним і для всієї ранньомодерної Європи. Тому низка забав та іграшок вирізнялися консерватизмом, стійкими традиціями, частина яких перейшла у XIX ст. і далі функціонувала у XX ст. У цей же час за посередництва дорослого світу в дитячу культуру «старої України» потрапляють і нові, не бачені раніше речі, котрі вабили своєю новизною та унікальністю. Наприклад, через одну з таких новинок – м'ячик – у 1787 р. в Харкові побилися чотирнадцятилітній підканцелярист Харківського намісницького правління Іван Чорноглазов і його одноліток Семен Філоненко, син господині, у якої Чорноглазов винаймав помешкання [442, с. 74].

Показово, що бійка за м'яч відбулася у великому місті, де такі новинки мусили з'являтися першими. Сільський світ був консервативнішим. Його

функціонування у площинах, дотичних до дитинства, визначали релігійний світогляд, господарські міркування, структура родин і особливості домогосподарства, що особливо показово у сенсі догляду за малолітньою дитиною, котра розвивалася у широкому колі рідні, сусідів, близьких. Важливо, що таке коло не було сталим. Це, разом із поширеністю практик догляду немовляти трохи старшими дітьми, означає, що слово «педагогіка» (у численних варіаціях – родинна, козацька тощо) щодо реалій Гетьманщини є аж занадто штучним.

Оточення почасти взаємодіяло з дитиною у межах тісного хатнього простору, у якому дитячий сегмент не посідав осібного місця. Це дуже важливий момент, що пояснює особливості соціалізації, конфліктності, поширення хвороб, включеності наймитів у родину господаря тощо. Так само з дорослого світу практично не виокремлювали дитячих речей, котрі копіювали у зменшеному вигляді матеріальну культуру дорослих. Це стосується одягу, який усе ж слугував маркером дорослішання, а найбільше – іграшок, виготовлення котрих ще не стало комерціалізованим. Та й самі ігрові практики тут більше поєднувалися з обрядовими й господарськими функціями і не мали розмежування за віком. Тому у поняття «Homo Ludens» («людина, яка грається»), запропоноване Й. Гейзингою, вписуються як діти, так і дорослі. При цьому дитячі ігрові практики, так само, як і поява відповідного одягу, були тісно пов'язані із поступовим залученням дитини до праці.

РОЗДІЛ 8.

ДИТЯЧА ПРАЦЯ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ДИТИНИ

Поет і священник Климентій Зіновійв переконував не плакати за дітьми, котрі померли малолітніми і не привели родину до витрат. Повчальні віршування виказують доволі утилітарний, притаманний суспільству Гетьманщини погляд на дитину як соціальну інвестицію в майбутнє. Плакати ж треба за малюками, які з'їли якусь частку хліба, але відійшли у небуття. Таким чином вони завдали збитку, а вкладені в них зусилля виявилися невиправданими. Подібні міркування не є чимось винятковим. У доіндустріальну добу маленькі діти були обтяжливими для сімейного господарства. Вони потребують турботи, прихистку, одягу, харчів і принаймні до п'ятирічного віку не можуть зробити навіть невеликого внеску до родинної економіки. Однак, дорослішаючи, дитина поступово залучається в господарювання, сприяє економічному зростанню родини, а отже, й появі наступних дітей. Для домодерної Англії було розраховано, що сім'я починає отримувати реальний прибуток від наявності нащадків приблизно на вісімнадцятому році шлюбу. На той час дітонародження припиняється і родина має достатню кількість працездатних дітей, котрі роблять внесок у сімейний бюджет. Встановлюється хиткий баланс, який пізніше, з від'їздом із батьківського дому, знову порушиться. Унаслідок цього економічний потенціал родини знижується, і вже перед старими батьками знову постають привиди злиднів [611, р. 893–894]. Ця сторона життєвого циклу бідних домогосподарств досліджена досить добре [603; 652].

Щодо аналогічного вивчення різних аспектів історії дитячої праці на матеріалах Гетьманщини, то це справа доволі складна і не надто популярна. Дослідження, ґрунтовані на писемних джерелах, поодинокі, й тут найперше треба згадати доробок В. Маслійчука [445]. У цій царині на традиційний брак джерел накладаються методологічні та термінологічні проблеми. Історики важко відділити власне працю від дозвілля чи гри. Йдеться, зокрема, про

використання дітьми мініатюрних знарядь праці (грабельки, кіски і т. д.) й посуду. Почасти нібито добре описані у джерелах ситуації можуть бути витлумачені по-різному. Так, сюжет зі спогадів графині Софії Капніст про збирання нею лісових фруктів у дитинстві можна показати як приклад побутування дитячої праці навіть поміж представників вищих соціальних прошарків [445, с. 92]. Однак детальніше прочитання підштовхує до сприймання його як дозвілля, розваги, виховного процесу тощо: «няня наша [...] отсылала старшихъ братьевъ съ старымъ слугой Петрушкой въ домъ къ матери, а съ нами, съ братом Алексѣемъ и со мной, надѣвъ намъ черезъ плечо въ награду за послушаніе мѣшечки изъ простой пестрой матеріи, спѣшила въ лѣсъ собирать по нашему желанію, если это было осенію, между листьями упавшыя лѣсныя яблоки, груши и сливы, которыя и сохраняла зимой» [186, с. 339–340].

У цьому випадку збирання фруктів було дозвіллям, ба навіть заохоченням для дівчаток і найменшого хлопчика (що теж важливо), котре могла запропонувати няня. Думається, від схожих занять невеличких однолітків така діяльність відрізнялася тим, що відбувалася за бажанням маленьких графів Капністів, але геть не була необхідністю. Схожі моменти проступають і в діях дорослих. У позові лубенського полкового канцеляриста Василя Павловського про побиття його дружини Єлизавети значковим товаришем Семеном Богомазенком ішлося про те, що жінка подалася до лісу рвати горіхи «в розсудженні скуки». Можливо, ця неважлива для слідства ремарка якраз мала підкреслити «шляхетський» статус худорідного старшини, дружина котрого не працює і від нудьги потребує розваг [326, с. 211]. Інакше б робота вказала на близькість до простолюду. Мабуть, саме тому Іван Острозько-Лохвицький був у розпачі від того, що в підлітковому віці йому довелося виконувати «чорну» роботу [215, с. 360–361]. Слід гадати, що діяльність, зокрема й дитини, можна витлумачити як працю, якщо вона дає певну користь, або ж «додатковий продукт». Як зазначив Г. Каннінгем: «упродовж усієї історії більшість сімей не бачили нічого незвичайного в тому,

щоб очікувати від своїх дітей внеску в родинну економіку, як тільки вони ставали на це здатні. Без такого внеску бідність родин, у котрих жили ці діти, тільки поглиблювалася б» [611, р. 392].

Теза Каннінгема накладається і на суспільство Гетьманщини, з обмовкою на те, що вона стосується не тільки найбіднішої його частини. Дитина робила свій внесок у сімейну економіку працею як безпосередньо в родинному господарстві, так і за його межами. При цьому схожими могли бути види робіт, їхній обсяг, характер тощо. Разом з тим праця сина ремісника, з одного боку, і його учня, з іншого, або ж так само доньки козака та його малолітньої наймички мала виразно різний соціальний контекст. Тому у даному розділі дитячу роботу в родині й поза нею буде розглянуто окремо. Основний акцент зроблено саме на перебуванні дитини поза родиною. У цьому сенсі джерела бувають більш промовистими, а життєві стратегії дітей і дорослих – більш різноманітними.

8.1. Робота в домашньому господарстві

Діти включалися у працю поступово. Спочатку значна частина виконуваних робіт була випадковою, без істотних вимог до якості й результату. Малолітня дитина не мала достатньо сил і вмінь, щоб узяти на себе виконання специфічних обов'язків, скажімо, в майстерні, тож ішлося про найпростіші завдання [609, р. 331].

Для хлопців і дівчат у трудовому вихованні відбувалася гендерна диференціація. Дівчатка няньчили менших братиків і сестричок, а також виконували роботи по дому: доїли козу чи корову, прибирали, займалися грубим шиттям, допомагали готувати їжу. Хлопці косили маленькими кісками в незручних місцях, згрібали сіно, пасли худобу, заготовляли листя. В окремих регіонах ефективними могли бути «дитячі промисли» – збирання горіхів, грибів, ягід тощо. Існували й інші специфічні види робіт, котрі взагалі сприймали як прерогативу дітей та літніх осіб, наприклад, в'язання сіток [381,

с. 360–361]. Участь у таких роботах передбачає використання мініатюрних, але справжніх знарядь праці: лопаток, кіс, грабельок, кошиків, посуду. На перший погляд, ці речі теж можна вважати іграшками (за аналогією із сучасними іграшковими відерцями й лопатками), проте визначальною їхньою особливістю є функціональність і наявність практичного результату від застосування. Отримання дітками власних знарядь доречно розглядати також у контексті ініціацій та маркування етапів дорослішання, так само, як і збільшення розміру цих знарядь, аж до «дорослого».

Іншим маркером може слугувати розширення кола обов'язків і видів робіт. Це відбувалося дуже стрімко. Як показав Остап Вишня, менше ніж за десять років хлопчик долав усі щаблі пастушої ієрархії. Відповідно, різниця у три-чотири роки для малолітнього робітника була істотною. Це добре прочитується у спогадах Івана Острозько-Лохвицького. У 14 років йому довелося покинути навчання і повернутися додому, щоб робити «разную черную работу, какъ-то возки сена, соломи и дровъ и съ мельницъ хлѣба». Йому допомагали два хлопчики років десяти, котрі «еще никакой болѣе не могли работи здѣлать, какъ толко лошадей погонять» [215, с. 361]. Ця ситуація показова і в іншому сенсі. Підліток бере на себе якусь частину відповідальності або ж у разі потреби взагалі керує домогосподарством (унаслідок смерті, хвороби, тривалої відсутності батька). Саме з такого епізоду розпочинається бурлескна біографія Іллі Турчиновського. Його батько, березанський сотник, збираючись у військовий похід в 1709 р., наказує чотирнадцятилітньому синові «править господарством», однак той, вочевидь, не впорався із завданням, тож батько добряче відлупцював його після повернення: «много мні укоризни, з накладом немалих ран за непорядок домовий наложил» [173, с. 552–557].

Розширення кола обов'язків дівчинки в українському традиційному суспільстві відбувалося також швидко. Як пише О. Кісь, у дівчинки 7–8 років уже було постійне коло обов'язків, пов'язаних із функціями жінки-господині та домашнім побутом. У 7–9 років вони вчилися шити і вишивати, у 10–13

повноцінно допомагали матері та поділяли з нею усю жіночу працю. Завдання ускладнювалися від простіших до важчих і більш трудомістких, наприклад, виготовлення пряжі. Дівчатка могли отримувати норми робіт, зокрема у прядінні чи вишиванні. Описуючи дорослішання, О. Кісь робить посутню заувагу, що у хлопчиків було порівняно більше вільного часу і можливостей перебувати за межами дому [390, с. 110–113]. Зазначимо: якщо й уживати поняття «вільний час» стосовно традиційного соціуму, то хіба залапковано, адже доіндустріальне суспільство не мало чіткого формалізованого поділу на «робочий» і «вихідний» час. Так, два хлопчики (віком 10 і 8 років), сини козака з містечка Городище Миргородського полку, восени ходили обабіч доріг і збирали кізяки для опалення хати. Чи можна таке заняття для хлопців вважати лише роботою, якщо вони ще і гралися, ловили жуків, зрештою знаходили якісь цінні для дитини речі, загублені мандрівниками? Одного разу на роздоріжжі ці хлопці виявили 11 російських рублів, щоправда, фальшивих, але цей нюанс не перекреслює для дітей можливості мати казкове у повсякденному [76, арк. 2–2 зв].

Думається, що «вільний» час для дитини характеризувався передовсім відсутністю нагляду з боку дорослих, а отже, і можливістю робити бажане, наприклад, урізноманітнити працю в полі чи випасання худоби. Монотонність таких занять дещо скрашували іграшки, котрі дитина могла виготовити власноруч із природних матеріалів: деркачі, пукавки, сцикавки, швиргалки, пращі тощо [429]. Ігри не завжди були безпечними для учасників, кілька випадків загибелі дітей під час забавок у другій половині XVIII ст. описав В. Маслійчук. В одному з них діти побилися палицями, якими грали в «цурки», від побоїв один із гравців помер. Інше нещастя пов'язане із загибеллю хлопчика унаслідок гри в «переваги». Її суть полягала в тому, що на колоду клали дошку й діти гойдалися на ній [442, с. 74]. Процес цієї гри представлено на чудовому сюжетному ініціалі з Ірмологіону 1682 р. (див. дод. В. 12). Кольоровий малюнок зображує два дерева, на гілках його лежить поперечна перекладина, а на ній – колода. На її кінцях сидять хлопчаки. Той, що вгорі,

нахилився і щосили тримається колоди, щоб не сповзти униз. Ще два хлопці чекають своєї черги, один з них висить головою донизу на перекладині, а інший – стоїть на ній [54, арк. 157]. Важливо, що такі ігри не були лише прерогативою дітей, тут вони невіддільні від молоді. У березні 1775 р. в с. Пустовійтівка Лубенського полку відбулося «гульбище». Тоді учасники гульок узяли велику осикову колоду та поклали впоперек на ще більшу дубову і, «поседавши на оной, начали переваживатись». Одна з учасниць – молода заміжня Параска Шокотенчиха – схотіла пожартувати та, «вдавшись и себѣ к той игрѣ [...], колоду со всеми сидѣвшими на ней людьми пхнула от себѣ, то оные люде всѣ с той колодки поскачивались». Колода також покотилася і задавила на смерть п'ятирічного козачого сина Степана Кривоносенка [85, арк. 2–14]. В іншій подібній справі 1775 р. молодь одного із сіл Лубенського полку зібралася святкувати Купала. Стрибаючи через вогонь, учасниця розваги зіткнулася з десятирічним Кіндратом – сином відставного гусара Івана Мелашева. Від травми хлопчик пізніше помер [87, арк. 8].

Розглянуті вище справи показують, що у площині дозвілля й ігор діти не були відділені від дорослого світу або ж від формально дорослих, але неодружених осіб, котрих можна умовно віднести до когорти молоді. Ті, хто мав наглядати за молодшими родичами, не завжди з цим справлялися. Разом з тим дитина без нагляду перебувала у небезпеці або ж була сама носієм небезпеки, навіть якщо йдеться про, здавалося б, свідомий і працездатний вік. Так, улітку 1655 р. неповнолітні мешканці сотенного містечка Лохвиця Левко та Семен пасли овець на вигоні своїх батьків. Там хлопці вчинили гвалт над неповнолітньою Марією Стефанихою. Про те, що цей злочин був радше жорстокою розвагою, а не бажанням задовольнити статевий потяг, свідчить той факт, що зґвалтування відбулося за допомогою тріски [230, с. 50].

Подібні справи казусні, проте містять важливі подробиці. Восени 1775 р. група підлітків з різних сіл і хуторів відбувала панщину на полі вдови лубенського полковника Марії Кулябкової. Кілька днів поспіль вони орали на зяб, потім возили гречку. Один з хлопців, Терентій Терещенко, просить іншого

(Самостреленка) подивитися за своєю упряжкою волів, доки Терещенко сходить на баштан купити динь і кавунів, щоб поїсти. Самостреленко відмовився («бодай ти не дождав, щоб я твої воли пас»), за що був побитий і за кілька днів помер [71, арк. 5]. Скупчення підлітків з різних сіл створює напруження, конфлікти виникають зокрема й через питання ієрархії та домінування, котрі загострюються у різновікових групах. Можна припустити, що у цій справі Терещенко був старшим, його жертва не пробувала чинити опір, адже Самостреленко під час побиття лежав на землі, плакав і матюкав нападника. Інші хлопці не намагалися припинити знущання. Можливо, споглядання бійки було для них розвагою або ж Терентій виконував роль неформального лідера.

У цій ситуації привертає увагу ще те, що підліткам на полі доводиться самим тамувати голод. Це також створювало колізії, як, наприклад, і в пізнішій справі з матеріалів Полтавського совісного суду. У вересні 1807 р. в одному із сіл Гадяцького повіту трійко хлопців віком 14–16 років пасли в лузі худобу. Вони зголодніли та набили чийхось качок, потім викресали вогню на сіно, взате з-під скирти, і почали патрати птицю. Доки здобич розчиняли, скирта згоріла вщент [2, арк. 30–30 зв.]. Тут знову йдеться про хлопців, як і в абсолютній більшості подібних випадків. Це підтверджує тезу, що дівчата мали менше вільного часу та більше були прив'язані безпосередньо до роботи довкола хати, отож менше наражалися на конфліктні ситуації. Вони стають численними фігурантками судових справ, коли виходять за межі родини (наприклад, як наймички).

Що ж до праці вдома, то вона була однаково важкою для дітей обох статей. Антрополог О. Козак, дослідивши цвинтар сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст., зауважила зміни суглобів дитячих кістяків, які виникли унаслідок значної фізичної роботи. При цьому існували й гендерні відмінності. Спрацьованість жіночого хребта спричинювали виражені статичні навантаження (тривале стояння, сидіння в одній позі тощо), чоловічого – рух і

травми. Загалом діти віком 9–14 років зазнавали регулярних перевантажень, котрі відображалися у патологічних змінах сухожиль і м'язів [400, с. 124, 128].

Отож дитина в Гетьманщині працювала «всерйоз», її праця була важливою для виконання марудних робіт, де дорослі нерентабельно витрачали б зусилля і час, які перевершували б отриманий результат. Окрім того виконання різних робіт було складовою соціалізації, а також і певною мірою вберігало дітей від небезпечного «дозвілля». Такі роботи були гендерно орієнтованими, починаючи від найпершої гендерної трудової опозиції нянька/підпасок і до чіткого розділення обов'язків на дівчачі та хлопчачі. Подібні поділи простежуємо й стосовно «вільного» часу, так, хлопці мали можливості більше часу проводити поза домом і без нагляду дорослих.

8.2. Дитина і її праця за межами власної родини

Як свідчать облікові джерела, помітна частка дітей у Гетьманщині дорослішала та працювала поза родиною. Останній аспект, через різні причини, був більше оприявнений у містах. За нашими підрахунками, майже 20 % дітей віком 5–14 років у полкових центрах мешкали не зі своїми батьками. Чисельність дітей поза сім'єю зростала з віком, їхня частка серед п'яти-семилітніх не перевищувала 10 %, а у віці 13–14 років практично кожна друга міська дитина жила за межами сім'ї [517]. Велика кількість дітей, що проживали й заробляли самостійно, – явище, притаманне тогочасному місту взагалі. Російська дослідниця О. Кошелева довела це на прикладі Петербурга часів Петра I, де 27 % жителів віком до 16 років записані як особи без сім'ї. Це були сироти, байстрюки, підкидьки, діти бідняків. Старші з них працювали, а малолітніх брали в дома міських жителів як слуг [486, с. 175]. Направду частка таких неповнолітніх робітників мусить бути більшою, адже існували сезонні роботи та промисли, не всіх таких заробітчан фіксували документально.

Усе ж, попри непогану джерельну фіксацію, дитячу працю на матеріалах Лівобережної України наявна історіографія (за окремими винятками [445,

с. 87–98]) зображує в дусі творів Чарльза Діккенса або ж на основі радянського тлумачення праць К. Маркса та Ф. Енгельса. Акцент зроблено на експлуататорському характері, малооплачуваності, тяжких умовах. За такого підходу увагу сконцентовано на економічному складнику дитячої праці з наголосом на бідності, неможливості прогодувати дитину тощо [197, с. 113–119]. Зрештою, не вдаючись до переповідань творчості класиків, висловимо важливу заувагу. К. Маркс працю дітей та жінок розглядав у контексті постання капіталізму і вважав це явище наслідком чи ознакою розвитку капіталістичних відносин [437, с. 243–256]. Натомість суспільство й економіка Гетьманщини були доіндустріальними, докапіталістичними, а тому економічна модель, яку виписав класик на прикладі Англії, тут не працює. Продуктивнішим видається підхід сучасної європейської історіографії [612; 620; 633; 645; 658; 667], що, не нехтуючи економічним аспектом, досліджує проблему дитячої праці більш комплексно, використовуючи концепт *life cycle service* або ж *life cycle servanthood*. Якщо говорити простіше, то дана теорія розглядає найми чи службу у європейському доіндустріальному суспільстві як тимчасовий період життя індивіда, після якого такий *serve* (слуга, наймит) засновує власне господарство або повертається у батьківське, а також отримує новий соціальний статус [651, s. 68].

У такому ракурсі домова служба (відносно реалій Гетьманщини маркована поняттям «найми», «наймитування») постає не як щось постійне, dokonane, а як один з етапів життя людини, значущий елемент соціалізації. Її розглянуто не тільки як наслідок злиднів, а і як певний запобіжник цього явища, що давав змогу елементарно вижити, отримати певний соціальний капітал, набути матеріальних ресурсів, необхідних для переходу на наступний етап життєвого циклу [667, p. 319–401]. Тобто якщо хтось ішов у найми, то це не означало, що він займатиметься цим усе життя. До того ж наймит (*serve*) міг бути важливим членом домогосподарства, ледве не родичем (або ж і родичем), що, однак, не дає підстав змальовувати його життя у пасторальних тонах.

Слід зауважити, що концепт *life-cycle service* зазнав серйозної перевірки часом та емпіричним матеріалом. Його введено в історіографію у 1960-х рр. для тлумачення періоду в житті людини між залишенням родинного домогосподарства і заснуванням власного. У цей час індивід набував певного статусу, котрий, однак, не був сталим. Через такий етап проходила велика частина європейської молоді. Ще Дж. Хайнал зауважив, що значна поширеність подібної служби зумовила підвищення шлюбного віку та впливала на спосіб функціонування домогосподарств. На його думку, *life-cycle service* становив один з ключових елементів, що вирізняв Захід на тлі решти світу, адже це явище посприяло формуванню еластичного ринку праці й навіть постанню капіталізму. Більш сучасні праці, зокрема авторства Ц. Кукльо, Р. Понята та М. Шолтисека, показують, що *life-cycle service* був характерним і для старопольського суспільства. Ідеться про зарахування польських земель до ареалу поширення західної моделі домогосподарства. За пропозицією самого Хайнала, умовний кордон цього ареалу проходив по лінії Петербург – Трієст, тобто не охоплював Річ Посполиту. Однак у світлі сучасних досліджень польських істориків до так званого Заходу слід залічувати і землі Корони [651, s. 15–16]. Схоже, цю межу потрібно відсовувати ще далі на Схід, принаймні, згідно з піонерськими розвідками Ю. Волошина та Ю. Безсмертної, у цей ареал входить і Гетьманщина [305; 326, с. 117–128].

Важливим складником концепту *life-cycle service* є означення наймита як молоді людини. За дослідженнями польського історика Р. Понята, у 1791 р. в краківських парафіях понад 50 % домових слуг були віком 15–24 роки. І тільки близько 15 % – старші за 35 років [651, s. 143]. Схожі дані маємо щодо полкової Полтави. Когорта наймитів міста станом на середину XVIII ст. видається дуже молодішою. Абсолютна більшість (83,4 %) її представників мали менш як 30 років, а старшим за 35 років був лише кожен десятий [326, с. 121]. Це означає, що мікрогрупа не вирізнялася стабільністю, а поповнювалася молодими дівчатами і хлопцями, котрі з віком покидали її та набували іншого соціального статусу. Забігаючи наперед, зауважимо, що підставою для такого

переходу могло бути, наприклад, накопичення достатніх коштів, скажімо, для весілля чи купівлі хати. Так, середня платня дорослого найманого працівника у 1760-х рр. становила 4–5 рублів на рік, тоді як найдешевші хата з двором у полковому місті Полтава продавалися за 5–10 рублів.

Вищезгадане дослідження Ю. Волошина стосується передусім дорослих, нас же цікавить дитяча наймана праця. Також, досліджуючи спільноту полтавських слуг, вчений зарахував до неї й учнів [326, с. 117–128]. На нашу думку, учнівство істотно відрізнялося від наймитування. Його основною (принаймні декларованою) метою було отримання ремісничого фаху. Майстер розглядав учня передусім як джерело безкоштовної робочої сили й особу, яка могла виконувати ту саму роботу, що й наймит, навчаючись ремеслу лише спорадично. Однак він працював безкоштовно, а наймит міг отримувати платню. Також учнівство прив'язувало дитину до ремісника в середньому на 4–5 років, хоча іноді його фіксований термін сягав і 9 років, натомість наймалися здебільшого на півроку-рік [399, с. 45–56]. Зрештою, й облікові джерела XVIII ст. розрізняють ці дві соціальні категорії. Тож далі наймитування та учнівство розглядатимемо окремо, з обмовкою на те, що обом категоріям було притаманно багато спільного: жорстоке (за сучасними мірками) ставлення до дитини (побої, примушування до важкої повсякденної праці), дитяча мобільність і втечі, недотримання сторонами умов договору і разом з тим крадіжка дітьми господарського майна. Указавши на ці моменти в сюжеті про наймитів, у підрозділі про учнівство матимемо їх на увазі «за замовчуванням».

8.2.1. Діти-наймити

У Генеральному описі 1765–1769 рр. підлітків доволі чітко марковано як учнів чи робітників, зокрема й тоді, коли вони перебували в межах одного домогосподарства. Так, для позначення малолітніх наймитів джерело використовує два маркери: «слуга»/«служанка» та «работник»/«работница» [306, с. 52–56]. Обидва, здається, застосовано

паралельно без певної схеми. Наприклад, про когось із фігурантів можемо прочитати: «а находится оный работник в услужении 2 года». Єдине, з чим простежується певна кореляція, – це вік маркованих осіб. Так, найменших діток частіше записано слугами (служницями), старших – робітниками, однак прив'язка цих маркерів до віку не стовідсоткова. Показово, що форма запису не відрізняється від аналогічної про дорослих наймитів – ідеальний формуляр вказує ім'я, патронімічне прізвище, соціальне та географічне походження, вік, стан здоров'я, термін «служби», характер і розмір платні. У конкретних випадках відсутність якихось даних може бути пов'язана саме з особливостями цієї вікової групи. Дитина не завжди знала місце народження, стану належність чи ім'я батька.

Така інформація дає змогу поглянути на цю соціальну групу на тлі локальної спільноти конкретного населеного пункту. Спробуємо це зробити на прикладі Стародуба – одного з найбільших міст Гетьманщини з розвинутими промислами, ремісничою спеціалізацією і торгівлею. При цьому ще раз акцентуємо увагу на тому, що наймитування малолітніх було притаманне і сільському соціуму [376, с. 87]. Отож, усього слугами або робітниками в Рум'янцевському описі Стародуба чітко марковано 48 дітей (14 хлопчиків і 34 дівчинки) [111]. Спершу поглянемо на вікові характеристики мікрогрупи. Наймолодшою була «служанка» Ганна, якій на час перепису виповнилося 5 років. Малоімовірно, щоб дівчинка виконувала якусь важку роботу, скоріше за все, її взяли на «виріст». У тодішньому соціумі навіть побутував відповідний термін – «виросток», котрим позначали прийомних дітей або слуг, що вирости у домі господаря [227, с. 183]. Зокрема, серед робітників возного Івана Сороки записано й 8-річну Фотинію, яка «взята с малолетства на пропитание» [111, арк. 309]. Наявність таких діток у домогосподарствах можна пояснити з різних точок зору, зокрема й моментами, зазначеними у підрозділі про неплідні пари. Усе ж привертає увагу те, що поява дітей, маркованих робітниками, припадає на вік, з якого дитина починає справді виконувати якусь бодай найпростішу роботу.

Причому щороку можливості маленьких робітників стрімко зростають. Це ще одне свідчення важливості 6–7-річного рубежу як своєрідного вікового вододілу.

Найменші «робітники» виконували дрібні доручення, були посильними, помічниками для заможних осіб. З економічного погляду вони, вочевидь, ще не відпрацьовували свого утримання. Водночас такі діти не отримували платню й давали позаекономічну користь (наприклад, підвищували престиж своїх господарів), розважали, були співбесідниками. Є свідчення про те, що дівчата і хлопці перебували при своїх господарях і вночі. Про такі повсякденні речі джерела зрідка говорять прямо, однак у допитах відомого розбійника Семена Гаркуші натрапляємо на доволі розлогі описи побуту вельможних жертв його нічних візитів. Поруч з ними у їхніх кімнатах сплять слуги, це також стосується й дітей господарів. Скажімо, прийшовши грабувати Степаниду Парпуриху, в одній із кімнат ватага бачить таку картину: «доч онои Парпуриной дівица тогда спала, и при ней – дві дівки» [255, с. 123, 135]. Такі свідчення є підставою задуматися: ким був слуга (якщо і вночі перебував при своєму господареві) – майже родичем чи «елементом умеблювання»?

Малолітніх слуг брали з-поміж сиріт або навіть викрадали. Останнє є казусом, однак наявний цілий пласт подібних справ. Одну з них улітку 1777 р. розглядали на найвищому в Гетьманщині рівні члени Малоросійської колегії Семен Кочубей, Василь Туманський та Іван Жоравка. 22 серпня 1777 р. до Київської поліцмейстерської контори надійшов лист про «непомнящего родства своего Егора». Він не міг нічого сказати про своє походження і батьків, бо у малих літах його взяв під Києвом майор Федір Шаховий, і хлопчик перебував при ньому в турецькому поході (імовірно, йдеться про одну з кампаній російсько-турецької війни 1768–1774 рр.). Після загибелі Шахова хлопця забрав підполковник Олексій Стахов у Симбірськ, далі він жив у Саранську и «протчих местах у разных чинов людей единственно из-за одного токмо пропитания». Далі «для проискания себѣ к житие мѣста пришел в город Нижній (Нижній Новгород. – *І. С.*)», де його взяли в поліцмейстерську

контору, звідти перенаправили в гарнізонну школу. Нижегородська губернська канцелярія надіслала листа до Малоросійської колегії з проханням пошукати, чи не знайдеться поміщик того хлопця або ж хтось, хто його знає. Члени колегії оголосили розшук. Через півроку (2 січня 1778 р.) відгукнулася жителька Києва Марина Данилиха, котра повідомила, що 1773 р. в серпні на свято Преображення пропав її син Григорій, який навчався тоді в київського мешканця Сидора Котленка шевського ремесла: «невестимо ким подхвачен и увезен с Киева, и где ныне находится, она не вѣдает, примет же оной ея син таковых: говорит пространно, волосы на головѣ черные, смотрит вниз насуписто. Лѣтъ от роду тогда было ему десять» [73, арк. 1–9].

Подібні справи непоодинокі. Їхніми фігурантами бувають молоді злочинці, котрі оповідають доволі стандартну історію: батьків не пам'ятає, вивезли звідкись малим, підріс і став волочитися по різних місцях; намовляв хтось до крадіжок або ж красти змусила скрута. Таких підлітків намагалися пристроїти десь до праці чи віддати комусь під розписку, «кто взять пожелает». Саме так склалося життя Івана Алексеєва. Він народився «в Польщі», і малолітнім його вивіз майор Василь Зібін у село Нікольське під Москвою. Там виріс, був похрещений у православну віру, а після смерті майора служив у його сина, де навчився «порухматерства». У 1778 р. пішов у місто Чернь. З якихось причин його затримали і передали під юрисдикцію Севської провінційної канцелярії, а потім і Малоросійської колегії. Звідти підлітка взяв до себе київський нотаріус Юр'єв, якого Іван за це обікрав на 60 рублів [75, арк. 1–2].

Повертаючись від казусів до статистики, наголосимо, що більшість дітей-наймитів усе ж були 10–14-річними. Вочевидь, з цього віку дитина вже влаштовувала «працедавця» як виконавець роботи, що дає більше прибутку, аніж важать видатки на утримання. Водночас дітей вважали достатньо дорослими, щоб вони могли залишити свою родину.

Когорта дітей-наймитів дуже цікава ще й у статевому ракурсі. Дівчатка удвічі переважали хлопців. На перший погляд, це нелогічно, адже останні,

здавалося б, повинні мати більший попит на ринку праці. Однак частина потенційних наймитів-хлопців поповнювали лави учнів ремісників. Таких у Генеральному описі Стародуба серед представників цієї (близької до наймитів) соціальної групи віком до 15 років нарахуємо 50. Усі вони були хлопцями. Бачиться, що така абсолютно різна статева структура груп наймитів та учнів є ще однією ознакою їхньої окремішності.

Перевагу дівчаток у досліджуваній когорті міг зумовлювати не тільки попит, а й особливість пропозиції. Як стверджує відома дослідниця соціальної історії О. Гафтон, в Англії XVIII ст. близько 80 % дівчат покидали свій дім у віці близько дванадцяти років. Вони робили це приблизно на два роки раніше за своїх братів. Дівчата розпочинали новий етап свого життя, спрямований на створення матеріального підґрунтя для вдалого заміжжя. Ця перспектива була складною і мала багато підводних каменів, однак від її успіху залежало майбутнє дівчини. «Дитинство було коротким для дочок бідняків», – підсумовує Гафтон, і з нею важко не погодитися [626, р. 17].

Ще одним ключовим питанням є оплата праці. Стосовно дитини воно складне і дискусійне, адже ми достеменно не знаємо, наскільки на платню впливала можлива дискримінація, котра стосовно дівчаток, цілком імовірно, була подвійною – зумовленою як віком, так і статтю. Так само не варто оминати увагою й різну продуктивність роботи дітей і дорослих. Платню наймита визначало надто багато чинників, котрі залежали від його особистісних характеристик (вік, станова належність, сімейний стан), а також від нюансів місця праці. Механізми постання таких нерівностей досліджено у статті Т. Бріка про доходи наймитів у Полтаві 1760-х рр. [318].

Важливо, що автор говорить також і про «негрошові цінності», адже більше половини дітей платні взагалі не отримували, насамперед це стосувалося найменших за віком. Однак вони перебували на «одежи и харче хозяйском». Необхідно зазначити, що сам одяг у Гетьманщині вважали цінністю, а тому те, що дитина забезпечувала себе ним завдяки власній праці, було вагомим досягненням. Дітям діставався старий одяг їхніх роботодавців

(про це вже трохи сказано у відповідному підрозділі), що теж візуально маркувало наймитів. За заувагою В. Маслійчука, котра перегукується з такою самою тезою Ф. Ар'єса, за одягом дитини можна було вгадати роботодавця [450, с. 29–34]. Окремим слугам одяг узагалі купували (це не означало, що він цілком новий). У 1747 р. Микола Ханенко придбав у Петербурзі одяг своєму слугі «хлопцю» Юхиму, на якого, утім, витратив менше грошей, ніж на дорослого лакея: «Куплена Івану Рудому лакейская свита за 1 р. 30 к., да хлопцю Евфиму рубашки за (у джерелі прочерк. – І. С.), штаны суконные за 30 к. [...] Івану Рудому да хлопцю Евфиму на чоботи и другіе потребности 69 коп.» [207, с. 313, 318].

Вдяганка Юхима не здається вишуканою, попри те, що справа відбувалася у столиці. Та, щоб модно вбиратися, не обов'язково треба було прислужувати старшині, яка жила в Петербурзі. Мабуть, найбільшим модником зі слуг, що нам трапилися, виявився вже знайомий Іван Алексєєв: «лицем чист, круглолик, волоса темнорусые, усов и бороды еще не брѣт, завязывает в косу [...] Одежа на нем сертук и штаны фабричного сукна и цвету синего [...], сапоги нѣмецкие с короткими голянищами, чулки бѣлые нитяные, на шеи платок набойчатой синей новой» [75, арк. 1–2].

Його «богемний», як на підлітка-слугу, зовнішній вигляд, очевидно, зумовлений знанням перукарського ремесла, насиченим подіями життям і перебуванням у нотаріуса. Служіння представникові специфічної міської професії уможливило отримання шикарного вбрання. Нотаріус міг дати хлопцеві одяг на час служби, а той з ним утік. Це спонукає поставити питання (котре залишимо відкритим) про долю вдяганок після завершення терміну наймів. Як показують обмовки джерел, інколи, звільнившись, наймит мав залишати її у роботодавця. Говорячи про терміни, слід зауважити, що діти, як і дорослі, наймалися зазвичай на рік. На цей час укладали договір та визначали оплату. Зрідка період наймів був скорочений до трьох місяців (у джерелі – $\frac{1}{4}$ року). Оплата за такий часовий проміжок становила 25–30 копійок [111, 257 зв., 263 зв.].

Щодо грошової платні, то, за даними Генерального опису, на неї могли сподіватися діти віком від десяти років. За нашими спостереженнями, дівчата отримували дещо менше – починаючи з 50 копійок за рік служби, хлопчики – від 1 рубля. Це дещо суперечить дослідженням Т. Бріка, який робить висновок, що 12–15-річні дівчата отримували більше грошей, ніж їхні однолітки-хлопці [318]. Схожий віковий і фінансовий «поріг» зауважив Ю. Волошин на прикладі Полтави, де 50 копійок на рік заробляла 10-річна Ксенія – наймичка військового товариша Івана Богдановича [326, с. 127]. Верхня межа заробітку для дівчини у місті становила приблизно 1–1,5 рубля на рік (дорослі наймички одержували 2–3 рублі). Принаймні у Стародубі рекорд належав чотирнадцятирічній Устині: «Работница родимка стародубовская мещанского звания Устинья нанимается в год за 1 р. 20 к. на одежи и харче хозяйском» [111, арк. 298зв.].

Таку значну різницю між платнею Ксенії та Устині можна пояснити їхнім віком, у якому організм підлітка швидко розвивається. Дитина, старша на чотири роки за свою десятирічну візаві, могла бути набагато сильнішою, виконувати більше роботи. Вище це вже показано на прикладі Івана Острозько-Лохвицького і його помічників. Однак у Генеральному описі знаходимо багато випадків, коли наймити віком 10–14 років працювали лишень за харч та одяг. Ідеться не тільки про регіональні відмінності, різний доступ до інформації про можливі вакансії. Вочевидь, багато важили якісь індивідуальні особливості, домовленості, зв'язки, котрі облікові джерела не фіксують. Порівняємо платню ніжинських наймичок, які мешкали в трьох розташованих поряд домогосподарствах на території Ніжина. Йдеться про невеликі двори (зі споруд лише одна хата), до того ж розміщені у фортеці, себто, імовірно, дуже близько одне до одного. Перший з них належав грекові Михайлові Іванову, котрий торгував бакалією та мав доволі значні статки («капитал 100 рублей»). Його 12-річна наймичка Тетяна Бородавкіна отримувала 80 копійок на рік. Поряд стояв двір удови Євдокії Хомихи. Вона була біднішою за грека, однак таки мала власну справу – робила свічки із сала

та продавала їх. Син Хомихи, Максим, займався кравецьким ремеслом. Їхня 15-річна наймичка Євдокія одержувала 1 рубль 20 копійок на рік. Поряд з ними у бездвірній хаті проживала тридцятирічна молодиця Агафія «без найму толко за одну харч» [247, с. 35–36]. Що заважало жінці у розквіті сил і здоров'я зайняти грошове місце Тетяни чи Євдокії у сусідніх господарствах? Чому вона програла конкуренцію за вакансію із заробітком і чи була така конкуренція взагалі? Чому один господар воліє платити дитині, а інший не платить дорослій жінці? Відповіді на ці та інші запитання ми не отримаємо, оскільки, наприклад, та сама Агафія «без найму» могла працювати на господаря хати час від часу, а малолітня служниця – від зорі до зорі. Однак це лише припущення.

У патріархальному суспільстві Гетьманщини чоловіки заробляли істотно більше. За даними Генерального опису, в Полтаві середня платня наймита становила 4 рублі 10 копійок, тоді як жінки – 1 рубль 62 копійки [326, с. 127]. У дитячому середовищі така різниця була меншою. Хлопці отримували 1–2 рублі. Найбільшу ж платню із зафіксованої джерелом у Стародубі мав 14-річний Тимофій Петров: «работник слободы Климов житель Тимофей Петров нанимается в год по четыре рубля на одежде и харчах хозяйских» [111, арк. 457]. Останній належав до старовірів. Таких дітей-наймитів, як він, у переписі міста зафіксовано ще п'ятеро. Характерно, що всі вони були хлопцями й мали порівняно вищий заробіток, ніж їхні однолітки «офіційного» сповідання, і до того ж наймалися лише до своїх одновірців [111, арк. 488, 457].

Загалом, як бачимо, оплату дитячої праці чітко не встановлювали. Її розміри передусім залежали від віку та статі наймитів, їхньої фізичної форми, домовленостей. Однак на заробітки також впливали належність до певної соціальної чи релігійної групи, вид занять і матеріальні статки господарів. Той факт, що хлопці частіше отримували платню, може свідчити про дискримінацію за статевою ознакою, проте дівчаток серед наймитів спостерігалось більше, тож і, відповідно, більша пропозиція зменшувала їхню

«вартість» на ринку праці. Існували й інші фактори (сезонні, географічні, форс-мажори, історичні події), здатні різко знизити або підвищити вартість дитячої праці на локальному рівні. Прикладом слугує дослідження містечка Кальмар у Швеції з населенням близько 2 тис. мешканців. Це місто на шведсько-данському прикордонні після війни між цими країнами у 1611–1613 рр. мало істотні демографічні втрати. Йому не вистачало чоловічих робочих рук, тож у 1614 р. оплата жіночої праці була в 1,2 разу вищою, ніж до війни. Наступне пікове зростання оплати жіночої праці тут відбулося наприкінці 1640-х рр. після пожежі, котра знищила місто в 1647 р. Вочевидь, саме необхідність відбудови підвищила жіночі заробітки у 1,33 разу [616]. У таких умовах мусила зростати і вартість дитячої праці. Пожежі були дуже частими і в Гетьманщині, особливо значних масштабів вони набували у містах і теж зумовлювали коливання платні, потребу в робочих руках тощо. Цей аспект цікавий і перспективний для подальших досліджень.

Також слід висловити ще одну посутню заувагу: загалом «грошовий» внесок дітей-наймитів в економіку Гетьманщини був незначним. Їм платили набагато гірше, ніж дорослим. До того ж оплату отримувало менше половини малолітніх заробітчан. Це визначалося натуральним господарством та слабкістю торговельно-грошових відносин, що відповідає загальноєвропейським тенденціям. Навіть у Великобританії наприкінці XVIII ст. такий внесок дітей у доходи населення був майже нульовим. Там він стрімко зростає у першій половині XIX ст. із залученням дитини в індустріальну економіку [625].

Осібною від соціальної мікрогрупи наймитів була категорія дітей, котрих офіційно не вважали чиймись робітниками, але котрі жили у дворах, чужих родин. У записах про них Генеральний опис містить спеціальну ремарку «без найму, з-за пропитання», що чітко відокремлює цю групу від найманих робітників. У тому ж Стародубі їх нараховано 34 (нагадаємо, що наймитів налічувалося 48), із них – 17 хлопців і 17 дівчат. Вони мали різний вік, належали до різних станів, були уродженцями як Стародуба, так і інших

місцевостей. Наприклад, про п'ятирічну Домініку сказано: «Карпова дочь [...] родимица Стародубовская звания мещанского». А в міщанина Степана Ведмедя перебував «на пропитании Демьян, Максимов сын» дванадцяти років. В окремих випадках джерело повідомляє, що дитину взяли в сім'ю як вихованця: «взята на воспитание» чи «взята с малолетства на пропитание» [111, арк. 89, 185, 277].

Їхню присутність у родинях, окрім господарських міркувань, зумовлювала потреба глорифікації бездітних батьків. Це слугувало мотивацією для власників домогосподарств, а як пояснити стратегії дітей? Ті дітки, котрих брали в родини малолітніми, звісно, не були активною стороною домовленостей. Старші ж з якихось причин не пристали в найми. Очевидно, ідеться про сиріт, які не мали можливості обирати вигідні «вакансії» (якщо такі взагалі існували) або ж очікувати на їхню появу. Думається, що умови перебування таких діток у чужих родинях залежали лише від волі їхніх господарів і не визначалися договором. Власне, відсутність договору – те, що об'єднує цю мікрогрупу, так само як і невизначеність із термінами перебування, неоплачуваність.

Разом з тим, навіть на тлі проаналізованої мікрогрупи ми не можемо розглядати дітей-наймитів винятково як представників найбільш «гнаних і голодних» верств. Батьки таких дітей не обов'язково були бідними. Понад те, вони могли віддати дитину до праці задля реалізації якоїсь конкретної потреби або ж за борги. Складається враження, що такі практики мали значне поширення. У джерелах Гетьманщини є приклади як насильних утримань, так і добровільних віддань. Показово, що в одній зі справ 1719 р. за борги мешканця Воронізької сотні Григорія Кулика у найми забрали його дружину та дітей [34, арк. 1]. В іншому випадку козак Ямпільської сотні Яків Польовик віддав за свій борг доньку Настю [134, арк. 2–5]. У щоденнику Якова Марковича подибуємо запис (1763 р.) про козака, котрий узяв гроші в позику, а замість відсотків віддав до служби сина: «Козакъ Волокитинский взялъ взаймы 60 рублей на годъ, а вмѣсто проценту сына своего далъ въ

службу» [209, с. 387]. Бачимо, що йдеться про величезну, як для тогочасного простолюдина, суму, тож козак мусив бути людиною достатньо заможною, щоб отримати таку позику. Видається, що відсотки для позичальника не були істотною проблемою, однак, віддавши дитину на службу до самого Марковича, він не тільки отримував матеріальну вигоду, а й давав синові можливість налагодити важливі соціальні зв'язки.

Описаний випадок – наочна ілюстрація до теорії *life cycle service* на українському матеріалі. На жаль, такі згадки поодинокі. Зазвичай джерела, вказуючи на факт потрапляння у найми, практично нічого не говорять про мотивацію батьків і дітей. Було б занадто великим спрощенням пояснювати все у межах одного концепту й шукати якісь універсальні мотивації. Так, для теорії *life cycle service* дуже важливе набуття дитиною (і родиною) певного соціального капіталу. Але що робити, коли заняття підлітка могло накликати на особу та родину іншування або взагалі збездітнити?

Польський поради́ник для молодих служниць першої половини XIX ст., написаний у формі материнських повчань до доньки, наполегливо радив уникати небезпечних для молоді дівчини служб, як-от у заїжджих дворах та шинках, бо то «справжнім чудом назвати можна, якщо якась дівчина зостанеться там цнотлива» [287, с. 22]. Тут ідеться про певну універсалію домодерної доби. Для Гетьманщини перебування дівчини у шинку теж асоціювалося з проституцією, як про це читаємо у спеціальному вірші Климентія Зінові́йва. Дане заняття автор називав «хлібом», тобто це був не просто блуд, а заробіток, притаманний більшості таких місць [217, с. 196–197, 208–209]. Показово, що пізніше (у 1782 р.) аналогічний підхід буде формалізовано в російському імперському законодавстві, яке вважатиме повіями тих, хто «непотребствием имеет ремесло», а не просто «непотребных женщин» [498, с. 44]. Свого часу з цим явищем безуспішно боролася імператриця Анна Іоанівна. Її лаконічний указ 1736 р. все ж зображує доволі апокаліптичну картину в намаганнях повиганяти з трактирів дівок [258, с. 805–806]. Величезну кількість таких закладів у Гетьманщині зумовили

масове винокуріння та дешевий алкоголь, ціна котрого, однак, давала змогу отримати із зерна набагато більший зиск, аніж від перемелювання його на борошно. У містах цьому також сприяло перебування солдатів на постої – цей чинник, як жоден інший, вплинув на поширення проституції [590]. До прикладу, тільки у межах невеликої Полтавської фортеці (тобто без Подолу та підварків) станом на 1735 р. існувало 15 шинків [398, с. 106].

В один із таких полтавських шинків влаштувалася на заробітки донька місцевого обивателя Андрія Наливайченка. Вона, «оставя отца и матку, пошла до шинку на заработки», а незабаром (у 1709 р.) її разом з іншою дівкою звинуватили в крадіжці речей молодиків, котрим «стелили» в одній із шинкових кімнат. Добряче підпили хлопці, прокинувшись зранку, не дорахувалися свого майна, відтак почалося розслідування [51, арк. 44–45]. Думається, що Андрій Наливайченко був не в захваті від заняття доньки, адже воно безчестило всю родину. Напевне, дівчина робила це всупереч волі батьків, тим паче, що шинок постає традиційним місцем утечі, зокрема й у випадку родинних колізій [441, с. 199–201]. Тож до таких заробітків могли вдатися підлітки-втікачі, ті, хто мав схильність до девіацій (наприклад, через раннє вживання алкоголю) або не знаходив кращого заняття внаслідок іншування. Мусимо визнати: ми занадто мало знаємо про пошуки можливого місця для наймів. Звідки дізнавалися про наявну вакансію та як відбувався відбір претендентів? Наскільки сильно впливали походження та репутація батьків таких малолітніх наймитів? Чи існувала конкуренція і як вона виявлялася? Зрештою, якою була роль рідні та батьків у домовленостях про умови й оплату праці? Ці питання теж важливі для вивчення дитячої праці.

Як стверджує О. Гафтон, в аграрному секторі Англії XVIII ст. між дівчатками точилася конкуренція за робочі місця на фермах, яка до кінця століття посилилася. Через щільне розташування ферм це заняття давало можливість залишатися десь поруч зі своїми сім'ями й кардинально не змінювати спосіб життя, тим більше, що в такому разі їхня повсякденна робота і розпорядок дня не надто відрізнялися від домашнього режиму. Приклад

Англії цікавий ще й тим, що у XVIII ст. там відбувалося демографічне зростання, котре загостило боротьбу за вакансії [626, р. 17–18]. Для Гетьманщини це ще було неактуальним, однак можна висловити припущення, що демографічний чинник тут теж мав вплив. Оскільки у містах вакансій було більше, а дітей менше, частина з них шукала заробітку чи прихистку саме там. Це одне з пояснень відповідного спрямування трудової мобільності. Також місто могло запропонувати більше видів робіт саме для дитячих рук. У випадку Англії, дівчина, котра не знайшла роботи на фермі неподалік від будинку, могла стати служницею у найближчому місті з населенням у п'ять або шість тисяч осіб. Якщо ж на місцевому ринку праці вакансій не залишалося, доводилося шукати місце за його межами. Як правило, дівчата робили це за добре відомими маршрутами. Дійшовши до пункту призначення, вони зустрічали родичів, знайомих, дочок сусідів, тож, як стверджує Гафтон, «молоді дівчата рідко були піонерами» [626, р. 19].

Якщо тезу Гафтона обережно «приміряти» до суспільства Гетьманщини, то варто виокремити такі важливі моменти. Дитина-наймит не завжди вилучалася з власної родини, адже перебувала не так далеко від неї, до того ждесь поряд могли бути родичі та знайомі. Останні надавали інформацію про вакансії та умови праці або забезпечували протекцію. Нагадаємо, що традиційне суспільство з пересторогою ставилося до прихоськів, вони наражалися на іншування, бо їх вважали «чужими». Напевне, пошуки роботи поблизу свого місця проживання давали переваги у конкуренції з прийшлими. Так само і наявність якихось попередніх зв'язків на новому місці мусила б посприяти легітимації дитини, її включенню в нову спільноту.

Мешканка Борисполя Євдокія Онісімова (Дзюба) «в крайнем малолетстве» залишилася без батьків. Спочатку вона півтора року проживала в бориспільця Івана Гопака. Вочевидь, дівчина досягла якогось мінімального віку для наймів і пішла на рік «в услужение» до бориспільського козака Михайла Халепи, потім наймитувала рік у його зятя, далі ще по року в інших мешканців Борисполя – Логвина Кулинича та Василя Менця. Опісля на два

роки найнялася до Михайла Логвина. Відтак 10 тижнів жила у своєї рідної заміжньої сестри (вочевидь, старшої). Коли Євдокія відмовилася виходити заміж за парубка, що її засватав, сестра вигнала її з дому, а це було взимку (на «м'ясоїд перед масляною»). Дівка пішла у найми до іншого бориспільського обивателя Івана Цілуйка, де була два роки, а коли той помер, найнялася до його сина Василя Цілуйченка, в котрого прожила ще близько двох років. Тоді Євдокії виповнилося 19 років. Уся її біографія – переміщення між господарями на теренах одного містечка, часто новий працедавець доводився родичем попередньому. У цей час десь поряд жила рідна сестра Явдохи. Цікаво, що найми для Євдокії стають способом не тільки прохарчуватися чи заробити гроші, а ще й уникнути заміжжя з нелюбом [76].

Інший приклад – біографія Романа Краснощоченка. Його родина, а згодом уже й він сам переміщається досить обмеженою територією одного полку. Він народився в селі Опришки Городиської сотні Миргородського полку в сім'ї наймитів. Далі родина перейшла до села Глобино цієї сотні, де пробула сім років. Звідси Краснощоченки подалися на хутір під селом Жуки (та сама сотня), там помер батько Романа. Мати з сином повернулася до Глобина, в якому віддала хлопця у найми, а сама пішла в інше село, де скоро залишила цей світ. У Глобино Роман пробував десь три роки, а потім у віці 13–14 років відправився у слободу Брусову, звідти ще за кілька років мігрував на хутір в іншій сотні цього самого полку. Як бачимо, переміщення здійснюються інтенсивно, однак на локальній території, де Романа не вважали приходьком здалеку і чужим. До того ж із контексту справи відомо, що переселення в іншу сотню відбулося на хутір, неподалік від якого мешкав старший брат Краснощоченка. Він міг сприяти у пошуках роботи та легітимації підлітка на нових місцях [203, арк. 356–359]. У схожому ракурсі розповідав про своє дитинство злодій Грицько Барабаш. Осиротівши, він малолітнім жив у дядька, потім служив у наймах у п'ятьох різних новосанжарських господарів, далі по черзі доглядав худобу на трьох хуторах біля Нехворощі [138, арк. 46]. Якщо порівняти пересування Євдокії та Романа, то побачимо, що першій сотенне

містечко (нехай і невелике) дало достатньо простору для зміни місця роботи й господарів. Натомість її візаві у сільській місцевості доводиться змінювати населені пункти, причому найчастіше і найдовше він перебуває в найбільшому з них.

У конкуренції за робоче місце чи наймита багато важили індивідуальні особливості, пропозиції та бажання сторін. Погана «слава» котроїсь із них могла ускладнювати домовленість, привабливий зовнішній вигляд – полегшувати, однак кожна пропозиція мала свої підводні камені. Так, у 1742 р. наймичка Пріська Костирковна, прийшовши у містечко Срібне із сусідньої Ічнянської сотні Прилуцького полку, за три дні знайшла роботу в місцевій мешканки Христини Язловецької. Проте через чотири дні «перемолвлена была» місцевим священиком. Важко сказати, що спонукало одну сторону переманювати наймичку, а іншу – міняти місце служби. Можна лише вибудовувати якісь припущення з огляду на те, що через тиждень Пріська вперше зогрішила зі священиком, після чого вони вже постійно жили «богомерско [...] какъ муж зъ женою» [203, с. 300–301].

Як підсумок зауважимо, що наймана праця була прерогативою дівчат, вони у цій соціальній групі дитячого населення були удвічі чисельнішими за хлопців. Як засвідчили облікові джерела, масове наймитування розпочиналося у віці 10–12 років, що пов'язано із фізичною можливістю виконувати потрібні роботи. Служба осіб молодшого віку вочевидь була більше зумовлена потребою піклування, аніж їхніми заробітками. Вивчення оплати дитячої праці вказує на її низьку монетаризацію, далеко не всі діти отримували грошову платню, а її розмір був удвічі-утричі нижчим від заробітків дорослих. При цьому різниця в оплаті праці хлопців і дівчат була меншою аніж у чоловіків і жінок. Це означає, що дискримінація дітей-заробітчан відбувалася більше з огляду саме на вік, а не на стать. Отримання грошової платні не було основним результатом наймитування, найчастіше неповнолітні наймити отримували харчі та одяг, що теж було дуже важливим у тогочасних реаліях. Можливо, для якоїсь частини таких дітей найми були єдиною можливістю отримати

нормальний одяг. Необхідно враховувати, що наймитування було тимчасовим періодом життя, який давав можливість також встановити контакти, отримати навички та соціальний капітал, хоча останній іноді міг бути і від'ємним.

8.2.2. Учні ремісників

Ця когорта примітна багатьма аспектами, але найперше тим, що її (за окремими винятками) утворювали хлопці. Ремесло було переважно чоловічою справою, учнівство загалом теж. Як засвідчує приклад польських міст XVIII ст., це притаманно не лише Україні. Скажімо, у тогочасних Варшаві та Кракові серед учнів ремісників не значилося жодної жінки. Натомість останні істотно переважали у середовищі «служби домової». Так, у Кракові станом на 1788 р. їх серед найманих слуг налічувалося 912 проти 339 чоловіків. Такий розподіл «сфер впливу» балансував пропозицію на ринку праці: чоловікам – переважно учнівство, жінкам – більше наймитування. Відповідно, у Кракові на кожні сто чоловіків доводилося 7–8 наймитів та 20 учнів ремісничих і челядників (разом 27,8 % населення чоловічої статі) [592, s. 3].

Не всі вони були дітьми. Наприклад, у Генеральному описі Стародуба зустрічаємо 50 осіб віком до 14 років, маркованих як учні ремісників. Це приблизно 4 % мешканців міста чоловічої статі, що менше, ніж у Кракові. Наймолодшому з них, Михайлу Федорову, виповнилося 6 років. Він разом із 12-річним братом Іваном прийшов із села навчатися ткацькому ремеслу у міщанина Івана Лобачкіна [111, арк. 586 зв.]. Однак, такі малолітні учні, як Михайло, траплялися вкрай рідко, до того ж Іван мав поряд старшого брата, котрий міг доглянути хлопця. Усього в описі міста нами виявлено лише трьох учнів, молодших 10 років (разом з Михайлом). Більшість же (82 %) були 12–14-річними. У такому разі концентрація дітей-учнів серед населення істотно зростає. Кожен третій хлопчик – мешканець Стародуба віком 12–14 років офіційно навчався ремеслу. Показник дітей, залучених до ремісничої діяльності, значно підвищиться, якщо врахувати синів ремісників, котрих не треба було маркувати учнями [396]. Це ще одне підтвердження важливості

дитини для окремих сфер тогочасної економіки, але до нього повернемося нижче, а зараз ще проаналізуємо демографічні дані.

У третьому розділі ми зауважили перевагу хлопчиків серед дітей віком 11–14 років у структурі населення Стародуба. Це, мабуть, найвиразніший ремісничий осередок з-поміж полкових міст Гетьманщини, тож більшу кількість хлопців можемо пояснити саме приходом туди учнів ремісників. До них додаються ще й хлопці-наймити, і разом вони чисельно переважають над прийшлими до міста малолітніми наймичками. На відміну від Стародуба, у Переяславі серед діток віком 11–14 років помітно переважали дівчата. Можливо, річ саме в аграрному характері економіки Переяславського полку та відсутності поряд інших міст з істотною концентрацією ремесла. Це, своєю чергою, спричинило меншу конкуренцію за потенційних учнів поміж переяславських майстрів, і вони могли брати на навчання порівняно старших діток. Тому в цьому місті великий сплеск чисельності хлопців припадає на вік 15–19 років. Натомість стародубські ремісники мусили витримати суперництво за учнів зі своїми колегами з Погара, Почепа, Мглина, Новгород-Сіверська, розкольніцьких слобод. Зауважимо, що йдеться не тільки про конкуренцію за сільських мешканців, а й про «змагання» між містами. Наприклад, у дворі стародубського міщанина Миколи Лежанського, що володів гуральнею і займався чоботарським ремеслом, мешкала наймичка Марія з Почепа, сина якої, Івана, віддали у навчання на сім років [111, арк. 27 зв.]. Показово, що жінка працювала без найму, тобто і без заробітку. Чи не відробляла вона синове навчання? Або ж міщанський син Іван Руденков прийшов навчатися золотарського ремесла до стародубського козака Михайла Злотника з містечка Погара.

Учнівство не можна зображувати лише як переміщення підлітків із села до міста. Цей процес мав різнобічне спрямування. До прикладу, варто згадати родину Івана Ткача, котрий мешкав зі своєю матір'ю та старшою сестрою вдовою Мотроною. Іван був неодружений, власних дітей не мав, а тому навчав ткацькому ремеслу десятирічного хлопчика із села Нижнє Стародубського

полку. При цьому племінники Івана (діти Мотрони) не брали участі в його «бізнесі». Один з них служив у бунчукового товариша Прокоповича в якомусь із полкових сіл, а інший – навчався цилюрничого ремесла. Можливо, племінники не сподівалися посісти місце Ткача або ж їхні заняття (як-от менш поширене ремесло цилюрника) були потенційно вигіднішими [111, арк. 89 зв.]. Утім рідкість ремесла іноді давала дивіденди у віддаленому майбутньому, а впродовж учнівства учневі золотаря доводилося більше стикатися з багном, а не золотом. За тогочасною традицією він мусив не лише опановувати ремесло, а й працювати на полях свого майстра, яких у злотника було більше ніж досить. За твердженням В. Балущка, у ранньомодерній Україні майстри використовували своїх учнів для виконання різних робіт – від ремесла до сільського господарства [302, с. 19]. Працюючи, вони відробляли майстрові науку й утримання: «находятся на харчах и одежи хозяйских беззаплатно» [111, арк. 543 зв.]. Наприклад, 13-річний Гаврило був учнем у священика Самсоніївської церкви Антонія, та вже на наступному аркуші опису хлопця марковано робітником, «который живёт в одного священника беззаплатно для обучения себя мастерства кравецкого, которым оной священник бавится». Крім ремесла, священик «бавився» ще й землеробством, тож, імовірно, Гаврило працював на його землі [111, арк. 132 зв.–133]. Ремесло вивчали й діти духовних осіб, насамперед ті, хто не мав шансів посісти парафію. У Генеральному описі натрапляємо на синів священиків, котрі жили з ремесла малярського, або ж на ще одного, який прийшов з Погара до Стародуба й вивчав токарське ремесло у відставного гусара. Показово, що поповичі обрали не найбанальніші ремесла. Малярське ремесло могло мати зв'язок з іконописом, а токарська справа була не надто поширеною, нею займався виходець із Балкан [111, арк. 58 зв.–59, 67 зв.–68].

Учні ставали незамінними помічниками тих ремісників, які мали проблеми зі здоров'ям. Так, стародубський міщанин Іван Кантипалов займався «шклярським» ремеслом, однак, попри порівняно молодий вік (30 років), на лівій руці в нього звело пальці, імовірно від паралічу. Сина в Івана не було,

тому він сподівався лише на допомогу свого десятирічного учня [111, арк. 329 зв.–330].

Слід зауважити і зворотню «вигоду». Учнівство, як і найми, могло бути для сироти однією з можливостей прогодуватися й отримати ремесло. Саме так «вибився в люди» циліурик Федір Чорнуський. Він народився у містечку Чорнухи Лубенського полку, рано осиротів, і тоді попович села Бондарі Кирило Суєтовський завіз його в Київ, де хлопець спочатку служив у різних міщан, далі вивчився циліурництву й залишився там займатися цим ремеслом [78, арк. 1–16].

Виконання домашніх робіт надавало учнівству схожості з наймитуванням, однак ці заняття відмінні. Дослідники дитячої праці вважають, що саме унаслідок проникнення елементів індустріального виробництва в традиційне аграрне діти приносили прибуток у більш молодому віці. Цю тезу класично ілюструють потоком малих дітей, що ринув у британську текстильну промисловість на початку ХІХ ст. [609, р. 159]. Звісно, ремісниче виробництво Гетьманщини годі й порівнювати з провідними галузями промисловості ХІХ ст., але за аналогією висловимо припущення, що ремесло, принаймні окремі його види, теж могло робити дитячу працю продуктивнішою порівняно із сільськогосподарською працею.

Сподіваємось, історики ремесла напишуть про такі можливості ґрунтовніше, зокрема й у контексті практичних особливостей конкретного виробництва. Якщо говорити загалом, то майстрові справді було вигідніше мати учнів, а не наймитів, адже, нагадаємо, учні виконували всі господарські роботи, але, на відміну від наймитів, не отримували платні. Також учнівство прив'язувало дітей до господарів на довший термін, ніж звична для наймів домовленість на рік. Наприклад, у 1766 р. в київський ткацький цех прийняли п'ятьох учнів з указівкою терміну учнівства: одного – на 4 роки, двох – на 5 років, одного – на 6 років, одного – на 10 років [394]. Це надавало специфіки відносинам між майстром та учнем. Останній мусив терпіти і тривалий час

виконувати всі забаганки, щоб опанувати ремесло та здобути право ним займатися.

Ці особливості могли стимулювати конкуренцію за учнів, про яку сказано вище. На жаль, доступні джерела не зазначають, яким чином і як інтенсивно вона відбувалася. Відомо, що така потреба для Петербурга в XIX ст. була настільки сильною, що довкола міста виникла ціла індустрія поставки дітей на «навчання». Вони стали своєрідним товаром, котрий спеціальні посередники «купували» у батьків та «продавали» господарям магазинів, майстерень на кілька років [381, с. 368–369]. Приклад столиці імперії винятковий, але він яскраво засвідчує готовність сплачувати за учнівство. У джерелах Гетьманщини це бачимо насамперед стосовно рідкісних ремесел, затребуваних у старшини. Так, у червні 1743 р. Микола Ханенко занотував у щоденнику: «Хлопця малого Андрѣя отдалъ въ наученіе мастерства шмухлерского, котрому майстеру поступлено за наученіе оного хлопця 6 р. и уже ему даны 2 р.» [207, с. 209].

Імовірно, йшлося про виготовлення бахроми, галунів, аксельбантів для мундирів і парадної форми. За те, щоб мати слугу з такими навичками, Ханенко ладен був платити пристойні гроші. Показово, що майстрові виплачено 2 рублі завдатку, а ще 4 обіцяно. Це могло встановити баланс у відносинах між майстром і учнем. Андрій знав, що за нього заплачено, і мусив відбувати навчання, а майстер не отримав усієї суми одразу, тому мав мотивацію утримати хлопця та завершити його навчання.

В ідеальному випадку учень, закінчивши навчатися, міг пристати до цеху або ж працювати вже за гроші в інших цеховиків. Саме так сталося з Антоном Борисенком – уродженцем села Засулля Лубенського полку. У дев'ятирічному віці його віддали до жителя села Берестовка Ілька Куцоволенка в науку ткацькому ремеслу. Антон відбув усе навчання і зайшов у село Ковалівка Полтавського полку, де перебував у різних ткацьких майстрів та одружився [138, арк. 47].

В інших випадках хлопці тікали з навчання. Втечі – це теж дитяча риса, позаяк часто фігурують у справах про тогочасне дитинство. Щодо учнівства, то вони видаються радше нормою, аніж винятком, – занадто довго дитина мусила перебувати на одному місці. Про таку буремну, сповнену мандрів дитячу біографію розповів колодник Іван Липенко у 1767 р. в полтавському полковому суді. Він народився у Полтаві, незадовго до смерті батько віддав його малолітнім полтавському ткачу Тихонові Кривенку на 10 років у навчання ремеслу. Хлопець пробув у Кривенка років зо три і, не бажаючи жити в нього далі, перейшов до іншого полтавця Трофима Лохвицького, котрий, імовірно, був шапочником. Побувши в нього рік, утік з Полтави до села Павленки, в якому випасав худобу. Коли хлопець обпік ногу та захворів на гостець, його віддали до шпиталю полтавської Успенської церкви, де той провів чотири роки, а потім подався у найми і змінив кілька місць роботи, аж доки не втрапив до злодійської ватаги [111, арк. 47 зв.]. Цей випадок цінний тим, що дає підстави розглядати поведінку учнів не тільки як продукт якихось життєвих стратегій, а і як щось дитяче, ірраціональне. Тож ряди партачів у Гетьманщині поповнювалися не лише внаслідок правової та економічної кон'юнктури, а й через те, що комусь у дитячому чи підлітковому віці дали можливість опанувати ази ремесла, але в нього не вистачило насаги й терпіння пройти всі щаблі від учня до цехового ремісника.

Таким чином учнівство в Гетьманщині було майже виключно хлопчачою справою, що зумовлювало відповідні гендерні спрямування: дівчата більше йшли в найми, хлопці – в ремесло. У віковому ракурсі навчання ремеслу виглядає дещо «старшим» заняттям, оскільки абсолютна більшість учнів мали 12 років і більше. Їхнє перебування в науці має багато спільного з наймами: великий спектр виконуваних робіт, отримання харчів та одягу, вікова дискримінація. При цьому учнівство прив'язувало дитину до майстра мінімум на кілька років без жодної платні. Їхні взаємовідносини можна розглядати як обмін – учень віддавав свою працю, а навзаєм отримував соціальний капітал (навички та потенційну можливість займатися ремеслом).

8.3. Взаємовідносини між наймитами та працедавцями

У контексті дитячої праці не випадково стільки говориться про взаємодію. Особливості життя тогочасного суспільства передбачали тісну «інтегрованість» робітників у родину господаря. Часто вони їли разом і проживали в дуже обмеженому просторі невеликих хат, про що вже йшлося вище. У ранньомодерній Європі 15 членів домогосподарства могли спільно ділити 30 квадратних метрів. Нерідко слуги спали на підлозі або ж мешкали у спеціально відведених поганенькій будівлі поряд (разом) зі свинарником, особливо якщо це були поденники, котрі не володіли ремеслом і не мали тяглової сили [660, р. 9].

Таке тісне співжиття з іншими слугами, а почасти і з родиною господарів підтверджує тезу про те, що малолітнього наймита могли сприймати на правах «молодшого» родича. Разом з тим обмежений простір і постійне перебування «на очах» створювали додаткове напруження й надавали взаємодії конфліктного характеру. У документації Гетьманщини бачимо багато судових справ за участю дитини-наймита, в яких вона переважно є потерпілою стороною. Тут дискримінація за віком поєднується з дискримінацією за соціальним статусом. Одразу зауважимо, що через специфіку джерел досліджувати цей пласт не просто. Це загалом питома для ранньомодерної доби. Польський дослідник домової служби Р. Понят скаржиться на брак свідчень, а ті, що наявні, промовляють від імені «працедавців», представників багатих та освічених верств. У них не представлено голоси значних прошарків населення [651, s. 56]. У судовому діловодстві Гетьманщини свідчення працедавців репрезентовано не набагато краще за їхніх наймитів, і річ не тільки в грамотності, а й у характері діловодства, коли обставини конфліктів зображено мовою «третьої сторони» – писарів і канцеляристів. Усе ж і ця обмежена інформація може багато сказати про типові проблеми, котрі виникали між працедавцем та наймитом. Зупинимось на цьому питанні детальніше.

Домова служба як явище, що ґрунтується на відносинах підпорядкування, сама по собі є випробовуванням, оскільки накладає на особу певні обмеження. Польський поради́ник ХІХ ст. від імені вбогої матері так налаштовував дівчину, яка збиралася в служниці: «маєш знати, дочко моя, що служба втрачає волю, бо слуга повинен відректися від власної волі, а виконувати волю свого панства, що мусить полягати в терпінні злого настрою, навіть капризів» [287, s. 17–18].

Цю тезу уповні можна віднести й до традиційного патріархального суспільства, котре звично функціонувало у вимірах покори та підпорядкування, починаючи від релігійних настанов і закінчуючи форматом родинних відносин. Влада батька мала багато схожого із владою господаря, утім в останньому випадку йшлося про домінування над чужими дітьми, тож емоційні запобіжники (жаль, прив'язаність, любов) тут не спрацьовували, а тому джерела фіксують численні випадки зловживання цією владою. У таких перевищеннях «повноважень» нехай і не досить чітко, але вимальовується гендерний аспект. Основними жертвами побоїв ставали наймити-хлопці, натомість найпоширенішим злочином проти дівчинки було зґвалтування.

У зв'язку з цим та ж анонімна мати описувала доньці коло небезпечних служб і радила їх уникати. Зокрема, не треба найматися до безшлюбних господарів, бо в їхніх господах такі безчинства кояться, що там не місце й дорослій жінці, а молодій дівчині – поготів. Не слід іти до корчми, бо рідко яка дівка там лишиться цнотливою. Не варто влаштовуватися і до вдівця. Як бачимо, поради обертаються саме довкола можливого сексуального насильства чи розбещеності. На цьому тлі інші небезпеки видавалися менш значними, тож ексцентричність, грубість і жорстокість господарів можна було терпіти. Насамперед мати радила дізнатися, що говорять люди про родину, в котру мусиш іти до служби [287].

Така «розвідка» підвищувала шанси пристати у найми до гарного господаря, однак не гарантувала цілковиту відсутність проблем. Вони виникали навіть тоді, коли господарем був священик – людина, яку апріорі

вважали найвищим моральним авторитетом тогочасного соціуму. Ми маємо непоодинокі приклади зґвалтування священиком своїх найминок. Одна з таких колізій сталася в Чорнухах у 1766 р. Тоді жителька містечка Мотрона Горстична (імовірно, вдова) поскаржилася на священика Святомиколаївської церкви Кирила Мечиславського. Жінка розповіла, що в 1765 р. у тиждень після Покрови вона віддала ієреєві доньку Христину на річну службу за два рублі. А після Різдва, прийшовши додому, донька поскаржилася, що однієї ночі п'яний священик витяг її з пекарні та, «за коси насильно взявши, в свѣтлицу ввел и оную дочь насильно ж зґвалтовал, и плотской грѣх учинил, от чего тая дочь и обременѣла». Звертаємо увагу на те, що зґвалтування відбулося до Різдва, а заяву про це зроблено аж 12 серпня, коли, як свідчила мати, ієрей десь подів дівчину [14, арк. 1–1 зв]. Відтак Мотрона просила знайти доньку, віддати гроші за її службу та сплатити відшкодування за розтління. Ця справа вписується в коло інших тим, що саме по собі насильство над служницею не ставало підставою для звернення до влади. Ініціатива до розслідування з'являлася в разі вагітності (а отже, і факту блуду) або ж таких покрайніх ситуацій, як зникнення дівчини. Це промовисто підтверджує той факт, що Горстична півроку мовчить про злочин, її донька, вочевидь, і далі перебуває на службі у господарстві гвалтівника, а коли настає час народжувати, її кудись відсилають. Це доволі звична стратегія. У 1742 р. священик з містечка Срібне Прилуцького полку Іосиф Данилов свою вагітну наймичку Пріську Костирковну відправив народжувати в сусіднє село, щоб дівку не взяли під караул в сотенну канцелярію і не допитували про батька дитини [203, с. 300–301]. У 1777 р. священик Григорій Курилов, доки його дружина п'яною спала, насильно розтлів покоївку сироту Ірину. Як засвідчила Ірина, після зґвалтування він, «получа своє удовольствие, паки сшел читать правило» [554, с. 300–301].

Той факт, що до розслідування доходило переважно у випадку вагітності наймички, змушує бачити наявні судові справи як верхівку айсберга. Вочевидь, у багатьох випадках до заяви потерпілих справа не доходила. У

цьому сенсі неповнолітні наймички перебували в зоні ризику через правову дискримінацію дітей узагалі, а також через те, що дорослі могли вплинути на них, схиливши до гріха не тільки насиллям. Великий арсенал таких засобів одночасно фігурує у справі, що сталася в містечку Старі Санжари Полтавського полку в 1733 р. Місцевий мешканець Григорій Афанасієв зачинив свою наймичку в коморі та «едно страхом и битиемъ, другое ласкательствомъ и обманою, давши копейку денегъ, дѣвѣство ея пополненамъ телесного гріха растлилъ». Справа має цікаві деталі, оскільки після цього дівчина розповіла все іншим слугам і з дозволу дружини Григорія пішла до своєї матері, яка й ініціювала розгляд справи. Вона закінчилася мировою угодою, за якою Афанасієв виплатив матері за розтління доньки 24 рублі (значну на той час суму) [203, с. 260–261].

Пласт справ, пов'язаних із розтлінням неповнолітніх, концентрується переважно у площині «господар/наймичка», однак не треба звужувати їх лише до цього контексту. Наприклад, в одній з колізій ініціатором розтління служниць стає господиня, котра бере гроші від гвалтівника [554, с. 177–180]. В іншій злочинцем є син господині, який убиває їхню наймичку [222, с. 213–215].

Наймиткування могло бути небезпечним і для хлопчиків. У матеріалах судового діловодства Гетьманщини знаходимо непоодинокі справи про забійства малолітніх наймитів господарями. Так, у 1770 р. в Лубенському городському суді розглядали справу Івана Ковенка, який забив «находящегося у него в услугах» Олексія Архипенка. На допиті господар говорив, що хлопець провинився, бо не прибрав соломи на току й не відкидав гною біля хати. За це хазяїн «единствено толко три раза небольшою лыковою паличкою по плечах ударил» [143, арк. 2–3].

Важливо, що у таких справах ідеться не тільки про відносини «господар/наймит», а і про патріархальні моменти, пов'язані з «батьківською» владою над іще неповноцінними й неповнолітніми членами соціуму. Попри те, що вони були чужими дітьми, вважали, що їх належало виховувати та

наставляти на шлях істинний. Усупереч реляціям дисертацій з історії педагогіки джерела свідчать про узвичаєність «виховання палицею». Такі звичаї поширювалися й на родинні стосунки. Низка судових справ, що дійшли до нашого часу, розповідає про чоловіків і жінок, які, «захопившись», убили свою другу половину [136; 137; 140; 141]. Казусним тут було саме вбивство, але аж ніяк не побиття.

Те саме спостерігаємо й у взаєминах між братами. Випадкова бійка чи напад люті могли в буквальному сенсі зруйнувати цілу родину. У 1781 р. житель містечка Обухів Київського полку Нестор Литвин, імовірно, під час обіду посварився з рідним братом Дмитром і вдарив його ложкою по лобі. Дмитро кинувся на кривдника та вхопив його за чуба. Бійку розборонив третій брат – Іван, однак Нестор пішов у сіни та взяв зі ступи «кол, котрим толчут длиною полтора аршина, а товщиною, чтобы рукою обнять», і вдарив Дмитра по голові, від чого той помер [80, арк. 1–6]

Слід враховувати, що фізичне насилля у традиційному суспільстві відігравало важливу роль у вибудовуванні та підтриманні ієрархічних структур, воно було органічним складником тогочасних відносин [321; 446; 549, с. 31–34]. Климентій Зіновіїв, будучи священиком, прямо радив чоловікові відганяти можливе старшинство жінки обухом і в цьому не церемонитися: «Ото (ж) тобі глупаче науку даваю: абы(с) ребра крушы(л) зло(и) жонѣ, поражаю» [217, с. 114–115]. Повторю: такі «виховні» моменти були звичними й у відносинах господаря та слуги, які теж мали багато спільного з родинними.

Так само, як у родинних суперечках, конфліктну ситуацію тут часто спричинював алкоголь, уживання якого стирало межу жорстокості та притлумлювало відчуття міри. У серпні 1765 р. житель містечка Глинськ Лубенського полку Андрій Кухар, повернувшись додому напідпитку, почав сперечатися зі своїм малолітнім робітником Федором (бо наймит не почистив коня), під час якої його вбив. На допиті Кухар говорив, що бив Федора по плечах і лише один раз попав по голові, від чого, мовляв, у того лопнула якась

застаріла болячка, що й призвело до смерті. Однак огляд тіла загиблого виявив не за давню болячку, а проломлений череп. Як з'ясувалося, Кухар виховував робітника вилами [142, арк. 2–4].

За нашими спостереженнями, у більшості справ про вбивства неповнолітніх наймитів жертвами є хлопці. Це не означає, що дівчата не наражалися на побиття, просто побої без істотної тілесної шкоди не були підставою для відповідальності, тож у джерелах вони постають на рівні обмовок. Останні засвідчують, що наймити також ставали жертвами конфліктів між господарями. У липні 1770 р. мешканка с. Поставмуки Лубенського полку Петрановська скаржилася на свого зятя-священника, котрий за її відсутності вдома приїхав до двору, забрав її мідний посуд і намагався збити замки з комори. Священикові стали на заваді дівчата-наймички, котрих той «бил безпощадно», одній порвав намисто, а іншій – сорочку [15]. Справа також показує, як у переліку забраних речей губиться фізична шкода, завдана дівчатам-наймичкам. З погляду тогочасних реалій побиття (якщо не йшлося про питання честі) – звичайне явище. Цей момент важливий, і про нього варто пам'ятати. Перебування у наймах чи учнівстві, особливо на перших етапах, супроводилося побоями та приниженнями. Ми аж ніяк не повинні забувати, що відносини «господар/наймит» не були чітко векторизовані. Між ними могла стояти і третя особа. Анонімна авторка вже цитованого польського порадики говорила, що в службі можна натрапити на прикре товариство. Служниця часто має над собою старшу слугу, котрій треба годити, як самій панії. До того ж ця старша служниця може бути жорстокіша та вимагати більше від самої пані [287, s. 17–18]. Це змушує розглядати життя дітей-наймитів у ширшому контексті, аніж відносини «наймит/господар». Якщо в родині жило кілька наймитів чи учнів, то якою була їхня ієрархія? Потенційно дитина, з огляду на свій вік, наражалася на перебування на самому дні, доки не з'явиться хтось молодший, кого можна принизити замість себе. Вікова різниця, навіть невелика, особливо помітна в дитинстві та сприяє вибудовуванню ієрархічних структур у дитячих спільнотах. Часто ці

структури тримаються саме на насильстві, побоях, виокремленні лідерів та об'єктів знущання. Це ще одне питання, котре можна досліджувати у майбутньому.

Зрештою, найбільш очікуваною проблемою у відносинах «наймит/господар» є відмова виплачувати гроші. У 1750 р. жителька с. Вовківці Лубенського полку скаржилася на місцевого священика Сохацького, котрий бив її сина-наймита, від чого хлопець утік. Священик не хотів платити зароблене, а жінка вимагала розрахунку [32, арк. 1]. Дитину можна було звинуватити у якійсь шкоді, поганій поведінці, вказавши, що розмір збитків перевищує суму заробітків. Цей варіант «махінацій» ідеальний для роботодавця, бо його жертва була біднішою, нижчою за соціальним статусом, а отже, мала менші шанси виграти судовий позов. Вочевидь, існувала надія, що до позову не дійде взагалі, та все ж такі справи трапляються. У 1721 р. мешканка Новгородської сотні Стародубського полку Анастасія Кузьмиха (імовірно, вдова) скаржилася на жителя містечка Новгородка Ярмолу за невивплату заробленого її донькою. Вона віддала дитину на рік служби за сім «золотих», а коли настав час розраховуватися, Ярмола заявив, що дівчина, працюючи, завдала багато шкоди і вкрала речі на 10 талерів: «призвав мене и разных людей в дом свой и измисливши, говорил, нѣби дочия моя, служащи, много з чѣго починила шкоды». Як бачимо, роботодавець вдався до цілої процедури. Він покликав матір і свідків та привселюдно оголосив про підстави свого рішення. Це мусило б виправдати недотримання договору в очах громади. Останній аспект важливий не тільки для збереження власного доброго імені, а й з точки зору можливостей подальшого рекрутування наймитів. Не заплативши раз чи два, Ярмола ризикував утратити свою привабливість як працедавець. До нього просто побоювалися б найматися. Про можливу надуманість звинувачень свідчить той факт, що господар не вигнав дівчину до завершення служби. З його слів, він нібито терпів наймичку, котра завдає збитків і краде, що абсолютно нелогічно. Понад те, чоловік не відпускав дівчину додому навіть після закінчення «контракту»,

а потім ще й перепродав на інше місце, а до себе забрав її брата. «Вдовѣ попадѣ запродал дочку мою на чтири года [...] и сина моего в арешт до себе взял», – стверджувала позивачка. У справі фігурує тільки один цей лист, тож ми не дізнаємося її розв'язки, але це той випадок, коли важливішою є зав'язка. Жінка-вдова скаржилася полковникові не тоді, коли не отримала грошей, а коли вже від неї забрали обох її дітей [61].

Невиплата грошей давала можливість утримати наймитів на службі ще якийсь час. Цим охоче користалися господарі, тим більше, що, підстави для шантажу могли бути й реальними. Або ж на тлі численних девіацій з боку наймитів вигадати їх нескладно. Судові справи містять, серед іншого, ретельно задокументовані приклади девіантної поведінки малолітніх наймитів. Часто у таких справах бачимо зізнання винуватця й репліки свідків. Їх об'єднує шкода, завдана господареві, однак вона поставала результатом як свідомих дій, так і того, що дитина ще не була достатньо вправною, не могла адекватно відреагувати на ситуацію або ж потрапила під вплив дорослих. Саме малолітством виправдовував свої крадіжки у 1747 р. чернігівський підканцелярист Данило Базилевич [145, арк. 103]. Навіть дорослий наймит міг учинити якусь випадкову шкоду, котра змусила б його до втеч. У 1763 р. Хома Горбатенко, перебуваючи в наймах у жителя Ромен Дігтяренка, розбив сулію вишнівки та, злякавшись, подався на хутір під Ромнами [134, с. 29–29 зв.].

У наявних джерелах найчастіше йдеться про шкоду, завдану майну, переважно унаслідок крадіжок і підпалів. Цю проблему на матеріалах Слобідської України у великій книжці про дитячу та підліткову злочинність ґрунтовно дослідив В. Маслійчук. Є всі підстави стверджувати, що ситуація в Гетьманщині була такою самою [447], тому скористаємось спостереженнями колеги, додавши кілька власних міркувань і прикладів. Основні об'єкти крадіжок наймитів – одяг і гроші. Вони вабили компактністю й вартістю. До того ж наймити унаслідок включеності в родину господаря знали, де такі речі зберігаються, і мали до них доступ. Під загрозою опинялися й інші цінності, зокрема худоба. Так, неповнолітній Павло Прокопенко, перш ніж пристати у

товариство до конокрада Микити Зачепа, сам крав вівці, перебував під слідством і втік «з-під караулу» [81, арк. 9–10].

Мотивацією до крадіжки, окрім особистого бажання збагатитися, ставала намова дорослих, котрі користалися впливом на дитину та намагалися її руками «загрібати жар». Дитину було легше спонукати до ірраціональних вчинків. Яскравим прикладом, що нехай і не стосується наймів, є скарга смілянського козака Григорія Волошина, яку розглядали у 1779 р. в місцевому сотенному правлінні. Волошин скаржився на дружину смілянського козака Григорія Вишневецького за «передерживание нею в себе сина его малолетнего для п'янства и принимание с него денег також». Син Григорія, Павло, без відома батька «хаживал» до жінки і таємно брав у нього гроші. Йшлося про великі суми – асигнації, на яких Вишневецька обіцяла навчити ворожити [133]. Дівка Ірина за намовою якогось парубка крала речі у ротмістра Івана Бутовича, в якого наймитувала, і віддавала підмовнику [1, арк. 5]. Помічник паламаря церкви с. Ветове Переяславського повіту 14-річний Феофіл Ізовенко крав у церкві свічки та дрібні гроші і приносив їх батькам свого однолітка, котрі поїли Феофіла горілкою. Неповнолітню та «полуумну» робітницю колезького реєстратора Богуцького (м. Полтава) Явдоху родина одного з полтавських дяконів перемовила перейти до себе на службу, але перед тим дівчину просять приносити речі Богуцьких. Явдоху справно крала гроші, рушники, тканини. Після переходу на нове місце служби дівчина з донькою дякона та їхнім робітником зробили завершальний набіг на майно колишнього господаря і крадуть дерев'яне ліжко, трьох індиків, дві невичинені овечі шкіри. Увесь цей нелегкий скарб трійця спромоглася за ніч віднести з Полтави до Пушкарівки в підварок дякона [2, арк. 45–46, 107–110зв.].

Крім того, можна говорити не лише про свідомі крадіжки, а й про різні погляди на власника якоїсь конкретної речі. Умови наймів здебільшого передбачали надання підлітку «хозяйской одежды». Якщо траплялися суперечки або ж наймит покидав місце служби передчасно, кожна сторона

вважала одяг своїм, тож у судових справах класичною є ситуація, коли підліток іде, прихопивши одяг господаря. Це стосується й дорослих наймитів [134, с. 29–29зв.], та для дитини найми нерідко були єдиним способом отримати вдяганку – зазвичай старий одяг господарів. Коли підлітки втікали, їхні роботодавці мали всі підстави оголосити про крадіжку.

Жорстокість господарів породжувала протидію, бажання помститися. Фізично слабші діти не були спроможні завдати безпосередньої шкоди кривдникові, але могли налякати їх чарами або ж вдатися до підпалу. Це основний соціальний злочин для жінок і дітей, котрі у такий спосіб мстилися фізично сильнішим образникам, тож такі справи непоодинокі [69; 70]. У лютому 1715 р. прилуцький полковий суд розглядав позов обер-крігс-комісара Степана П'ятова. Він звинувачував свою служницю Оленку у наведенні чарів на дворецького Петра Крупинського та підпалі лазні. Дівчина вночі повернулася з роботи й пішла до пекарні взяти хліба на вечерю, за що дворецький почав її бити. У відповідь вона спересердя погрожувала чародійством. До того ж у той час у господарстві сталася велика пожежа і згоріла лазня, тому такі події сприйняли як помсту. Показово, що полковий суд виправдав Оленку з огляду на те, що прямо перед пожежею у дворі варили їсти для челяді, тож вогонь міг перекинутися звідти. Ця справа цікава саме поясненнями мотивацій. П'ятов як господар убачав у пожежі відплату поганій наймички. Сюжет про чари тут міг з'явитися як «доважок», щоб переконати суд в апріорі поганих намірах дівчини. Однак на нього у справі не зважили [58, арк. 8].

Як показують інші подібні колізії [82; 83; 84], довести провину наймитів було важко. Пізніше, коли такі злочини підлітків перестали бути карними і були віднесені до компетенції совісних судів то зізнань побільшало. У них можна дізнатися і про мотивацію. З таких справ Валентина Шандра виокремила підпали, скоєні дітьми, як акт помсти за насилля. Так, підліток Онисим Осіровий у 1793 р. підпалив будинок прем'єр-майорші Марфи Янової, щоб розплатитися за всі образи. В іншому випадку 13-річна Параска спалила

два сараї своєї господині, коли дізналася, що її чекає покарання різками за згублений наперсток [571, с. 139].

Зауважимо, що всі подібні справи не можна розглядати винятково як акт протесту проти свавілля «проклятих поміщиків», адже таким чином ми на дії дітей переносимо сучасну «дорослу» логіку, до того ж із категоріями соціальної боротьби. Говорячи про помсту, ми уявляємо її як щось продумане і сплановане, тоді як дитячі підпали, навпаки, могли бути чимось афективним і емоційним. Репліки дітей на допитах передано мовою чиновників, тож ми навряд чи дізнаємося, що хотіла Параска – помститися, пожежею відволікти увагу від покарання, спалити сарай, у якому лежали різки?

Про певний психологічний складник та причини розгортання такої пожежі довідуємося зі справи, яку розглядав Полтавський совісний суд у 1807 р. щодо 15-річної Устини Ваценкової. Ця справа містить багато цікавих подробиць із життя дівчини-наймички, тож проаналізуємо її. Устина наймитувала близько двох років у Градизьку у вдови бунчукового товариша Марфи Черняковської. Одного ранку в п'ятницю донька Черняковської, «дѣвица Софья», вдосвіта сказала наймичці принести води, що спричинило цілий ланцюжок збігів і непередбачуваних обставин. Наймичка наносила води напередодні, а тому спросоння подумала, що її просять принести вогню. Вона пішла до сусідів і взяла жару в жмут соломи, однак, коли підходила до хати, відчула природню потребу, й пішла на город. Вочевидь дівчина залишила жар під хатою, бо почала горіти стріха. Наймичка спочатку намагалася погасити вогонь самотійно, але злякалася й втекла до своєї матері на хутір за шість верст від Градизька [2, арк. 195].

Справа показує, що пожежа могла починатися з випадку. Сонна і затуркана дівчинка має над собою не одного «старшого». Вона виконує вказівки не лише господині, а ще й її доньки (можливо, такого самого віку, як і сама наймичка). Ці вказівки можуть бути взаємозаперечними і нелогічними, так само, як і те, що вогонь розгорівся після наказу принести води. Необхідно враховувати, що дотичність наймитів до численних пожеж є закономірною,

вони топили піч, готували їжу, бігали до сусідів узяти жару. Тогочасна дитина часто працювала або ж гралася (що іноді невіддільно) з вогнем. Тож навіть без прямого умислу досить було якогось афективного стану чи емоції або ж просто необережності, щоб жарина потрапила у стріху. Те, що господарі бачили в усіх таких діях підпали, цілком нормально. В очах роботодавців наймити ледачі та дурні, але водночас можуть бути хитрими і мстивими. Їм є за що мститися, бо в очах працівників «старші» постають утіленням жадібності, жорстокості й насильства. Кожна сторона мала підстави бачити іншу в негативному світлі.

Якусь частину подібних колізій спричинювали особливості саме дитячого віку: неуважність, нездатність передбачити наслідки дій, афективна поведінка тощо. У такому сенсі підлітки справді не завжди були хорошими наймитами і почасти шкодили, а не давали користь. До того ж діти, змушені до виходу з дому і наймів, не мали мотивації на «якість». Наприклад, трійко хлопців, випасаючи худобу, б'ють чийхось качок і намагаються їх підсмажити біля скирти сіна. Скирта згорає ущент, що призводить до чималих збитків [2, арк. 30–34 зв.]. Іноді шкода була непоправною, як у випадку, коли 16-річна наймичка, котрій доручили доглядати грудну дитину, впустила свого підопічного в криницю [571, с. 134].

Слід пам'ятати, що наймитування – це щонайменше двостороння взаємодія, але часто її учасниками були багато сторін: члени родини господаря, ієрархічно диференційовані наймити тощо. При цьому в історичних дослідженнях, пов'язаних із працею, наголос зроблено саме на працівниках, натомість позицію роботодавця висвітлено побіжно. До того ж його зображено переважно як такого собі «кровопивцю», експлуататора і насильника. Набагато рідше вимальовується образ ідеального «пана», що «просвітницьки» й «по-батьківському» дбає про своїх слуг, але геть не йдеться про бачення гарного наймита з позиції господаря. Щодо цього аспекту, то, думається, і працедавці Гетьманщини погодилися б з універсальними вимогами, прописаними у польському порадику для слуг середини XIX ст. Відповідно до нього слуга мав працювати увесь день (котрий був чітко

погодинно розписаний від четвертої ранку й аж до вечора). При цьому ретельне ставлення до справ давало йому змогу викроїти вільний час і для себе. Він також мав бути охайним і стежити за власною гігієною. Узагалі, ідеальному слuzі належало виконувати роботу, не чекаючи прямої вказівки господаря. Він мусив «працювати на випередження», щоб, коли господареві щось знадобиться, бажане вже було поруч. Також челядь повинна бути дуже обережною і дбайливо ставитися до майна господаря [288]. Це ідеальний образ, якому відповідав не кожен дорослий, а дитину уявити в такій іпостасі ще важче. Разом з тим ідеальний слуга міг бути передусім в ідеального господаря. Тож ті, хто наймали до праці дітей, знали про переваги й ризики і погоджувалися на них. Попри казуси, проаналізовані вище, обидві сторони отримували від такої взаємодії якусь користь (інакше система не функціонувала б), навіть якщо все відбувалося достоту як у д'Артаньяна і Планше, коли один робив вигляд, що платив, а інший – що працював. Вони були варті одне одного.

На противагу описаним казусам і конфліктам, мирна і нормальна взаємодія не мала підстав для відображення у джерелах Гетьманщини. Приклади добрих стосунків можна знайти хіба на рівні обмовок, та все ж ми спостерігаємо випадки, коли господарі дбали про наймитів понад договір, згадували їх у заповітах. Так, ієромонах Лазар Орлик у тестаменті 1665 р. обдаровує майном і своїх слуг. Він указує, що треба розплатитися та віддати речі дівкам, а також слuzі Тимошеві Сиротці – лошака і лазуровий матрац, а дівці Ганні – клячу гніду, ліжник і подушку [212, с. 71].

Обмовки джерел засвідчують існування уявлень про те, якими мають бути ідеальні відносини між господарем і наймитом, зокрема й малолітнім. Загалом вони могли проростати із численних прикладів Святого Письма, вписуючись у схему обміну М. Мосса як «дар-віддар» [465, с. 134–285]. Слуга належно виконує свої обов'язки, а господар віддячує йому прихистком, платнею, добрим ставленням, одягом. Останній міг бути зовнішнім іміджевим вираженням щедрості працедавця, його статусності, що ми спостерігали вище

в сюжеті про київського нотаріуса та його слугу. Інший приклад – репліка миргородського сотника Гаврила Беця, котрий у 1714 р. приймає до свого двору десятирічного хлопчика-сироту і каже, що «якъ належить, его зодягнуль (підкреслення наше. – *І. С.*)». Тобто сотник дав хлопцеві одяг, прихисток і навзаєм очікував відповідної ідеальної поведінки. До певного часу так і було: «до сего часу той хлопець, при мнѣ мешкаючи, обходился слушне». Однак така поведінка тривала недовго, у сироти швидко знайшовся дядько, який намовив хлопця вкрасти гроші сотника і принести йому [203, с. 72]. Розв'язка відводить від ідеальних відносин, але сама справа говорить про відповідні очікування ідеального.

Приклади придбання одягу для слуг-підлітків знаходимо у щоденниках старшин. Зокрема, Микола Ханенко не раз занотовує, як купував своїм хлопцям і дівчатам одяг, скажімо: «Дѣвчине Улянѣ кунтушикъ суконный», «хлопцю Евфиму рубашки, штаны суконные» [207, с. 42, 186]. Такі дії не можна потрактувати лише як заохочення чи акт приязного ставлення. Тут могло йтися і про іміджеві та інші моменти, котрі стосувалися вже самого господаря. Знову ж таки, мова про старшину, а свідчень про неказусну взаємодію між дитиною-наймитом і працедавцем із простолюду немає. У цьому сенсі привертає увагу скупа згадка у щоденнику Кирнецьких про смерть десятирічної дівчинки-наймички, яка померла без причастя. Вона мала батька, однак поминальний обід був у господаря Агафії [285, с. 173]. Цей факт доволі промовистий, і його можна витлумачити як реалізацію якихось зобов'язань, емоційну прив'язаність, проте без знання деталей це, очевидно, тільки припущення.

У сенсі більш широких тлумачень зауважимо, що стосунки наймита (учня) і працедавця (майстра) ґрунтувалися на відносинах покори і підпорядкування. В умовах патріархального суспільства влада «старшого» мала елементи батьківства та поширювалася й на «позаробочі» аспекти, що поглиблювалося тісним співжиттям наймитів і господарів. Однак така тісна взаємодія не мусить сприйматися в пасторальних тонах, адже важливим

складником функціонування домодерного соціуму було фізичне насильство, завдяки якому також вибудовувалися і підтримувалися ієрархічні стосунки. Численні судові справи свідчать, що в таких стосунках часто переходили навіть допустиму тоді межу. Такі девіації мають і гендерне забарвлення: основними девіаціями стосовно хлопців були забійства, стосовно малолітніх наймичок – зґвалтування. Спільною, й вочевидь поширеною, проблемою для всіх були відмови віддати платню. З іншого боку, господарі теж потерпали від типово дитячих учинків, як то підпали, шкода майну, недогляди худоби, втечі з одягом тощо. Вказуючи на ці моменти необхідно зважати на те, що джерела ранньомодерної доби вперто підсовують історикам казуси, й малопромовисті про ідеальні стосунки.

Праця – один з найважливіших елементів соціалізації індивіда в суспільстві Гетьманщини. Характер господарювання та специфіка поглядів на дитину як інвестицію зумовлювали раннє включення в родинну економіку. Попри низьку «монетаризацію», робота дитини була важлива своїм результатом, вартість якого швидко зростала з віком і розширенням кола виконуваних обов'язків. Таке розширення може слугувати своєрідним маркером дорослішання, воно накладається на інші періодизації. Так, із переходом дитини у ранг «маленького дорослого» та «набуттям статі» виокремлюються перші трудові гендеровані опозиції на кшталт «нянька/підпасок». Далі вони знаходять вираження у знаряддях праці, характері виконуваних робіт, котрі простежуються навіть на рівні «остеобіографії» малолітніх мешканців Гетьманщини. Окрім того, такі відмінності бачимо й у площині праці за межами власної родини – хлопчики йшли навчатися ремеслу, дівчаткам більше було притаманне наймитування.

Поширеність цих явищ створює враження, що підлітки були найбільш вигідною робочою силою, адже вони часто працювали безкоштовно або ж за меншу платню, ніж дорослі наймити. Однак дитячу працю не варто розглядати лише у площині експлуатації чи дискримінації. Велика пропозиція дитячих

робочих рук, стабільні поповнення учнівської когорти та лав малолітніх наймитів (попри небезпеки й численні конфлікти) свідчать про взаємну вигоду від такої взаємодії. Цю вигоду переконливо пояснює концепт *life cycle service*, який тлумачить дитячу працю поза родиною як етап життя, під час якого індивід, окрім матеріальної вигоди, набуває знань, навичок, зв'язків, досвіду, може знайти прихисток у разі сирітства чи нерентабельності праці у власній родині. Так, у 1773 р. козак с. Блистовка Столинської сотні Чернігівського полку Михайло Куліш розповідав, що після смерті батька за малолітством не міг нести службу з козачих ґрунтів. А тому «принужден был с заработков и найму в разных обретах в партыкулярной службѣ». Потім він повернувся на батьківську землю, де «построился» і вже сім років знову несе козачу службу [86, арк. 2]. Окрім усього, найми можна аналізувати у площині пришвидшеного дорослішання. Скажімо, у контексті «відкладеного повноліття» найми могли таке повноліття наблизити тим, що людина заробляла гроші на весілля, а після нього ставала повноцінним членом соціуму.

Отже, наймитування було справою передусім молоді і для більшості мешканців Гетьманщини тимчасовим етапом життя. Як свідчать численні переміщення, обмани, побої, крадіжки, зґвалтування й убивства, цей етап не завжди минав нормально. Та, думається, якусь частину (можливо, й невелику) таких казусів спричинював конфлікт дорослого і дитячого, адже дитина в дорослому світі могла бути «іншим», інколи навіть «чужим».

РОЗДІЛ 9.

ДИТИНА ЯК «ІНШИЙ»

У 1744 р. гадяцький полковий суд розглядав справу про вбивство трьох осіб на одному з хуторів біля с. Розбишівка Гадяцького полку. З-поміж інших багатьох побутових злочинів того часу ця справа вирізнялася своїм підтекстом. Колишній вахмістр сербського гусарського полку Григорій Балахтар разом із сином Пилипом убили прийшлого на хутір Саву, його дружину і неповнолітнього сина Конона (їхні тіла знайшли в борозні у полі). Свідки стверджували, що Григорій погрожував родині вбивством, а одному з них навіть пропонував пару волів, якщо той зведе зі світу тих зайд. Чим же вони так не догодили Григорієві? Річ у тім, що Сава раніше був миргородським катом [135]. Ремесло чоловіка було причиною для іншування не тільки його самого, а і його родини [582, с. 137–143]. Дитина містра також несла на собі невидиме, але добре відчутне тавро, до того ж вона була немісцевою, а отже, не лише інакшою, а ще й чужою. Варто зазначити, що суспільство Гетьманщини мало нескінченний набір ідентифікацій «свій» – «інший» – «чужий». Та причини не тільки в мобільності. Адже почасти мешканці сусіднього села могли бути більш чужими, ніж ті, хто жив на іншому боці Дніпра, натомість останні були виразно іншими. Такі ідентифікації стосувалися не лише приходьків, а й традиційних для всієї середньовічної та ранньомодерної Європи соціальних груп: катів, жебраків, злочинців, школярів, представників інших етносів чи релігій, хворих тощо. Ці групи умовні, вони виокремлені за різними критеріями, однак їх поєднує наявність межі, котру між ними і собою проводила більшість, самоідентифікована під поняттями на кшталт «ми», «свої», «тутешні», «правильні», «віри гожі». У цьому розділі йтиметься про дітей, яких тимчасово, певний період життя чи постійно сприймали як «інших»: школярів, жебраків, байстрюків. В окреслене коло не вписуються сироти, але з огляду на особливості явища таких дітей теж не можна оминати увагою.

9.1. Ставлення до незаконнонароджених

Перше помітне компаративне соціально-історичне дослідження незаконного народження на європейському матеріалі здійснене у 1980 р. Один з його авторів та редакторів П. Ласлетт, характеризуючи означене явище, заявив, що соціальною проблемою воно було упродовж останніх двох століть, а моральною – з незапам'ятних часів. Британський історик як своєрідний вододіл між цими проблемними вимірами наводить Французьку революцію, разом з тим наголошуючи на багатоманітності поняття «незаконнонародженість» як правового, соціального, культурного конструкту [591].

П. Ласлетт не дарма апелював саме до прикладу Франції. Історія незаконнонароджених дітей найкраще мусить бути досліджена на прикладі цієї країни. І не тільки тому, що Ф. Ар'єс був французом, а ще й тому, що французьке суспільство лишило багатий матеріал для вивчення цього явища. По-перше, тамтешні джерела фіксують помітну частку позашлюбних дітей серед населення, а по-друге, мабуть, ніде на межі домодерної та модерної доби статус цих дітей не став темою таких широких дебатів у суспільстві й політиці. «Кінець незаконнонародженості» – так метафорично називається підсумковий розділ книжки М. Гербера «Байстрюки» – одного з найкращих на сьогодні досліджень. У ньому показано, як дискусії під час розроблення проектів Цивільного кодексу Конвенту та Директорії і Кодексу Наполеона висунули підкидьків і байстрюків на передній план правового й адміністративного дискурсів. І нехай остаточного зрівняння таких дітей у правах з іншими не відбулося, але активне обговорення і законодавчі зміни трансформували це явище в іншу площину – соціальну [617, р. 184–191].

Публічна та політична дискусія для Гербера означала початок кінця іншування незаконнонароджених дітей. Його книжка концептуально поділена на дві частини, де йдеться про «таврування» байстрюка та «зняття тавра». Це зняття відбувалося згори й могло спиратися на меркантильні міркування.

Ними керувався король Людовік XIV, котрий 22 липня 1697 р. прийняв декларацію про оподаткування байстрюків. Усі незаконнонароджені, як шляхетні, так і неблагородні, мали сплатити певні суми, за що з них знімали відповідне тавро і давали змогу користуватися правами дітей, народжених у законному шлюбі [617, р. 98–101, 193].

Попри подібні ініціативи, обмеження байстрюків у правах буде скасовано у Європі аж у XX ст., тож не дивно, що «старе» річпосполитське право, яке діяло в Гетьманщині, було спрямоване саме на таврування [514]. Так, «Саксонське зерцало» законність народження пильнувало упродовж кількох поколінь. Ті, хто не відповідав необхідним критеріям, зазнавали дискримінації в площині успадкування майна, представництва в суді тощо [341, с. 150–151]. Майнові обмеження накладав і Литовський статут. Також у ньому йдеться про істотно меншу цінність життя і здоров'я незаконнонароджених. Це помітно в багатьох пунктах, але найяскравіший приклад – артикул 32 чотирнадцятого розділу, який звільняв від відповідальності за вбивство байстрюка [273, с. 346].

Про те, що такі норми були актуальними для юридичних практик Гетьманщини, свідчить їхня наявність у спробі кодифікації тогочасного права – «Правах, по которым судится малороссийский народ» [251, с. 397–403]. Така тяглість зумовлена не тільки банальними прагненнями старшини користатися річпосполитською спадщиною. Як простежила Т. Гошко, норми «старого» права народжувалися із середньовічного християнського моралізаторства [341, с. 150–151]. Релігійне походження почасти може пояснити їхню сталість, яку істотно не змінило «нове» законодавство Російської імперії, що у XVIII ст. лише почало рухатися у бік «зняття» тавра. Йшлося про пом'якшене ставлення до самого факту дітонародження поза шлюбом, а також захист незаконнонародженого дитяти. Відправною точкою тут слугує указ царя Петра Олексійовича від 1712 р. про заснування шпиталів для хворих і байстрюків. Утім, на думку В. Маслійчука, на практиці цей і подальші укази виявилися радше декларацією намірів, аніж цілеспрямованою

політикою [444, с. 72]. Треба розуміти, що подібні урядові заходи були помітними в центрі імперії, так само там найкраще звучала просвітницька риторика. У цьому сенсі найважливішими є проекти Івана Бецького, котрі, однак, поставали як ініціативи «одинака» і мало впливали на стан речей у провінції [444, с. 76–78].

Попри безумовну значущість просвітницьких ініціатив хоча б як своєрідних прецедентів, важливішим є з'ясування ставлення до байстрюків саме суспільства Гетьманщини. Думається, що петербурзькі просвітники у цьому питанні не могли сильно вплинути на народну релігійну свідомість. Щодо релігійності, то, на перший погляд, християнство декларує тезу невідповідальності дітей за гріхи своїх батьків, наприклад: «Син не понесе кари за батькову провину, а батько не понесе за провину синову» (Єзекіїль 18:20). Утім Святе Письмо всупереч цій тезі не раз згадує незаконнонароджених у негативних конотаціях: «Неправоложний не ввійде на збори Господні, також десяте покоління його не ввійде на збори Господні» (Повторення Закону 23:3); «А він був син блудливої жінки [...] І повиростали сини тієї жінки [...] і сказали йому: Не будеш володіти в домі нашого батька, бо ти син іншої жінки!» (Книга Суддів 11:1,2).

Показово, що у вірші про немовлят від нечистого ложа Климентій Зіновіїв настійливо наголошує на невинності дітей у материнському гріхові. Тут проглядається бажання скоригувати наявну традицію та захистити дитя від можливих кпинів і прискіпувань [217, с. 101]. Напевно, свої повчання Зіновіїв адресував мирянам, схильним негативно сприймати незаконнонародженість. Свідченням негачії може слугувати побутування відповідної лайки – «скурвий син», тобто народжений розпусною жінкою. Ю. Волошин зафіксував застосування такої образи в козацько-старшинському середовищі Гетьманщини як підставу для судових позовів про захист честі наприкінці XVIII ст. [326, с. 223]. Джерела підтверджують сталість цієї «традиції» в козацькому соціумі мінімум упродовж XVII–XVIII ст. Так, у квітні 1651 р. бурмістр Сава Іванович судився з ніжинським обивателем

Василем Романовським за те, що той прилюдно обзивав його «недоброго лежа сином» [50, арк. 1]. У 1710 р. дружина батуринського цилюрика, не бажаючи виконувати припис генерального судді про виплату грошей своїй наймиці, сироті Прісьці Денисівні, казала, що той лист від «нѣякихсь бенкартовъ виданъ» [203, с. 43].

Ображені могли покликатися на норму Литовського статуту (артикул 28 третього розділу) про названня людини сином «неучливої матки», розлогість і детальність якої свідчить про пильну увагу законодавця до проблеми [274, с. 97–98]. Те, що таку образу сприймали як найнепрстойнішу і століттям-двома раніше в середовищі української шляхти [583, с. 137–143], спадкоємцями котрої вважали себе козаки, також вказує на тяглість традиції. Така тяглість робила її стійкою до просвітницьких втручань й унеможлиблювала швидку трансформацію.

Було б помилково зображувати ставлення до незаконнонародженого дитяти як суцільне таврування. На думку В. Маслійчука, народжена покриткою дитина могла потрапляти до категорії сиріт, і нею іноді прагнули опікуватися заможні люди. Пригадаймо випадок, коли у серпні 1765 р. в Яреськах хрестили «от беззаконной родительки Ксении Ивановны» сина Євтуха. Його хрещеним батьком був син місцевого сотника Прокіп, який єдиний раз за кілька років став кумом, і це припало саме на хрещення незаконнонародженого [27, арк. 11 зв.]. Імовірно, ми маємо справу з прикладом легітимації дитини, і встановлення зв'язку з родиною сотника було дуже важливим для її подальшої соціалізації. Важко сказати, як часто спрацьовували аналогічні механізми. Наприклад, у тих самих Яреськах наступне хрещення блудно прижитого дитяти відбудеться через півтора року, і хреститиме хлопчика місцевий мешканець, у якому ми не можемо ідентифікувати представника старшини [27, арк. 13 зв.]. Не говорять про чітке таврування байстрюків і їхні імена, які в обох «яреськівських» історіях – Євтух і Максим – не належали до малопоширених [327, с. 176]. Для прикладу, І. Єзерська на матеріалах Львова XVII ст. не виявила жодного випадку, щоб

позашлюбній дитині дали рідкісне ім'я [372, с. 211]. На матеріалах Гетьманщини це питання ще не досліджене, зокрема й через «мовчання» метрик.

Частота хрещень незаконнонароджених у метричних книгах не відповідає тезі Климентія Зіновієва про поширеність таких випадків. Зауважу, що метрики тут узагалі суперечать риторичі актових джерел, моралізаторствам, приписам тощо. Наприклад, у донесенні намісника Глухівської протопопії та розпорядженні глухівському отаману Федору Омеляновичу від 1726 р. містилася інформація про велику кількість блудниць у Глухові. Мовляв, вони масово народжують байстрюків, залишають підкидьків, гублять немовлят [63, арк. 2–4 зв]. Це стосувалося не тільки простолюду. У чолобитній до гетьмана Івана Скоропадського (1714) полтавці звинувачували доньку полкового судді Петра Кованьки у прижитті аж чотирьох незаконних дітей: «дочка его нецнота, жиючи з двоюроднымъ своимъ братомъ Дорошомъ Емченкомъ, прижили собѣ трое дѣтей, з которых едно, еще дѣвкою, забили и въ погребѣ заховали; потомъ другое живое тожъ въ погребѣ, вже замужъ когда выдана была бременна, въ килко недѣль зродивши, под монастирь подвезли, и тамъ покиненное, было найдено [...]; а потомъ третое такъ-же, будучи вже замужемъ и живучи вшетечно, мимо мужа своего, зъ тимъ же братомъ, прижили и, имѣючи нѣякуюсь злость между собою, и тое зтратила вже [...] а теперъ четвертое, вже мужеска полу, рождено» [179, с. 93].

Цей донос, разом зі своїм політичним підтекстом, створює апокаліптичну картину народження бенкартів навіть у старшинських родин. У метричних же книгах записи про байстрюків рідкісні, що підтверджують і підрахунки Н. Пилипенко, яка, проаналізувавши метрику однієї з церков Переяславсько-Бориспільської єпархії за 1761–1791 рр., визначила частку таких хрещень на рівні 0,24 % [480, с. 69–82]. Це значення набагато нижче, ніж загальноєвропейські показники, котрі для середини XVIII ст. становили 2–3 % . Вочевидь, чисельність істотно залежала від толерування суспільством

незаконного народження, адже вже через століття у країнах Північної Європи таких дітей буде 7–11 %, в Англії та Франції – близько 7 %, в Ірландії – понад 14 % [609, р. 85].

Порівняно малий відсоток байстрюків у Гетьманщині не можна пояснити тільки більшою цнотливістю населення. По-перше, не всіх зачатих у блуді маркували у метриках незаконнонародженими. Священики, з огляду на ставлення церкви до незаконного шлюбу, теоретично мусили б бути ретельними в обліку, але на практиці так відбувалося не завжди. У січні 1761 р. мешканка містечка Лохвиця Лубенського полку Євдокія народила дівчинку, яку благополучно охрестив священник місцевої церкви Степан Семеновський. Через три тижні священник дізнався, що чоловік породіллі Йосип Пашенко майже сім років тому пішов з дому і не повертався, тож дитина була незаконною. Відтак ієрей звернувся в духовне правління з проханням розглянути колізію і дати вказівку, як учинити [156]. Ця справа, з одного боку, засвідчує імовірність незнання священником усіх деталей про народження дітей своїх прихожан (принаймні декларування такого незнання), а з іншого – те, що все приховане могло стати явним.

На більш глобальному рівні може йтися про необліковування померлих до хрещення та мертвонароджених байстрюят. У Трипільській протопопії розглядали справу якогось Василя, котрий прийняв із рук баби живе незаконнонароджене маля (напевне, Василь був його батьком), а згодом закопав його на пасіці, не дочекавшись священника. У протопопії так і не розібралися, «умертвил ли он, Василий, его или оно само умерло», а тому за померлого без хрещення байстрюка чоловікові присудили покуту: три роки без причастя, щодня по 200 поклонів і поститися в понеділок, середу, п'ятницю [160, арк. 1].

Якусь частину байстрюків могли не маркувати як незаконнонароджених. Наприклад, на опосередковані згадки про це натрапляємо в Генеральному описі. Так, у підсусідках у стародубського козака Івана Котика мешкала «нищяя дѣвка Прасковья» 25-ти років із восьмирічним

сином Дмитром [111, арк. 399 зв.]. Хлопця не марковано байстрам, хоча його матір названо дівкою. Привертає увагу, що Параска народила сина в юному віці й була жебрачкою, тобто належала до групи ризику, представниці якої більше наражалися на зґвалтування, підмови до перелюбу тощо. Можливо, дівці довелося жебрати унаслідок іншування через народжену в блуді дитину.

Окремим питанням, котре належить дослідити у майбутньому, є ставлення до дітей, народжених у шлюбі, але блудно зачатих. У документації бачимо випадки одруження вагітної дівчини і звабника за вироком суду або ж народження дитини одразу після шлюбу. Вочевидь, громада це добре «тримала на контролі». Так, восени 1697 р. в Пирятині Лубенського полку розглядали три справи про блудне співжиття. Підставою для двох із них стало те, що дітки народилися, відповідно, на п'ятий і шостий дні після весілля. Третє весілля, призначене на неділю, зірвалося, бо дитина народилася в суботу (напередодні), а жених утік [210, с. 457–458].

Така увага, навіть в разі одружень, спричиняла значний суспільний тиск і боязнь громадського осуду, котрі спонукали вагітних від «нечистого ложа» позбавлятися плоду або ж до дітовбивств. Величезна кількість таких злочинів, що потрапили до суду, мала знижувати відсоток байстриків, котрі дожили до хрещення. Разом з тим є підстави припускати про наявність підводної частини айсберга, адже якась частка дітозгуб залишалася непоміченою. Якщо зайшла мова про дітовбивства, то необхідно зауважити, що саме у зв'язку з ними ставало відомо про появу дітей, зачатих у блуді. Якщо ж дитину зводити зі світу не збиралися, то баби не розголошували інформацію про незаконність народження. Принаймні О. Романова мовчання повитух називає неодмінною рисою всіх справ, що стосуються народження позашлюбних дітей [502, с. 466].

Незаконними також вважали дітей, народжених унаслідок шлюбів з двоєженцями (двоємужницями). Однак про це зазвичай дізнавалися вже після їхнього народження, тому у метриках такі діти не мали відповідного тавра. При цьому їхні майнові права могли обмежуватися. Одну з таких справ 1763 р.

про визнання права на спадок було вирішено тільки на рівні обер-прокурора Синоду та імператриці Катерини II [261, с. 331].

Інше питання – як таких дітей сприймало суспільство? Можливо, те, що якийсь час (до розкриття проступку одного з їхніх батьків) вони були такими, як усі, сприяло їхній легітимації. Так само суспільство толерувало спільне безшлюбне проживання чоловіка і жінки, якщо воно не зачіпало інтереси членів громади або ж не мало на меті порушувати закон. Власне, йдеться про конкубінат, котрий загалом був частково прийнятним для ранньомодерної Європи [664, р. 15–17]. На матеріалах Гетьманщини теж віднаходять непоодинокі приклади таких толерувань [502, с. 465–466]. Вони були можливими, доки не заторкували чийхось інтересів. Тільки-но полтавка Галка Петрашкова «приобрѣла дѣтище» поза шлюбом (хоча мала живого чоловіка), місцевий протопоп одразу сповістив про це полковника [249, с. 241–242]. Було б занадто великим спрощенням розглядати повідомлення про незаконні співмешкання чи блудні зачаття лише як боротьбу з явищем. Священики, війти, отамани мусили доповідати «нагору» про девіації на підвладній їм території, щоб уникнути відповідальності за невиконання покладених на них обов'язків. Лист від 1754 р., адресований Парасці Сулимі, імовірно, від одного з її економів, містив відомості про те, що в її дворі у с. Мицалівка другий рік живуть без шлюбу швець і якась сумнівна молодиця. Автор просить сказати, що робити з парою, але при цьому всіляко нахваляє шевця, який і шлюб узаконити хоче, і до роботи дуже вдатний: може пошити будь-які черевики та чоботи, навіть «німецькі». Сам контекст листа не обвинувальний, шевця зображено зразковим, як це і мусить бути в патріархальному суспільстві – підозри виникають тільки щодо молодиці, з якою він жив [252, с. 124–125].

Дослідниця М. Корзо висловлює обережне припущення, що в умовах видозміни форм соціальних зв'язків у Європі раннього Нового часу суворі покарання за сексуальні злочини сприяли укріпленню родини. У певному сенсі поліпшувалося становище тієї категорії жінок, в котрих була позашлюбна дитина. Якщо звабник не хотів одружуватися, жінка одержувала матеріальну

компенсацію грошима чи в натуральному еквіваленті. М. Корзо навіть віднайшла приклади, коли «аліменти» від коханців отримували жінки, які мали законних чоловіків [403, с. 183].

У більшості зафіксованих випадків блудно прижите немовля залишалося в родині матері або ж її родичів. Батько зазвичай не підтримував дитину матеріально. На думку В. Маслійчука, у колективній свідомості суспільства Гетьманщини дитя належало матері, а тому проживало саме з нею [444, с. 15]. Необхідно звернути увагу також на проблемність установа бачківства. Простежуються одиничні випадки, коли суд змушував батька робити якусь виплату. Не забуваймо: йдеться про тотально патріархальне суспільство, в якому було добре видно контраст між ставленням до статевого життя хлопців та дівчат. Останні не мали права займатися сексом до шлюбу, в той час як у чоловічому середовищі побутувала думка, що це своєрідне досягнення і подвиг [664, р. 25].

Зауважимо, що сприймання незаконнонароджених не було універсалиєю. Багато що залежало від статі дитини, матеріального становища, соціального статусу батьків (одного з них), того, чи відомий батько, жив він поряд з родиною чи деінде. За дослідженням К. Остервін, батьками понад 80 % байстрюків в одному з англійських міст у 1740–1812 рр. виявилися слуги, садівники, човнярі та моряки – схильні до переміщень чоловіки, котрі до того ж не мали надмірного авторитету [646, р. 51–53]. М. Гербер вирахував, що серед платників податку для легітимації незаконнонароджених 2/3 становили чоловіки й 1/3 – жінки, а також те, що 49 % з них були ремісники і торгівці, а 9 % – селяни [617, р. 98–101, 193]. Однак це відображає статево та соціальну структуру саме платників, котрі потребували легалізації, а не всієї когорти байстрюків. Важливішим видається висновок Гербера, що значну частину таких незаконнонароджених легітимізовано саме у восьмирічному віці. Дослідник пов'язав це з освітніми стратегіями [617, р. 113].

Про щось аналогічне на матеріалах Гетьманщини говорити не доводиться. Залишається констатувати, що істотних змін у ставленні

суспільства та держави до незаконнонароджених дітей у XVIII ст. не відбувається. Поодинокі просвітницькі ініціативи не переважили дискримінації байстрюків. Це стосується навіть законодавчих практик, котрі в такій сфері зазвичай попереду звичаїв. Послуговуючись термінологією Гербера, можна сказати, що соціум більше перебував на етапі таврування. Разом з тим змальовувати явище у чорно-білій гамі дихотомії «таврування/легітимація» не досить коректно (попри те, що у джерелах подибуємо приклади як одного, так і іншого). Усе ж доречнішим видається поняття «іншування», котре мало різні відтінки і прояви й охоплює два попередні. Байстрюк був «іншим», однак, попри негатив, мав шанси стати «своїм», як про це написав поет і священник початку XVIII ст.: «А буваю(т) же часомъ из(ъ) банка(р)товъ люде: если вроди(т)са щасливъ и побожны(мъ) буде» [217, с. 101]. Ще один важливий момент, який слід зазначити у підсумку – надзвичайно низьке число байстрюків у метричних книгах Гетьманщини, котре на порядок нижче ніж у Європі, і суперечить риторичі гетьманських універсалів та інших подібних актів. Вочевидь, незаконнонароджені діти часто ставали жертвами дітовбивств (найпоширенішого жіночого злочину в Гетьманщині), що є свідченням таврування байстрюків. З іншого боку факт незаконного народження не завжди міг вказуватися у метриці, що є проявом їхньої легітимації.

9.2. Школярі в Гетьманщині

У колі фахових дослідників історії Гетьманщини школярі не асоціюються з особами, які здобувають освіту в сучасному її розумінні, а школа не уявляється як приміщення для навчання, хоч би як того хотілося «історикам» від педагогіки [440; 520]. Навіть серйозні дослідження XIX ст. описують абсолютно відмінне явище, адже давнішу традицію перервав указ 1771 р., що скасував «школярство» у звичному для Гетьманщини сенсі [499, с. 78]. Стосовно ж школи, то ще Ю. Крижановський схарактеризував її як хату,

де жила родина дядька, а також «школьники», які перебували при церкві, вивчали церковну грамоту і сподівалися посісти якесь місце у складі церковного причету [414, с. 398–399]. Генеральний опис містить доволі лаконічну інформацію про такі приміщення. Наприклад, те, що було при ніжинській церкві Петра і Павла, визначено як «школу деревянную с сенями и чуланом» [111, арк. 203 зв.–204]. Напевно, йдеться про звичайну трикамерну будівлю з однією жилою кімнатою. Джерело не фіксує їх наявності при кожній церкві. Так, воно повідомляє лише про одну школу в Полтаві [326, с. 110–112], але про шість – у Стародубі [111]. Школярів згадано не в кожній із них. Скажімо, у двох ніжинських школах їх не знаходимо: в одній з них мешкали дячок і п'ять псаломщиків, а в іншій – чотири причетники [94, арк. 42 зв.–43, 105 зв.]. У двох школах Переяслава теж жили тільки церковнослужителі [115, арк. 90 зв.–91, 157 зв.–158], один «школьник» записаний у школі при церкві Успіння. Вік школяра джерело не зазначає, однак є вказівка, що той проживає при церкві 20 років, тобто чоловікові точно було більш як 20 років [115, арк. 10 зв.–11.]. У кожній із шести шкіл Стародуба, крім церковнослужителів, жили школярі – 14 хлопців віком від 8 до 17 років. Половина з них мали 14–17 років, зокрема 14-річних налічувалося троє. Більшість школярів мешкали при школі вже згаданої церкви Петра і Павла [111].

Відсутність школярів в описі одного населеного пункту і наявність в іншому – підтвердження невизначеності й неусталеності цієї категорії, котру по-різному (не)використовували укладачі перепису в різних полках. Проблема поширюється й на інші джерела, а також ускладнюється багатоманіттям дефініцій: «школьник», «школяр», «выросток школьный», «хлопец школьный». Непевним і розмитим видається й коло занять, з яким пов'язують осіб, позначених названими маркерами. Найперше це вивчення «руської» або ж церковної грамоти, навчання такої грамоти інших, допомога під час богослужінь. Конкретні випадки істотно розширюють коло аж до виконання різних, доволі специфічних забаганок священика. Так, у 1742 р. священик Іосиф Данилов з містечка Срібне Прилуцького полку, щоб сховати від

прихожан вагітну від нього наймичку Пріську, вислав її з двору разом зі шпитальним дідом Петром. Потім парох подумав, що піших діда з дівчиною можуть наздогнати «возомъ, придавъ ей хлопца школьного Гаврилца» [203, с. 300–301].

Окреслений стан речей сьогодні спричинює дискусію довкола бачення розглядуваної мікрогрупи. Так, на думку відомого історика освіти в Гетьманщині М. Яременка, маркер «школьник» застосовували до «тих юнаків/чоловіків, які жили по школах, а отже – були сиротами чи не місцевими, ба більше – не обов’язково задля навчання чи з метою поповнити місцевий клір» [583, с. 326]. Цій тезі опонує дослідниця церковного життя О. Романова, котра, здійснивши ґрунтовне й розлоге дослідження, стверджує, що це певна категорія церковнослужителів, і «тим більше, це не бездомні малолітні сироти, які у пошуках шматка хліба йшли на службу до дячка». Означену мікрогрупу вона конкретизує як псаломщиків [499, с. 81, 83].

Обидва артикульовані вище підходи ретельно аргументовані та спираються на значну документальну (але при цьому різну) базу. Усе ж «наші» джерела спонукають більше солідаризуватися з М. Яременком, із тим застереженням, що школярі могли бути як мігрантами, так і місцевими. Також вони не обов’язково мусили бути сиротами. Наприклад, в одній зі стародубських шкіл при церкві Сходження Святого Духа мешкали 14-річний Іван – син стародубського міщанина і 15-річний Тимофій – син паламаря одного з полкових сіл [111, арк. 442 зв.–443]. Така сама різниця в місцях народження, становій належності поміж інших школярів змушує думати про відмінні життєві стратегії та ситуації і причини потрапляння до шкіл (у цьому ми пересвідчимося пізніше). Незважаючи на таку диференціацію, учасників мікрогрупи об’єднував маркер «нищие» і те, що вони жили з милостині. Ця вказівка в Генеральному описі чітко розділяла засоби до існування мешканців шкіл: «оныѣ дячок, пономарь и поддячий пропитаниѣ имѣют з доходов церковных, а нищие з милостини доброхотных дателѣй» [111, арк. 204]. Подібні відомості дають змогу зробити висновок, що когорта школярів у

баченні населення, попри зв'язок із церковним причетом, усе-таки була відокремлена від нього. Це підтверджує той факт, що отримання пожертв церковники сприймали як нормальне явище, а жебракування школярів – як щось негативне. Воно було одним із чинників, котрі формували в суспільстві сприймання цієї спільноти як маргінальної. Понад те, перебування у школі в дитинстві могло стати підставою для кпинів уже в дорослому віці. Чудовою ілюстрацією цього є рядки листа «від полтавців» до Петрика Іваненка від 1692 р.: ««кто тебе одного щенюка поставилъ начальника и опекуна надъ нами, же убиваешся и пѣклуешся о наше житте? А ты и самъ нищимъ, бѣднимъ и худороднимъ будучи, ничего и собѣ доброго справити не можешь. Всѣ мы знаемъ, же батко твой жебрак есть, въ городѣ нашему Полтавѣ въ шпиталѣ мешкалъ; а ты, въ школѣ межи нищими валяючися и по подѣ окнами нашими ходячи, окрушками викормился» [231, с. 144].

Попри свій політичний підтекст, лист не суперечить загальним принципам опису школярського життя як бідного та голодного. Так, про це з гумором від імені перших осіб ідеться одній з інтермедій XVIII ст.: «Доволствуем же зело, что и хлеба ни куса, все, ходячи по школе, справляем труса» [344, с. 134]. Бідність змушувала школярів не тільки жебрати, а й красти, іноді – навіть у «своїх». 13-річний Пантелеймон Нечипоренко – школяр Преображенської церкви містечка Носівка у 1785 р. цупив гроші зі своєї церкви, щоб зібрати собі на чоботи [571, с. 136]. Показово, що у спеціальному вірші «О школярахъ, дрова крадущыхъ, и о школѣ» Климентій Зіновійв пише не так про саму школу, як про те, що її мешканцям доводилося красти дрова, бо вони не мають змоги дістати їх інакше. Прикметно, що в цьому священик не вбачає нічого поганого, виправдовуючи необхідністю та козацьким звичаєм [217, с. 192].

Зауважимо, що такі реляції не мусять створювати створити хибне враження, що школи перебували на повному самозабезпеченні. На рівні церковної бухгалтерії знаходимо згадки про видатки принаймні на утримання приміщень: підмазування глиною та побілку, полагодження вікон, напругу

сокири, ремонт столу тощо [13, арк. 1]. Вочевидь, ці видатки були мінімальними, бо Зіновійв виправдовує крадіжки необхідністю. Також він пише про школу, як прихисток для мандрівного елементу: «Бо мовя(т) школа всяки(м) странны(мъ) до(м) ε(ст) волны(и)...» [217, с. 191]. Але всупереч запевненням вірша не всі мешканці школи були «святими», навіть з тих, що знали грамоту і були «зацного» походження. Справа про крадіжку речей, що її розглядала Воронізька сотенна канцелярія Ніжинського полку у 1717 р., зафіксувала розповідь про долю «студента» Олександра Ластовського.

Олександр розповів, що свого батька (шляхтича з Правобережжя) залишив близько десяти років тому, з іншими шістьма студентами забивши у «Польше жида». Боячись покарання, вони пішли до шведського війська, причому сам Олександр до генерала «Левенгофа пристав за хлопця», далі потрапив у полон, був відправлений у Москву, звідки Феофан Прокопович відпросив його, відвіз до Києва, де «залѣцилъ до школѣ тамошныхъ. Въ которыхъ черезъ три лѣта учивъшися, ходивъ на вакацій по разныхъ городахъ...». А 1717 р., прийшовши на вакацію до Вороніжа, жив «въ школѣ Троесвяцкой перше три недѣли». Там Ластовський поскаржився «виростку школьному» Івану, що не має сорочки, і запитав, де б її взяти. Іван відповів, що нічого журитися, бо, мовляв, у саду сотника Холодовича вкрав чимало полотна. Олександр спочатку порадою Івана не скористався, а пішов в інші міста просити милостиню і цим «бавился недель ис пять». Потім Ластовський знову повернувся до школи, а вночі поліз у двір Холодовича, де обікрав його гостю Александриху. З награбованим хлопець прийшов до школи, там сів рахувати гроші, причому прямо при дякові. Коли той запитав про походження цінностей, Ластовський відповів, що зібрав на вакаціях [203, с. 90–94].

Біографія Ластовського доволі показова. Вона свідчить, що когорта школярів під своєю умовною назвою могла об'єднувати різних осіб – як тих, хто прислужував при церкві, так і мандрівний елемент. Зовнішній спостерігач уявляв цю групу однаково схильною до гультьяйства, крадіжок, аморальної поведінки. У листі з Малоросійської колегії (1778 р.), який забороняв

приймати до шкіл осіб без паспортів, це рішення аргументовано тим, що «нерѣдко сискиваются в воровствах и других злодѣяниях бродяги, изискавшие для себя пристанище при церквях, по школам в городах и селах» [74, арк. 1]. До висловлювань такої тональності спонукали і конкретні вчинки. Наприклад, в одному з випадків школярі роменської Вознесенської церкви Савка й Василь «гвалтовно набігли» на двір отамана Нестеровича з полінами та рогатками і проламали голову дівці Агафії. Відомі інші подібні приклади [62]. Негативне бачення цієї спільноти простежується як на рівні державної риторики [456, с. 304], так і у сприйманні простолюду. Його висловлювали й місцеві священики. Ієрей Кирило Мечиславський, котрий у 1766 р. згвалтував свою наймичку, радив їй пояснювати вагітність тим, що «з москалями или з школярами плотской грѣх имела и от того забременѣла» [14, арк. 1–1 зв.].

Схоже, парох прагнув перекласти підозру на найбільш аморальні в очах тогочасного суспільства мікрогрупи, та ще й схильні до мобільності, що ускладнювало б перевірку слів дівчини. На жаль, такі звичайні школярі не залишили нам своїх спогадів. Тож «тональність» у цьому сенсі задає відома автобіографія священика Іллі Турчиновського. Він був сином березанського сотника, тобто походив із заможної родини. При березанській церкві опанував граматику, а у 15-річному віці, «оставля отца и матку», пішов «по школамъ волочитись», де вивчився співу. Ілля мандрував без грошей і постійних занять, за нетривалий час став дворовим писарем, навчав дітей грамоті, був помічником ігумена монастиря, півчим, регентом. У 23 роки повернувся додому, одружився і був висвячений на священика [173, с. 552–557].

Приклад Турчиновського ілюструє життя тих школярів, котрі навчалися церковній грамоті й поповнювали коло церковнослужителів. У майбутньому вони могли стати псаломниками, паламарями, дяками. Про таку функцію шкіл і відповідні стратегії школярів згадують дослідники, які вказують, що серед традиційних учнів дяківської науки були сироти, каліки й переростки, які одночасно співали на крилосі [327, с. 441]. Вони планували сподобатися місцевій громаді і увійти до складу причету. Саме так відбулося з Іллею

Турчиновським. При цьому його, вочевидь, спонукав до «шкільництва» батько, який повернувся додому після тривалої відсутності і відлупцював Іллю за погане ведення господарства [173, с. 552–557]. Тобто до шкіл потрапляли не лише злидні, а й хлопці із заможних родин, які не мали здібностей і бажання продовжувати родинну справу. У цьому сенсі природа жебракування школярів істотно відрізнялася від жебрацтва, скажімо, мешканців шпиталів.

Завершуючи розповідь про Турчиновського, усе ж зазначимо: на нашу думку, саме та обставина, що він був сином сотника, забезпечила йому парафію, а не перебування у школі. Походження справді могло виконувати роль соціального ліфта. Принаймні так сталося у житті Івана Тарасевича, котрий за всяку ціну намагався посісти священство й у 1771 р. писав слізні листи Переяславському єпископові Іову Базилевичу. З них ми дізнаємося, що батько Тарасевича народився десь у Ніжинському полку і малолітнім сиротою прийшов до однієї зі шкіл Переяслава, де вивчився грамоті й став дячком. Далі доля закинула його до с. В'юнище Трахтемирівської сотні. Там він одружився й помер, залишивши дружину та чотирирічного сина Івана, котрий, «в весьма малых лѣтах оставшись и при матки воскормившись, там же в селе, живя при школѣ, руской грамоты совершенно обучился» [170, арк. 1]. Вочевидь, Іванові неабияк пощастило, він зміг отримати протекцію єпископа Гервасія і продовжити навчання у Переяславській семінарії, у якій здобував освіту з 1758 по 1766 рр., закінчивши клас риторики. Схоже, для того, щоб обійняти бажану посаду, Тарасевич усе ж був занадто худорідним. Одержавши атестат, він просив єпископа «о принятии в экономическую контору для услужения и приобучения к писменным дѣлам», однак його направили прикажчиком у Борщівський кафедральний монастир. Там прослужив три роки й у 1770 р. таки перевівся писарем в економічну контору [170, арк. 1–21]. Наступного року Тарасевич почав прохати «нового» єпископа Базилевича про священство та надання парафії Борисоглібської церкви Переяслава, нібито прихожани і «вдовствующая попадья» просто мріють бачити його своїм парохом. Йому відмовили і порадили шукати інше вакантне місце. Мабуть, Тарасевича

принаджувала саме переяславська церква, бо він усіляко уникав пошуків альтернативи, апелюючи до слабкого здоров'я та відсутності грошей на підводу (щоб їздити по єпархії). Зрештою, після тривалих листувань і прохань він посів один із приходів Золотоніської протопопії.

Біографію Івана Тарасевича теж не можна вважати звичайною. Для безрідного хлопця перетворення на священика й отримання своєї парафії було справжнім чудом. Це чудо таки відбулося, зокрема і завдяки особистому везінню, настирності, нахабству й таланту писати барокові прохання. Вочевидь, важливою ланкою та першим соціальним ліфтом такого підйому була саме школа, утім звертаємо увагу на повільність руху догори. Знадобилося два покоління для того, щоб спочатку батько із сироти-школяра перетворився на дячка, а потім – щоб інший сирота-школяр (але вже син дячка) став спудеєм, писарем, а згодом і священиком. Наведений приклад засвідчує, наскільки неоднозначним явищем була школа в Гетьманщині і наскільки особливою є група тих, кого називали школярами. Порівняна грамотність цієї групи поєднувалася з маргіналізованістю. Її учасниками були як безрідні сироти, так і діти забезпечених людей. Їхнє перебування у школі визначали різні стратегії та мотивації, однак вони були більше пов'язані із необхідністю прихистку, жебракуванням, сподіванням на церковні посади, а не потягом до знань. Якись із таких прагнень дійсно могли ввести колишнього школяра в коло церковнослужителів, інші – до когорти завсідників полкових острогів.

9.3. Діти-жебраки і діти жебраків

Попри те, що в Генеральному описі малолітніх жебраків марковано так само, як і школярів, цих дітей потрібно вирізняти, адже їхнє жебракування мало абсолютно інший характер. Треба також пам'ятати, що епізодично їжу чи гроші просили представники різних соціальних груп, наприклад, малолітні наймити, учні, однак це ще не наражало їх на маргіналізацію. Так само і прохання милостині кимось із батьків достеменно не означало, що родину

загалом і дитину зокрема вважатимуть жебраком. Скажімо, шістдесятилітньому мешканцеві Стародуба Григорію Климову прохання милостині давало змогу винаймати окрему хату для своєї родини – дружини і двох дітей, меншенькому з яких, Вакулі, виповнилося лише два місяці (і це попри те, що Григорій записаний як «дряхлий») [111, арк. 512 зв.]. Якщо прибутки Климова були достатніми для щорічної сплати рубля за окрему хату, то, вочевидь, його родина не надто бідувала. При цьому Григорій не означений як жебрак, указано тільки спосіб його заробітку. Разом з тим у Стародубі зустрічаємо чітко марковану «нищую» дівку Параску, котра з восьмирічним сином Дмитром жила у козака Івана Котика поміж його підсусідків [111, арк. 399 зв.]. Джерела показують: ми не можемо з певністю сказати, що тогочасне суспільство маргіналізувало всіх тих, хто просив милостиню, а тим паче – їхніх дітей і рідних. Для цього більш підхожим вважають шпитальне жебрацтво, яке найточніше відповідало класичним уявленням про маргіналів.

На сьогодні шпитальне жебрацтво Гетьманщини досліджене переважно у контексті просвітницьких ініціатив та державної політики, натомість «внутрішня» історія цієї мікрогрупи населення вивчена мало. Прикладом комплексного підходу є монографія Н. Козлової про мешканців московських богаділень і жебраків Москви XVIII ст. У книзі проблему розглянуто доволі широко – від аналізу відповідного імперського законодавства до з'ясування родинних стосунків між «нищими» [401]. Не претендуючи на таку повноту викладу, розглянемо кілька аспектів функціонування жебрацького мікросоціуму, важливих саме з погляду історії дитинства.

Шпиталь загалом мусив бути звичним явищем для населення Гетьманщини. Згідно зі статистичними даними з хрестоматійної статті О. Лазаревського у семи полках станом на 1740-ві рр. налічувалося мінімум 589 шпиталів [419]. Це були такі самі будівлі, як і школи, здебільшого «ветхие». Побутує думка, яку артикулював ще П. Єфименко, що у цих шпиталях мешкали в основному сліпі, «нищие и увечные старики» [371].

Однак історична демографія її істотно коригує. За нашими обчисленнями, шпитальний мікросоціум міського населення Гетьманщини лише на 1/3 складався з осіб віком 60 років і старших. Основну його масу становили молоді люди, і, що найважливіше для цього дослідження, 11 % – діти віком до 14 років. Ким вони були і як потрапили до шпиталів?

Дослідник І. Прижов змалював доволі апокаліптичну картину, описавши цілу індустрію «виробництва» дітей-жебраків, зумовлену попитом на них. Дорослі крали дітей, збирали сиріт, наймали, брали в оренду [490, с. 56–57]. Дещо іншу механіку бачимо у відомому універсалі Кирила Розумовського від 15 вересня 1763 р.: «малолѣтніе же, оставшись сиротами и не імея над собою нѣкакова призмотру и попеченія, пристають в шпиталѣ или богодѣлнѣ, и, обращаясь з другими нищими, зараженными разными прилипчивыми болѣзнями, повреждают и себе тѣм же с одного своего невидѣнія и не отвращенія их ніким от такой своевольной гнѣлѣ» [216, с. 161].

За логікою гетьманського універсалу, діти-жебраки були сиротами, котрі не мали нагляду, а тому пристали до шпиталю, там заразилися тяжкими хворобами (насамперед сифілісом) і так стали постійними мешканцями шпиталів. Про хвороби згадаємо трохи нижче, а тут зауважимо, що рядки потребують критичного сприйняття, адже, по-перше, йдеться про просвітницьку риторичку, а по-друге – про вигоду самого гетьмана, оскільки, щоб діти не заражались хворобами, їх пропонували відсилати не до шпиталів, а на суконну фабрику Розумовського в містечко Нові Млини, де вони були б зайняті прядінням шерсті та вивченням грамоти. Цитований універсал є дітищем часу, коли, за тезою Н. Козлової, змінювався підхід до опіки над тими, хто її потребував. У 1760-х рр. держава активно намагалася упорядкувати та «одержавнити» надання допомоги бідним, проте ініціативи «згори» суперечили традиційним формам милосердя. Тут так само важливими залишалися міжособистісні взаємини та приватне, навіть у такому великому імперському місті, як Москва [401, с. 324].

Універсал Розумовського теж можна розглядати і як своєрідну приватну ініціативу. Адже він стосувався тільки Чернігівського полку, в якому розташовувалася мануфактура гетьмана, і не вимагав посилати дітей з інших полків на подібні фабрики, хоча це вписувалося в тогочасну урядову імперську політику [261, с. 293–294]. До того ж поза риторикою документа залишилися діти, народжені у шпиталі. Такі справді були, тим паче, що шпитальний мікросоціум на 2/3 складався з жінок, половина з яких мали дітородний вік. Важливо, що народження дитини у представників мікрогрупи не мусило бути конче девіацією, адже, за даними Генерального опису, четверта частина шпитальних жебраків, старших за 25 років, перебувала у шлюбі і ще стільки ж становили вдови або вдівці. Позаяк про сімейний стан решти джерело замовчує, відсоток пошлюблених міг бути значно вищим, а наявність у них дітей видається логічною [534, с. 230–240].

За нашими підрахунками, загалом 21 % мешканців міських шпиталів Гетьманщини жив у повній родині (мати й батько). Окрім них, у шпиталях зафіксовано випадки проживання дітей з кимось одним із батьків. В основному це була мати з дитиною. Такі пари переважали повні родини з дітьми учетверо. Показовим прикладом останніх є сім'я старців, що мешкала в богадільні стародубської церкви Преображення Господнього. Тридцятирічний Прокіп Єлістратов значиться сліпим, його 29-річну дружину записано як здорову. Здоровими були й два їхні сини семи і двох років. Виходить, хлопці жили у шпиталі через хворобу їхнього батька та його фізичну неспроможність прохарчувати родину. Привертає увагу те, що старшого сина Єлістратова не віддали у найми чи учнівство [111, арк. 99 зв.]. Можливо, жебрацьке ремесло давало достатній заробіток або ж діти теж були частиною цього ремесла. На прогодування дітей подають охочіше, до того ж шпитальні жебраки мали право легально просити подаяння. Їх, на відміну від «нешпитальних» (чужих), вважали у приході «своїми». Вони виконували послуги для церкви, підтримували у належному стані цвинтарі, за що їм не відмовляли у милостині [187, с. 758]. В окремих богадільнях проживало одразу по кілька

родин з дітьми, як, наприклад, при соборній стародубській церкві Різдва Христового. Окрім «самотніх» калік, Генеральний опис зафіксував там подружню пару Івана та Марії (50 і 40 років, хворі) з дев'ятирічним сином Олексієм (здоровий); Євтуха та Ксенію (по 30 років, сліпий і хвора «на голову») із дворічною донькою Фросиною (здорова); вдову Анастасію з донькою Степанидою (50 і 25 років, обидві хворі «на ноги») й онуком Семеном (2 роки, здоровий) [111, арк. 280 зв.].

Фіксація того, що у жебраків під час перебування в богадільнях народжувалися діти (або ж вони приходили туди разом з нащадками), дуже важлива. Вона вказує на один зі шляхів поповнення мікросоціуму, а також підважує тезу Н. Козлової про наявність вікового цензу на вступ до шпиталів у XVIII ст. [401, с. 214]. У Гетьманщині ми бачимо в богадільнях і діток, молодших за 3–4 роки. Тобто, якщо якийсь віковий ценз існував, він стосувався прийшлих осіб, а не народжених у шпиталі.

Зауважимо, що, говорячи про ценз, Н. Козлова, однак, не покликається на конкретні розпорядчі норми, котрі регулювали б це питання. Вона наводить приклад, коли у 1759 р. до однієї з московських богаділень не взяли шестирічного сліпого Івана Чуляєва через його малолітство, а коли тому виповнилося 10 років, він таки опинився там. Хлопця хотів віддати до богадільні його батько Макар – коваль артилерійського полку. Важливо, що під час першої спроби він ще працював ковалем, а під час другої вже й сам пішов у відставку та жив у богадільні. Н. Козлова не врахувала, що за чотири роки не тільки підріс Іван, а й змінився статус його батька. І, вірогідно, саме зміна статусу Макара уможливила відправлення дитини до шпиталю [401, с. 214–215].

Вочевидь, розмірковуючи про появу дітей у богадільнях, доречніше говорити не про жорстко регламентований ценз, а про вік, з якого дитина починає потрапляти до шпиталю без батьків. Цей вододіл, що припадав умовно на 6–8 років, розділяє дітей-жебраків на дві групи. Меншу становили діти, народжені у шпиталі. Вони не були сиротами, нам не вдалося знайти у

шпиталі дітей, молодших за 7 років, яких можна вважати сиротами. Також ці діти не мали діагностованих проблем зі здоров'ям. Наймолодший хворий мешканець шпиталю, на відомості про яких натрапляємо у Генеральному описі, – дев'ятирічний Андрій. У відповідній графі навпроти його здоров'я зазначено: «хворае всем» [111, арк. 92 зв.]. Серед старших дітей і підлітків переважають каліки з формулюваннями на кшталт «хрома» [111, арк. 446 зв.], або ж сліпі. У той час до сліпоти здебільшого призводили такі інфекційні захворювання, як сифіліс, кір, вітряна віспа [327, с. 149]. У XVIII–XIX ст. сліпоту могла спричинити холера. Так, відомий кобзар Петро Герасько (друга половина XIX ст.) у дитинстві осліп від холери, і батько послав його навчатися кобзарському мистецтву [432, с. 441]. Герасько не поповнив лави жебрацтва, бо батько своєчасно потурбувався про його майбутнє.

Повертаючись до питання віку, сімейного стану і хвороб, підсумую спостереження, що найменші діти – мешканці шпиталів були (їх вважали) здоровими і мали в богадільнях рідню. Починаючи з 6–8 років поміж них зафіксовано хворих, які з 15 років тотально домінують над здоровими [534, с. 235–239]. Причин може бути кілька. Перша полягає у тому, що народжені у шпиталях діти могли підростати і покидати батьків (іти в найми, учнівство тощо). Друге пояснення впливає з цитованого універсалу Розумовського, котрий стверджує, що здорові діти масово захворювали у богадільнях, підхопивши «прилипчивые болезни». Враховуючи те, що майже всі старші жебраки були хворими, у тому числі й часто на сифіліс, така думка має право на існування. Народжені у шпиталі дітки успадковували й хвороби батьків, але вони проявлялися з часом або ж просто були важко діагностовані у немовлят. До прикладу, у богадільні церкви Преображення (Стародуб) зустрічаємо подружжя – Самійла та Явдоху (35 і 30 років відповідно). Обоє вони були сліпі (можливо, від сифілісу), а з ними жила їхня дворічна донька Гапка, яка значиться здоровою, але з часом цілком могла поповнити лави хворих [111, арк. 99 зв.]. Зрештою, хворі діти й підлітки, починаючи з певного віку, приходили (їх направляли) до шпиталю, не маючи там рідні.

Усі три пояснення не є взаємозаперечними і діяли в комплексі. У їхньому світлі шпиталь постає геть не як місце прихистку малолітніх сиріт. Сирітство не було підставою для потрапляння до нього, адже для чого віддавати малих дітей під опіку людей, котрі самі потребують піклування? Навіть хворих на страшні й відразливі хвороби малюків не могли відправити в богадільню. Це підтверджують і конкретні випадки. Фігурант одного з наступних підрозділів Роман Краснощоченко не намагався прилаштувати до шпиталю своїх хворих на гостець малолітніх племінників-сиріт. Натомість Івана Липенка, як тільки той у підлітковому віці пошкодив ногу та захворів на гостець, відправили до шпиталю полтавської Успенської церкви, де той пробув чотири роки, доки не вилікувався. Хворий Липенко не міг відробляти свій хліб, а перебування в богадільні, окрім прихистку, давало можливість легально просити милостиню [138, арк. 47 зв.].

Справа Липенка містить важливі деталі. Підлітка з хутора Павленки відправили до шпиталю соборної, себто головної церкви полкового міста, розташованої на території фортеці. Вона була потенційно найбільш «хлібним» місцем для жебракування. До того ж поряд розміщувалися ринкова площа з регулярними торгами, канцелярія, інші споруди та локації, які підвищували концентрацію «зацних» персон, здатних давати милостиню. Це істотно збільшувало шанси хворого хлопця отримати краще харчування. Зрештою, ще одна заувага. Липенко потрапив до шпиталю полкового міста, де був лікар, діяла аптека, тобто він міг сподіватися бодай на якусь фахову (за тогочасними мірками) медичну допомогу. Як стверджував у 1770 р. полтавський міський голова Павло Кочубей, без такої допомоги жебракам не обійтися, бо багато з них були скалічені: «особливо безобразием и такою болезнью, которую поврежденный человек не токмо без настоящего об нем присмотру и ко уврачеванию страдания неминуемо с тем умирать принужден будет» [326, с. 130].

З допомогою лікаря чи без неї Іван Липенко зцілювався й повернувся до свого попереднього життя. Цей приклад і зроблені вище зауваги актуалізують

два питання. Якою була доля дітей, народжених у шпиталі, і чи ставали шпитальні діти об'єктами маргіналізації та іншування з боку «здорового оточення»? Вважаємо, що ставали. На релігійне сприймання жебраків та юродивих накладалася народна традиція розглядати хвороби як результати вроків, дії магії, втручання потойбічних сил. Особливо це стосувалося «нечистих» хвороб, носіїв яких належало ізолювати та виштовхнути за межі «чистого» соціуму. Звісно, ця теза не є абсолютною. У джерелах знаходимо приклади проживання таких хворих у родинах. Наприклад, у хаті ніжинської вдови Васки Скороходихи разом з її сином Леонтієм, двома дівками-служницями жила в підсусідках удова Марія Кедричка (25 років) – «калѣка во всемъ от гостца» [247, с. 38]. Як бачимо, із хворою в обмеженому просторі хати мешкало четверо осіб. Вочевидь, усе ж ішлося про «інакших своїх», які захворіли на тяжкі хвороби, але про яких було кому подбати. Можливо, також треба розрізняти «нечисті» хвороби. Якихось мусили боятися більше, якихось менше як з огляду на уявлення про їхню природу, так і через різні візуальні прояви. Прийнято вважати, що гостець ідентифікували однозначно. Натомість сифіліс мав різні ознаки. Тим більше, що в реаліях Гетьманщини хворі на «французьку хворобу» – не така вже й дивина [326, с. 291–295; 375, с. 80–82; 550].

Відтак, шпиталі могли слугувати для відокремлення «інакших» та чужих» хворих на найбільш тяжкі хвороби, і така скупченість та «інституційна» належність до богадільні виокремлювали їх з-поміж місцевого населення. Попри те, що діти жебраків були і здоровими, на них могло поширюватися іншування унаслідок ефекту гомогенності «чужої» групи. Ідеться про сприйняття людиною учасників чужої групи як більш схожих одне на одного, ніж на учасників своєї групи, тобто «вони всі однаково відразливо хворі, а ми всі різні» або «вони усі однаково нечисті та небезпечні».

Ми не знаємо достеменно, чи відбувалася маргіналізація постійно, адже доля шпитальних дітей складалася по-різному. Відсутність у шпиталях родин із дітьми старшого віку та підлітками вказує на те, що вони покидали шпиталь,

досягши якогось віку, наприклад, достатнього, щоб пристати десь у найми, далі одружитися, або ж після смерті батька чи матері, з якими вони потрапили до богадільні. Імовірно, таке незабаром очікувало тринадцятирічного Олексія, котрий станом на 1766 р. уже десятиліття мешкав у шпиталі переяславської церкви святителя Миколая разом зі своєю матір'ю, вдовою Фросиною. 49-річна жінка була сліпою, натомість її син значиться здоровим, попри те, що жив разом із жебраками з трьох років [115, арк. 159 зв.–160]. Можливо, йому було важче інтегруватися у нову спільноту, ніж уже знайомому нам Іванові Липенку, який чотири роки пробув у шпиталі, а потім повернувся до попереднього заняття (наймитування). Однак перебування дитини в колективі жебраків не мусило означати її повну ізоляцію від решти соціуму. Інше питання у тому, чи тяжіло «жебрацьке минуле» над дитиною, підлітком, зрештою й дорослим у нових умовах та зі зміною соціального статусу? Вважаємо, що якоюсь мірою тяжіло. Пригадаймо, що «годування з милостині» в дитинстві не зашкодило Петрикові Іваненку стати наказним гетьманом, але, коли настав час, те «годування» йому одразу пригадали.

9.4. Діти-сироти

Ще одним важливим аспектом є вивчення сирітства, яке було дуже поширене в Гетьманщині [518, с. 5–9]. Мотиви сприймання сироти як «іншого» знаходимо у вірші автора другої половини XVIII ст. Василя Пашковського, де бідаку порівняно з вигнанцем: «Жалю ж мой немалий, неугамований, що я живу в світі, власне, як вигнаний з между християн» [248, с. 75]. Однак у цій яскравій метафорі йдеться аж ніяк не про іншування, а радше про соціальний маркер та окреме явище, надзвичайно поширене в домодерній Європі [624, р. 40–44]. Дітей-сиріт періоду Гетьманщини неможливо об'єднати в якусь мікрогрупу тільки за ознакою відсутності батьків. Надто різним було життя безбатченка-школяра, який жебрав на кусень хліба, і доньок померлого переяславського полковника Степана Томари,

котрим, як «сирота(м) бѣднимъ», після повноліття належало прийняти у спадок «дитячи(х) рѣчей, іменню товару, коней, ове(ц) и свиней» [252, с. 24].

Водночас сирітство – це, можливо, один з небагатьох соціальних маркерів, який вживали в позитивному контексті, породжуючи емпатію. Це зовсім не означає того, що з відсутності батьків у малолітньої наймички сповна не користалися роботодавці, змушуючи працювати лише за прихисток. Ідеться радше про загальні позитивні конотації маркера, котрим часто послуговувалися, зокрема й у бароковій риторичі, для того, щоб наголосити на своїй беззахисності і прихилити до себе візаві. Відомий своїми слізними листами Іван Обидовський [330, арк. 102–103], студіюючи у Вроцлаві та Кракові, з неймовірною майстерністю витрушував гроші з багатой рідні, охоче називав себе сиротою. Понад те, хитрун маніпулював сирітством, сповіщаючи тітку Параску Сулимиху, що дядьки Федір і Василь Сулими зовсім ним не опікуються і грошей не дають, одна надія – на Бога, і це при тому, що Федір та Параска були подружжям: «нѣ разу не зволилъ до мене, мѣзерного сироти, одписати [...] Ежели сиротствомъ моимъ и и подлою особою гордить, не вѣдаю, о Хрте мой, токмо ти мене до конца не остави, молю тя чрезъ кровь твою» [252, с. 29]. У листах же до дядьків, яких Іван виставляв перед тіткою скнарами, він, навпаки, дякує за допомогу і, звісно, просить підкинути ще трохи грошенят бідному сироті: «пѣвень буди, вм. добродѣй, же бѣ сторицею воздасть вамъ, понѣважъ мене, бѣдного сироти, не забуваєте» [252, с. 33].

Барвистий епістолярій Івана Обидовського, який дослідила О. Дзюба [356, с. 158–160], ґрунтується на Святому Письмі, що часто апелює до сиріт. Тут це метафора слабких і скривджених, а також праведної допомоги нужденним, яких оберігає сам Бог: «Господь обороняє приходьків, сироту та вдовицю підтримує, а дорогу безбожних викривлює [...] не будете тиснути чужинця, сироту та вдову, не будете лити невинної крові на місці цьому [...] чужинця ж, сироту та вдову не гнобїть» (Псалми 145:9; Єремія 7:6, 22:3; Йов 24:2, 3).

Такі релігійні сюжети якоюсь мірою засвоював і простолюди. Вони теж сприяли формуванню певного позитивного образу й відповідних практик опіки. Показово, що в Біблії сироти часто фігурують поряд із вдовами. У цих соціальних категорій багато схожого, однак у суспільній свідомості доби вдови більш неоднозначні. Їх сприймали й негативно, зокрема шинкарок, перелюбниць тощо [316]. Та вдівство саме собою не було підставою для маргіналізації, так само, як і сирітство, зокрема через значну поширеність явища у ранньомодерній Європі.

За дослідженням П. Ласлетта, в Англії у 1599–1811 рр. ними були 20,7 % дітей (сюди входять і ті, хто мав лише батька або матір). Англійський науковець наводить цікаву статистику, згідно з якою 52,1 % сиріт жили тільки з матір'ю-вдовою, 24,1 % – з батьком-удівцем, 0,1 % – з вітчимом, 7,5 % – з батьком і мачухою, 12,5 % – з матір'ю і вітчимом, 0,4 % – з мачухою і вітчимом, 3,3 % – з іншими особами [636, р. 166].

Як бачимо, дослідник обмежився тими дітьми, котрі жили у своїх родин. Вочевидь, він не врахував наймитів-сиріт, мешканців сиротинців і вуличних дітей. Неповноту статистики визнає й сам Ласлетт. Частка сиріт повинна бути значно більша з поправкою на слуг та наймитів, що проживали не у власних родин. Окрім того, вона має охоплювати, наприклад, малолітніх, котрі жили в родичів. У такому разі картина істотно зміниться, як це опосередковано засвідчують інші джерела. Наприклад, у 1653–1660 рр. в одній із парафій Манчестера понад 50 % дівчат, які вперше виходили заміж, назвали себе сиротами. В інших випадках це значення сягало 59 % [636, р. 168–169].

На жаль, подібної інформації щодо Гетьманщини немає. Облікові джерела спеціально не маркували всіх своїх фігурантів. У тому ж таки Генеральному описі, крім прямих маркерів, застосовано чимало опосередкованих вказівок на сирітство наймитів, мешканців шкіл тощо. Вони непевні й несистемні, щоб робити якісь більш-менш точні обчислення, окрім

загального висновку про значну частку сиріт серед населення, тож краще спертися на дані Ласлетта.

Ми не можемо оцінювати ці показники в системі координат «мало/багато» з огляду на нинішні реалії, але, за даними сучасників, сиріт у Гетьманщині було дуже багато. Так стверджувала риторика офіційних документів, схожих на універсал Розумовського: «немалое число бродить по миру вездѣ» [216, с. 161]. «Неофіційна» думка Климентія Зіновієва схожа: «Мно́го е(ст) що ро́дичовъ не памята́ють: кгда́ о(т) пе(р)се(и) в(ъ) е́дно(м) годѹ и в дво(х) зо(с)тава́ю(т)» [217, с. 128].

Для об'єктивності треба зазначити, що й мандрівники, подібні до Павла Алеппського, як ми пригадуємо, бачили тисячі сиріт, там, де їх стільки не могло бути. Однак річ не в цифрах, а в одностайній оцінці – безбатченків бачили багато.

Поширеність явища мусила знайти відображення у відповідних суспільних практиках, спрямованих на опіку над сиротами. Варто зауважити, що роль державного механізму Російської імперії у цій сфері була вельми скромною. Втілені у життя ініціативи обмежувалися переважно «столичними» Москвою і Петербургом або ж стосувалися вузького кола осіб (наприклад, солдатських дітей). Для Гетьманщини такі кроки не відігравали жодної ролі, так само, як і спроба Розумовського прилаштувати сиріт на свої мануфактури. Окрім того, що гетьман шукав сиріт не там, де належало, фабрика стала б прихистком для десятків, а його потребували тисячі.

Перш ніж поговорити про способи опіки над сиротами та коло потенційних опікунів, звернемо увагу на один важливий аспект. Утрата близьких у ранньому віці є надзвичайно глибокою психологічною травмою, а багато дітей узагалі не знали своїх батьків. Які ж психологічні та соціальні чинники уможливлювали нормальний розвиток малюка? Один з них пов'язаний із відсутністю окремого дитячого простору та інтегрованістю в оточення. На думку психолога Ф. Дольто, тодішня тіснява сприяла психологічному розвитку й соціалізації дитини. Контакти з багатьма

мешканцями хати чи двору, коло яких поступово змінювалося, допомагали переносити втрату батьків. Це також пояснює ту позірну легкість, з якою дитина в ранньому віці залишала свою родину для служби й учнівства та інтегрувалася в інший мікросоціум, а також те, як нове середовище приймало чужу дитину [366, с. 20–22].

Суспільство Гетьманщини мало різні варіанти опіки над сиротами. Вочевидь, у разі смерті батьків права та обов'язки переходили до родичів (зокрема хрещених батьків), котрі мусили опікуватися майном дітей (якщо таке було) та визначати їхню подальшу долю. У старшинському середовищі йшлося про збереження і примноження статків, про що читаємо в епістолярії, судових процесах тощо. Аналогічну поведінку простолюду задокументовано гірше – на рівні обмовок в окремих судових справах. У тій, що далі буде розглянуто на мікрорівні, до наймита Романа Краснощоченка як до дядька привезуть дітей його померлого брата, а він намагатиметься здихатися їх.

На відміну від Краснощоченка, деякі родичі залишали сиріт у себе, навіть якщо були й неможливі. Це добре видно зі сторінок Генерального опису, який чітко фіксує проживання таких дітей разом із братами, сестрами, тітками, дядьками, бабусями. Нашу увагу привернув випадок, коли в одному зі стародубських дворів жили шестеро братів. Найстарший – 30-річний Йосип разом із дружиною й дітьми мешкали в одній хаті, а в іншій – його п'ятеро братів, трьом з яких було 7, 11 і 13 років [111, арк. 254 зв.]. З 80-річною міщанкою – вдовою Мотроною жили «внуки ее»: хлопці віком 6, 9, 13 років і 10-річна дівчина [111, арк. 243 зв.]. Джерело може давати опосередковану інформацію про долю матері таких дітей: «сестры его умершой дети» [111, арк. 254 зв.]. За словами О. Кошелевої, діти (як, до речі, й літні люди), котрі не мали родини, перебували під опікою громади або далеких родичів [410, с. 174]. Імовірно, при цьому кожна зі сторін щось отримувала: діти – притулок та опіку, а родичі, крім виконання родинного обов'язку, – додаткові робочі руки. У цьому контексті показова характеристика дівчини Агафії, яка проживала в родині рідного брата «без заплаты, на харчах и одежи

хозяйских» [111, арк. 146 зв.]. Такі побіжні вказівки на сирітство дітей, що мешкали з доволі близькими родичами, попри відповідну барокову риторичу, змушують поставити питання: чи вважало взагалі тогочасне суспільство сиротами дітей, які мали близьких родичів та якесь майно (або ж перспективи його успадкування)? Видається, що їх могли сприймати не так, як малюків, що залишилися зовсім без рідні, однак це питання залишу відкритим. Зауважимо, що сподівання на рідню у разі сирітства висловлені й у відповідному вірші Климентія Зіновіїва. Інакше ж треба було сподіватися на добрих людей, котрих за прихисток надалі рекомендувалося шанувати як родичів [217, с. 148–149]. За даними Генерального опису, перебування у чужих сім'ях – звична річ. У тодішньому соціумі навіть побутував відповідний термін – «виросток». Ним позначали прийомних дітей або слуг, що вирости в домі господаря [227, с. 183]. Якщо говорити про вельмож, то такі «виростки» могли бути, скажімо, нащадками когось із клієнти, про яких мусив подбати добрий патрон. Утім наявність якихось попередніх зв'язків необов'язкова. Інколи «підбирали» і сторонню дитину, котра прибилася до двору. Згадаю вже відомого нам миргородського сотника Гаврила Беця, який засвідчив, що така ситуація сталася в 1713 р., за його відсутності (був «у війську» під Санжарами): «Присталъ до двору моего хлопецъ сирота, именно Мартинъ, зъростомъ якъ би у десятокъ лѣтъ. Которого ъ за прибуттямъ моймъ ку дому, уподобивши, принялъ и якъ належить, его зодягнулъ. И до сего часу той хлопецъ, при мнѣ мешкаючи, обходился слушне» [203, с. 72].

Цитата передає загальний алгоритм прихистку. Хлопець проситься до одного з найзаможніших дворів Миргорода. Його там приймають навіть за відсутності господаря, а після приїзду сотник одягає сироту й лишає «при собі», можливо, для виконання якихось дрібних та особистих доручень. Однак хлопець виявився не таким уже й круглим сиротою. У нього знайшовся дядько, котрий, як видно зі справи, періодично працював у дворі Беця і, ймовірно, якимось доклався до появи Мартина саме в цьому господарстві. Дядько намовив племінника вкрати гроші сотника і принести йому. На цьому проживання

сироти у дворі Беця, вочевидь, скінчилося. Такі справи прихистку сиріт із середовища старшиною непоодинокі. В іншому випадку 9-річного сироту Мартина Галченка забирають з собою козаки-компанійці і віддають «в услужение» своєму сотнику Долгову. Років з десять хлопець перебуває при сотникові, далі одружується з донькою козака і переходить на службу до полкового писаря. Увесь цей час Мартин пасе худобу [12].

Мотивація опікунів брати в родину сироту із середовища простолюду мала й економічне підґрунтя – можна було використовувати дитячу працю без оплати, про що джерело містить спеціальні вказівки: дитина живе у дворі «без найму з-за пропитання», «взята на воспитание», «взята с малолетства на пропитание» [111, арк. 89 зв., 185 зв., 277 зв.]. У рідкісних випадках маркери більш категоричні й чітко вказують на всиновлення (удочеріння): «взятая вместо дочери девка Мария» [111, арк. 28 зв.]. У таких ситуаціях дорослі могли керуватися необхідністю виконання ролі батьків, як про це вже йшлося в розділі про неплідні пари.

У судових справах та облікових джерелах почасти подибуємо вказівки, що особа (доросла або дитина) не пам'ятає своїх батьків і рідні. Наприклад, у Генеральному описі вони сформульовані як «родства непомнящий» або «за сиротством родства своего не помнящая» [111, арк. 31 зв., 153 зв., 316 зв.]. Однак є справи, що засвідчують: перебування сироти в чужих родинх ще не означає тотальної відсутності родичів. Усе дитинство і дорослішання Романа Краснощоченка минуло в наймах у чужих людей, тоді як у нього був рідний старший брат. Виникає питання: чи відігравали такі родичі якусь роль у подальшому житті сироти? Однозначну відповідь дати складно, але в джерелах ми знайдемо позитивні приклади.

Мешканка Борисполя Євдокія Дзюба малою залишилася без батьків. Вона росла у різних містян, принаймні шість разів змінивши місце проживання. В її оповіді немає згадок про рідню аж до того часу, поки після чергових наймів приблизно в 14–15 років вона не опинилася в домі рідної сестри. Імовірно, остання, теж ставши сиротою, наймитувала, доки не вийшла

заміж і не отримала власного житла. Однак сестри прожили разом тільки 10 тижнів. Євдокію сватають, але вона відмовляє, і старша сестра, не розуміючи такої відмови, вигнала молодшу з двору. Можливо, у цій ситуації ми спостерігаємо саме прояв влади родича і спробу вирішити долю того, ким мусиш опікуватися. З погляду тогочасних реалій вчинок Євдокії більш казусний, аніж намагання сестри видати її заміж [76].

Такі самі стратегії облаштування життя своїх вихованців були притаманні й вельможам. Переяславський єпископ Гервасій і переяславський полковник Семен Сулима у спеціальному листуванні обговорювали, як краще видати заміж дівчинку-сироту, котра виросла в родині полковника і не мала рідних. З контексту листа випливає, що саме єпископ свого часу вихрестив дівчинку «о(т) євреї» і відправив у родину Сулим. Він радить не віддавати дитину за першого-ліпшого, а зачекати, щоб знайшовся підхожий чоловік. Цікаво, що Гервасій прохоплюється про те, для чого дівчинку відрядили до Сулим, і мова не тільки про опіку над сиротою: «Мы желали (б) еще, дабы, пє(р)вое, она при домѣ вашемъ ея велможности г(с)пжѣ полковницѣ могла болѣе прислужитися, для чего она туда и послана» [252, с. 135].

Тут не йдеться про демонізацію єпископа. Прислужувати полковниці – означало отримати місце у шляхетному домі, що давало позитивний соціальний капітал, зв'язки, захист патрона. Для опікуна із цього теж була користь, адже сирітство було чи не єдиним соціальним маркером, який так послідовно вживався у позитивному контексті. Релігійна доктрина налаштовувала на допомогу сиротам, таким чином благодійники могли сподіватися на ласку Всевишнього. З іншого боку, служба у високих персон збільшувала шанси на вдалий шлюб, що вважали найкращим поворотом у житті дівчинки-сироти. Якщо говорити про гендеровані моменти, то винятково хлопчачою формою опіки було перебування у школах і подальша кар'єра церковнослужителя. Як приклад згадаємо випадок Івана Тарасевича, розглянутий у підрозділі про школярів. Однак такі злети чекали далеко не на всіх. Хтозна, як склалося життя двох хлопчиків-сиріт (віком 8 і 14 років), котрі

мешкали у стародубській школі при церкві Святителя Миколи станом на 1766 р. Утім ми можемо побачити, як (не)склалося життя сиріт у контексті іншування. Зробимо це на основі мікроісторичного аналізу однієї судової справи, яка теж промовиста в сенсі іншування.

9.5. Іншування «своїх».

Мікроісторичний аналіз справи про дітовбивство

З-поміж різних життєвих ситуацій, зокрема пов'язаних з іншуванням дитини, найкраще задокументовані дітовбивства. Ці випадки були казусними і здебільшого зумовлені розрахунком, життєвим досвідом, колективними світоглядними установками, емоційними станами. Власне, й емоція могла мати індивідуальне та колективне походження. Понад те, як показують дослідження медієвістки Б. Розенвейн, людина одночасно належить до кількох емоційних спільнот, яким властиві різні та навіть протилежні емоційні норми [573, с.21; 656]. На простолюд у «старій» Україні сукупно впливали норми православної церкви, сільської громади, професійної корпорації тощо. Ця сторона приватного життя в Гетьманщині взагалі і ставлення до дітей зокрема вивчена мало [527]. Історики зазвичай апелюють або до особистої вигоди, або до певних суспільних ментальних установок. У цьому сюжеті, спираючись на попередні розділи, спробуємо розглянути емоційний складник однієї справи про вбивство і відповісти на запитання про те, як вплинули на вчинки її фігурантів індивідуальний життєвий досвід, колективні емоції та емоційні стани.

Серед величезної кількості документів про інфантицид, представлених в архівах України, нашу увагу привернула справа 25-річного пастуха Романа Краснощоченка, розглянута навесні 1779 р. спочатку в Шишацькому сотенному правлінні, а потім і в Миргородському городському суді. Ця історія на тлі багатьох інших має істотні особливості. У березні 1779 р. до Романа привезли його осиротілих племінників, хворих на відразливу хворобу. Через

це рідний дядько не пустив малюків до хати, а наступного дня спробував їх здихатися. Чотирилітнього хлопця він прилаштував на лікування в одне із сусідніх сіл, а півторарічну дівчинку залишив у придорожній канаві, де вона й померла. Зі справи випливає, що Краснощоченко й сам був сиротою. Виникає питання: чому власний досвід, а також сімейні стосунки не завадили Романові позбутися дітей? Важливо також те, що цей злочин не був спричинений афективним станом (як більша частина тогочасних дітовбивств), оскільки пастух мав удосталь часу на обдумування ситуації. Отже, йдеться про певні моральні установки та емоції, які були притаманні суспільству Гетьманщини і які спробуємо простежити нижче.

Зауважимо, що методологічні дослідження історії емоцій нині потребують перекладу. Українським дослідникам відомі насамперед російськомовні переклади знакових книжок Ж. Делюмо та Ю. Кристевой [353; 413]. Ці видання справді вартісні, але, окрім них, є й інші роботи, наприклад, «Навігація почуттів» В. Редді, що об'єднує оригінальну теорію історії емоцій із прикладами її застосування на практиці [655].

Необхідно також зазначити про особливість джерел. Система судочинства Гетьманщини дублювала матеріали дослідження тяжких злочинів на різних рівнях: сотні, полки, Малоросійська колегія, тому нині їх можна локалізувати у різних фондах. Протокол допиту Краснощоченка частково опубліковано у збірнику «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.» [203, с. 356–359]. Упорядники видання знайшли документ у фонді № 105 (Миргородський гродський суд) ЦДІАК України. Протокол надіслали із Шишак до Миргорода 4 квітня 1779 року [144]. Варто взяти до уваги те, що «сотенний» етап судочинства передбачав лише попереднє розслідування. У документах цього рівня ситуацію описано тільки зі слів Романа.

Більш детальну справу нещодавно вдалося виявити у фонді № 54 (Друга Малоросійська колегія). Обставини злочину викладено на десятих аркушах разом з допитом якоїсь блудниці Анастасії. Документ містить інформацію про вирок і всіх фігурантів драматичної колізії та істотно доповнює опублікований

раніше, тож його можна використовувати для розбору трагічних життєвих перипетій молодого чабана [75]. На жаль, ми не можемо бути свідками діалогів, прихованих за уніфікованими розповідями та зафіксованих за узвичаєною схемою. Своєрідну формулу написання протоколу як стандартної форми фіксації слідчих і судових дій у більшості регіонів Центральної Європи раннього Нового часу вивів Д. Себіан: дія – кульмінація – покарання [560, с. 64–67]. На його думку, така формула має багато спільного з послідовністю подій у казці, про яку свого часу писав В. Пропп: конфронтація – перемога – компенсація [489]. У «нашому» випадку конфронтацію виражено в дії головного героя, котра призвела до загибелі дівчинки, слідство виявило винного (перемога), а суд покарав (компенсація). Акцентування на цих елементах вивело за межі викладу «другорядні», але важливі деталі, фрази, пояснення, які могли нести інформацію про емоційний складник справи.

Разом з тим варто розуміти, що автор протоколу написав його, орієнтуючись на потенційного читача – вищу посадову особу, яка могла перевірити правильність процедур слідства і законність покарання. Таким чином він заздалегідь створив (принаймні для себе) картину злочину і виклав її на папері. Вплив оповідача на читача тут може відбуватися за допомогою контексту, який сприймається радше на емоційному, аніж на логічному рівні. Останнє виявляється вже в назві справи: «Дело о непреднамеренном (підкреслення наше. – *I. С.*) убийстве Краснощоченком малолетней племянницы, о публичном наказании его и о наложении епитимии». Згадані особливості джерела розмивають кордон між «реальним» і «надуманим» у поведінці героя, однак ці матеріали промовисті в сенсі виправдання його поведінки оповідачем, а отже, якоюсь мірою – і в офіційному дискурсі.

Структура протоколу порушує темпоральну логіку розвитку подій. Розповідь починається з того, що 28 березня 1779 р. у придорожній канаві біля Шишак була «сыскана неживой» маленька дівчинка [75, арк. 1]. Пошуки можливого винуватця скоро привели до її дядька Романа. Далі сюжет

«розгортається» в часі, й підозрюваний описує своє дитинство, тому ми маємо можливість (ре)конструювати особистий життєвий досвід Краснощоченка.

Роман народився в с. Опришки Городиської сотні Миргородського полку в сім'ї Степана й Анастасії Краснощоків. Степан наймитував у господарстві місцевих козаків Таранців, а згодом разом із сім'єю переїхав у с. Глобино тієї самої сотні, де сім років пас овець посполитого Михайлика. Звідти Краснощоки перейшли на хутір біля села Жуки (та сама сотня). Там Степан пас вівці рік, а тоді помер. Мати з Романом повернулися до Михайлика, у якого прожили ще певний час, а потім вона залишила сина і подалася у с. Пустовойтів до бригадирші Веткевичевої, де померла [203, с. 356–359].

Хлопець рано осиротів. Час настання сирітства важко встановити точно. Сам Роман сказав, що це відбулося в п'ятирічному віці, оскільки мати «оставила его, Романа, в пяти годах». Однак у цьому він суперечить самому собі, адже, за його словами, батько пас вівці в Михайлика сім років, ще рік вони мешкали на хуторі поблизу Жуків, і рік Роман прожив з матір'ю після батькової смерті. Виходить, до кінця цього періоду Краснощоченкові мало виповнитися 9–10 років. Імовірно, на допиті він помилився з визначенням терміну свого проживання у Глобиному.

Раннє сирітство – досить звичне явище для тогочасного соціуму. Ми вже знаємо, що якась частина сиріт знаходила притулок, наймитуючи, зокрема й переміщуючись із сільської місцевості у міста. Чому так не вчинив Краснощоченко? Це питання важливе для розуміння поведінкових стратегій жителів різних регіонів Гетьманщини. Показово, що батьківщиною нашого персонажа був Миргородський полк, який істотно поступався урбанізованістю тому ж таки Стародубському. На території останнього були розташовані такі доволі великі міста, як Стародуб, Погар, Почеп, Мглин, Новгород-Сіверський, а також численні розкольніцькі слободи з їхніми промислами та мануфактурами. Миргородський полк подібних поселень не мав. У цьому сенсі його відповідно зображено в географічному описі Малоросії Г. Міллера. Придворний історик як «примечания достойные» виокремив Сорочинці –

містечко, примітне лише перебуванням полкової адміністрації, та Городище – нібито найкраще на Дніпрі містечко з непоганими ярмарками, а також дав нищівну характеристику Миргороду. [232, с. 58–59].

Як бачимо, серед міських поселень полку одним з найкращих варіантів для сироти могло бути Городище – центр сотні, в якій саме жив Роман, але він чомусь туди не пішов. Упродовж перших трьох років після смерті матері хлопець пас свиней і телят у господаря, в якого його лишили. Далі подався у сусідню сл. Брусову, де три роки пас овець у Григорія Ковтуна, ще три роки – у братів Бабченків, а два роки – у Корнія Харланенка. Потім Роман перейшов на хутір Задорожного неподалік Шишак, де, пропрацювавши два роки, одружився з наймичкою Химкою, з якою на час судового розгляду жив четвертий рік [203, с. 356–359].

Така «кар'єра» видається нормою для сільського хлопця-сироти й цілком відповідає етапам дорослішання від Остапа Вишні: гуси – свині – телята – вівці – корови – коні. Можливо, і Роман починав трудову біографію з гусей, але у своїй розповіді він спершу згадував випасання свиней, далі – телят і, нарешті, овець. Ознакою пастушого ремесла була висока мобільність, яка виявлялась і в переміщеннях із чередою, і в пошуках нової роботи. У цьому сенсі біографія Романа доволі показова. Він змінив кілька місць проживання, переходячи від одного господаря до іншого. Риторика відповідного указу гетьмана Розумовського засвідчує типовість цього явища саме для сиріт, котрі, не маючи постійного місця проживання, тинялись, шукаючи бодай тимчасовий прихисток [216].

Справу Краснощоченка ми вже наводили як приклад дуже важливого аспекту тогочасної мобільності: батьки Романа і він сам переміщалися часто, але на порівняно невеликій території, не покидаючи межі полку і навіть Городищенської сотні. Таким чином зміна місць проживання відбувалася локально. До вже наведених пояснень про пошуки «вакансій» і поширення інформації додамо також вплив урядової політики, спрямованої на дисциплінування населення, зокрема обмеження його переміщення. Великий

пласт судових справ XVIII ст. стосувався саме подорожей без потрібних на те дозволів, що в тодішній юридичній термінології маркували як «безпашпортный ход». Наприклад, у 1775 р. вони становили 15 % від усіх злочинів, розглянутих Полтавським гродським судом. Ця група порушень була другою за чисельністю і поступалася тільки злочинам проти власності (переважно крадіжки). Серед подібних правопорушників траплялися особистості з «видатними досягненнями». Так, Олексій Штега змінив більш як 20 місць проживання, подорожуючи разом із дружиною і дітьми кількома полками Гетьманщини й територією Запорозької Січі. Чоловіка чотири рази ловили саме за переміщення без документів [326, с. 230, 241–242]. Окрім бюрократичних обмежень, спрямовувати переміщення могли й родинні зв'язки. Провівши дитинство в Городищенській сотні, вже дорослим Краснощоченко переселився на хутір у сусідній Шишацькій сотні, де одружився. За версту звідти на хуторі Кочубея жив його старший брат.

Біографія Романа показова в сенсі долі дитини-сироти у суспільстві Гетьманщини і життєвих стратегій: хлопець подорожував, працював за наймом, змінюючи господарів, і сам заробляв собі на хліб. Досягши дорослого віку, одружився з наймичкою та отримав усі шанси з часом заробити на власне господарство. Якщо висловлюватися пафосно, то Краснощоченко випив гірку чашу сирітства до дна, сповна пізнав усі «принади» ранньої дитячої праці, відсутність батьківської ласки й турботи, жорстокість господарів. Кому, як не йому, долею було призначено жаліти і розуміти таких сиріт, як він сам, тим паче родичів? Здавалося б, особистий досвід мав спонукати Романа залишити дітей, незважаючи на їхню хворобу. Однак усе попереднє життя Краснощоченка – це повільний і нелегкий шлях соціалізації. Він пройшов усі щаблі вівчарського ремесла, змінив багато місць проживання і зрештою зупинився, знайшов дах над головою, одружився. Нагадаємо, Роман був пастухом, а, за твердженням П. Берка, пастухи в ранньомодерній Європі не вписувалися у селянське землеробське суспільство. Їх вважали чужими, підозрілими, нечесними, ледачими [310, с. 33–35]. Чужим для місцевих

жителів Краснощоченко міг бути і як переселенець [582, с. 118]. Він народився й виріс за сто кілометрів від останнього місця проживання – напевно, хлопцеві знадобилося кілька років, щоб увійти в нове середовище. Романові вдалося одружитися, що також уможливило входження в місцевий соціум. Якщо Краснощоченко став «своїм», то мав дорожити ідентифікацією як соціальним капіталом. Цей капітал треба було ретельно оберігати, а дитина з «нечистою» хворобою могла підвести під іншування всю родину й решту мешканців хати чи двору, в якому жила, та й простір перебування загалом.

Щодо простору, то імовірно територіально компактне, малолюдне і гомогенне середовище хутора було більш налаштованим на виштовхування «чужого» та «нечистого» хоча б тому, що воно там перебувало на видноті й не могло розчинитись у велелюдності міста. На карті XIX ст. цей хутір розташований осібно між полями і луками, тоді як інші на певній відстані й тісними рядочками простяглися вздовж річечок. Хутір також не міг запропонувати спеціальних локацій чи околиці для проживання не таких, як усі. Вбивство родини колишнього ката, про яке згадано на початку розділу, сталося саме на хуторі. Отож середовище проживання й особистий досвід спонукали пастуха до відторгнення дітей, а не до емпатії.

Отож, у березні 1779 р. минав шостий рік проживання Краснощоченка на хуторі Задорожного і четвертий рік його перебування у шлюбі. У цей час на сусідньому (за версту) хуторі померла «брата его родного умершего Петра Краснощоченка жена, а его, Романа, невестка». Її смерть зробила сиротами племінників Романа – чотирирічного хлопчика і півторарічну дівчинку. Як сказано вище, обоє були хворі, і 26 березня дітей привезли «к нему, Роману, как к дяде их» [203, с. 356–359]. Остання заувага дуже важлива: дітей доправили до найближчого родича, ймовірно, як до людини, яка мала піклуватися про сиріт. Ці дії суголосні з практиками опіки, що їх описано у відповідному підрозділі.

Коли прибули діти, їхнього дядька не було вдома, тому господар хутора наказав посадити сиріт під хатою. Роман, повернувшись додому, заборонив

заводити дітей у дім, мовляв, вони «нечистые». Краснощоченко їх нагодував, але у хату не взяв, тому його племінники ночували надворі. Події відбувалися в березні, і маленькі діти могли вночі змерзнути.

Поведінка дорослих стосовно дітей є колективною. Їх не пустило в дім щонайменше троє людей: господар хутора, Роман і його дружина. Звичайно, кожен із них мав власне уявлення, однак вони керувалися загальними соціокультурними нормами, які, як пише О. Глаголева, впливають на емоції не менше, ніж індивідуальні особливості людини [336, с. 331]. Краснощоченко з дружиною могли не послухатися господаря і пустити дітей до хати потайки, але вони цього не зробили, оскільки теж боялися контакту з племінниками. У цьому місці джерело, можливо, передає безпосередньо слова учасників діалогу. За свідченням пастуха, господар хутора Задорожний назвав дітей «нечистими». Ця характеристика підтверджує, що захворювання малюків сприймали не тільки як щось безпосередньо заразне, а й огидне, жахливе і навіть диявольське. В українській мові слово «нечистий» традиційно використовують для вказівки на зв'язок з потойбічним світом, так називають диявола [547, с. 562]. Мабуть, в очах тогочасних людей контакт із цими дітьми був небезпечний як фізичним зараженням, так і оскверненням тіла, майна, життєвого простору.

Крім того, за дослідженнями Г. Дидик-Меуш, лексема «нечистість» позначала великий спектр дерматологічних симптомів – набряки, виразки, почервоніння, коросту, вугрі тощо [357, с. 206–209]. Тож про яку хворобу мова? У тексті допиту Шишацького сотенного правління йдеться, що хлопчик був хворий на «волос» [203, с. 358], а у справі Миргородського гродського суду сказано, що обоє дітей «имели на себя колтун» [75, арк. 1]. Звичайно, обидві ці хвороби не заперечують одна одну. Найімовірніше, «волосом» називали шкірне захворювання панарицій – гостре гнійне запалення тканин пальців рук, рідше ніг, яке має вигляд ранки з каламутною рідиною або гноєм. У чотирирічного хлопчика «волос» був на обох ногах. Щодо «ковтуна», то його визначення має кілька варіантів. Згідно з першим «ковтун», або

«гостець» – запалення сальних залоз шкіри, яке виникає через погані гігієнічні умови, наявність вошей тощо. Ця ідентифікація неоднозначна, оскільки гостцем у XVII–XVIII ст. називали також ревматизм. Утім, як зауважує Г. Дидик-Меуш, назву паралельно застосовували на позначення кількох небезпечних хвороб, що проявлялися виразками на шкірі (з-поміж них і сифіліс). При цьому гостець могли справді плутати з ковтуном – немитим, злиплим волоссям і запаленою шкірою голови [357, с. 262–264]. Таким чином, останнє поняття є вужчим.

Ковтун пов’язували зі злими духами чи прокляттям, вважали заразною або спадковою хворобою. Її сприйняття суспільством Гетьманщини відображає лікарський порадник XVIII ст.: «Колтонова хвороба, которая гостцем называется, есть не одного роду, ибо или есть дедична, то есть с родственниками на потомство спадающая, или с чаров, или с заразы еден от второго». Причому деякі випадки ковтуна визнавали невиліковними: «Першого роду колтун неизлечоный, поневаж дедичный, другой, с чар происходя, немного может быть излечон и не без великой трудности быть может лечон» [229, с. 48, 63–64].

Невиліковність цієї хвороби значно раніше поставив під сумнів Гійом де Боплан, який нібито лікував її таким же способом, яким у Франції лікують сифіліс. Найімовірніше йшлося про використання препаратів на основі ртуті. Доволі барвисто описавши симптоми і перебіг, француз також зауважив, що хвороба передавалася тільки статевим шляхом, але аж ніяк не через побутові речі (зокрема спільний посуд) [177, с. 81–82]. Важко сказати, що думали з цього приводу в Шишацькій сотні сторіччя потому, але лікарські поради акцентували саме на заразності й чаклунському походженні. Сприйняття хвороби Бопланом і авторами лікарських порадників різне: ми бачимо два підходи – науковий і більш популярний. Француз намагається лікувати хворобу так, як це пропонувала європейська медицина, для нього важливий результат. Порадник же «докопується» до її походження, шукає таємний сенс і пропонує відповідну сукупність дій, навіть магічного

характеру, або ж кілька альтернативних методів. Так, схожу на ковтун хворобу – шолуді (дерматоз переважно волосяного покриву голови з появою струпів [357, с. 234]) лікарський порадник XVIII ст. рекомендував лікувати буряковим соком, відваром із капусти, чи спаленою мишачою головою, потертою з ведмежим салом і вином. Найрадикальніший (із сучасного погляду) рецепт такий: «кал кошкин или котов смѣшай з горчицею и маж шолуди» [44, арк. 228 зв.–229 зв.].

Схожі письмові рецепти – результат взаємодії вченого і популярного. Уже йшлося про те, що в суспільстві Гетьманщини вчену культуру «в низах» представляли переважно священики, які відрізнялися радше грамотністю, а не вченістю і були таким самим продуктом протонародної культури з притаманними їй міфами й забобонами. Вони сприяли тому, що на традиційне сприйняття «чистоти» і «бруд» нашаровувалося релігійне. Для релігії, на думку антропологині М. Дуглас, ключовим є розділення між «святим» і «нечистим». Дуглас визначила «нечисте» як щось, що перебуває не на своєму місці, тут важливу роль відіграє огида, яке допомагає проводити якісь межі. Понад те, обряди очищення виштовхували «нечисте» на символічному та фізичному рівнях [608, s. 51].

Домодерне суспільство виробило власні механізми й окреслило досить широкий перелік об'єктів такого виштовхування: маргінальні групи (повії, прокажені, злочинці), «погані» ремесла (золотарі, трунарі, кати) та ін. [631, s. 19]. Представники їх жили в певному місці, мали своє коло спілкування. Головна мета такого виштовхування – створити зазор, кордон між умовно «хорошим» і «поганим». Коли йшлося про хвороби, відразу доповнював страх не тільки за свою «чистоту», а й за життя. В історії Гетьманщини можна знайти різні приклади актів очищення. Наприклад, коли у жовтні 1760 р. на Січі виникли побоювання спалаху чуми, старшини проганяли хворих у степ, причому як вияв милості хворим (однак не всім) залишали одяг і харчі. У цьому випадку козаки обмежились очисними заходами, не оголосили

карантин, і прибулі дещо пізніше на Запорожжя лікарі ознак чуми не виявили [417].

Племінники Краснощоченка породили в людей бажання дистанціюватися. Їхня хвороба була помітною, як впливає з наведених описів волосу або ковтуна, тож діти мали відразливий вигляд. С. Ахмед пише: «відразу [...] є просторовою ієрархією, в якій тіла інших перетворюються на значущий об'єкт, що впадає в очі. Вони представлені як ненависні і спричиняють нудоту в міру того, наскільки близько виявляються» [418, с. 387].

Звісно, ми можемо лише здогадуватися, наскільки сильною була огида. У цьому аспекті здається дієвим поняття «емотив», що його запропонував В. Редді. Цим терміном він позначив промовляння вголос емоційно-описового слова або фрази («я боюся» тощо), яке не просто характеризує емоційний стан, а підсилює його [655, р. 128]. Нагадаємо, господар хутора називав дітей «нечистими»; можливо, він використовував й інші характеристики, потенційним слухачем яких за відсутності Краснощоченка була його дружина.

Племінники провели ніч надворі, а наступного ранку Роман посадив їх на віз і поїхав у напрямку Шишак, щоб прилаштувати хлопчика десь на лікування, а дівчинку «кому отдать за ребенка или оставит где-нибудь на пути, а не случится ли, кто оную взять» [203, с. 358]. Механізми виштовхування працювали вже на фізичному рівні: «нечисте» належало вилучити з хутора. У той час у ставленні до хворих на гостець це була поширена практика. Як приклад згадаємо біографію полтавського колодника Івана Липенка. Усе своє дитинство він провів в учнівстві чи наймах, аж поки не обпік собі праву ногу (розігріваючи їжу для собак). Тоді в бідолахи ще й «гостець приключился». Козаки, у яких працював хлопець, привезли Івана в Полтаву до поміщиці Євдокії Маркевичевої (Липенко був її підданим). Поміщиця веліла доставити його у шпиталь при Успенській церкві. Там Іван перебував чотири роки до повного видужання [138].

Біографія Липенка доводить, що здоровий хлопець міг безпроблемно знайти місце проживання і роботи, але тільки-но він захворів на «погану» хворобу, всі захотіли його позбутися – як роботодавці, так і господарі. Інший приклад можливого відокремлення і догляду хворого у шпиталі стосується полтавської ворожки Оришки, котра, за свідченнями місцевого протопопа Арсенія Могилянського, у 1750-х мала неабиякий успіх серед полтавців (вони навіть назвали її святою). Дії Оришки належало розслідувати Київській консисторії, проте жінка захворіла «тяжелою болезнью», тож її віддали до полтавської Преображенської церкви «под присмотр тамошнего преображенского старосты Никифора Волотковского», де за чотири роки вона померла [155, арк. 1–6 зв.]. Характер подібних справ указує на певний алгоритм дій: знайти відповідне місце для прилаштування хворого, а потім там його і залишити.

Схоже діяв і Краснощоченко: дівчинку він мав намір віддати назавжди, тобто з самого початку не планував піклуватися про своїх племінників. Його прагнення віддати дитину відповідає реаліям, описаним у розділі про найману працю. До речі, Краснощоченко не потребував потенційних робочих дитячих рук, бо і сам на той момент був наймитом. Господареві хутора хворі малюки теж не були потрібні. Пізніше Роман говорив на допиті, що хотів віддати племінницю кому-небудь за дочку. Зауважимо, що за інших умов племінників справді могли взяти «на виріст», тож його спроба мала підґрунтя.

Отже, Роман з дітьми приїхав у Шишаки і попрямував до двору місцевого козака Сидора Гришка, дружину якого йому рекомендували як цілительку. Та відмовилася лікувати хлопчика, мовляв, не знає як, але порадила звернутися до іншої знахарки – якоїсь Біленької. Краснощоченко трохи від'їхав від Шишак, зупинився в полі, у придорожній канаві постелив шматок покривала і залишив на ньому півторарічну племінницю, а племінника відвіз до Біленької. Повернувшись на хутір, Роман сказав, що залишив на лікування обох племінників, а через кілька днів його вже допитували в Шишацькому сотенному правлінні, бо дівчинка померла [203, с. 358]. Тут

потрібно зважити на ще один факт. Від хутора Задорожного до Шишак близько 20 кілометрів їзди, тобто лише дорога в обидва кінці мала зайняти 6–7 годин. Враховуючи переміщення від Гришка, на околиці села і до знахарки Біленької, а також те, що Краснощоченко цього самого дня повернувся додому, можна припустити, що він не був надто наполегливим у своїх пошуках або ж наперед здогадувався, що дівчинку ніхто не візьме. Наш головний герой наймитував, тож їхав, імовірно, возом господаря хутора. Навряд чи той міг дати коня (коней) і воза надовго. Це теж якоюсь мірою обмежувало у часі й підштовхувало до розв'язки.

У будь-якому разі колишній сирота не пожалів маленьку племінницю і весняного вечора покинув її на дорозі, розуміючи, що дитина може померти. Вчинок Романа не надто шокує на тлі численних випадків дітовбивств, які описав В. Маслійчук [444]. Однак він відрізняється тим, що його здійснив чоловік, який не чинив розпусти (як це було з більшістю жінок-дітовбивць). Причина полягала в небажанні (або неможливості) обтяжувати себе вихованням племінниці.

На цьому драма практично завершилася, та наприкінці коло її учасників розширилося. Уранці 28 березня повз згаданий рів проїжджали козаки Чумаченки. Як пізніше свідчив один з них у Миргородському суді, вони чули дитячий плач, але не зупинилися подивитися, хто плаче, а ввечері, повертаючись додому, побачили в канаві мертву дівчинку. Брати повідомили про жахливу знахідку, з чого й почалося розслідування. Цей епізод також заслуговує на увагу. Здається сумнівним, що Чумаченки не захотіли з'ясувати джерело плачу, тим паче, для цього досить було звернути з дороги на кілька метрів. Можливо, їх відштовхнули саме хвороба й почуття страху або відрази. Утім це лише наші здогади.

На жаль, джерела дуже стисло передають фінал історії. На час розслідування Краснощоченка посадили в колоду разом з одним із братів Чумаченків (останнього за те, що чув плач, але нічого не зробив, щоб допомогти). Далі суд відпустив їх з умовою відбути єпитимію [75]. Саме

покарання доволі проблематично розцінювати в системі координат «м'яке/суворе». Як зазначалося, у Гетьманщині XVIII ст. діяла суміш «старого» права (представленого переважно Литовським статутом і магдебурзьким правом) та «нового» законодавства Російської імперії. Практичне використання цих норм було вельми заплутаним унаслідок довільного трактування судами, котрі до того ж формувалися з козацької старшини, членів магістрату, відомих персон, а не з професійних юристів. Ці судді могли обрати покарання на власний розсуд, але мали зважати на зміни в імперській системі покарань, які здійснювалися під впливом ідеалів Просвітництва. Так, на діяльність судових інстанцій істотно вплинув указ 1763 р. з його знаменитою формулою «краще десятьом винним пробачити, ніж одного невинного стратити». Судові вирoki Гетьманщини другої половини XVIII ст. мають схожий формуляр. Спочатку суд апелював до певних норм Литовського статуту, які здебільшого вимагали суворого покарання, потім покликався на указ 1763 р. або подібні й оголошував м'якший вирок (тілесні покарання, заслання). Наприклад, за вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини Статут (розділ 11, артикул 60) вимагав страти. Проте, вивчивши понад 80 подібних процесів другої половини XVIII ст., В. Маслійчук не знайшов жодного смертного вироку [444]. Найсуворіший з них оголошено жінці, винній у жорстокому вбивстві дитини, – биття батою і заслання до Оренбурга. А в більшості випадків карали батою і відпускали або давали покуту.

Дії Краснощоченка могли підпасти під артикул 7 розділу 11 Литовського статуту. Ця норма стосувалася вбивства дитини родичами: «за тоє годъ и шесть недель на замку нашомъ седети у вежы. А выседевши годъ и шесть недель, маєть еще до году чотыри кротъ при церкве, при костеле якого набоженства християньского будетъ покутовати и визнавати явный грехъ свой перед всеми людми собранья християньского». Однак Романа вирішили відпустити з острогу й піддати церковній покуті. Таке покарання теж було малоприємним: молода людина мала щонеділі прилюдно каятись у церкві і,

можливо, навіть стояти «в куні» (із залізним обручем на шиї, прикутим ланцюгом до церковної стіни). Безумовно, воно сприймалось як принизливе і мало психологічний ефект.

Як покару могли зараховувати перебування в острозі (колоді) під час досудового розслідування. Деякі колодники чекали суду кілька років. Так, станом на 1751 р. в острогах Гетьманщини налічувалося 347 ув'язнених. Деякі з них сиділи шостий рік, більшість – четвертий-третій, а двоє взагалі померли, не дочекавшись суду [527]. Краснощоченкові в цьому сенсі неабияк пощастило. Його справу розглянули впродовж місяця, і він вийшов на волю.

Постає також питання: яким чином вирок у цій справі співвідносився з покараннями за вбивство дорослих родичів? Наведемо два приклади. У 1781 р. мешканка Миргородського полку разом з коханцем-гренадером і його друзями вбила власного чоловіка: винних покарали «вічним» засланням до Оренбурга. Або ж уже знайомому нам Нестору Литвинові за вбивство рідного брата вирвали ніздрі, а тоді заслали його до Сибіру [527]. Ці випадки, а також досвід роботи з багатьма іншими джерелами підказують, що Роман отримав досить м'яку покару: він уникнув заслання й тілесних тортур, не будучи багатим і знатним. З цього випливає, що суд не вважав його злочин тяжким.

Підсумовуючи, зауважимо, що вчинок Краснощоченка, як і більшість інших злочинів та казусів, безумовно, мав емоційний складник, який треба брати до уваги. Важко повірити, що пастухом керував тільки безпристрасний розум у вимірах добре/погано, правильно/неправильно. Ще менш доцільно оперувати категоріями на кшталт «жорстоке століття», «жорстокі люди» тощо. Людина того часу навряд чи думала, що живе за жорстокими законами, і наш герой навряд чи вважав, що варто співчувати племінникам-сиротам, зокрема тому, що й сам був сиротою. Особистий життєвий досвід Романа більше спонукав берегти зайняту ним соціальну нішу, ніж жаліти племінників. Імовірно, їхня хвороба спричинила інші емоції (страх заразитися і відразу до «нечистості»), схиляла до виштовхування дітей за рамки свого «нормального», «чистого» життєвого простору. Подібні практики не були чимось

екстраординарним. Суспільство мало дієві механізми виштовхування і сформувало широке коло його об'єктів.

Фінал справи ще раз підтверджує, що населення Гетьманщини менше цінувало життя дитини, ніж дорослого. Покарання за дітовбивство було м'якшим і мало радше виховний, умовний характер. Суспільство і влада досить терпимо поставилися до злочину, що засвідчує не тільки вирок, а й конотації джерела. Його автор наполегливо звертає увагу читача на хвороби дітей, пошуки Романом місця для лікування, але при цьому надзвичайно скупо описує обставини, які призвели до смерті дитини. Напевно, страшне для того часу захворювання послугувало підставою виправдати вчинок Краснощоченка, який із правового погляду був злочином, а з погляду суспільної моралі й емоційного складника видавався цілком логічним і навіть рятував суспільство від зайвого клопоту й небезпеки.

На жаль, у документації справи нічого не сказано про релігійний складник, тобто про те, як учинок нашого персонажа корелювався з його вірою в Бога. Це дуже важливо. Переходячи від конкретного казусу до ширших узагальнень, потрібно зауважити засадничу роль церкви у функціонуванні шкіл і шпиталів, довкола яких оберталося життя дітей-жебраків та школярів. Ще важливішою була роль релігійного світогляду у конструюванні уявлень про сиріт чи байстрюків, наділенні представників цих та інших мікрогруп своєрідними стереотипними характеристиками, окресленні межі між ними й «більшістю». Така межа не була чіткою і сталою, так само і належність дитини до тих чи тих соціальних груп могла мати тимчасовий характер. Навіть тавро байстрюка іноді затиралося через практики легітимації або ж унаслідок мобільності та соціалізації у новій спільноті. Тож «інші» діти з часом ставали «своїми» дорослими. Однак для цього вони свого часу потребували прихистку й піклування. Особливо це стосувалося сиріт, жебраків, хворих. Разом із виокремленням їх як «інших» суспільство Гетьманщини вмикало й відповідні функції опіки. Отже, іншування дітей можна розглядати і як важливу засаду функціонування ранньомодерного соціуму.

ВИСНОВКИ

Доба Гетьманщини надзвичайно цікава для історика дитинства як своєю маловивченістю, так і парадоксальністю. У XVIII ст. з впливом Просвітництва сюди вже надходили нові знання про природу дитини та її виховання, однак вони не знайшли жодного практичного втілення. Тут побутувала «стара» модель дитинства, притаманна для традиційного доіндустріального суспільства з релігійним (християнським) світоглядом.

Функціонування такої моделі та заміна її на нову, модерну добре описано на прикладах «західних» країн, а історія дитинства сьогодні є гарно освоєним напрямом світової історіографії з великою бібліографією знакових досліджень виконаних на основі різноманітних наукових підходів. Зацікавленість істориків даною тематикою пов'язана з антропологічним поворотом в історичній науці, зараз вона стимулюється також «ззовні» – інтересом до всього дитячого та дітоцентризмом сучасного суспільства.

Загалом у розвитку історії дитинства можна виділити три основні етапи. Під час першого з них (кін. XVIII – поч. XX ст.) проблемами дитинства системно зацікавилися європейські економісти та юристи. Їхній інтерес стосувався питань опіки та захисту дітей, демографічної ситуації, включеності дитини в економіку. Із середини XIX ст. до них долучилися етнографи, які вивчали широке й доволі універсальне для різних країн коло питань: родильну і поховальну дитячу обрядовість, ритуали й повір'я, пов'язані з вагітністю та доглядом за немовлятами, традиційні способи ранньої соціалізації, дитячу працю, матеріальну культуру дитинства, магічні практики. Важливо, що українські дослідники також працювали у руслі європейських тенденцій. Так, з доробку тогочасних українських правників найвідомішими є роботи О. Богдановського та О. Кістяківського. Українська етнографія дитинства теж розвивалася у європейському річищі, еволюціонуючи від народницького романтизму, як «хобі» до професійних студій початку XX ст. авторства М. Грушевського і З. Кузелі, Н. Заглади.

Символом другого етапу у вивченні дитинства в традиційних суспільствах є поява у 1920-х рр. досліджень М. Мід. Ґрунтовані на професійних антропологічних методиках, вони представили дитинство як маркер побутування соціуму, а також започаткували своєрідну моду на його вивчення у середовищі фахових етнологів. Упродовж третього етапу, починаючи із 1960-х рр., до проблематики прикута масова увага істориків. Вона була спровокована книгою Ф. Ар'єса, в котрій дитинство розглядається як соціальний конструкт, котрий із Середньовіччя й до XVIII ст. був абсолютно відмінним від сучасної його моделі. Праця Ар'єса уповні виконала роль інтелектуальної провокації й досьогодні історики спростовують її тези, намагаються застосувати основні положення на матеріалах інших країн, більш щільно пропрацьовують окремі аспекти (іконографія дитинства, дитячий одяг, батьківська любов, дитинство і соціальні групи тощо). При цьому головним питанням залишається те, як суспільство конструювало свою модель дитинства. Тому це явище вивчається з точки зору демографії, соціальної історії, історії уявлень, історії речей.

Українська історіографія домодерного дитинства здебільшого зупинилася на досягненнях поч. XX ст., спадщина Ар'єса та його наступників майже не пропрацьована на вітчизняних джерелах, а дослідження на матеріалах Гетьманщини практично відсутні. При цьому наявна джерельна для вивчення історії дитинства лаконічна, але достатньо репрезентативна. Насамперед, це облікова документація, пам'ятки законодавства, матеріали судових та епітимійних справ, щоденники та епістолярії, філософські твори і релігійні моралізаторства, література. Такі види джерел є універсальними для усіх істориків-ранньомодерників, однак до них необхідно залучати специфічні дослідницькі методики. Необхідна також постановка відповідних запитань, адже діти, будучи «мовчазною меншістю» суспільства Гетьманщини, не залишили по собі писемних свідчень. Найменші члени соціуму почасти перебували поза охопленням облікової документації. Дитина не була активним учасником судових процесів, її не вважали свідком, вартим довіри,

а поодинокі репліки, що належали їй, у матеріалах розслідувань передавали мовою і пером дорослих, до того ж чоловіків.

Та все ж дитинство в писемних джерелах представлено достатньо для реалізації поставлених у даній роботі завдань. Нами проаналізовано цілий пласт пригадувань дитячих років фігурантами судових справ або ж важливі обмовки між рядками інших документів та текстів. Усі ці свідчення не прямо відображають якусь «реальність», а репрезентують її через риторичну, особливості діловодства, патріархальність авторів, релігійність моральних авторитетів і ще багато інших нашарувань. Їхніми загальними особливостями є непослідовне використання специфічних понять на кшталт: «отрок», «дитя», «младенець», котрі услід за біблійною традицією можуть вживатися і на позначення дорослих.

Святе Письмо та тексти релігійного характеру мають визначальне значення для вивчення дитинства в Гетьманщині, адже уявлення тогочасного суспільства про природу дитини ґрунтувалися передовсім на нормах християнського вчення. Вчена церковна культура оперувала специфічним набором маркерів на позначення різних етапів дитинства і дорослішання. Цей набір був подібний до норм «старого» річпосполитського законодавства, вживаного у Гетьманщині XVIII ст. Така подібність періодизацій зумовлена їхнім спільним корінням, що проростає з норм римського права та нумерології Святого Письма. Однак, «писані» вікові періодизації слабо відповідали уявленням простолюду з його байдужістю до знання власного віку й точних дат. У цьому сенсі основною точкою дотику між церковною догматикою і народною побожністю є бачення семирічного віку як найважливішого «вододілу» у розвитку дитини. Цьому посприяла потужна символіка самого числа «7», приваблива для кожного християнина. Вона знаменувала настання «церковної дієздатності». Вважали, що до цього віку дитина не усвідомлювала своїх вчинків, вона безгрішна й у разі смерті автоматично потрапить до раю. Це дуже істотна відмінність від дорослого світу, яка необхідна в суспільстві, де немовля має більше шансів померти, аніж дожити до зрілих літ. Після

семирічного віку дитина ставала «маленьким дорослим». Їй належало сповідатися й каятися у гріхах, її ховали так само, як старших осіб, і вона так само могла потрапити до пекла. У повсякденному житті перехід від дитини до «маленького дорослого» не був миттєвим і не мусив чітко збігатися з біологічним віком. Найбільш конкретним рубежем могли бути перші причастя і сповідь. Це єдиний конкретизований етап зростання, інші періоди настільки чітко не визначалися й були пов'язані з характером виконуваних робіт, змінами зовнішності, змінами соціальних статусів.

Вивчення демографічних характеристик дитячої вікової когорти показало, що її структура загалом визначалася механізмами смертності, а на рівні окремих спільнот також і міграційними процесами. Останні впливали і на статеве співвідношення дітей у конкретних населених пунктах, а також визначали різну чисельність хлопчиків і дівчаток у великих містах та селах. У більш глобальному вимірі констатуємо, що суспільство Гетьманщини було молодим, зростаючим і характеризувалося оптимальним співвідношенням між працюючими і їдцями. Так, на одну жінку дітородного віку доводилася одна дитина віком до 14 р., при цьому середньостатистична родина складалася із 4–5 членів, себто мала 1–3 дітей. Такі дані дозволяють підкоригувати усталені етнографічні уявлення про багатодітність населення Гетьманщини та домінування великих трипоколінних родин.

Демографічні дані також свідчать, що народжуваність у Гетьманщині була значно нижчою від біологічного максимуму. В середньому за життя жінка народжувала 4–7 разів. Головним фактором, що сприяв народжуваності було загальне налаштування на прокреацію. Окрім економічних міркувань та відповідних настанов християнського віровчення, потреба у дітях артикулювалася світоглядом традиційного суспільства, адже наявність нащадків була необхідною складовою глорифікації батьків. При цьому безпліддя розглядалося як кара за гріхи, та було предметом кпинів та іншування. Його намагалися лікувати за допомогою чарів, ліків, звертали до церкви. Суспільство Гетьманщини також не практикувало контрацепції,

принаймні настільки масово, щоб відчутно вплинути на загальний рівень народжуваності. Така поведінка в цілому відповідала релігійним настановам, однак вона визначалася у першу чергу соціально-демографічними реаліями, адже сезонність народжуваності не залежала від (не)дотримання постів, а визначалася господарським циклом.

Зниженню народжуваності (у порівнянні з біологічним максимумом) сприяв середній вік вступу у шлюб, котрий скорочував фертильний вік, а отже і можливе число дітонароджень. Окрім того, значна частка жінок дітородного віку перманентно залишалися без чоловіків (вдівство, тривалі заробітки, військові дії тощо). На число дітонароджень у шлюбі також впливав період лактації. При цьому практики наймання годувальниці сприяли вищій народжуваності у старшинських родинах. Важливими чинниками зниження прокреації були недоїдання, хвороби, важка фізична праця, висока смертність породіль. Відтак, кожні пологи були важким випробовуванням, успіх якого також залежав від повитухи. Її вагу в суспільстві Гетьманщини засвідчує побутування спеціального маркеру у діловодній документації, а також участь баби не тільки безпосередньо у пологах, а й в ритуалах легітимації народження і включення новонародженого в соціум.

Найважливішим комплексом таких ритуалів було хрещення, яке вводило дитину в коло християнської спільноти. З цього моменту дитина також отримувала фіксацію «на папері», а отже, потрапляла у поле зору церкви та держави і, як наслідок, сучасних істориків. Узагальнений проміжок між біологічним і «церковним» народженням на матеріалах Гетьманщини визначити практично неможливо. Гіпотетично для старшини він становив близько тижня, для простолюду міг бути істотно більшим, попри позірну налаштованість не зволікати з хрещенням малюка. Показово, що такі зволікання були притаманні і священикам, які не завжди вчасно відгукувалися на прохання парафіян. Можливо це пов'язано також із матеріальним складником, адже хрещення оплачувалося, однак менше ніж шлюб чи поховання. У тогочасному соціумі хрещення не обмежувалося даним

церковним таїнством. Воно складалося з комплексу ритуальних дій, спрямованих як на легітимацію новонародженого та його залучення до соціуму, так і на реалізацію стратегій батьків та інших дорослих, на перший погляд, не пов'язаних з малюком. Великий пласт відповідних привітань, святкування хрестин, обдаровування родильним хлібом та інші моменти вказують на використання народження й охрещення дитини як можливості для розширення чи налагодження потрібних соціальних зв'язків, установлення ритуальної родинності там, куди не могла сягнути кривна. Такі зв'язки встановлювалися через інститут хрещених батьків, роль якого виходила далеко за канонічні межі й була важливим складником функціонування суспільства Гетьманщини – від вирішення політичних питань до безпосередньої турботи про похресників. Показово, що синодальні спроби уніфікувати кількість хрещених батьків були невдалими – паства мала свої усталені погляди, з котрими, вочевидь, мусили рахуватися і священики. Схожі моменти простежуються і в стратегіях вибору імені. Із широкого кола пропонованих святцями імен в Гетьманщині використовували доволі обмежений набір. Важливо, що ця «обмеженість» не була результатом жорсткої прив'язки до дати хрещення, а поставала унаслідок свободи вибору і певної «моди» на найбільш популярні імена.

Загалом тільки четверо дітей з десяти охрещених доживали до п'ятирічного віку. Таке явище (парадокс дитячої смертності) було притаманне усій ранньомодерній Європі. Більше половини усіх померлих в Гетьманщині були дітьми до 14 років. При цьому смертність мала виражену сезонну циклічність, а також зазнавала істотних річних коливань унаслідок дії природніх чинників (посухи, голод, епідемії тощо). Згідно з такими біологічними реаліями смерть немовлят була більш частим і звичним явищем, аніж дорослих. Немовлята покидали цей світ настільки масово, що їхню смерть суспільство не розцінювало як трагедію, проявляючи байдужість. Натомість на індивідуальному рівні можемо простежити емоції, переживання, бажання уникнути смерті нащадків, сподівання на чудесне зцілення чи

воскресіння. Тому особистісне сприймання дитячої смерті було не індиферентним, а амбівалентним, залежало від віку дитини, обставин упокоєння тощо. Особливе ставлення до смерті дитини простежується і в поховальному ритуалі, побутуванні окремих дитячих кутків кладовищ. До семи років дитину мали ховати за особливим «дитячим» каноном, із семирічного віку – так само як і дорослих. На практиці поховання дитини могло відбуватися спрощено, за участю лише одного священика, або й іноді навіть без нього. Це пов'язано зі специфікою ставлення до дитячої смерті, порівняно меншою оплатою та баченням малолітньої дитини як такої, що безгрішна й автоматично потрапить до раю. Інакшим було сприймання смерті неохрещених малюків, чого загалом намагалися всіляко уникнути. Тим не менше, ця категорія діток доволі численна, однак важко сказати, як уявляли їхню посмертну долю мешканці Гетьманщини. Адже православна догматика якось невизначено говорила про «особливе місце» поза пеклом і раєм, схоже до католицького лімбу, однак не послуговуючись цим терміном. Носії народної побожності могли мати більше варіантів, зокрема ототожнюючи таких діток з мавками чи потерчатами. При цьому їм залишали надію, «пропонуючи» своєрідні варіанти спасіння душі («посмертне хрещення»), котрі не пропонували офіційні релігійні догми.

У сенсі ставлення до живих дітей підсумуємо: що чим старшою була дитина, тим більше її помічали і цінували дорослі. Немовля було «незрозумілою істотою», не вміло говорити, мало інакші пропорції тіла й поставу. Важливо, що малолітня дитина багато часу перебувала під доглядом своїх трохи старших родичів або ж осіб літнього віку. Такий догляд часто був проблемним, малюки страждали від голоду, спеки чи холоду, гинули унаслідок недогляду. Схожі проблеми були і в багатих родин, котрі могли дозволити собі найняти спеціальну няньку. Діти вельмож також наражалися на небезпеки. Спільною для побуту простолюду і старшини була практична відсутність специфічних речей призначених для маленьких діток. Їх набір був доволі обмежений – колиска, повивач, дитяча сорочечка. Більш старші дітки

(приблизно з семи років) вже мали цілком дорослий одяг, почасти успадкований від старших родичів, або ж перешитий із зношених вдяганок батьків. Для суспільства Гетьманщини ще не була притаманна комерціалізація дитячого – спеціальні іграшки та одяг для дітей не купували. Власне, тогочасний соціум ще чітко не відсепаровував дитяче і доросле в сенсі матеріальної культури, гри, домашнього простору, така сепарація почнеться вже у ХІХ ст. Врахування цих особливостей дуже важливе для розуміння соціалізації дитини. Так, тісне співмешкання родини в кімнаті площею 15–20 м² з одного боку провокувало конфлікти і насильство, сприяло поширенню хвороб. З іншої сторони, це постійно тримало малюка у сфері спілкування багатьох дорослих, сприяло розвитку його комунікативних можливостей, надавало психологічного імунітету на випадок можливої втрати рідних.

Шлях соціалізації неповнолітнього міг бути значно довшим, ніж формальні межі, визначені законодавством, аж до досягнення так званого «відкладеного повноліття», яке у патріархальному світі починалося з одруженням, народженням власних дітей або ж набуттям господарської самостійності. Зasadничим елементом такої соціалізації слугувала праця, котра попри її низьку «монетизацію» була спрямована на результат. Про те, що праця дітей в Гетьманщині не була грою свідчать і дані біоархеологічних досліджень. Дитячі кістяки були істотно зношені від роботи: дівчачі від статичних навантажень та повторюваних рухів, хлопчачі унаслідок підйому вантажів. Прояви такої гендерної спеціалізації різні – від появи першої трудової опозиції нянька/підпасок до віддавання хлопців у ремесло, а дівчат у найми. Такий поділ, зміна виконуваних робіт, характер і розміри платні самі по собі були важливими маркерами дорослішання. Окрім фізичного зростання, дитина отримувала необхідні навички, встановлювала необхідні зв'язки, долучалася до різних спільнот. Спостереження за цими механізмами дає підстави оцінювати такі явища, як наймитування чи учнівство, з погляду набуття соціального капіталу. Попередні дослідження, акцентуючи на економічному визиску й експлуатації, не зауважили, що цей етап життя був

переважно тимчасовим, проміжним. Мусимо враховувати і те, що наймитування є як мінімум двосторонньою взаємодією господаря й наймита, де кожна зі сторін може отримати вигоду чи зазнати збитків. Причому причиною таких збитків ставала не лише сваволя господарів, а й учинки наймитів, зумовлені особливістю саме дитячої психіки.

Дослідження дитячої праці оприявнюють іще один парадокс. Традиційно суспільство Гетьманщини вважають таким, у якому індивідуальне поступалося колективному, а родина вивершувалася над окремими своїми членами. Однак дорослішання багатьох підлітків якийсь час відбувалося поза власною родиною. Дитяча мобільність, втечі, часта зміна господарів і занять вказують на певну самостійність дітей. Для більшості це не означало цілковитої відсутності батьківського контролю, але, скажімо, для сиріт домінування колективного проявлялося через індивідуальну опіку родичів чи працедавців, коло яких дитина могла змінювати, пристаючи до нового двору.

У процесі дорослішання діти могли набувати різних соціальних статусів, котрі виокремлювали їх із загалу та могли вмикати механізми іншування. Підставою для маргіналізації було народження поза шлюбом. Байстрюки в Гетьманщині, як і у всій Європі, сприймалися негативно та дискримінувалися законодавством. Просвітницькі ініціативи щодо легітимації незаконнонароджених мали мінімальний вплив. Однак, на відміну від європейських теренів, облікова документація Гетьманщини фіксує дуже незначний відсоток бенкартів, що суперечить риториці урядових документів, літературних джерел і моралізаторств. Іншою маргіналізованою групою були школярі, які з одного боку представляли найбільш освічену спільноту у середовищі простолюду, з іншого – вважалися охочими до крадіжок, переміщень, девіантної поведінки. Разом з тим, перебування у школі носило тимчасовий характер і могло виконувати роль соціального ліфта. Своїм зв'язком з церквою та проханням милостині школярі були схожі на мешканців шпиталів, однак останні виокремлювалися нездатністю прогледуватися самостійно унаслідок каліцтв, хвороб тощо. Найменші діти потрапляли до

шпиталів разом з батьками-жебраками. Самостійно діти поповнювали лави шпитальних починаючи із 6–8-річного віку унаслідок каліцтв та відразливих хвороб. Останні теж були підставою для іншування. Від таких хворих намагалися дистанціюватися, щоб не заразитися, а також не наразитися на іншування через контакти з «нечистим». Загалом, всупереч усталеним стереотипам, шпиталь не був місцем прихистку дітей-сиріт, їх було надто багато. До того ж суспільство Гетьманщини мало механізми опіки над безбатченками. Таких дітей доглядали родичі, хрещені батьки, їх брали «на виріст» та у найми, рослили замість власних дітей бездітні пари. Подібним проявам опіки сприяли відповідні християнські настанови, які розглядали сирітство у позитивному контексті та закликали допомагати сиротам.

У побутуванні уявлень про таких «інших» дітей засадничою була роль церкви. Релігійний світогляд взагалі був визначальним у баченні дитинства суспільством Гетьманщини. Натомість у «західній» культурі в другій половині XVIII ст. (найперше у Франції, США, Великобританії) вже формувалася модерна, секуляризована модель дитинства, заснована на новому баченні природи дитини, появі масової освіти, виробництва дитячих речей, літератури для дітей і про дітей. Такі зміни відбувалися внаслідок економічних зрушень і впливу Просвітництва, вони реалізовувалися через сильне втручання держави. У Гетьманщині ми ще не бачимо елементів нової моделі. Це стосується не тільки простолюду, а й старшини, попри те, що її представники могли читати відповідну літературу або віддавали своїх дітей на навчання за кордон. У їхньому баченні перші роки життя залишалися незрозумілою хворобою, яку треба було швидше подолати й подорослішати.

Назагал, модернізаційні урядові ініціативи Російської імперії майже не відобразилися на дитинстві в Гетьманщині. Істотні світоглядні зміни у тодішніх реаліях могли сформуватися насамперед за посередництва церкви, а дисциплінування і перетворення Київської митрополії на ординарний складник синодальної церкви у XVIII ст. так і не відбулося. Промовистим прикладом цього у контексті нашого дослідження є провал спроби обмежити

кількість хрещених батьків відповідно до московських практик. Найуспішніших урядових ініціатив щодо дитинства слід було очікувати у тих царинах, які стосуються позародинного життя: медицині, функціонуванні освіти, опіці над представниками маргіналізованих груп. Однак, ці сфери, окрім освіти, залишалися більше у компетенції традиційного суспільства та церкви. Попри велику просвітницьку риторичку, реальні трансформації зачепили дитинство в Гетьманщині тільки стосовно віку кримінальної відповідальності й пом'якшення покарань неповнолітніх. Інші, набагато важливіші новації, такі як державні сиротинці, щеплення від віспи, фахова медична допомога для дітей і породіль, з'являться на цих теренах уже у ХІХ ст., до того ж ефект від їх утілення буде помітний не одразу. Вочевидь, у суспільстві Гетьманщини, котре у ХVІІІ ст. намагалася унормувати Російська імперія, дитинство і родинне життя були сферами, що зазнали найменших змін.

Коли, як і чому такі зміни відбувалися, належить з'ясувати у майбутньому. Щодо подальших перспектив продовження нашого дослідження, то їх ми вбачаємо у кількох площинах. Насамперед, це більш ґрунтовне вивчення дитячого у тогочасній релігійній культурі – від засадничих філософських творів до проповідництва і практик парафіяльного духовенства. По-друге, перспективним видається дослідження матеріального світу дитинства на основі іконографії, музейних пам'яток, даних археологічних розкопок. По-третє, значний дослідницький інтерес становлять гендерні аспекти дитинства. По-четверте, продуктивним напрямом вважаємо точкові мікроісторичні дослідження, спрямовані на сфери емоцій, уявлень, повсякдення, девіацій. Реалізація цих перспектив істотно поглибить наше розуміння суспільства Гетьманщини у контексті історії родини та дитинства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

А) неопубліковані

Державний архів Полтавської області

Ф. 16. Зіньківський повітовий земський суд.

Оп. 2.

1. Сведения о колодниках за 1788 г. 1788 р. // ДАПО. Ф. 16. Оп. 2. Спр. 1. 9 арк.

Ф. 76. Полтавський малоросійський совісний суд.

Оп. 1.

2. Протоколы Малороссийского Полтавского Совестного суда за 1806-1807 гг. по разбору дел об оскорблении родителей детьми; воровстве, совершенном несовершеннолетними; по выплате долгов; колдовстве; отпуске помещиков Алыновым крестьян в вольные хлебопашцы и д.р. вопросам. 1806–1807 рр. // ДАПО. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 1. 242 арк.

Ф. 222. Скаржинська Катерина Миколаївна.

Оп. 1.

3. Указ из Киевской консистории о сыске бежавших школьников Козаченков Опанаса и Ивана из Нежинской школы Богоявленской церкви, жителей Конотопа. 1777 р. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 503. 1 арк.

4. Письмо от Никифора Ивановича Кодинец о приглашении Николая Петровича Огроновича с женой на крестины дочери. 30 октября 1779 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1488. 1 арк.

5. Дмитрий Пещанский с приглашением Николая Огроновича на крестины 8 ноября 1785 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1489. 2 арк.

6. Яков Петрович Огронович с поздравлением брата Николая Петровича Огроновича с рождением сына. 11 апреля 1786 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1490. 1 арк.

7. Письмо от Ивана Бутовского к Николаю Огроновичу о рождении сына. 13 июня 1793 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1498. Арк. 1.

8. Письмо от Христича Николаю Петровичу Огроновичу о рождении сына. 5 августа 1804 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1504. 1 арк.

9. Николая Петровича Огроновича Василий Троцкий приглашает на крестины. 8 января 1805 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1505. 1 арк.

10. Петр Огронович поздравляет брата Николая Огроновича с рождением внука. 11 января 1806 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1507. 2 арк.

11. Письмо Кординца Николаю Огроновичу о рождении сына. 9 февраля 1806 г. // ДАПО. Ф. 222. Оп. 1. Спр. 1509. 1 арк.

Ф. 567. Городиський повітовий суд.

Оп. 1.

12. Протокол заседания суда по делу о краже скота козаком с. Великой Загоровки Мартыном Галченком. 1783 р. // ДАПО. Ф. 567. Оп. 1. Спр. 1. 8 арк.

Ф. 706. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія.

Оп. 4.

13. Книга о расходе денежных сумм церквей Барышевской протопопии. 1760–1809 рр. // ДАПО. Ф. 706. Оп. 4. Спр. 1. 59 арк.

Ф. 801. Пирятинське духовне правління.

Оп. 1.

14. Дело по доношению Мотрены Горстичной об изнасиловании ее дочери иереем Мечиславским Кириллом. 1766 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 136. 7 арк.

15. Дело по доношению козачки Петрановской о нанесении ей и ее детям оскорблений и побоев дочерью Анастасией и мужем ее священником Кириллом Верещакою. 1770 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 226. 7 арк.

16. Доношение начальника городиского замка о притеснениях чинимых священником Григориевым Стефаном прихожанам этого замка. 1771–1774 рр. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 286. 12 арк.

17. Дело по доношению козака Семена Воткало о разрешении ему

вступить во второй брак в связи с побегом его первой жены. 1772 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 329. 5 арк.

18. Дело по доношению жителя села Белоусовка Василия Семенюты о разрешении ему вступить во второй брак в связи с умопомешательством его первой жены. 1773 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 364. 6 арк.

19. Дело по доношению Шевченка Дмитрия о побеге его жены и разрешении ему жениться второй раз. 1773 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 365. 5 арк.

20. Дело по доношению иерея местечка Василькова Ольшанского об отказе его венчать второй раз жителя этого села Шаповала, в виду того, что его первая жена проживает за границей. 1776 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 510. 2 арк.

21. Доношение Марины Гноевой о расторжении ее брака в связи со смертью мужа. 1776 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 510. 2 арк.

22. Дело по доношению деймановского козака Якименко о вступлении во второй брак в виду семилетнего отсутствия его жены. 1777 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 560. 4 арк.

23. Дело по доношению жительницы села Кейбаловки Евдокии Опанченко о разводе ее с мужем Василием Опанченко. 1779 р. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 665. 4 арк.

Оп. 2.

24. Дело по обвинению священника Терлецкого Ивана в погребении двух новорожденных некрещенных младенцев. 1810–1811 рр. // ДАПО. Ф. 801. Оп. 2. Спр. 121. 6 арк.

Ф. 1011. Православні церкви Полтавської губернії.

Оп. 1.

25. Метрическая книга Рождественско-Богородичской церкви с. Богодаровка. 1850-1862 рр. // ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 128. 92 арк.

26. Метрическая книга Крестовоздвиженской церкви с. Сорочинцы. 1844–1848 рр. // ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 146. 122 арк.

27. Метрическая книга Христорождественской церкви с. Яреськи. 1757–1775 рр. // ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 157. 66 арк.

28. Метрическая книга Христорождественской церкви с. Яреськи. 1776–1780 рр. // ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 158. 27 арк.

29. Метрическая книга Николаевской церкви с. Сорочинцы. 1837–1846 рр. // ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 186. 130 арк.

30. Метрическая книга Троицкой церкви с. Яреськи. 1825–1831 рр. // ДАПО. Ф. 1011. Оп. 1. Спр. 193. 72 арк.

Ф. 1065. Духовне правління Миргородської протопопії.

Оп. 1.

31. Копии указов и ордера духовного правления Миргородской протопопии. 1721–1762 рр. // ДАПО. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 1. 328 арк.

Державний архів Сумської області

Ф. 960. Роменське духовне правління Київської духовної консисторії.

Оп. 2.

32. Прошение жительницы села Волковец Сокотихи с жалобой на священника Сохацкого о заграблении заработка ее сына Родиона, нанесении ему побоев, о произведении между ними расчета. 1751 р. // ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 197.

33. Рапорт Хмеловского наместника Даниила Рединицкого о смерти некрещенного новорожденного ребенка Устины Вергуновой. 1756 р. // ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 367.

34. Донесение роменского козака Белоцерковца о хулиганском взятии поповичем Дмитриевым его сына. 1762 р. // ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 629.

35. Протест с доношением жены козака жителя города Ромен Резниченковой и издевательстве и избиении священником Серафимовичем Резниченковой прешедшей к нему за именем для новорожденного ребенка // ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 700.

36. Донесение иерея Березовского из Роменского духовного правления о погребении скоропостижно умершего ребенка козака Святенко. 1773 р. // ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1022.

37. Рапорт священника Злотницкого о том, что крестьяне ночью насильно внесли в его дом умершего ребенка. 1789 р. // ДАСО. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1837.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України

ім. В. І. Вернадського НАН України

Ф.І. Літературні матеріали.

38. Наука в стан святий малжонський вступаючим. XVII ст. // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 16. 16 арк.

39. Памятная запись шевца Яременко, о том сколько и чего он пошил сотнику Воронежскому и за что еще не получено денег. 1729 р. // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 58128. 2 арк.

40. Протоколы Полтавского полкового суда. 1755–1757 рр. // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 62658. 236 арк.

41. Способы и наставления как лечить французскую (венерическую) болезнь, написанные штабс-лекарем Степаном Венечанским (1776 г.). Копія кін. XVIII – поч. XIX ст. // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 63148. 22 арк.

42. Доношение короповского сотника с товариществом и мещанами об изнасиловании солдатом 6-ти летней девочки. 1719 р. // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 65219. 2 арк.

Ф. 13. Архів Синоду.

43. Доношение гадяцкого протопопа Алексея Яковлева писарю Киевской митрополии о невозможности представить в декабре месяце годичных сведений о количестве крестившихся, бракосочетавшихся и умерших. 1726 р. // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 6274. 2 арк.

Ф. 30. Колекція рукописних книг.

44. Лечебник. 1715 р. // ІР НБУВ. Ф. 30. Спр. 122. 286 арк.

45. «Аппендикс или придаток». 1748 р. // ІР НБУВ. Ф. 30. Спр. 123.

156 арк.

46. «Прохладный вертоград». 1796 р. // ІР НБУВ. Ф. 30. Спр. 124.

335 арк.

47. Лечебник на малороссийском языке». XVIII ст. // ІР НБУВ. Ф. 30.

Спр. 132. 113 арк.

Ф. 61. Архів О. Кістяківського.

48. «Детский и несовершеннолетний возраст». 1878 р. // ІР НБУВ. Ф. 61.

Спр. 172. 17 арк.

49. Записка из дела о крестьянине г. Рубовицкого Кирилле Павлике, судимом за порчу колдовством новобрачной. 20 июля 1860 г. Копия. // ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 247. 4 арк.

50. Дела нежинского магистрата гражданские и уголовные 1651–1657 гг. Выписаны из книг меских ратуши нежинской в первой пол. XIX в. // ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 875. 12 арк.

51. Дела полтавского полкового суда об убийстве, грабеже, избиении, изнасиловании, прелюбодеянии, клевете и др. 1704–1721 гг. Копии втор. пол 19 в. // ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 878. 47 арк.

52. О наказании за волшебство, по учиненной наперед чиновникам пытке. 1735–1737. Копии кон. XIX в. // ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 1586. 12 арк.

Ф. 312. Бібліотека Софіївського собору.

53. Концерты и службы на 8 голосовъ, рукопись съ линейными квадратными нотами, писанная при Аннѣ Иоановнѣ, in 4, въ 7-ми тетрадах. Дискант 1. На 99 листкахъ. // ІР НБУВ. Ф. 312. Спр. 121(117 С). Ч. VI. 99 арк.

Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника

Відділ рукописів. Ф. II. Бібліотека народного дому.

54. Ірмологіон нотний. 1682 р. Спр. 123. 408 арк.

**Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського**

Ф. 04. Експедиції.

55. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про археологічні дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської обл. у 2008 р. // НА ПКМ. Ф. 04. Спр. 04-348. 53 арк.

56. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про археологічні дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської обл. у 2009 р. // НА ПКМ. Ф. 04. Спр. 04-353. 136 арк.

57. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про археологічні дослідження на місці Успенської церкви в с. Лютенька Гадяцького району Полтавської обл. у 2010 р. // НА ПКМ. Ф. 04. Спр. 04-383. 203 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Київ

Ф. 51. Генеральна військова канцелярія.

Оп. 3.

58. Судовий розиск по обвинуваченню оберкрігскомісаром Стефаном Пятовим служниці Оленки у наведенні чарів на його дворецького Петра Курпинського та у підпалі лазні. 1715 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 133. 8 арк.

59. Повідомлення ніжинського полковника Петра Толстого про народження в. с. Іллінцях теляти з двома головами. 1719 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 347. 3 арк.

60. Донесення воронізького наказного сотника Романа Кобця і війта Миколи Степановича про взяття серединно-будищанським жителем Марком Василевичем за борг в найми дітей та дружини Григорія Кулика. 1719 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 362. 3 арк.

61. Скарга Настасії Кузьмихи на новгородського жителя Стародубського полку Ярмолу за невиплату грошей її дочці за наймитування. 1722 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 646. 2 арк.

62. Листи київського генерал-губернатора Трубецького і Канцелярії наказному стародубському полковнику про обставини побиття війта описних слобод Андрія Стряпчого школярами та дячком стародубської церкви Іоанна Предтечі. 1723 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1055. 3 арк.

63. Донесення намісника Глухівської протопопії Никифора Івановича і указ канцелярії глухівському отаману Федору Омеляновичу про призначення двох чоловік із посполитих для виловлення тунеядців, блудників і блудниць. 1726 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2036. 4 арк.

64. Листування гетьмана з стародубським полковником Богдановим і бунчуковим товаришем Романовичем про заборону чернігівським єпископом стародубському бурмистру Антону Каменці входу до церкви за кумівство з дружиною та про висилку скарг жителів полку а єпископа для пересилки в Москву. 1730 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 3362. 5 арк.

65. Дело о наложении ареста на имущество грека купца г. Нежина Юрия Фармаки нежинским бурмистром Петром Тернавиотом. 1734 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 4924. 40 арк.

66. Ревізія Стародубського полку. 1764 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19349. 745 арк.

67. Показання свідків про зґвалтування драгуном Сибірського полку Якимом Никифоровим 6-місячної дочки переволочанської жительки Василихи Биндореченкової. 1714 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20266. 2 арк.

68. Екстракт інквізиції про зґвалиування драгунами 10-ї роти Київського полку 6-місячної дочки Микити Грішного, 10-річної дівчини Агафії та її матері Васси Берднички, жителів с. Козла Любецької сотні чернігівського полку. 1719 р. // ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20270. 7 арк.

Ф. 54. Друга Малоросійська колегія.

Оп. 1.

69. Дело о поджоге сарая басанского протопопа Туманского работающей у него по найму Павлюковой Авдотьей. 1768–1769 рр. // ЦДІАК

України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 706. 42 арк.

70. Утверждение приговора генерального суда по делу Параскевы Клепиковны обвиняемой в поджоге дома хозяина и присвоении его имущества. 1764–1781 рр. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 823б. 2 арк.

71. Дело о наложении штрафа на подданного жены полковника Лубенского полка Кулябки Терещенко за избиение несовершеннолетнего жителя этого же хутора Семюстренко. 1775 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 1922. 45 арк.

72. Дело по обвинению жителя с. Селище Мринской сотни Гоя Матвеева в убийстве падчерицы. 1777 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2187. 56 арк.

73. Дело о розыску родственников задержанного Нижегородской полицмейстерской конторой несовершеннолетнего мальчика Егора, вывезенного в детстве из г. Киева майором Шаховским. 1777 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2320. 9 арк.

74. Дело запрещении приема в церковные школы лиц, не имеющих паспортов, и об отправке их по месту жительства. 1778 р. // Спр. 2498. 28 арк.

75. Дело о непреднамеренном убийстве Краснощоченко малолетней племянницы, о публичном наказании его и о наложении епитимии. 1779 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2592. 10 арк.

76. Дело по обвинению посполитой Дзюбы в убийстве внебрачного ребёнка. 1779 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2629. 47 арк.

77. Дело по обвинению подданного Киевского-Больницкого монастыря Куборки в убийстве внебрачного ребёнка. 1780 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2805. 48 арк.

78. Дело по обвинению цирюльника Чернусского в отравлении киевского сотника Гудымы Ткаченко и о наказании его плетью и отправке на городовые работы. 1780 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 2806. 16 арк.

79. Дело об отправке в Берг-коллегию фальшивых денег, найденных детьми казака Калашника в м. Городище. 1780 р. // ЦДІАК України. Ф. 54.

Оп. 1. Спр. 2840. 4 арк.

80. О колоднику Нестору Литвину присланому за убивство родного брата его Нестора Литвина. 1782 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 3198. 6 арк.

81. О колоднику Никите Зачепе приличившемся воровствам лошадей и верей, и ведавшему об оных мальчику Павлу Прокопенку. 1781-1782 р. // ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 3201. 54 арк.

Ф. 56. Генеральний військовий суд.

Оп. 3.

82. По доношению человека Иосифа Кузьмина двору Михаила Хрущова Малороссийской Коллегии прокурора о искании девкою того ж господина над своею господою здоровья. 1724 р. // ЦДІАК України. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 69. 3 арк.

83. О зажигателе хлопце Андрее Золотаренкове. 1741 р. // ЦДІАК України. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 395. 78 арк.

84. О зажигальщику хлопце Иване Васильеве. 1742 р. // ЦДІАК України. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 473. 59 арк.

85. О колоднице Параскевии Шокотенковой за убивство 5-летнего козачьего сына Степана Кривоносенка. 1775 р. // ЦДІАК України. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 2801. 15 арк.

86. О поиске козачества Михайлом Кулишем. 1775 р. // ЦДІАК України. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 2825. 30 арк.

87. О колодници Наталии Луговны за убивство неумышленно малолетнего сына Ивана Мелашеве – Кондрата. 1775 р. // ЦДІАК України. Ф. 56. Оп. 3. Спр. 2826. 36 арк.

Ф. 57. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 років.

Оп. 1.

88. Генеральний опис с. Орловка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41–43.

89. Генеральний опис с. Суличенко. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України.

Ф. 57. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 506–558.

90. Генеральний опис с. Кукарі, с. Красновське. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 347зв. –351, 684–711.

91. Генеральний опис с. Ілкуча, с. Низківка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 254зв.–295зв.

92. Генеральний опис с. Прибийка, сл. Білошицька. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 829зв.–869 зв.

93. Генеральний опис с. Лихачеве. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 613–998 зв.

94. Генеральний опис м. Ніжин, с. Степанівка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 1196зв.–1198зв.

95. Генеральний опис с. Пліски. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 643зв.–757зв.

96. Генеральний опис с. Гуківка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 283зв.–294зв.

97. Генеральний опис с. Мельня. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1034зв.–1116зв.

98. Генеральний опис с. Рохманів. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 802–806.

99. Генеральний опис с. Логовате. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 77. Арк. 51–72зв.

100. Генеральний опис с. Крута Буда, с. Озарівка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 560–568, 915–997.

101. Генеральний опис с. Високе, с. Тарутине, с. В'язівка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 90. Арк. 544зв. –766зв.

102. Генеральний опис с. Івашкове. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 403–417зв.

103. Генеральний опис с. Брешковка, с. Супрягіне, с. Селище. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 229–231, 504зв.–522зв.

104. Генеральний опис с. Різники. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України.

Ф. 57. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 167зв.–180зв.

105. Генеральний опис с. Росл. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 307зв.–321зв.

106. Генеральний опис с. Білани. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 324зв.–328зв.

107. Генеральний опис с. Кудлаївка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 119. Арк. 260–286.

108. Генеральний опис с. Тимошкин Перевіз. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 649зв.–658.

109. Генеральний опис с. Коман. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 27–35.

110. Генеральний опис с. Кудлаївка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 746–780зв.

111. Генеральний опис м. Стародуб. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 148а. 610 арк.

112. Генеральний опис с. Ветове. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 1–252.

113. Генеральний опис с. Лук'яновка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 1–150зв.

114. Генеральний опис с. Мицалівка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 11–304.

115. Генеральний опис м. Переяслав. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 278. 303 арк.

116. Генеральний опис с. Сашникове. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 1–50.

117. Генеральний опис с. Козлов. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 289. Арк. 1–127.

118. Генеральний опис с. Стовп'яги. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 308. Арк. 1–37зв.

119. Генеральний опис с. Плужники. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України.

Ф. 57. Оп. 1. Спр. 318. Арк. 1–18.

120. Генеральний опис с. Погреби. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України.

Ф. 57. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 3–70.

121. Генеральний опис м. Ніжин. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України.

Ф. 57. Оп. 1. Спр. 341.

122. Генеральний опис с. Злодіївка. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України.

Ф. 57. Оп. 1. Спр. 345. Арк. 49–63.

123. Генеральний опис с. Синівка, с. Подоляки. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 227–267.

124. Генеральний опис с. Гнідин. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України.

Ф. 57. Оп. 1. Спр. 350. Арк. 1–75зв.

125. Генеральний опис с. Блудша, с. Беркове. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 393. Арк. 152–180зв., 290–384

126. Генеральний опис с. Кононовщина, с. Митченки. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 423. Арк. 118а–182зв.

Оп.2.

127. Генеральний опис с. Сторожове. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 161–201.

128. Генеральний опис с. Надежда. 1765–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 520. Арк. 201–230.

Ф. 64. Сотенні канцелярії полків Гетьманської України.

Оп. 1.

129. Про ненавмисне вбивство козаком Василенком Мойсеєм сина козака с. Сватків Голенка Сави. 1780 р. // ЦДІАК України. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1. 14 арк.

130. Справа про вбивство позашлюбної дитини дочкою козака с. Павлівка Походєя Семєна. 1769 р. // ЦДІАК України. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 10. 15 арк.

131. Розслідування причини пожежі в м. Вороніж. 1780 р. // ЦДІАК України. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 465а. 4 арк.

132. Справа про віддання за борги дочки козака Ямпільської сотні Польовика Якова Анастасії у службу значковому товаришу Білиму Якову. 1779 р. // ЦДІАК України. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 334. 16 арк.

133. Справа про споювання неповнолітнього сина козака м. Сміли Волошина Василя жінкою козака Вишневецького Григорія. 1778–1779 рр. // ЦДІАК України. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 348. 5 арк.

Ф. 74. Гадяцький полковий суд.

Оп. 1.

134. Решения суда за 1743–1766 гг. // ЦДІАК України. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 1. 81 арк.

Оп. 2

135. Дело об убийстве жителем розбишевским Филипом Баластером трех мужского одной женского пола душ. 1744–1749 рр. // ЦДІАК України. Ф. 74. Оп. 1. Спр. 6. 85 арк.

Ф. 81. Стародубський городський суд.

Оп. 2.

136. Дело о колоднице Ксении Войтенковой за убийство мужа своего козака. 1776 р. // ЦДІАК України. Ф. 81. Оп. 2. Спр. 71. 15 арк.

137. Черное дело о колоднику Титу Голутве за подстрел жены своей кая и умре Феодосии Алексеевой дочери. 1779 р. // ЦДІАК України. Ф. 81. Оп. 2. Спр. 115. 36 арк.

Ф. 95. Полтавський полковий суд.

Оп. 1.

138. Решения суда за 1746–1770 гг. // ЦДІАК України. Ф. 95. Оп. 1. Спр. 2. 51 арк.

Ф. 101. Лубенський городський суд.

Оп. 1.

139. Решение суда за 1768–1769 р. 1768–1769 рр. // ЦДІАК України. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 3. 122 арк.

140. Об убийстве жителем м. Лохвицы Данилом Новохацким своей

жени. 1776 р. // ЦДІАК України. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 6. 29 арк.

141. Об убийстве казаком с. Томашовки Дмитрием Игнатенко своей жены. 1779 р. // ЦДІАК України. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 13. 26 арк.

Оп. 2.

142. Дело жителя Глинска Андрея Кухаря за убийство им работника своего Федора. 1765–1766 рр. // ЦДІАК України. Ф. 101. Оп. 2. Спр. 49. 41 арк.

143. Дело колодника Ивана Ковенка за убийство находящегося у него в услугах хлопца Архипа Архинянка. 1770 р. // ЦДІАК України. Ф. 101. Оп. 2. Спр. 166. 3 арк.

Ф. 105. Миргородський гродський суд.

Оп. 1.

144. Дело о арестованном Романе Краснощоченко, обвинявшийся в убийстве 2-летней девочки. 1779 р. // ЦДІАК України. Ф. 105. Оп. 1. Спр. 6. 11 арк.

Ф. 110. Чернігівський гродський суд.

Оп. 1.

145. Книга записи решений суда за 1742-1749 гг. // ЦДІАК України. Ф. 110. Оп. 1. Спр. 3. 154 арк.

Ф. 127. Київська духовна консисторія.

Оп. 1012.

146. Метрична книга церкви Пресвятої Трійці м-ка Куземин Гадяцького полку. 1722-1741 рр. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 12. 122 арк.

147. Метрична книга церкви Архістрати́га Михаїла с. Опанасівка Гадяцького полку. 1722–1741 рр. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 13. 89 арк.

148. Метрична книга церков Канівського, Таращанського, Бердичівського пов. Київської губ. та Козелецького пов. Чернігівської губ. Частина справи. 1816 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1012. Спр. 1418. 27 арк.

Оп. 1017

149. Сповідний розпис церков Миргородської протопопії. 1753 р. //

ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1017. Спр. 3. 1203 арк.

Оп. 1020.

150. Дело по обвинению монаха Мгарского монастыря Онуфрия в убийстве своего ребенка. 1741 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 474. 36 арк.

151. Дело о присвоении церковных денег и неправильное ведение метрических книг протопопом и наместниками Зеньковского духовного правления. 1741 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 486. 75 арк.

152. О наложении епитимии на рядового Городищенской команды Григория Житкова за изнасилование малолетней дочери жителя м. Городище Петра Лашка. 1785 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 645. 12 арк.

153. Дело об изнасиловании сторожем митрополичьего дома Михаилом Андрейченком малолетней дочери жителя г.Киева Дмитрия Баглаенко. 1742 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 646. 36 арк.

154. Дело по обвинению Лубенского протопопа Иоанна Ореховского в подлогах в метрической книге. 1743 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 802. 7 арк.

155. Дело по обвинению жительницы города Полтавы Арины в колдовстве // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 2052. 7 арк.

156. Об обвинении священника церкви м. Оржица Лубенской протопопии стафана Семеновского в крещении внебрачного ребенка. 1761 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 3344. 3 арк.

157. Дело о рождении внебрачного ребенка у жены священника церкви м. Сорочинцы Яскевич. 1762 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 3435. 31 арк.

158. Дело о нарушении церковного ритуала при погребении ребенка дячком Княжицкой церкви Назарием Матвеевым. 1764 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 3568. 4 арк.

159. О похищении и принуждении на вступление в брак восковым товарищем Тарасевичем несовершеннолетней Евдокии Кулаковской. 1775 р. //

ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1020. Спр. 4545. 101 арк.

Оп. 1021.

160. О смерти внебрачного ребенка без совершения обряда крещения. XVIII ст. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1021. Спр. 136. 2 арк.

Оп. 1024.

161. Указы сената и консистории. Копии. 1747 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1024. Спр. 536. 79 арк.

162. О запрещении священникам совершать обряд бракосочетания над лицами, не достигшими совершеннолетия. 1775 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1024. Спр. 1024. 58 арк.

Оп. 1043.

163. Экстракты сповідних розписів та відомості про осіб, що не сповідалися. 1775–1776 рр. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 9. 35 арк.

164. Метрические ведомости церквей Киевской епархии за 1776 г. 1777 р. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 13. 102 арк.

165. Экстракты сповідних розписів та відомості про осіб, що не сповідалися. 1779–1780 рр. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 23. 31 арк.

166. Справа про надходження до Консисторії рапортів, відомостей і грошей, отриманих у приходах Київської єпархії за здійснення церковних треба у 1780–1782 рр. // ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 47. 70 арк.

Ф. 208. Стародубський магістрат.

Оп. 1.

167. Заява Івана Гриневського про нездатність його дружини Марії до подружнього життя. Копія XIX ст. з актової книги Стародубського магістрату. 9 липня 1689 р. // ЦДІАК України. Ф. 208. Оп. 1. Спр. 21. 1 арк.

Ф. 990. Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія.

Оп. 1.

168. Ведомость о количестве исповедавшихся в церквях Переяславско-Бориспольской епархии. // ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 284. 2 арк.

169. Метрическая книга церквей Бориспольской протопопии. 1770–1787 pp. // ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 764. 139 арк.

170. О присвоении сана священника писарю экономической конторы Тарасевичу Ивану. 1771 р. // ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 775. 22 арк.

Ф. 1726. Полтавський гродський суд.

Оп. 1.

171. Книга колоднических приговоров. 1775 р. // ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 22. 310 арк.

Охтирський краєзнавчий музей

172. Описание чудес происходивших от чудотворного образа Ахтырския Божия Матери. Рукопис. XIX ст.

Б) Опубліковані

173. Автобіографія Іллі Турчиновського – священника і намісника Березанського // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упоряд. О. Білецький. Київ: «Вища школа», 1967. С. 552–557.

174. Арифметика Магницкаго. Точное воспроизведение подлинника. Съ приложеніємъ статьи П. Баранова о Магницкомъ и историческое значеніе его Арифметики. Москва: Издание П. Баранова, 1914. 85 с.

175. Беньковскій И. Поверья и обрядности родын и крестын // Киевская старина. 1904. № 10. С. 1–3.

176. Білецький П. Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII століть. Київ: Мистецтво, 1981. 160 с.

177. Боплан Г. Левасер де. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / пер. з фр., приміт. та передм. Я. Кравця. Львів: Каменярь, 1991. 301 с.

178. Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст.» // Киевская старина. 1887. № 10. С. 348–351.

179. Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. // Український археографічний збірник.

Т. І. Київ: Друкарня УАН, 1926. С. 50–164.

180. Васильев М. К малорусским похоронным обрядам // Киевская старина. 1889. № 8. С. 635–637.

181. Величковський І. Твори. Київ: Наукова думка, 1972. 192 с.

182. Вишневський Д. «Дитя не челоуѣческаго вида но бѣсовскаго» (Изъ акушерской практики прошлаго вѣка) // Киевская старина. 1896. №5. С. 39–40.

183. Вишня О. Як ми колись учились // Вишня О. Фейлетони. Гуморески. Усмішки. Щоденникові записи / Упор. І. Зуб. Київ: Наукова думка, 1984. С. 60–62.

184. Вірша про Кирика // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. Київ: Наукова думка, 1983. С. 199–208.

185. Владимирский-Буданов М. Привязывание убийцы къ трупу убитого (из старой судебно-уголовной практики) // Киевская старина. 1888. № 1–3. С. 20–21.

186. Воспоминания С. В. Скалонъ (урожденной Капнисть) // Исторический вѣстник. Историко-литературный журналъ. 1891. Май. С. 338–367.

187. Гаврилов М. Уцелевшая старина // Киевская старина. 1883. № 8. С. 757–760.

188. Гізель І. Мир з Богом чоловіку, або Покаяння святе, що примиряє Богів людину / пер. Романа Кисельова // Гізель І. Вибрані твори в 3-х томах. Т. І. Кн. І. Київ–Львів: «Свічадо» 2012. С. 55–575.

189. Гісторія правдивая о грабиней Альтдорской, котрая одним пороженіям дванадцять синов породила // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. Київ: Наукова думка, 1987. С. 460–462.

190. Гл. Л. [Лазаревський Г.] Список докторов медицины из малоросов, практиковавших в России в 18 в. // Киевская старина. 1896. № 3. С. 98–103.

191. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. Київ: Дух і літера, 2010.

180 с.

192. Гнедич П. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. Выпуск II. Часть I. Песни необрядовые. Издание Полтавской Ученой Архивной Комиссии. Полтава: тип. Г.И. Маркевича, 1915. 330 с.

193. Гоголь М. Вечори на хуторі біля Диканьки. Повісті. Харків: Septima, 2009. 416 с.

194. Голиковъ И. Дополненіе къ дѣянiямъ Петра Великаго. Томъ XVIII и послѣдній, содержащій въ себѣ состояніе Россіи, въ какомъ сей Великій Государь оставил ее по себе. Москва: Въ университетскои типографіи у Ридигера и Клаудія, 1797. 582 с.

195. Голосіння / упоряд., передмова, коментарі І. Коваль-Фучило. Київ: 2012. 729 с.

196. Григорій Богослов. Слово 40. На святе хрещення // Святитель Григорій Богослов. Повне зібрання творів / пер. патріарха Філарета (Денисенка). К.: Видавничий відділ УПЦ КП, 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://goo.gl/5AhMGW> (дата звернення: 12. 02. 2016).

197. Гуржій І. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Київ: Держполітвидав УРСР 1958. 180 с.

198. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. Т. 40. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. 202 с.

199. Галятовський І. Ключ розуміння. Київ: Наукова думка, 1985. 442 с.

200. Данте А. Божественна Комедія: Пекло / Пер. М. Стріхи. Львів: «Астролябія», 2013. 352 с.

201. Де ля Фліз. Альбоми. Т. 1. Київ, [б. в.] 1996. 254 с.

202. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 3б. документів / Упоряд. та комент. В. Горобець. Київ: Наукова думка, 1993. 392 с.

203. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). Київ: Наукова думка, 1976. 413 с.

204. Діти і дітлахи. Образ дитини в мистецтві XVII–XX ст. / упоряд.

Х. Береговська. О. Гулка. Львів: Апріорі, 2014. 155 с.

205. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) Ч. I–III. Киев, 1893. 418 с.

206. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. 1895. № 7–8. С. 100–155.

207. Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. 1727–1753. Приложеніе къ журналу «Кіевская Старина». Киев: Тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1884. 524 с.

208. Дневныя записки малороссийскаго подскарбия генеральнаго Якова Марковича. Издание Александра Марковича. Часть первая. Москва: Въ типографіи В. Готье, 1859. 522 с.

209. Дневныя записки малороссийскаго подскарбия генеральнаго Якова Марковича. Ч. II. Москва: Тип. В. Готье, 1859. 414 с.

210. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.

211. Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). Київ: Мистецтво, 1973. 436 с.

212. Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII–XVIII ст. зб. Документів / Автори-укладачі: о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ, 2015. 174 с.

213. Дорошенко П. Служебная отписка по поводу рождения уroda // Киевская старина. 1886. № 7. С. 562–563.

214. Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1977. 328 с.

215. Записки Ново-Оскольського дворянина И. О. Острожскаго-Лохвицкаго (съ добавленіемъ замѣтокъ сына его Петра Ивановича). (1771–1846 г.), с предисловіемъ Θ. Н. // Киевская старина. 1886 № 2. С. 350–370.

216. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст. – 1861 р. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1982. 494 с.

217. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. Київ: Наукова думка, 1971.

392 с.

218. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии. Приметы и поверья, относящиеся к беременности и к рождению детей // Этнографическое обозрение. 1897. № 1. С. 22–70.

219. Исторія Русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конисскаго, архиепископа Бѣлорусскаго. Москва: В Университетской типографии, 1846. 306 с.

220. Капнист-Скалон С. Воспоминания // Записки и воспоминания русских женщин XVIII – первой половины XIX века. Москва: «Современник», 1990. С. 281–388.

221. Квітка-Основ'яненко Г. Повісті та оповідання. Донецьк: БАО, 2008. 415 с.

222. Книги третія мѣсскія Пирятинскія, споряженныя за войтовства Симеона Ковельскаго вѣйта, Гавріила Кирилловича бурмистра Пирятинскихъ, въ року 1683 мѣсяца іюня 18-го дня // Стороженки. Фамильный архивъ. Т. 6. Киев: Тип. Фронцевича и Ко, 1906. С. 1–333.

223. Котляревський І. Повне зібрання творів. Київ: Наукова думка, 1969. 510 с.

224. Кравцов Д. Брюховецький і відьми // Україна. 1927. № 5. С. 3–5.

225. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). Київ: Вид. центр «Просвіта», 2010. 260 с.

226. Кудринский Ф. Пошисть. Рассказъ изъ быта крестьянъ Черниговской губернии) // Киевская старина. 1895. № 7. С. 156–184.

227. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. 1901. № 2. С. 180–216.

228. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р. Іванченка. Київ: «Знання», 1992. 192 с.

229. Лѣкарства ѡписание, которимы бѣ(з) мѣ(ди)ка в дому всикъ поратоватси можетъ // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. /

Упоряд. В. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1984. 127 с.

230. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Збірник актових документів XVII ст. / Під ред. О. Маштабея, В. Самійлінка, Б. Шарпила. Київ: Наукова думка, 1986. 218 с.

231. Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи в XVII-мъ вѣкѣ. Составиль Самоиль Величко, бывшій канцеляристъ канцелярії войска запорожскаго, 1720. Томъ третій. Киев: Въ тип. Іосифа Вальнера, 1855. 568 с.

232. Миллер Г. Сокращенное уведомление о Малой России // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. 1846. Кн. 4. С. 58–68.

233. Милость Божія, Украину отъ неудобносимыхъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкаго преславнаго войскъ запорозкихъ гетмана, свободившая, и дарованными ему надъ ляхами возвеличившая, на незабвенную толикихъ его щедротъ память репрезонтаванная въ школахъ кіевскихъ 1728 лѣта // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских. 1858. Кн. 1. С. 79–100.

234. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. Київ: Наш час, 2012. 576 с.

235. Могила П. Із твору «Сказання про чудесні й визначні явища у православній церкві» // «Скарбниця потрібна й пожиточна»: Українські монастирські літописи, житія, повчання ченцям, чуда та інше / упоряд. Валерій Шевчук. Київ: Либідь, 2012. С. 133–149.

236. Модзалевскій В. Малороссійский Родословникъ. Т. 1. (А–Д). Киев: Тип. Фронцкевича, 1908. 519 с.

237. Модзалевскій В. Малороссійский Родословникъ. Т. 2. (Е–К). Киев: Тип. Фронцкевича, 1910. 710 с.

238. Модзалевскій В. Малороссійский Родословникъ. Т. 3. (Л–О). Киев: Типо-Литографія «С.В. Кульженко», 1912. 824 с.

239. Модзалевскій В. Малороссійский Родословникъ. Т. 4 (П–С). Киев: Типо-Литографія «С.В. Кульженко», 1914. 832 с.

240. Модзолевский В. Малоросійський родословник. Т. 5. Вып. 3. Киев-Санкт-Петербург: ВИРД, 2004.
241. Молчановскій Н. Бюджеты г. Кіева въ средине XVIII в. // Киевская старина. 1898. № 1. С. 64–98.
242. Монтень М. Проби: в 3 Т. / Пер. з фран. Анатолія Перепаді. Т. 1. Київ: Дух і Літера, 2005. 365 с.
243. Н. П. [Петров Н.] Рукописные заметки на полях книги «Мир человека с Богом» Иннокентия Гизеля, киевской печати. 1669 г. // Киевская старина. 1892. № 1. С. 148–154.
244. Некрашевич І. Замисл на попа // Кістяківська Н. Твори Івана Некрашевича українського письменника XVIII віку (розвідка й тексти). Київ: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. С. 19–29.
245. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря; Кайдашева сім'я. Київ: Дніпро, 1989. 272 с.
246. Олянчич Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. 1937 р. Т. 154. С. 39–69.
247. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та покажчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. 2008. Вип. 7(10). С. 15–197.
248. Пашковський В. Піснь о бідном сироті // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. Київ: Наукова думка, 1983. С. 75.
249. Полтавська міська книга (1668–1740) / Упор. В. Ринчевич. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 664 с.
250. Портрет стародубского войта С. Я. Ширая // Киевская старина. 1887. Т. 19. № 10. Приложение.
251. Права по которым судится малороссийский народ, Высочайшим

всепресетлейшия, державнейшия Великия Государыни Императрицы Елисавет Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея императорского священнейшего Величества повелением из трех книг, а именно: Статута Ливского, Зерцала Саксоцкого и приложенных при том двух прав, також из книги Порядка, по переводе из полского и латинского языков на российский діалект в едину книгу сведенныя, в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Изданные под редакцией и с приложением исследования о сем своде и о законах, действовавших в Малороссии, проф. А.Ф. Кистяковского. Киев, 1879. 1065 с.

252. Приватні листи XVIII ст. / підгот.: В. А. Передрієнко; відп. ред.: М. А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1987. 173 с.

253. Про Кирика і жадібного попа // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. Київ: Наукова думка, 1983. С. 208–211.

254. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 1. 512 с.

255. Протокол допиту гайдамаки Семена Гаркуші // Український історичний журнал. 1990. № 11. С. 119–136.

256. Процессы по дѣламъ объ азартной игрѣ // Киевская старина. 1888. № 1. С. 1–8.

257. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорскаго Величества канцелярии, 1830. Т. 5. 780 с.

258. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорскаго Величества канцелярии, 1830. Т. 9. 1024 с.

259. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорскаго Величества канцелярии, 1830. Т. 10. 996 с.

260. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорскаго Величества канцелярии, 1830. Т. 14. 865 с.

261. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорскаго Величества канцелярии, 1830. Т. 16. 1119 с.

262. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 17. 1118 с.
263. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 19. 1082 с.
264. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург: В Тип. Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. 1160 с.
265. Рабле Ф. Гаргантюа та Пантагрюель / Пер. зі старофранц. Анатолія Перепаді. Харків: Фоліо, 2011. 634 с.
266. Реэстръ кто имяны отъ Ахтырскія чудотворныя Пресвятыя Богоматере иконы болѣзновавщія получили исцѣленіи значить по сему // Описаніе документовъ и дѣлъ, хранящихся въ архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго синода. Т. XXXII. Петроградъ: Синодальная типографія, 1915. С. 931–962.
267. Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Записки княгини Е.Р. Дашковой. Репринтное воспроизведение. Москва: Наука, 1990. 528 с.
268. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків: Майдан, 2010. 1344 с.
269. Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / упор. та істор. нарис І. Сковчиляса. Львів: УКУ, 2006. 464 с.
270. Собрание Малороссийских прав. 1807 г. Київ: Наукова думка, 1993. 368 с.
271. Сомов О. Киевские ведьмы // Русская романтическая повесть писателей 20-40-х годов XIX века. Москва, 1992. С. 301–314.
272. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. Київ: Наукова думка, 1992. 336 с.
273. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.
274. Степовик Д. Українська гравюра бароко. Київ: Кліо, 2012. 495 с.

275. Стороженко Н. «Малорусскія суевѣрія коимъ мало кто вѣрил, собранныя 1776 года» (рукопись А.И. Чепы) // Киевская старина. 1892. № 1. С. 119–130.

276. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII–XVIII в. Київ: Типографія К. Н. Милевського, 1884. 316 с.

277. Тимковский И. Моё определение на службу. Сказание в трех частях 1850 года // Москвитянин. 1852. Т. V. № 7. Кн. 1 С. 1–26.

278. Требник Петра Могили: у 2 т. [репр. вид. 1646 р.]. Київ: Інформаційно-видавничий центр української православної церкви, 1996. Т. 1. 946 с.

279. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. Том седьмой. Санкт-Петербург: Тип. К.В. Трубникова, 1872. 612 с.

280. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / Упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

281. Халєбський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий; післям. В.О. Яворницького. Київ: Ярославів вал, 2008. 293 с.

282. Шафонский А. Черниговскаго Намѣстничества топографическое описаніе съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи, из частей коей оное намѣстничество составлено, сочиненное Действительнымъ Статскимъ Советникомъ и Кавалеромъ Афанасіемъ Шафонскимъ съ четырьмя географическими картами. В Черниговѣ, 1786 года. Издалъ Михайло Судіенко, 1851, Предсѣдатель Временной Коммисіи Высочайше учрежденной при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генерал-Губернаторе. Киев: Въ Университетской Типографіи. 1851. 724 с.

283. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12-ти т. Т. 8. Мистецька спадщина: Живопис і графіка 1843–1847. Київ: Наукова думка, 2013. 584 с.

284. Шекспір В. Вибране / Пер. з англ. І. Андрусак. Київ: Школа, 2003. 365 с.
285. Щоденник Андрія та Федора Кирнецьких, священиків Свято-Миколаївської церкви с. Ховзовки Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва (грудень 1787 – жовтень 1788 рр.) / Упор. та вступна стаття І. Ситого. Чернігів: Сіверянська думка, 2006. 100 с.
286. Як-скій И. Черты народной жизни в Малороссии нач. XVIII в. // Киевская старина. 1895. № 1. С. 10–16.
287. Głos ubogiej matki do córki na służbę idącej, z przytoczeniem prawdziwych wypadków, rozmaitym sługom wydarzonych, tudzież Wypisy z Listów Apostolskich śś. Pawła i Piotra dla wszystkich sług nader przydatne, nakoniec Żywoty dwóch dziewic służebnych, które korony błogosławionych dostały. Warszawa: W drukarni Józefa Ungra, 1858. 153 s.
288. O obowiązkach służby pokojowca, czyli lokaja, w domu prywatnym. Z dawnego rękopismu ogłosił drukiem, Władysław Tekieliński. Wilno: Skład gł. w Księgarni E. T. Lambecka, 1872. 59 s.
289. The child in the painting from the 16th to the late 19th century in the collections of Polish museums. The Wilanów Palace Museum, 2004. 407 p.

ЛІТЕРАТУРА

290. А. А. [Андриевский А.] Вздорожание хлеба в Киеве в 1765 г. // Киевская старина. 1891. № 12. С. 474–476.
291. Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность // Российский демографический журнал. 2002. № 1. С. 35–45.
292. Адамус Т. Магічні практики на території Гетьманщини та на підросійських землях України у XVIII ст. // Краєзнавство. 2010. № 3. С. 56–63.
293. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой. Москва: РГГУ, 1997. 207 с.

294. Антонов Д., Антонова И. Метрические книги России XVIII – начала XX в. Москва: РГГУ, 2006. 194 с.
295. Антонов Д., Антонова И. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. 1996. № 4. С. 15–28; №5. С. 29–42.
296. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. 419 с.
297. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти / Пер. с фр., ред. Оболенской С.; предисл. Гуревича А. Москва: Издательская группа «Прогресс», 1992. 528 с.
298. Бабкова Г. «Безгласые граждане»: малолетние преступники в судебной системе России 1750–1760-х годов // Малолетние подданные большой империи. Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – начало XIX века). Москва: РГГУ, 2012. С. 47–75.
299. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. Санкт-Петербург: Наука, 1993. 237 с.
300. Байбурин А. Родинный обряд у славян и его место в жизненном цикле // Живая старина. 1997. № 2. С. 7–9.
301. Бакай Н. Южно-Русскій дворянинъ XVIII вѣка // Киевская старина. 1885. № 4. С. 722. С. 719–742.
302. Балушок В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. Київ: Наукова думка, 1993. 120 с.
303. Баччи М. Демографическая история Европы / Пер. с итал. А. Миролубовой. Санкт-Петербург: Александрия, 2010. 304 с.
304. Безрогов В., Кошелева О. Детство и дети: начальная библиография // Теория моды. Одежда. Тело. Культура. 2008. Вып. 8. С. 37–60.
305. Безсмертна Ю. Life cycle service servants: характеристика понятия та відповідність реаліям Гетьманщини 60-х–70-х рр. XVIII ст. // Емінак. 2017. №1. Т.1. С. 28–33.

306. Безсмертна Ю. «Служителі» й «робітники» в облікових джерелах Гетьманщини XVIII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 52–56.

307. Белова А. «Четыре возраста женщины». Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. Санкт-Петербург: Алетейя, 2010. 480 с.

308. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа // Киевская старина. 1896. № 9. С. 229–261.

309. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 13–38.

310. Берк П. Популярна культура в ранньомодерній Європі / Пер. з англ.: О. Гриценка, Т. Гарастович, Н. Гончаренко, А. Гриценко; Ред. О. Гриценко. Київ: УЦКД, 2001. 376 с.

311. Беркофф Дж. «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії // Гізель І. Вибрані твори в 3-х томах. Т. III. Дослідження та матеріали. Київ–Львів: «Свічадо», 2010. С. 103–132.

312. Бертон Э. Филипп Арьес. Историографические и материальные свидетельства истории семьи и детства // «Вся история наполнена детством»: наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства. В 4 ч. Ч. 1. Москва: РГГУ, 2012. С. 75–107.

313. Білецький Н. Теорія ввічливості та теорія звертань як перспективне методологічне поле для аналізу дипломатичних листів ранньомодерної доби // Українознавство. 2015. № 3. С. 50–62.

314. Богдановский А. Молодые преступники: Вопрос уголовного права и уголовной политики. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Тип. А. Моригеровского, 1871. 311 с.

315. Богдановский А. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. Москва: В тип. Каткова и К°, 1857. 146 с.

316. Бороденко О. Самотня жінка в сільському соціумі Гетьманщини другої половини XVIII ст.: історико-демографічний аналіз (на прикладі

Полтавського полку). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Держ. ВНЗ «Запоріж. нац. ун-т». Запоріжжя, 2014. 200 арк.

317. Боряк О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Рильського, 2009. 400 с.

318. Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава // Historians.in.ua. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://goo.gl/PDsDLb> (дата звернення: 11.08.2017).

319. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Люди і речі. Кн. 2 / Пер. з фр. С. Глухової. Київ: Вид-во Жупанського, 2014. 232 с.

320. Будьте здоровы! // Знание-сила. 2007. № 6. С. 97–98.

321. Бытовое насилие в истории российской повседневности / Общ. ред. и сост. М. Муравьевой, Н. Пушкаревой. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. 200 с.

322. Васик О. Метричні книги як джерело з історії Донбасу другої половини XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06. Донецьк, 2011. 246 арк.

323. Венецкий И. Вероятностные методы в демографии. Москва: Финансы и статистика, 1981. 223 с.

324. Вечерський В. Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. 1996. Вип. 3. Ч. 1. С. 105–121.

325. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1928. 356 с.

326. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.

327. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. 312 с.

328. Волошин Ю. Статеві-вікова структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. 2011. № 1. С. 5–24.
329. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: НДІ Українознавства, 2012. 712 с.
330. Гаврилишина Н. Рід Кочубеїв в історії Лівобережної Гетьманщини (середина XVII – кінець XVIII ст.): дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2014. 225 арк.
331. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). Київ: Наукова думка, 1981. 279 с.
332. Галян Г. Етноекспедиції та розвідки Полтавщиною у 1990-х роках // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск XI. Полтава: Дивосвіт, 2016. С. 232–247.
333. Гейко А. Гра «крем'яхи» як джерело наукових студій. Опішне: Українське народознавство, 2015. 320 с.
334. Геннеп ван А. Обряды перехода (систематическое изучение обрядов) / Пер. с фр. Ю. Ивановой, А. Покровской. Москва: Восточная литература, 1999. 175 с.
335. Гіп'їч В. Юзеф Бартоломій Зіморевич. Життя та світогляд львівського міщанина XVII століття // Київська старовина. 2012. № 4. С. 149–161.
336. Глаголева О. Оскорбленная добродетель: бесчестье и обида в эмоциональном мире русской провинциальной дворянки XVIII века // Российская империя чувств: подходы к культурной истории эмоций: Сб. ст. Москва: НЛО, 2010. С. 329–352.
337. Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд., вступ. ст. А. Пономарьов. Київ: Либідь, 1991. С. 383–406.

338. Гордуновський О., Гуржій О., Ресент О. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.

339. Горобець В. «Хочу [...] поняти б за себя московскаго народу вдову ...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. 2003. Вип. 2. С. 149–164.

340. Гошко Т. «Саксонське зеркало» як джерело феодального і міського права» // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Т. ССXVIII. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Львів, 2015. С. 128–160.

341. Гошко Т. Саксонське зеркало: символи й метафори // Український історичний журнал. 2017. № 2. С. 126–141.

342. Гошко Т. Уявлення про дитинство у кодексах міського права в Речі Посполитій XVI – початку XVII ст. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. 2017. № 2 (4). С. 37–56. Режим доступу: <http://mics.org.ua/?p=581> (дата звернення: 09.01.2018).

343. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / Авт.: М. Дмитрієнко, В. Томазов, О. Ясь та ін. Київ: Либідь, 2000. 488 с.

344. Грицай М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. Київ: Вища школа, 1974. 198 с.

345. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / Упор. Я. Левчук. Київ: Либідь, 2006. 256 с.

346. Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906 р. Київ: Інтелектуальна книга, 2017. 234 с.

347. Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1907 р. Ч. 2. Київ: Інтелектуальна книга, 2017. 196 с.

348. Гузенков С. Метричні книги православних церков Південної

України другої половини XIX – початку XX ст.: джерелознавчий нарис. Київ: Інтер-М, 2011. 124 с.

349. Гуревич А. Категории средневековой культуры. Москва: Искусство, 1984. 350 с.

350. Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории. Исследования по социальной истории и истории культуры. Москва: «Наука», 1989. С. 114–135.

351. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1. Москва: «Русский язык», 1978. 699 с.

352. Данилюк А. Давня архітектура українського села. Етнографічний нарис. Київ: «Техніка», 2008. 256 с.

353. Делюмо Ж. Грех и страх: Формирование чувства вины в цивилизации Запада (XIII–XVIII вв.). Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. 749 с.

354. Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д. Валентей. Москва: Сов. энцикл., 1985. 608 с.

355. Демоз Л. Эволюция детства // Демоз Л. Психоистория: [Пер. с англ.]. Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. С. 14–86.

356. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 347 с.

357. Дидик-Меуш Г. Українська медицина. Історія назв. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.

358. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII – XVIII століть. Київ: Критика, 2008. 302 с.

359. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Зібрав Марко Грушевський. Обробив др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. Т. VIII. Львів, 1906. С. 60–220; Т. IX. Львів, 1907. 144 с.

360. Дмитренко В. Оплата треб у ранньомодерному соціумі Гетьманщини: законодавче регулювання та регіональна практика // Молодий вчений. 2017. №8.1 (48.1). С. 9–13.

361. Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело вивчення соціуму Гетьманщини XVIII століття. Полтава: Сімон, 2016. 198 с.

362. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII ст. (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля). Київ: Свічадо, 2012. 342 с.

363. Долгов В. Детство в контексте Древнерусской культуры XI—XIII вв.: отношение к ребенку, способы воспитания и стадии взросления // Этнографическое обозрение. 2006. № 5. С. 72–85.

364. Долгов В. Любовь, сексуальность и половая мораль в Древней Руси X–XIII вв. // Соціум. Вип. 1. К., 2002. С. 205–215.

365. Долгов В. Рождение и ранний период жизни ребенка в Древней Руси XI–XIII веков: методы ухода, обрядовая защита, ценностные приоритеты // Этнографическое обозрение. 2006. № 5. С. 29–40.

366. Дольто Ф. Разговор с Филиппом Арьесом // «Вся история наполнена детством»: наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства: [Сб. статей] / Сост. В.Г. Безрогов, М.В. Тендрякова: в 4 ч. Ч. 1. Москва: РГГУ, 2012. С. 15–32.

367. Доманська Е. Речі як Інші // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 2. Ч. I. Київ: Інститут історії НАН України, 2006. С. 125–143.

368. Дьячков В. Л., Кончаков Р. Б., Канищев В. В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // Родословное древо: Тезисы и мат.: Город Тамбов в прошлом, настоящем и будущем: Социально-демографическая история России XIX–XX вв. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://goo.gl/7oGDMm>. (дата звернення: 26.03.2015).

369. Енциклопедія історії України. Т. 1. А–В / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 688 с.
370. Енциклопедія історії України. Т. 2. Г–Д / Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. 528 с.
371. Ефименко П. Шпитали в Малороссии // Киевская старина. 1883. № 4. С. 709–727.
372. Єзерська І. Чоловічі та жіночі імена за метриками хрещень Катедрального костелу Львова XVII ст. // Український історичний журнал. 2010. № 2. С. 202–214.
373. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
374. Заглада Н. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. Київ, 1929. 218 с.
375. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.
376. Замура О. Мігранти в полкових селах Гетьманщини середини XVIII ст. (на прикладі двох сіл Переяславського полку) // Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск XI. Полтава: Дивосвіт, 2016. С. 85–94.
377. Замура О. Смертність в природному русі населення містечка Сорочинці і XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // Краєзнавство. 2009. № 3. С. 207–213.
378. Заруба В. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. Дніпропетровськ: Ліра, 2011. 931 с.
379. Зидер С. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.). Москва: ВЛАДОС, 1997. 301 с.
380. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань: Университетская типография, 1873. 855 с.
381. Илюха О. «Лишние рты» и «кормильцы»: детский труд в

карельской семье и за ее пределами в конце XIX – начале XX в. // Малолетние подданные большой империи: Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – начало XX века). Москва: РГГУ, 2012. С. 357–381.

382. Ильин Е. Пол и гендер. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 688 с.

383. Интеллектуальное развитие ребенка: теория Пиаже. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://goo.gl/a57LXW> (дата звернення: 08. 02. 2014).

384. Казіміров Д. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку) / Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2012. 265 арк.

385. Калверт К. Дети в доме: материальная культура раннего детства, 1600–1900 / Пер. с англ. О. Кошелевой, И. Савельевой, В. Безрогова. Москва: НЛО, 2009. 272 с.

386. Каменский А. Россия в XVIII веке. Москва: АСТ, Астрель, 2006. 193 с.

387. Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. 440 с.

388. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів: «Простір М», 2012. 552 с.

389. Кистяковский А. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обзором русских учреждений. Киев: Унив. тип., 1878. 178 с.

390. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. 287 с.

391. Кись О. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история: ежегодник. 2003. Женская и гендерная история. Москва: Рос. политич. энциклопедия, 2003. С. 156–172.

392. Кись Я. Население и социальная структура Львова в период

- феодализма // Города феодальной России. Москва: «Наука», 1966. С. 363–370.
393. Кізлова А. Віддзеркалення очікувань богомольців у їхніх дарах до святинь Києва (кінець XVIII – кінець XIX ст.) // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. Вип. 7. Київ, 2008. С. 299–307.
394. Клименко П. Цехи на Україні. Т. I. Вип. I. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії Наук, 1929. 200 с.
395. Коваленко О. Антропонімія ремісників Переяслава 60-х років XVIII ст. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. 2017. № 2 (4). С. 78–88. Режим доступу: <http://mics.org.ua/?p=581> (дата звернення: 23.02.2018).
396. Коваленко О. Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. 2010. №3. С. 109–115.
397. Коваленко В., Моця О., Ситий Ю. Цвинтар Воскресенської замкової церкви в Батурині // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. С. 168–174.
398. Коваленко О. Полтава XVII – XVIII століть. Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 232 с.
399. Коваленко О., Сердюк І. «Іграшка чи ремесло?»: один з аспектів дитинства в ранньомодерній Україні // Київська старовина. 2012. № 5–6. С. 45–56.
400. Козак О. Жителі сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст. (за матеріалами біоархеології) // Історична антропологія та біоархеологія України. Випуск 1. Київ: Видавець Олег Філюк, 2014. С. 116–130.
401. Козлова Н. Люди дряхлые, больные убогие в Москве XVIII века. Москва: РОССПЭН, 2010. 359 с.
402. Кон И. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). Москва: «Наука», 1988. 270 с.
403. Корзо М. Контроль за соблюдением норм сексуальной морали в

польской деревне XVII–XVIII вв. // Соціум. Вип. 2. Київ, 2003. С. 165–184.

404. Косміна О. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. // Соціум. Вип. 11–12. К., 2015. С. 330–364.

405. Косміна О. Назви верхнього хутряного одягу X–XVIII століть (матеріали до термінологічного словника) // Народознавчі зошити. 2016. № 4(130). С. 860–872.

406. Косміна О. Одяг заможних городян Гетьманщини XVIII ст. за писемними джерелами // Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XIX ст. Збірник наукових праць. Київ, 2013. С. 75–85.

407. Костогриз К. Медичні порадики Гетьманщини в системі вченої та популярної медицини // Український історичний збірник. 2017. Вип. 19. С. 345–360.

408. Кошелева О. Свое детство в Древней Руси и в России эпохи Просвещения (XVI–XVIII вв.). Москва: Изд-во Ун-та Рос. акад. образования, 2000. 162 с.

409. Кошелева О. Доверять ли свидетельствам иностранцев, побывавших в России? // Повседневные практики Средневековья и Нового времени. От информации уникальной к информации верифицируемой. Сб. статей. Москва: ИВИ РАН, 2015. С. 106–118.

410. Кошелева О. Люди Санкт-Петербургского острова Петровского времени. Москва: ОГИ, 2004. 486 с.

411. Крестовская Н. Ребенок в контексте правовой культуры средневекового украинского общества // Малолетние подданные большой империи. Филипп Арьес и история детства в России (XVIII – начало XIX века). Москва: РГГУ, 2012. С. 29–46.

412. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів: Поліграфічний центр Видавництва Львівської Політехніки, 2012. С. 553–579.

413. Кристева Ю. Силы ужаса: Эссе об отвращении. Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 246 с.
414. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII в. // Крыжановский Е. Собрание сочинений. Т. 1. Киев: Тип. Кульженко, 1890. С. 391–439.
415. Крузе Д. След другой истории: Бог и избивающие младенцы // История и антропология: междисциплинарные исследования на рубеже XX–XXI веков. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге, Алетейя, 2006 С. 163–190.
416. Кузик Т. «Лучше головѣ, нежели хвостам служить?» Иван Чугуєвець: військовий писар і колезький асесор // Соціум. Вип. 9. К., 2010. С. 278–290.
417. Кузик Т. Про захворюваність та смертність в Запорізькій Січі (два документи із фондів ЦДІАК України) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 2002. Т. 9. С. 215–226.
418. Кунцман А. «Омерзительные существа»: сексуальная политика отвращения в мемуарах узников ГУЛАГа // Российская империя чувств: подходы к культурной истории эмоций: Сб. ст. Москва: НЛЮ, 2010. С. 380–398.
419. Лазаревскій А. Статистическія свѣдѣнія объ украинскихъ народныхъ школахъ и госпиталяхъ въ XVIII вѣкѣ // Основа. 1862. № 5. С. 82–89.
420. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход / Питер Ласлетт // Брачность, рождаемость, семья за три века: [сб. статей / под. ред. Вишневского А. Г., Кона И. С.]. Москва: Статистика, 1979. С.132–168.
421. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / Переклад з франц. Яреми Кравця. Львів: Літопис, 2007. 350 с.
422. Ле Руа Лядюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Бесіди з Анушкою Васак / Пер. з фр. А. Рєпи. Київ: Ніка-Центр, 2009. 144 с.

423. Лебедев А. О брачных разводах: по архивных документам Харьковской и Курской духовных консисторий. Москва: В Университетской тип., 1887. 31 с.

424. Леві Дж. Про мікроісторію / Джованні Леві // Нові перспективи історіописання; [пер. англ. Т. Портнова, А. Портнов / ред. П. Берк, Ю. Павленко] Київ: Ніка – Центр, 2004. С. 122–148.

425. Лось В. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ: Видавництво НБУВ, 2013. 298 с.

426. Лукин П. Народные представления о государственной власти в России XVIII века. Москва: Наука, 2000. 294 с.

427. Лысенко С. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. Вып. 2. Одесса: Полтавск. губ. Земство, 1900. 540 с.

428. Любарт М. Историко-этнологическое изучение детства во французской науке (до и после Ф. Арьеса) // «Вся история наполнена детством»: наследие Ф. Арьеса и новые подходы к истории детства. В 4 ч. Ч. 1. Москва: РГГУ, 2012. С. 128–140.

429. М. Г. Дитячи забавки та гри усяки. Зібрани по Чыгырынщынi Кыйвськой губернии // Киевская старина. 1904. № 7–8. С. 51–105.

430. Маєрчик М. Аналіз дискурсів в дослідженнях української традиції добрачних ночевок молодіжi (кінець XIX – XXI в.) // Антропологічний форум. 2015. № 24. С. 95–119.

431. Маєрчик М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу. Київ: «Критика», 2011. 326 с.

432. Малинка А. Кобзарь Петро Гарасько и лирик Максим Прыщенко // Киевская старина. 1893. № 9. С. 441–450.

433. Малинка А. Родыны и хрестыны // Киевская старина. 1898. №5. С. 254–286.

434. Малкин С. Лаборатория империи: политическая арифметика, социальная инженерия и решение «Хайлендской проблемы» Великобритании

- в конце XVII – первой половине XVIII вв. // *AB Imperio*. 2014. № 1. С. 59–87.
435. Мамычева Д. Детство – метаморфозы культурного взгляда. Таганрог, 2013. 148 с.
436. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд., вступ. ст. А. Пономарьов*. Київ: Либідь, 1991. С. 52–169.
437. Маркс К. Процесс производства капитала // Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Київ, 1952. С. 243–256.
438. Марченко Н. Автобіографія дитинства у межах біографічного дискурсу // *Українська біографістика*. 2012. Вип. 9. С. 90–109.
439. Маслійчук В. Вік дорослішання: початок повної кримінальної відповідальності в Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 38–42.
440. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу // *Київська академія*. 2009. Вип. 7. С. 73–86.
441. Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // *Соціум*. Вип. 5. К., 2005. С. 197–215.
442. Маслійчук В. Деякі відомості про ігри та іграшки для дітей у Слобідській та Лівобережній Україні в другій половині XVIII століття // *Народна творчість та етнографія*. 2010. № 6. С. 72–76.
443. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) // *Сіверянський літопис*. 2008. № 5. С. 94–99.
444. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський музей приватної садиби, 2008. 128 с.
445. Маслійчук В. До питання про дитячу та підліткову працю на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. //

Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т.І: Практики, казуси та девіації повсякдення / Ред. В. Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. С. 87–98.

446. Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум. Вип. 7. К., 2007. С. 243–263.

447. Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві 1780–1796 рр. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 446 с.

448. Маслійчук В. Про «батьківство» і «материнство» на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст. // Народна творчість та етнографія. 2008. № 5. С. 21–26.

449. Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. 400 с.

450. Маслійчук В. Спостереження про вбрання підлітка в Харківському намісництві (1780-ті – 1790-ті рр.) // Київська старовина. 2010. № 5. С. 29–34.

451. Маслійчук В. Ставлення до дітей та підлітків у другій половині XVIII ст. (Лівобережна та Слобідська Україна) // Київська старовина. 2009. № 1–2. С. 64–73.

452. Медков В. Демография. Учебник для студентов социальных и гуманитарных факультетов и вузов. Москва: Инфра–М, 2003. 544 с.

453. Мельник Я. Апокрифічний код українського письменства. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 356 с.

454. Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781–1871). Київ: «Кліо», 2017. 464 с.

455. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. Пер. с англ. Ю. Асеева. Москва: «Наука», 1988. 429 с.

456. Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии // Киевская старина. 1882. № 9. С. 293–312.

457. Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии // Киевская

старина. 1899. № 9. С. 379–400.

458. Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии // Киевская старина. 1900. № 3. С. 379–386.

459. Милорадович В. Жит'є-быт'є лубенського крест'янина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упоряд., вступ. ст. А. Пономарьов. Київ: Либідь, 1991. С. 177–179.

460. Миронов Б. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач.XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. Санкт-Петербург: «Дмитрий Буланин». 2003. Т. 1. 548 с.

461. Миронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 272 с.

462. Мицько І. До проблеми становлення популярних християнських культів в Україні // MEDIAEVALIA UCRAINICA: ментальність та історія ідей. Т. 5. Київ: Критика, 1998. С. 26–43.

463. Мишанич О. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. Київ: Наукова думка, 1980. 344 с.

464. Момот А. Румянцевський опис Малоросії як джерело для дослідження демографічних характеристик сільського населення Гетьманщини // Вісник Луганського національного університету імені Т. Г. Шевченка. Історичні науки. 2014. № 7 (290). С. 22–29.

465. Мосс М. Опыт о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах // Мосс М. Общества. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии / Сост., пер. с фр., предисловие, вступит. статья, комментарии А. Гофмана. Москва: КДУ, 2011. С. 134–285.

466. Муромцева Ю. Демографія: Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2006. 300 с.

467. Назаренко В. «Квартирне питання» та господарська діяльність особового складу російського гарнізону м. Києва у другій половині XVII–XVIII ст. // Historians.in.ua. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://goo.gl/dPgE83> (дата відвідування: 05.09.2017)

468. Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. Київ: Дуліби, 2008. 400 с.
469. Народнонаселение. Энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1994. 639 с.
470. Нетудихаткін І. «Живі» та «мертві» діти на портреті Євдокії Журавко 1697 р. // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. 2011. С. 102–108.
471. Никонов В. Имя и общество. Москва: «Наука», 1974. 278 с.
472. О классификации домовых сообществ (Разъяснение редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлета) // Семья, дом и узы родства в истории / Под ред. Т. Зокола, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбума. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 2004. С. 270–271.
473. Орлова Т. Історія дитинства – новий напрямок соціальної історії України // Гілея: наук. вісник. 2011. Вип. 47 (№ 5). С. 138–144.
474. Орловский П. К истории чумной эпидемии в Киеве 1770–1771 гг. // Киевская старина. 1897. № 6. С. 445–459.
475. Острась Е. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. Донецьк: Донецький національний університет, 2003. 80 с.
476. Паславський І. Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чистилища в українській середньовічній народній культурі // Записки НТШ. Львів, 1994. Т. 228. С. 345. С. 343–351.
477. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) // Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей. Под ред. Р.Н. Пуллата. Таллин, 1977. С. 104–111.
478. Перковський А. Українське населення в 60-х–70-х рр. XVIII ст. // Український історичний журнал. 1968. № 1. С. 107–111.
479. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: монографія : в 2 ч. Полтава : РВВ ПУЕТ,

2010. Ч. 1. 276 с.; Ч. 2. 305 с.

480. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Харків, 2006. Вип. 9. С. 69–82.

481. П-ко В. К истории материального положения малороссийского духовенства в 18 веке // Киевская старина. 1906. № 5–6. С. 6–8.

482. Плещкий С. Погребальні обряди українців за козацької доби. Київ, 2013. 60 с.

483. Подгорна А. Ім'янаречення дітей у містечку Пирятині у 30-х роках XIX ст. // Емінак. 2017. № 4(20). Т. 2. С. 23–30.

484. Покровский Н. Евангелие в памятниках иконографии / вступ. ст. Г. Вздорнова. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 564 с.

485. Посохова Л. На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 400 с.

486. Посулько О. «В рассуждении женского полу моего неудобно...». Захист майнових інтересів жінок у судах Катеринославського намісництва у 80-90-х рр. XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. 2017. Вип. 13–14. С. 215–232.

487. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. Київ: Молодь, 1993. 410 с.

488. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят : реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783). Київ: ДП «НВЦ Пріоритети», 2012. 207 с.

489. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. 4-е изд. Москва: Лабиринт, 2000. 333 с.

490. Прыжов И. Нищие на Святой Руси. Материалы для истории общественного и народного быта в России. Москва: тип. М. И. Смирновой, 1862. 141 с.

491. Пуголовок Ю., Калашник Є. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто. Київ–Полтава, 2009. 132 с.
492. Пушкарєва Н. Отечественные исследования по социологии, истории и этнологии материнства // ЭО. 2001. № 5. С. 91–101.
493. Пыляев М. Старое житье. Очерки и рассказы о бывших в прошедшее время обрядах и порядках в устройстве домашней и общественной жизни. Смоленск: Русич, 2006. 464 с.
494. Репан О. «Шпетная окказия» варвинського сотника Павла Ладинського // Соціум. 2015. Вип. 11. С. 217–222.
495. Ришар из Тэзе (брат). Дети и младенцы, малые и меньшие в Евангелии от Матфея // Детство в христианской традиции и современной культуре. Киев: Дух і Літера, 2012. С. 80–90.
496. Родак П. Письмо, книжка, лектура. Розмови: Ле Гофф, Шартє, Еббар, Фабр, Лежен. Варшава, Видавництво Варшавського університету, 2016. 333 с.
497. Розсоха Л. Козацька старшина Миргородського полку і предки Миколи Гоголя // Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету. 2009. Вип. 25. С. 52–70.
498. Ролдугина И. Открытие сексуальности. Трансгрессия социальной стихии в середине XVIII в. в Санкт-Петербурге: по материалам Калининской комиссии (1750–1759) // Ab Imperio. 2016. № 2. С. 29–69.
499. Романова О. «А се церковніи люди...». Склад церковних причтів у Київській митрополії (на прикладі Ніжинської протопопії 1740 р.) // Соціум. 2013. Вип. 10. С. 51–96.
500. Романова О. «Дело Ільи Човпило, подписавшегося князю бесовскому...» (Симбіоз народної та книжної культури в повсякденному житті Гетьманщини XVIII ст.) // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Гол. ред. В.Смолій; Відп. ред. В.Горобець. Київ: Інститут історії України, 2013. С. 239–270.
501. Романова О. Значення передсмертної сповіді та поховання за

християнським обрядом у свідомості людей XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. 2007. № 7. С. 216–238.

502. Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.) // Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2007. С. 456–476.

503. Романова О. Образ «грішника» за матеріалами сповідних розписів Київської митрополії 1730–1760-х рр. // Український історичний журнал. 2012. № 1. С. 46–66.

504. Романова О. Сповідальні книги київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 122–148.

505. Русов М. Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині // Матеріяли до українсько-руської етнології. Київ, 1905. Т. VI. С. 41–59.

506. Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 20 с.

507. Сарафанов Д., Спесивцева М. Некоторые аспекты изучения смертности населения Барнаула во второй половине XIX в. (по материалам базы данных «Население Барнаула») // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сборник научных трудов X Международной научно-практической конференции. 15–16 мая 2009 г., Усть-Каменогорск. Усть-Каменогорск: «Либриус», 2009. С. 328–336.

508. Седакова О. Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян. Москва: «Индрик», 2004. 320 с.

509. Сердюк И. Актовые источники в изучении детства в Гетманщине XVIII в. // Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии: Материалы XXIV Междунар. науч. конф. Москва, 2-3 февр. 2012 г. Москва: РГГУ, 2012. С. 473–476.

510. Сердюк І. Вікова структура дитячого населення Гетьманщини в

другій половині XVIII ст. // Краєзнавство. 2016. № 3–4. С. 87–93.

511. Сердюк І. «Далѣби сей полк из нашего города был изведен»: драматична сторінка історії постійної повинності в Гетьманщині // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: науковий збірник / Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. К., 2012. С. 199–203.

512. Сердюк И. Детская смертность и точность метрического учета населения Гетманщины во второй половине XVIII в. // Историческая демография. 2013. № 1. С. 14–18.

513. Сердюк И. Детство и его возрастные рамки в обществе Гетманщины XVIII в. // Былые годы. 2015. № 3. С. 499–507.

514. Сердюк І. Діти-байстрюки в суспільстві Гетьманщини: до постановки питання // Емінак. 2017. № 2. Т. 3. С. 5–9.

515. Сердюк І. Діти в міських шпиталях Гетьманщини (гендерний та віковий аспект) // Гендерна політика міст: історія і сучасність. Вип. 4 / Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. Наук. зб. Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2013. – С. 210-212.

516. Сердюк І. Діти в населенні Гетьманщини XVIII ст. (історико-демографічний аспект) // Емінак. 2017. № 1. С. 23–27.

517. Сердюк І. Діти-наймити в Гетьманщині XVIII ст. (за матеріалами Генерального опису 1765–1769 рр. // Ніжинська старовина. 2016. № 22. С. 47–54.

518. Сердюк І. Діти-сироти в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. // Емінак. 2017. №4 (20). Т. 1. С. 5–9.

519. Сердюк І. Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2016. № 4. С. 137–145;

520. Сердюк І. Діти-школярі в суспільстві Гетьманщини XVIII ст. // Емінак. 2017. № 3. Т. 3. С. 36–40.

521. Сердюк І. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т.1:

Практики, казуси та девіації повсякдення / Відповідальний редактор Віктор Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України. 2012. С. 57–86.

522. Сердюк І. Дитяча праця в місті Гетьманщини другої половини XVIII ст. Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Випуск 21. Ч.2. Київ, 2012. С. 50–55.

523. Сердюк І. Дитяча смертність в містечку Яреськи Миргородського полку (за даними метричних книг другої половини XVIII ст.) // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія. 2011. № 982. Вип. 44. С. 61–71.

524. Сердюк І. «Для проискания себѣ к житие мѣста пришел в город»: дитина і наймитування в міському суспільстві Гетьманщини XVIII ст. // Місто: історія, культура, суспільство. Електронний фаховий науковий журнал. К., 2017. № 1 (4). С. 55–75. Режим доступу: <http://mics.org.ua/?p=581> (дата звернення: 12.03.2018).

525. Сердюк І. До питання про ігрові практики дітей у містах Гетьманщини // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 27. С. 124–131.

526. Сердюк І. Дерево без плоду: бездітність і безпліддя в суспільстві Гетьманщини // Соціум. Вип. 13–14. К., 2017. С. 162–181.

527. Сердюк І. Эмоциональная составляющая убийства «нечистого» ребенка (эпизод из жизни Гетманщины XVIII в.) // Антропологический форум. 2015. № 25. С. 118–144.

528. Сердюк І. Коливання смертності чи неточність обліку: до питання про вивчення рівня дитячої смертності в Гетьманщині XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 109–116.

529. Сердюк І. Контрацепція в суспільстві Гетьманщини та її (не)застосування // Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 120–126.

530. Сердюк І. Мигранты с сѣл в среде городского населения Гетманщины // История и археология восточноевропейской деревни. / Материалы Международной научной конференции "Проблемы аграрной

истории и археологии Восточной Европы". Выпуск 1. Под ред. Р.В.Новожеева. Брянск, 2011. С.160–163.

531. Сердюк І. Не бивши кума, не пити пива: «кумівство», стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві Гетьманщини // Сіверянський літопис. 2017. № 6. С. 28–33.

532. Сердюк І. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) // Краєзнавство. 2010. № 3–4. С. 51–52.

533. Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2014. С. 231–270.

534. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.

535. Сердюк І. Принципи ім'янаречення дітей в суспільстві Гетьманщини // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 85–89.

536. Сердюк І. Социальная мобильность детей в городском населении Гетьманщини XVIII в. (на примере Стародуба) // Социальная мобильность в традиционных обществах: история и современность: материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2012. С. 220–229.

537. Сердюк І. Ставлення до хворих дітей і сиріт в суспільстві Гетьманщини (на прикладі долі Романа Краснощоченка та його племінників) // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 11–12. С. 61–70.

538. Сердюк І. Статевий склад дитячого населення Гетьманщини за даними Генерального опису 1765–1769 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 30–36.

539. Сердюк І. Точність вказання віку в документах метричного обліку населення Київської єпархії XVIII століття // Держава і церква в новітній історії України / Збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка. 2013. С. 289–293.

540. Сердюк І. Учасники «дитячої» поховальної церемонії в Гетьманщині // Молодий вчений. 2015. № 2. С. 104–107.

541. Сердюк І. Фертильність населення Гетьманщини XVIII ст. // Краєзнавство. 2017. № 3–4.

542. Сердюк І. Школи и школьники в документах массового учёта населения Гетманщины (на примере Генеральной описи Малоросии 1765–1769 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании: Материалы XXV Междунар. науч. конф. Ч. II. Москва: РГГУ, 2013. С. 528–531.

543. Сердюк І. Щоденник Миколи Ханенка як джерело для вивчення світоглядних уявлень про малолітню дитину в українському раннього модерного суспільстві // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук, конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.81–84.

544. Сидоренко О. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1975. 160 с.

545. Ситий Ю. Дерев'яні житла міст Чернігівщини XVII–XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 143–145.

546. Ситий І. Метрична книга с.Редьківки як джерело з історії людності Чернігівського Подніпров'я XVIII ст. Чернігів: Обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Короленка, 2004. 64 с.

547. Словник української мови: В 4 т. / Упор. Б. Грінченко. Київ: Вид-

во АН УРСР, 1958. Т. 2. 580 с.

548. Старков В. Традиційна ігрова культура населення України. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2009. 400 с.

549. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XV–XVII століття). Київ: Laugus, 2014. 510 с.

550. Степаненко В. И., Степаненко Р. Л. Эпизоды исторической хроники научного изучения сифилиса. Современное состояние проблемы сифилиса и перспективные пути ее решения // Український журнал дерматології, венерології, косметології. 2005. № 3. С. 68–77.

551. Сторожевский Н. Нежинские греки. К.: Унив. тип., 1863. 32 с.

552. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Монографія. Київ: Критика, 2017. 288 с.

553. Стюарт М. Удивительное значение чисел и цветов в текстах Священных Писаний / пер. с англ. В. Монастырева, М. Стеценко. Москва: Б. в., 2001. 54 с.

554. Сулима М. Грѣхи розмаїтї: єпитимійні справи XVII–XVIII ст. Київ: Фенікс, 2005. 256 с.

555. Сумцов М. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці. Харків: АТОС, 2008. 558 с.

556. Сумцов Н. Культурные переживания // Киевская старина. 1889. № 10. С. 18–51.

557. Сумцов Н. О славянских народных воззрениях на новорожденного ребенка // Журнал Министерства народного просвещения. 1880. № 11. С. 69–94.

558. Супруненко О., Мироненко К., Пуголовок Ю., Шерстюк В. Дослідження посаду літописної Лтави. Миколаївська гірка. Київ-Полтава, 2008. 136 с.

559. Супруненко О. Іграшки XVIII ст. з Полтави // Козацькі

старожитності Полтавщини. Збірник наукових праць. Випуск І. Полтава: «Криниця», 1993. С. 62–65.

560. Сэбиан Д. Голоса крестьян и тексты бюрократов: нарративная структура в немецких протоколах начала Нового времени // Прошлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. С. 58–89.

561. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / пер. з рос. Т. Кришталовської. К.: ТОВ «КЛІО», 2017. 184 с.

562. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Киев: Аквилон–Пресс, 1999. 352 с.

563. Уоллер М. Лондон. 1700 год. Смоленск: Русич, 2003. 384 с.

564. Урланис Б. Рост населения в Европе (опыт исчисления). Москва: Госполитиздат, 1941. 436 с.

565. Філіпова М. Сезонна модель народжуваності в «задунайських колоніях» Бессарабії в першій половині XIX ст. // Краєзнавство. 2011. № 4. С. 222–228.

566. Фогель Э. Модели материнства в романе Льва Николаевича Толстого Анна Каренина (1873–1877) // Пол. Гендер. Культура: [Сб.: Пер. с нем.] / Под ред. Э. Шоре, К. Хайдер. Москва: РГГУ, 2003. С. 191–211.

567. Хейзинга Й. Homo Ludens: Статьи по истории культуры / Пер., сост. и вступ. ст. Д. Сильвестрова; коммент. Д. Харитоновича. Москва: Прогресс-Традиция, 1997. 416 с.

568. Худаш М. З історії української антропонімії. Київ: «Наукова думка», 1977. 236 с.

569. Цвелев Ю., Абашин В., Кальченко А. «О порядком учреждении бабичьева дела в пользу общества» (к 250-летию указа правительствующего Сената) // Журнал акушерства и женских болезней. 2004. № 1. С. 127–133.

570. Чернухін Є. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ: [б. в.], 1998. 98 с.
571. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ: Інститут історії України, 2011. 266 с.
572. Шарп Дж. Історія знизу // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка; пер. з англ. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2010. С. 39–59.
573. Шахадат Ш. Психологізм, любовь, отвращение, разум: эмоции с точки зрения литературоведения // Российская империя чувств: подходы к культурной истории эмоций: Сб. ст. Москва: НЛЮ, 2010. С. 37–47.
574. Шлюмбом Ю. Социальные узы между властью имущими и неимущими: микроистория одного сельского сообщества (XVII–XIX века) // Прошлое – крупным планом. Современные исследования по микроистории / Ред. М. Кромм. Санкт-Петербург: ЕУСП, 2003. С. 143–180.
575. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пер. с фр. и послесл. В. Бабинцева. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 608 с.
576. Щербак І. Діти в обрядах і віруваннях українців XIX – поч. XX ст. (статеві-віковий аспект традиційної культури): Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2004. 18 с.
577. Элкінд Д. Эрик Эриксон и восемь стадий человеческой жизни. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://goo.gl/Mx9Ses> (дата звернення: 19.03.2015).
578. Эриксон Э. Детство и общество / Пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. Санкт-Петербург: Ленато, 1996. 592 с.
579. Юрченко О. Символіка чисел в духовній культурі православного соціуму українських земель у XIV – XVIII століть: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 267 арк.
580. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
581. Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: Лаурис; Критика, 2017. 704 с.
582. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та

ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.

583. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. 531 с.

584. Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.

585. *Acta Poloniae Historica*. Vol. 79: Childhood and Youth in Historical Perspective. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1999. 289 p.

586. Andorka R. Birth Control in the Eighteenth and Nineteenth Centuries in Some Hungarian Villages // *LPS*. 1979. № 22. P. 38–42.

587. Ariès P. *Centuries of Childhood. A Social History of Family Life* / trans. Robert Baldick. New York: Alfred A. Knopf, 1962. 447 p.

588. Ariès P. *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien régime*. Paris: Plon, 1960. 513 p.

589. Badinter E. *Historia miłości macierzyńskiej*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1998. 276 s.

590. Barton H. Women and Military Institutions in Early Modern Europe: A Reconnaissance // *Signs*. 1981. Vol. 6. No. 4. 1981. P. 643–671.

591. *Bastardy and Its Comparative History* / Eds. Laslett P., Osterveen K., Smith R. London: Edward Arnold, 1980. 431 p.

592. Berman J. *Służba domowa w Warszawie w końcu XVIII w., oraz próby jej zrzeszenia się zawodowego*. Warszawa, 1926. 11 s.

593. Berriot-Salvadore E. The discourse of medicine and science // *A history of women in the West. Volume III: Renaissance and Enlightenment paradoxes* / Ed. N.–Z. Davis, A. Farge. Cambridge, Harvard University Press, 1994. P. 348–388.

594. Berry H., Foyster E. *Childless men in early modern England* // *The Family in Early Modern England*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 182–183.

595. Bogucka M. *Spectacles of Life. Birth – Marriage – Death. Polish Customs in the 16th–18th Centuries* // *Acta Poloniae Historica*. Vol. 70. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1994. P. 29–48.

596. Bowers T. *The Politics of Motherhood: British writing and culture, 1680–1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 262 p.
597. Bowman V. *Scholarly Resources for Children and Childhood Studies: A Research Guide and Annotated Bibliography*. Toronto: Scarecrow Press, 2007. 298 p.
598. Brown P., Levinson S. *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 345 p.
599. Burrow J. *The Ages of Man: A Study in Medieval Writing and Thought*. New York: Oxford University Press, 1986. 211 p.
600. Cekański A., Cekańska J. *Zawód położnej na Górnym Śląsku: studium historyczno-prawno-socjologiczne*. Katowice: Polskie Towarzystwo Ginekologiczne. Oddział Śląski, 2002. 152 s.
601. Chamoux A. *Town and Child in eighteenth century Rheims // Local Population Studies*. 1974. №13. S.45–46.
602. Cunningham H. *Histories of Childhood // The American Historical Review*. 1998. Vol. 103. Issue 4. P. 1195–1208.
603. Cunningham H. *The Children of the Poor: Representations of Childhood since the Seventeenth Century*. Cambridge, Mass: Blackwell, 1992. 283. p.
604. Cunningham H. *The Invention of Childhood*. London: BBC Books, 2006. 302 p.
605. Cunningham H. *The Employment and Unemployment of Children in England.1680–1851 // Past & Present*. Vol. 126. Issue 1. P. 115–150.
606. Delimata M. *Dziecko w Polsce średniowiecznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. 259 s.
607. DeMause L. *The History of Childhood: The Untold Story of Child Abuse*. Northvale, New Jersey: Jason Aronson, 1995. 450 p.
608. Douglas M. *Czystość i zmaza*. Warszawa: PIW, 2007. 216 s.
609. *Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society*. Volume 1. A–E. New York: Macmillan Reference USA, 2003. 336 p.

610. Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Volume 2. F–R. New York: Macmillan Reference USA, 2003. 346 p.
611. Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. Volume 3. S–Z. New York: Macmillan Reference USA, 2003. 373 p.
612. Fauve-Chamoux A. Domestic Service and the Formation of European Identity: Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2004. 573 p.
613. Flandrin J.-L. Historia rodziny. Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie. Warszawa: Aletheia, 2015. 364 s.
614. Freeman D. Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth. Cambridge: Harvard University Press. Cambridge: Harvard University Press, 1983. 379 p.
615. Froide A. Hidden Women Rediscovering the Single Women of Early Modern England // Local Population Studies. 2002. №68. P. 26–41.
616. Gary K. E. Constructing equality? Women's wages for physical labor, 1550–1759 // Lund Papers in Economic History. 2017. No. 158. Lund: Department of Economic History, Lund University. P. 1–22.
617. Gerber M. Bastards: Politics, Family, and Law an Early Modern France. New York: Oxford University Press, 2012. 274 p.
618. Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976. 312 s.
619. Głowacka-Penczyńska A. Kobieta w małych miastach Wielkopolski w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Warszawa: Neriton, 2010. 175 s.
620. Goldberg P. J. P. Marriage, migration, servanthood and life-cycle in Yorkshire towns of the later Middle Ages: Some York cause paper evidence // Continuity and Change. 1986. August. Vol. 1. Issue 2. P. 141–169.
621. Górny K. Ze studiów nad stosunkami ludnościowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia. 1977. Tom 11 (74). Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, S. 71–97.
622. Hanawalt B. The Child in the Middle Ages and the Renaissance //

Koops W., Zuckerman M., eds. *Beyond the Century of the Child: Cultural History and Developmental Psychology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2003. P. 21–41.

623. *Historia ojców i ojcostwa*. Pod red. Jeana Delumeau i Daniela Roche'a. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 1995. 500 s.

624. Holman J. Orphans in pre-industrial towns – the case of Bristol in the late seventeenth century // *Local Population Studies*. 1975. № 15. P. 40–44.

625. Horrell S., Humphries J. Women's labour force participation and the transition to the male-breadwinner family, 1790–1865 // *Economic History Review*. 1995. № 48(1). P. 89–117.

626. Hufton O. *Women, Work and Family* // *A history of women in the West*. Volume III: Renaissance and Enlightenment paradoxes / Ed. N.-Z. Davis, A. Farge. Cambridge: Harvard University Press, 1994. P. 15–45.

627. Isdebski A. Konwergencja nauk przydoniczych i historycznych: teoretyczny potencjał i praktyczne trudności // *Historyka*. T. 44. 2014. S. 67–94.

628. Jop R. Kryteria rozmieszczenia pochówków w kościele i na cmentarzu parafialnym w Łęcznej w XVIII wieku // *Choroba i śmierć w perspektywie społecznej w XIII–XXI wieku* / Red. D. Chojecki, E. Włodarczyk. Warszawa: DiG, 2010. S. 149–156.

629. Kaminer J. *Women with a Thirst for Destruction: The Bad Mother in Russian Culture*. Evanston: Northwestern University Press, 2014. 198 p.

630. Kicińska U. Problem płodności w oracjach pogrzebowych XVII wieku poświęconych kobietom // *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*. Warszawa: DiG, 2014. S. 125–140.

631. Konkol W. Brud i smród w świetle polskich średniowiecznych źródeł hagiograficznych – próba rozpoznania tematu // *Studia historica gedanensia*. 2010. T. 1: Brud i smród. S. 19–34.

632. Kuklo C. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: DiG, 2009. 534 s.

633. Kussmaul A. *Servants in husbandry in early modern England*.

Cambridge: Cambridge University Press, 1981. 233 p.

634. LaRossa R. *The Modernization of Fatherhood: A Social and Political History*. Chicago: University of Chicago Press, 1997. 287 p.

635. Laslett P. Age at sexual maturity in Europe since the Middle Ages // Laslett P. *Family life and illicit love in earlier generations: Essays in historical sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. P. 214–232.

636. Laslett P. Parental deprivation in the past: a note on orphans and stepparenthood in English history // Laslett P. *Family life and illicit love in earlier generations: Essays in historical sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. P. 160–173.

637. Lejeune P. «Drogi zeszycie...», «drogi ekranie...» O dziennikach osobistych przekład A. Karpowicz, M. i P. Rodakowie. Warszawa: WUW, 2010. 356 s.

638. Levene A. What can Dade registers tell us about infant mortality in the later eighteenth century // *Local Population Studies*. 2006. № 76. P. 31–42.

639. Liczbińska G. *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*. Poznań: Biblioteka Telgte, 2009. 210 s.

640. Malthus, *Medicine & Morality: «Malthusianism» After 1798* / ed. Brian Dolan. Amsterdam–Atlanta: GA, 2000. 232 p.

641. Mattelaer J. The Phallus Tree: A Medieval and Renaissance Phenomenon // *Sexual Medicine History*. 2010. № 2 (Part 1). P. 846–851.

642. Mead M. *Coming of age in Samoa; a psychological study of primitive youth for western civilisation*. New York: W. Morrow & Company, 1928. 348 p.

643. Mintz S. *A Prison of Expectations. The Family in Victorian Culture*. New York: New York University Press, 1983. 234 p.

644. Mintz S. W., Wolf E. R. Analysis of Ritual Co-Parenthood (Compadrazgo) // *Southwestern Journal of Anthropology*. 1950. № 4. P. 341–368.

645. Nicińska A. Bequeathing, life course and life cycle // *Historyka*. T. 44. 2014. S. 33–57.

646. Oosterveen K. Bastardy among the boatmen of Gainsborough // *Local Population Studies*. 1980. № 25 P. 51–53.
647. Oren-Magidor D. *Infertility in Early Modern England*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2017. 196 p.
648. Orme N. *Medieval Children*. New Haven and London: Yale University Press, 2001. 400 p.
649. Płonka-Syroka B. Społeczno-kulturowe uwarunkowania kontroli płodności kobiet w kulturze europejskiej jako kontekst badań nad historią antykoncepcji // *Zjawisko antykoncepcji w perspektywie społecznej i historycznej*. Wrocław: Wydawnictwo Quaestio, 2012. S. 25–74.
650. Pollock L. *Forgotten Children: Parent-Child Relations from 1500–1900*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 334 p.
651. Poniat R. *Służba domowa w miastach na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*. Warszawa: DiG, 2014. 328 p.
652. *Poor Women and Children in the European Past* / Eds. Henderson J., Richard W. London: Routledge, 1994. 347 p.
653. Pounds N. *Hearth and Home: A history of Material Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1989. 437 p.
654. Ransel D. *Mothers of misery: Child abandonment in Russia*. Princeton: Princeton University Press, 1988. 344 p.
655. Reddy W. *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 396 p.
656. Rosenwein B. Problems and Methods in the History of Emotions // *Passions in Context. International Journal for the History and Theory of Emotions*. 2010. № 1. P. 1–30
657. Rożek M., Kracik J. *Hultaje, złoczyńcy, wszetecznicze w dawnym Krakowie*. Kraków: Petrus, 2012. 204 s.
658. Sarti R. Criados, servi, domestiques, gesinde, servants: for a comparative history of domestic service in Europe (16th–19th centuries) // *Obradoiro de Historia Moderna*. 2007. № 16. P. 9–39.

659. Schorsch A. *Images of Childhood: An Illustrated Social History*. New York: Mayflower Books, 1979. 176 p.
660. Segalen M. *Material Condition of Family Life // The History of the European Family*. Ed. D. I. Kertzer and M. Barbagli. Vol. II. *Family Life in the Long Nineteenth Century. 1789–1913*. New Haven: Yale University Press, 2002. P. 3–39.
661. Shahar S. *Childhood in the Middle Ages*. New York: Routledge, 1990. 352 p.
662. *The methods and materials of demography* / Henry S. Shryock, Jacob S. Siegel, and associates. New York: Academic Press, 1976. 577 p.
663. Šmejkalová J. *Możliwości wykorzystania kategorii płci kulturowej w badaniu ojcostwa na obszarze Europy Środkowej // Między patriarchą a tatą Zachodniosłowiańskie modele ojcostwa*. Warszawa: Zakład Graficzny UW, 2009. S. 15–27.
664. Șolcan S. *The Problem of Illegitimate Couples in the Extra Carpathian Area during the 17th Century // Concubinage, Illegitimacy and Morality on the Romanian Territory between the 17th and 20th Century*. Arad: Gutenberg Univers, 2005. P. 15–31.
665. Stępińska M., Rzemieniecki A. *Ludność katolicka i ewangelicka Kępna w wieku // Przeszłość Demograficzna Polski*. 2011. № 30. S. 53–77.
666. Sundbärg G. *Sweden, its people and its industry. Historical and statistical handbook*. Stockholm: Government Printing Office, 1904. 1142 p.
667. Szoltysek M. *Rethinking East-Central Europe: family systems and co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Contexts and analyses*. Bern: Peter Lang AG, International Academic Publishers, 2015. 1066 p.
668. Todd D. *Imagining Monsters: Miscreations of the Self in Eighteenth-Century England*. Chicago: The University of Chicago Press, 1995. 339 p.
669. Voloshyn Y. *Servants in the Hetmanate Cities: The Case of Poltava City during the 1760–1770 s. // Journal of Family History*. 2017. Vol. 42. Issue 4. P. 369–380.
670. Vovelle M. *Śmierć w cywilizacji Zachodu od roku 1300 po*

współczesność. Gdańsk: Pisarze.pl, 2008. 856 s.

671. Wachtel A. The battle for childhood: creation of a Russian myth. Stanford, Calif: Stanford University Press, 1990. 262 p.

672. Weber-Kellermann I. Die Kindheit. Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte. Frankfurt am Main: Insel-Verlag, 1979. 285 s.

673. Weber-Kellermann I. Die Familie. Geschichte, Geschichten und Bilder. Frankfurt am Main: Insel-Verl, 1976. 347 s.

674. Wiegers B. The Child and The Childlike in Russian Narrative Literature (1850–1935). Maastricht: Shaker, 2000. 298 p.

675. Wnęk K. Metody badania korelacji sezonowości zgonów ze zjawiskami klimatycznymi // Przeszłość Demograficzna Polski. 1997. № 20. S. 36–47.

676. Wyżga M. Śmierć dziecka w rodzinie chłopskiej w XVIII-wiecznej parafii Więclawice koło Krakowa // W kręgu rodyiny epok dawnych. Dzieciństwo. Warszawa: DiG, 2014. S. 161–185.

677. Yoder D. Folk costume // Folklore and folklife: an introduction. Chicago: University of Chicago Press, 1972. P. 297–323.

678. Żołędź-Strzelczyk D. Osobisty i społeczny wymiar bezdietnosti w dawnej Polsce // Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Warszawa: DiG, 2010. S. 103–112.

679. Żołędź-Strzelczyk D. Dziecko w dawnej Polsce. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006. 354 s.

680. Żołędź-Strzelczyk D., Kabacińska-Łuczak K. Codziennność dziecięca opisana słowem i obrazem. Życie dziecka na ziemiach polskich od XVI do XVIII wieku. Warszawa: DiG, 2012. 192 s.

ДОДАТКИ

Додаток А (Таблиці)

Додаток А. 1.

**Віковий розподіл населення Гетьманщини
за даними Генерального опису 1765–1769 рр.**

Вік	Сільське населення	Міське населення
0–14	5634	3594
15–59	7270	6782
60 і старші	662	632
Разом	13 566	11 008

Пораховано за: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102;
103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119;
120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128].

Додаток А. 2.

**Вікове співвідношення дитячого населення Стародубського полку в
однорічних вікових групах за даними Генерального опису 1765–1769 рр.**

Вік	Полкові села	м. Стародуб
0	23	63
1	179	59
2	156	114
3	139	113
4	127	95
<i>0–4</i>	<i>624</i>	<i>444</i>
5	123	93
6	112	92
7	119	95
8	96	104
9	75	67
<i>5–9</i>	<i>486</i>	<i>451</i>
10	137	82
11	53	60
12	109	123
13	90	70
14	53	89
<i>9–14</i>	<i>442</i>	<i>424</i>
0–14	1552	1319

Пораховано за: [98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111].

Додаток А. 3.

**Статеві-віковий розподіл населення Гетьманщини
за даними Генерального опису 1765–1769 рр.**

Вік	Сільське населення			Міське населення		
	<i>Разом</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>	<i>Разом</i>	<i>Чоловіки</i>	<i>Жінки</i>
0–14	5634	2849	2785	3594	1783	1811
15–59	7270	3762	3508	6782	3350	3432
60 і старші	662	357	305	632	286	346
Разом	13 566	6968	6598	11 008	5419	5589

Пораховано за: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128].

Додаток А. 4.

**Чисельність дітей в однорічних вікових групах за даними
Генерального опису 1765–1769 рр.**

Вік	Сільське населення						Міське населення					
	Абсолютні показники			Відносні показники			Абсолютні показники			Відносні показники		
	Р*	Ч	Ж	Ч %	Ж %	К _м	Р	Ч	Ж	Ч %	Ж %	К _м
0	23	12	11	52,2	47,8	109	63	39	24	61,9	38,1	163
1	521	262	259	50,3	49,7	101	317	159	158	50,2	49,8	101
2	547	267	280	48,8	51,2	95	329	163	166	49,5	50,5	98
3	474	224	250	47,3	52,7	90	285	148	137	51,9	48,1	108
4	447	231	216	51,8	48,2	107	293	151	142	51,5	48,5	106
0–4	2012	996	1016	49,5	50,5	98	1287	660	627	51,3	48,7	105
5	433	225	208	52	48	108	260	141	119	54,2	45,8	118
6	420	207	213	49,3	50,7	97	243	110	133	45,3	54,7	83
7	427	223	204	52,2	47,8	109	222	110	112	49,5	50,5	98
8	389	194	195	49,9	50,1	99	246	111	135	45,1	54,9	82
9	302	152	150	50,3	49,7	101	187	88	99	47,1	52,9	89
5–9	1971	1001	970	50,8	49,2	103	1158	560	598	48,4	51,6	94
10	520	277	243	53,3	46,3	114	281	134	147	47,7	52,3	91
11	202	103	99	50,1	49,9	104	158	83	75	52,5	47,5	111
12	383	205	178	53,5	46,5	115	294	147	147	50	50	100
13	299	143	156	47,8	52,3	92	209	104	105	49,8	50,2	99
14	247	124	123	50,2	49,8	101	207	95	112	45,9	54,1	85
9–14	1651	852	799	51,6	48,4	107	1149	563	586	49	51	96
0–14	5634	2849	2785	50,6	49,4	102	3594	1783	1811	49,6	50,4	98

* Р – разом, Ч – чоловіки, Ж – жінки, К_м – коефіцієнт маскулізації

Пораховано за: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128].

Додаток А. 5.

Чисельність дітей в однорічних вікових групах за даними Генерального опису Ніжина, Переяслава та Стародуба (1766 р.).

Вік	Стародуб				Переяслав				Ніжин			
	Р*	Ч	Ж	К _м	Р	Ч	Ж	К _м	Р	Ч	Ж	К _м
0	63	39	24	162	—	—	—	—	—	—	—	—
1	59	22	37	59	68	35	33	106	190	102	88	116
2	114	59	55	107	39	20	19	105	176	84	92	91
3	113	56	57	98	22	8	14	57	150	84	66	127
4	95	42	53	79	48	24	24	100	150	85	65	131
0–4	444	218	226	96	177	87	90	97	666	355	311	114
5	93	46	47	98	46	22	24	92	121	73	48	152
6	92	44	48	91	31	17	14	121	120	49	71	69
7	95	43	52	83	36	18	18	100	91	49	42	117
8	104	46	58	79	34	14	20	74	108	51	57	90
9	67	27	40	68	32	17	15	113	88	44	44	100
5–9	451	206	245	84	179	88	91	97	528	266	262	102
10	82	39	43	91	37	19	18	106	162	76	86	88
11	60	35	25	140	29	16	13	123	69	32	37	87
12	123	65	58	112	33	12	21	59	138	70	68	103
13	70	39	31	126	50	19	31	61	89	46	43	107
14	89	45	44	102	25	11	24	79	83	39	44	89
9–14	424	223	201	111	184	77	107	79	541	263	278	95
0–14	1319	647	672	96	540	252	288	88	1735	884	851	104

* Р – разом, Ч – чоловіки, Ж – жінки, К_м – коефіцієнт маскулізації

Пораховано за: [94; 111; 116; 121].

*Додаток А. 6.***Індекс дітності міського населення Гетьманщини
за даними Генерального опису (1766 р.).**

Вік	Переяслав	Ніжин	Стародуб	Середнє значення
0–4	0,362	0,465	0,369	0,412
5–9	0,366	0,369	0,375	0,371
10–14	0,376	0,378	0,353	0,368
0–14	1,104	1,212	1,097	1,151

Пораховано за: [94; 111; 116; 121].

*Додаток А. 7.***Індекс дітності сільського населення Гетьманщини
за даними Генерального опису 1765–1769 рр.**

Вік	Села	Міста
0–4	0,650	0,412
5–9	0,637	0,371
10–14	0,534	0,368
0–14	1,82	1,151

Пораховано за: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128].

Додаток А. 8.

Двійні та їхні імена з вибірки Генерального опису 1765–1769 рр.

Хлопець – хлопець	Хлопець – дівчина	Дівчина – дівчина
Василь – Мартин	Гаврило – Тетяна	Варвара – Горпина
Йосип – Дем'ян	Сава – Меланка	Пелагія – Тетяна
Сава – Марко	Руф – Христина	Наталія – Ганна
Терентій – Федір	Леонтій – Уляна	Марфа – Марія
Георгій – Максим	Ілля – Єфимія	Ганна – Марфа
Михайло – Федір	Григорій – Єфросинія	Степанида – Аріна
Сазон – Ісаак	Іван – Наталія	Меланка – Марія
Хома – Артем	Трохим – Ганна	Марія – Софія
Захар – Іван	Андрій – Уляна	Катерина – Ганна
	Омелян – Мотрона	
	Яків – Єфимія	
	Юхим – Мотрона	
	Лаврін – Катерина	
	Кирило – Пелагія	
	Влас – Марія	
	Василь – Феодосія	
	Прокіп – Ганна	
	Пилип – Васса	
	Тит – Мотрона	
	Кіндрат – Пелагія	
	Федір – Ганна	
	Василь – Ганна	
	Аврам – Варвара	
	Пилип – Параска	
	Андрій – Ірина	

Пораховано за: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128].

Додаток А. 9.

**Абсолютні показники природного руху населення в парафії церкви
Різдва Христового м-ка Яреськи Миргородського полку у 1758–1774 рр.**

Рік	Чоловіки			Жінки			Разом		
	Х*	П	Пр	Х	П	Пр	Х	П	Пр
1758	23	12	11	17	13	4	40	25	15
1759	23	16	7	16	11	5	39	27	12
1760	22	14	8	21	23	-2	43	37	6
1761	16	14	2	13	14	-1	29	28	1
1762	23	25	-2	24	29	-5	47	54	-7
1763	24	15	9	34	11	23	58	26	32
1764	19	17	2	21	17	4	40	34	6
1765	24	21	3	24	25	-1	48	46	2
1766	19	11	8	20	15	5	39	26	13
1767	17	23	-6	17	22	-5	34	45	-11
1768	27	16	11	20	27	-7	47	43	4
1769	22	15	7	10	7	3	32	22	10
1770	10	9	1	15	8	7	25	17	8
1771	14	18	-4	9	13	-4	23	31	-8
1772	12	10	2	11	10	1	23	20	3
1773	14	21	-7	15	13	2	29	34	-5
1774	21	9	12	19	9	10	40	18	22
Разом	330	266	64	306	267	39	636	533	103

*Х – хрестилося, П – померло, Пр – приріст.

Пораховано за: [27].

Додаток А. 10.

**Відносні показники природного руху населення в парафії церкви
Різдва Христового м-ка Яреськи Миргородського полку
у 1758–1774 рр. (‰)**

Рік	Кількість населення	Коефіцієнт народжуваності	Коефіцієнт смертності	Коефіцієнт природного приросту
1758	842	47,5 ‰	29,7 ‰	17,8 ‰
1759	854	45,7 ‰	31,6 ‰	14,1 ‰
1760	860	50 ‰	43 ‰	7 ‰
1761	861	33,7 ‰	32,5 ‰	1,2 ‰
1762	854	55 ‰	63,2 ‰	-8,2 ‰
1763	886	65,5 ‰	29,3 ‰	36,2 ‰
1764	892	44,8 ‰	38,1 ‰	6,7 ‰
1765	894	53,7 ‰	51,5 ‰	2,2 ‰
1766	907	43 ‰	28,7 ‰	14,3 ‰
1767	896	37,9 ‰	50,2 ‰	-12,3 ‰
1768	900	52,2 ‰	47,8 ‰	4,4 ‰
1769	910	35,2 ‰	24,2 ‰	9 ‰
1770	918	27,2 ‰	18,5 ‰	8,7 ‰
1771	910	25,3 ‰	34,6 ‰	-9,3 ‰
1772	913	25,2 ‰	21,9 ‰	3,3 ‰
1773	908	31,9 ‰	37,4 ‰	-5,5 ‰
1774	930	43 ‰	19,4 ‰	23,6 ‰
Середнє значення	890	42 ‰	35,2 ‰	6,8 ‰

Обчислено за: [27].

Додаток А. 11.

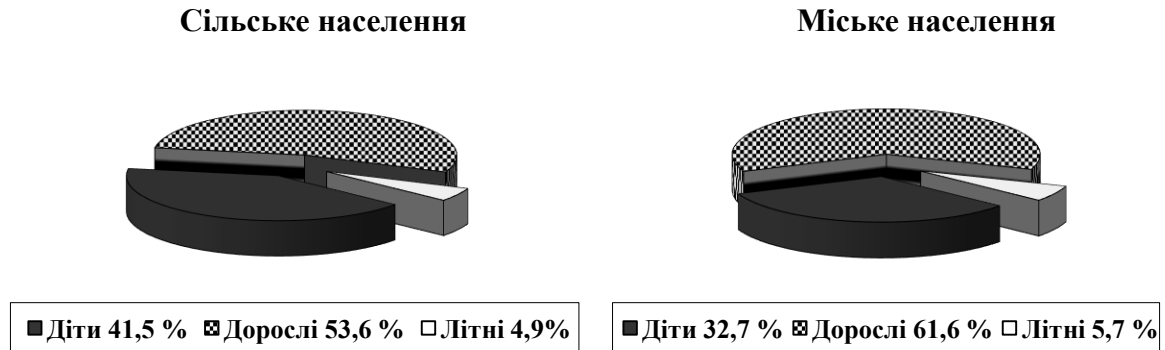
**Коефіцієнти смертності немовлят у парафії церкви Різдва Христового
м-ка Яреськи Миргородського полку у 1758–1774 рр.**

1758	1759	1760	1761	1762	1763	1764	1765	1766
115,4 ‰	139,9 ‰	71,9 ‰	104,2 ‰	207,3 ‰	82,7 ‰	87 ‰	132,5 ‰	83,3 ‰
1767	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1758–74
196,1 ‰	140,8 ‰	108,1 ‰	109,1 ‰	84,7 ‰	108,7 ‰	148,1 ‰	96,2 ‰	118,6 ‰

Обчислено за: [27].

Додаток Б (рисунок)

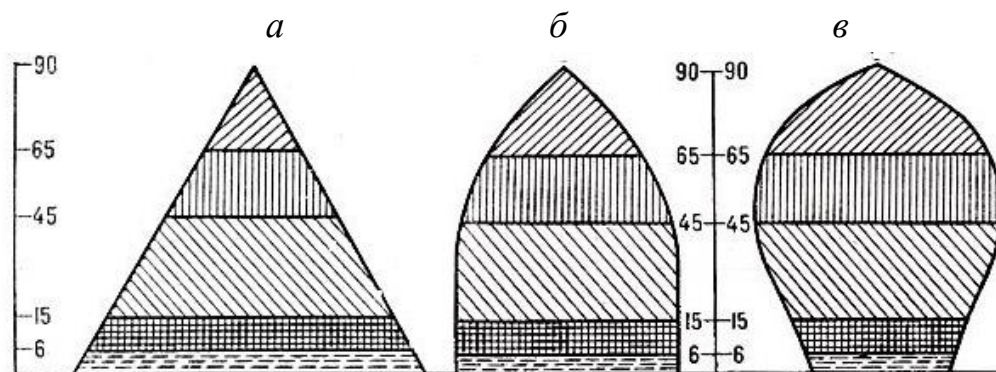
Додаток Б.1.

Вікова структура міського та сільського населення Гетьманщини за даними Генерального опису 1765–1769 рр. (%)

Пораховано за: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128].

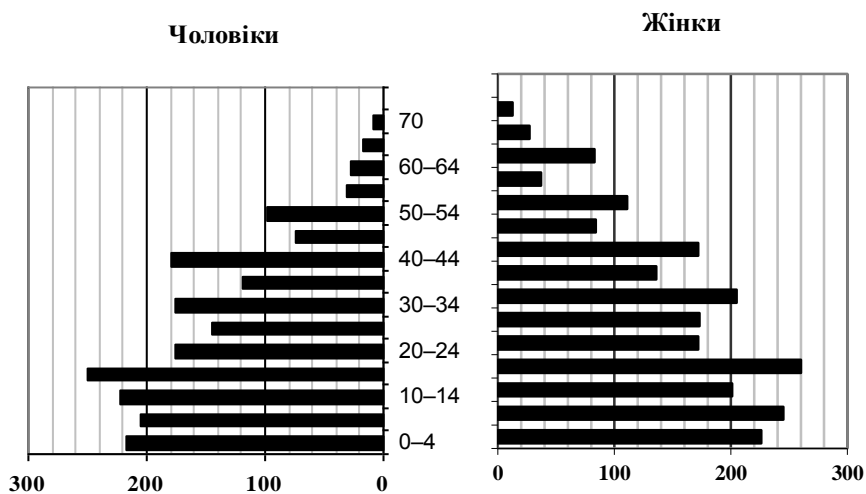
Додаток Б.2.

Основні типи відтворення населення *а* – прогресивний; *б* – стаціонарний; *в* – регресивний

Джерело: <https://goo.gl/uYqbKp>

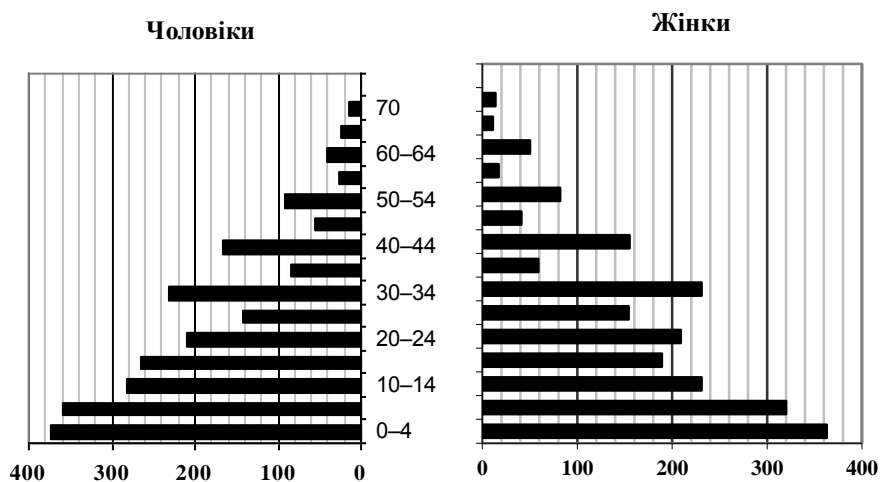
Додаток Б.3.

**Статтєво-вікова піраміда населення м. Стародуба за даними
Генерального опису (1766 р.).**

Пораховано за: [111].

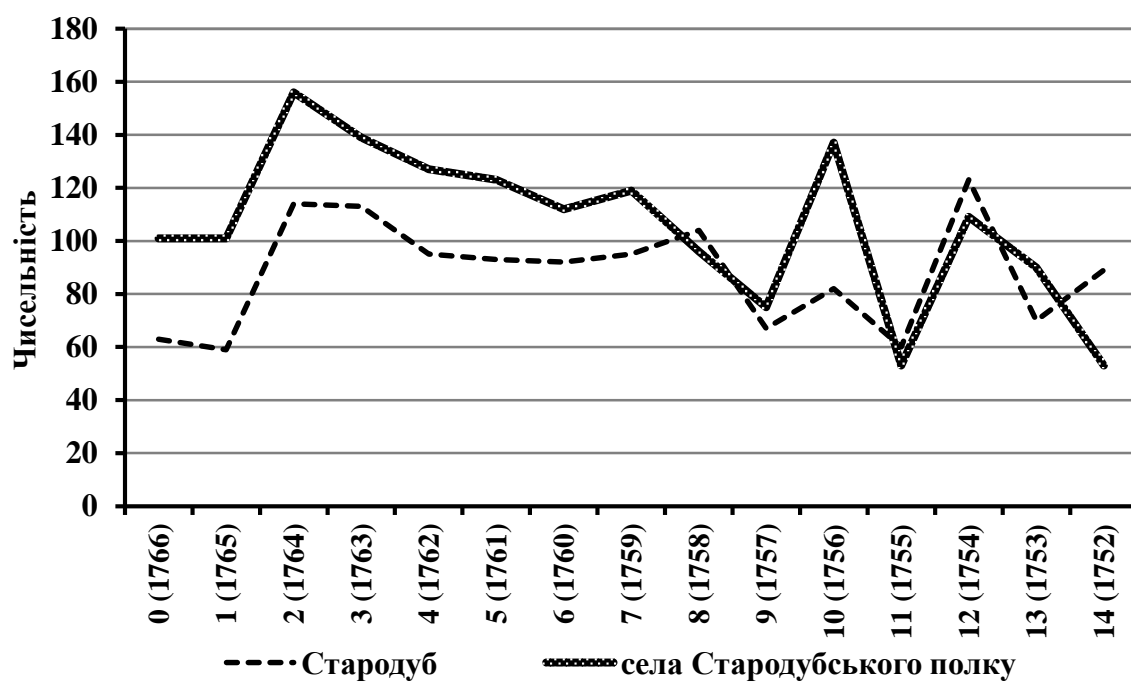
Додаток Б.4.

**Статтєво-вікова піраміда сільського населення Стародубського полку
за даними Генерального опису 1765–1769 рр.**

Пораховано за: [327, с. 115].

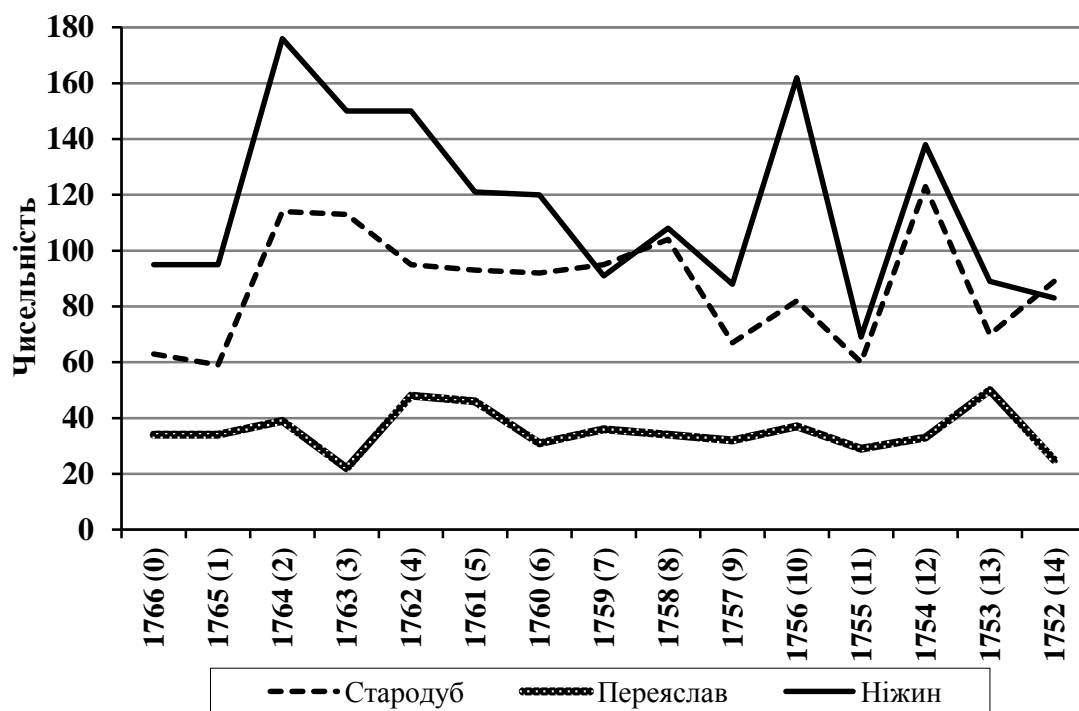
Додаток Б.5.

**Вікове співвідношення дитячого населення Стародубського полку
в однорічних вікових групах за даними Генерального опису
1765–1769 рр.**

Пораховано за: [98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111].

Додаток Б.6.

Вікове співвідношення дитячої вікової когорти міського населення в однорічних вікових групах за даними Генерального опису 1765–1769 рр.

Пораховано за: [94; 111; 116; 121].

Додаток Б.7.

**Коефіцієнт статевого співвідношення дітей різного віку
за даними Генерального опису 1765–1769 рр.**

Обчислено за: [88; 89; 90; 91; 92; 93; 94; 95; 96; 97; 98; 99; 100; 101; 102; 103; 104; 105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113; 114; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128].

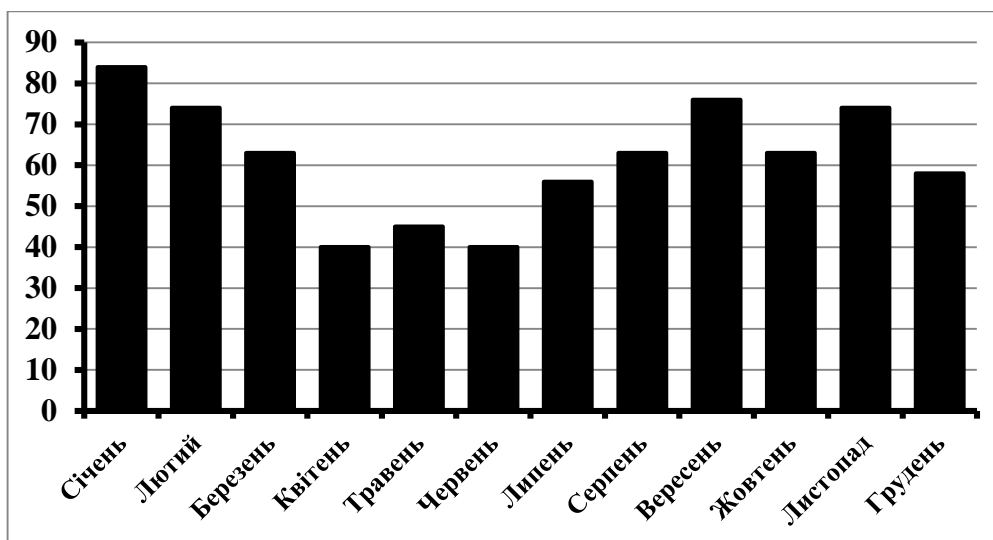
Додаток Б.8.

Коефіцієнт статевого співвідношення дітей різного віку у міському населенні Гетьманщини за даними Генерального опису 1765–1769 рр.

Обчислено за: [94; 111; 116; 121].

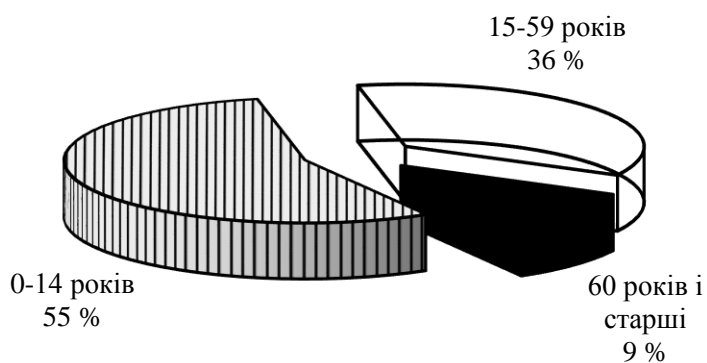
Додаток Б.9.

**Сезонність хрещень у приході церкви Різдва Христового
м-ка Яреськи Миргородського полку у 1757–1776 рр.**

Пораховано за: [27].

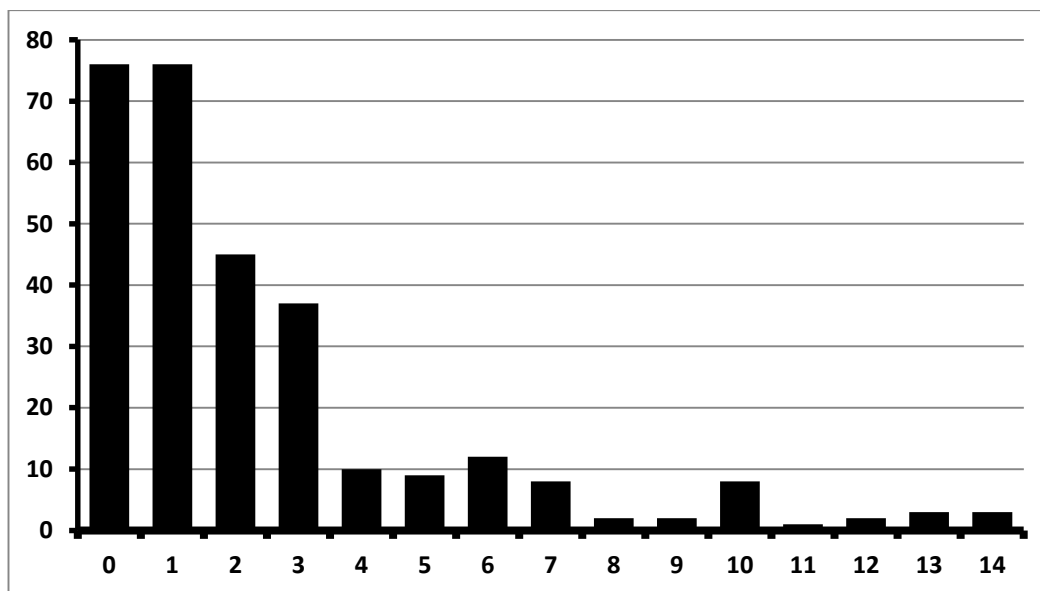
Додаток Б.10.

**Вік померлих у парафії церкви Різдва Христового м-ка Яреськи
Миргородського полку у 1758–1774 рр.**

Пораховано за: [27].

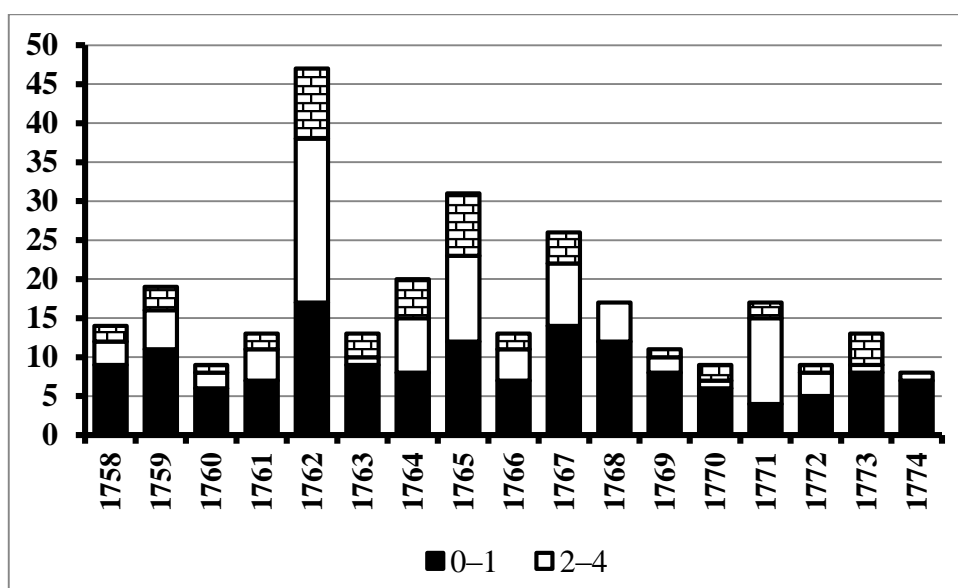
Додаток Б.11.

**Вік померлих дітей у парафії церкви Різдва Христового м-ка Яреськи
Миргородського полку у 1758–1774 рр.**

Пораховано за: [27].

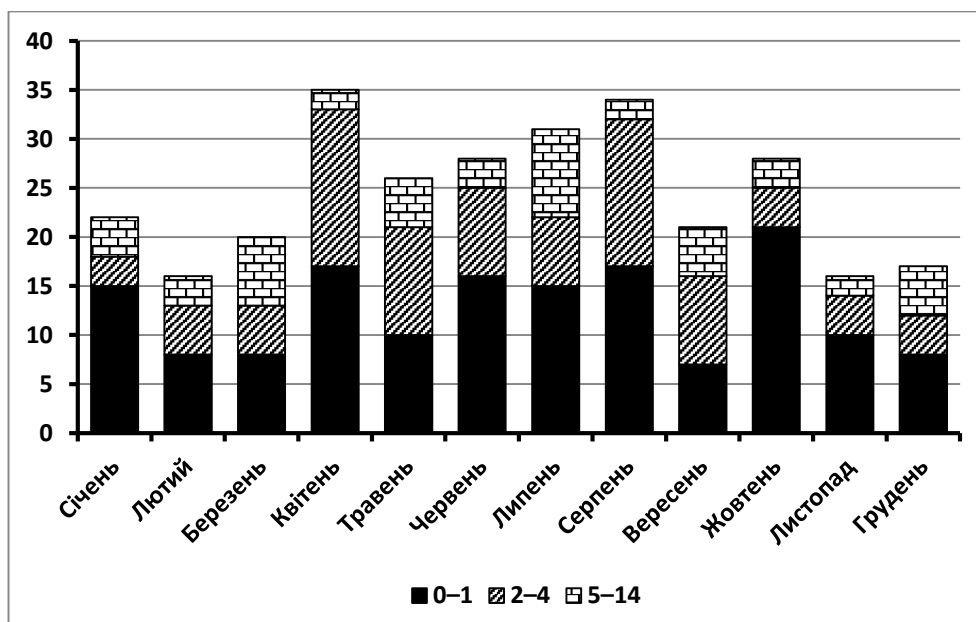
Додаток Б.12.

**Річні коливання дитячої смертності в парафії церкви Різдва Христового
м-ка Яреськи Миргородського полку у 1758–1774 рр.**

Пораховано за: [27].

Додаток Б.13.

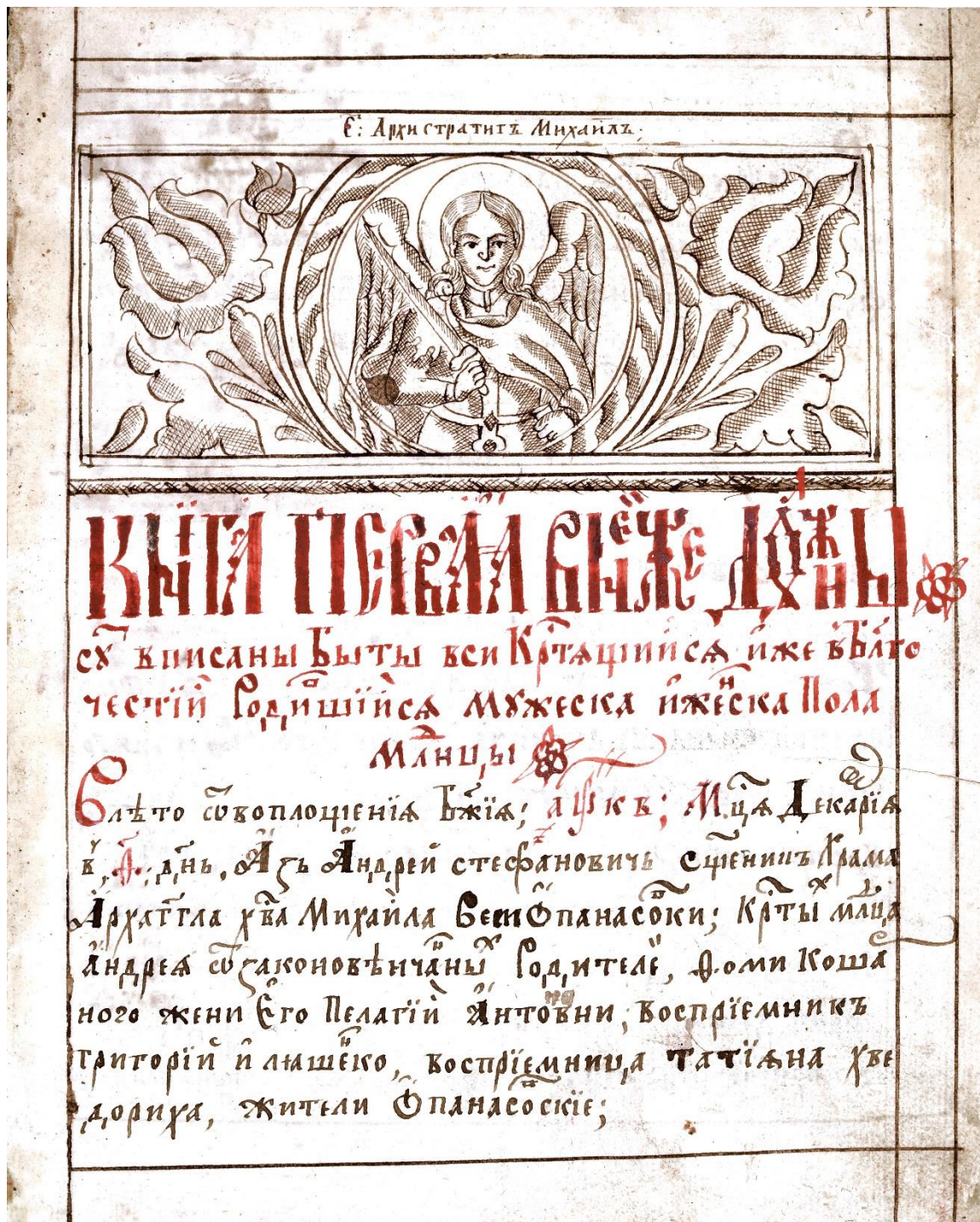
**Сезонні коливання дитячої смертності в парафії церкви Різдва
Христового м-ка Яреськи Миргородського полку у 1758–1774 рр.**

Пораховано за: [27].

Генеральний опис Стародуба 1766 р. Сторінка з відомостями про мешканців міста.

Джерело: [111].

Додаток В. 3.

Перша сторінка книги хрещень з метрики церкви Архістратига Михаїла
в селі Опанасівка Гадяцького полку. 1722 р.

Джерело: [147].

Додаток В. 4.

Посмертний портрет Євдокії Журавко з дітьми. Іван Паєвський. 1697 р.
Джерело: [214].

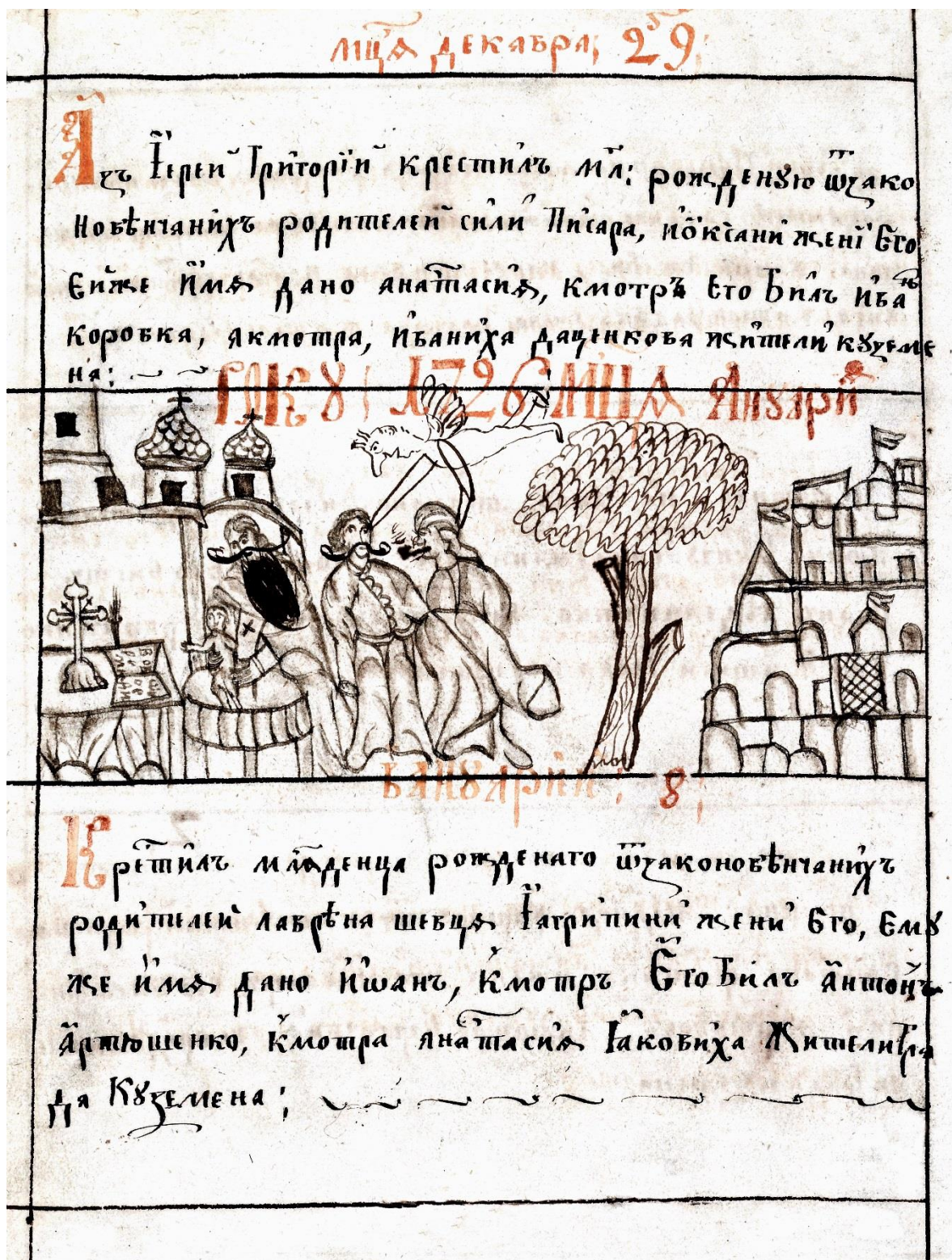
Додаток В. 5.

Таїнство Святого Хрещення. Гравюра з Требника Петра Могили. 1646 р.

Джерело: [274].

Додаток В. 6.

Хрещення. Сторінка з метричної книги Троїцької церкви містечка

Куземин Гадяцького полку. 1726 р.

Джерело: [146].

Додаток В. 7.

Записи претпала,
судимиранихъ,

1755 Году поимену синала

порядку	число	имя	вѣтъ
1	1	у саяшенина согражданина Артемона александра	19
2	7	у саяшенина согражданина Артемона александра	32
3	16	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
4	21	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
5	4	у саяшенина согражданина Артемона александра	2
6	5	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
7	10	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
8	28	у саяшенина согражданина Артемона александра	3
9	12	у саяшенина согражданина Артемона александра	3
10	15	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
11	16	у саяшенина согражданина Артемона александра	2
12	17	у саяшенина согражданина Артемона александра	2
13	17	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
14	7	у саяшенина согражданина Артемона александра	36
15	11	у саяшенина согражданина Артемона александра	44
16	16	у саяшенина согражданина Артемона александра	8
17	18	у саяшенина согражданина Артемона александра	34
18	22	у саяшенина согражданина Артемона александра	52
19	28	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
20	3	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
21	22	у саяшенина согражданина Артемона александра	1
22	30	у саяшенина согражданина Артемона александра	2

Сторінка метричної книги церкви Різдва Христового містечка Яреськи

Миргородського полку. 1755 р.

Джерело: [27].

Додаток В. 8.

Похоронна процесія. Мініатюра із жартівливою домальовкою з метрики

Троїцької церкви містечка Куземин Гадяцького полку. 1722 р.

Джерело: [147].

Додаток В. 9.

Хата батьків у селі Кирилівка. Тарас Шевченко. 1843 р.

Вдовина хата на Україні. Тарас Шевченко. 1843 р.

Джерело: [283].

Додаток В. 10.

Портрет Феодосії Палій з онуками. 1711 р.

Джерело: [176].

Додаток В. 11.

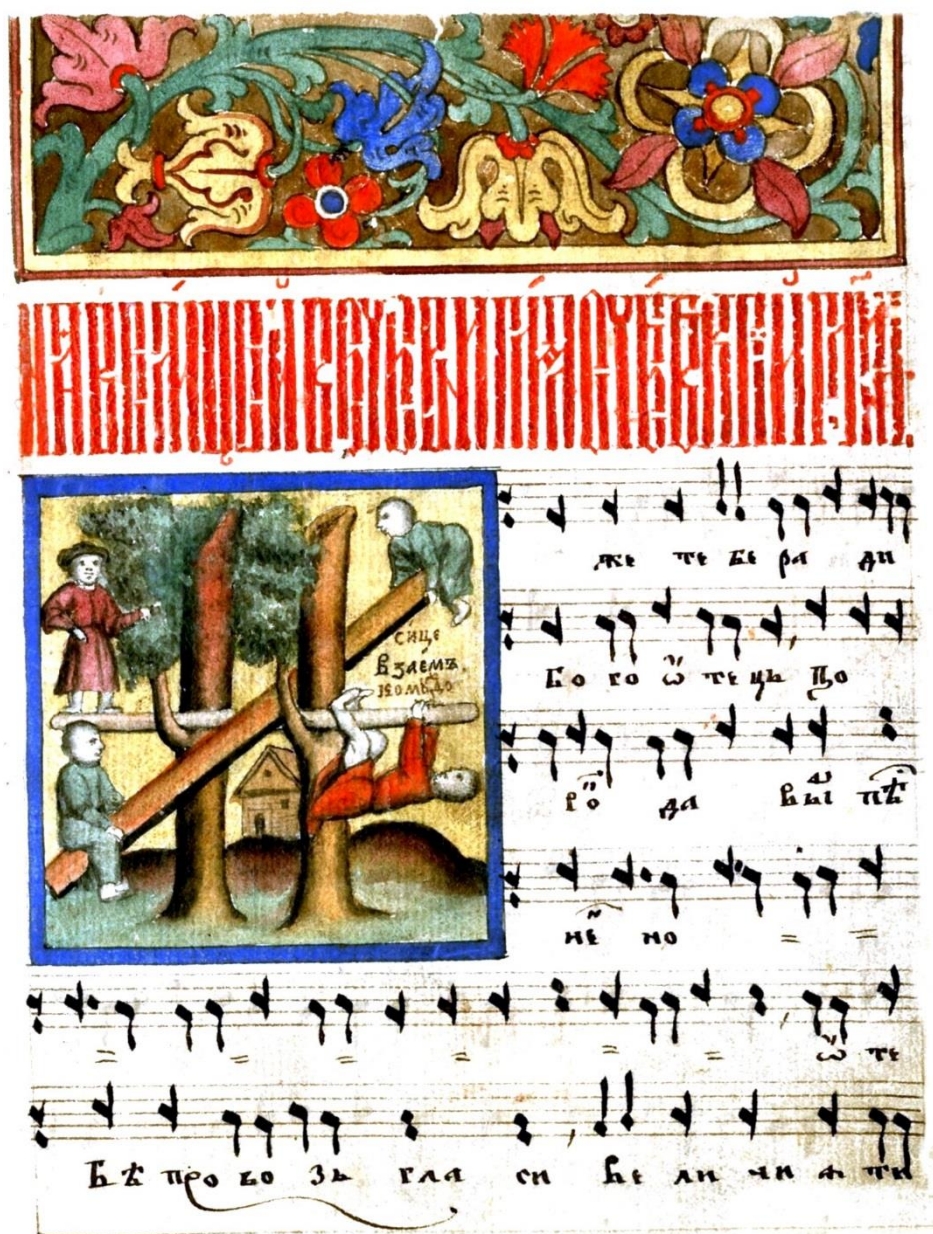

Портрет стародубського війта Спиридона Ширая з синами.

Початок XVIII ст.

Джерело: [250].

Додаток В. 12.

Діти грають у переваги.

Сюжетний ініціал у рукописному Ірмологіоні 1682 р.

Джерело: [54].

Додаток В. 13.

Підлітки у церковному хорі.

Мініатюра з погосника першої половини XVIII ст.

Джерело [53].